

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

УНІВЕРСИТЕТ СУЧАСНИХ ЗНАНЬ

**Т Е О Р І Я Д Е Р Ж А В И
І П Р А В А**

Підручник

Видання третє, перероблене і доповнене

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

**Керівник авторського колективу
кандидат юридичних наук, професор
Ю.А. Ведерніков**

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів*

Дніпро
«Ліра ЛТД»
2016

ББК 67.0я73

Т 26

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист МОН від 22.11.2013 № 1/11-18020)*

*Ухвалено до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ, протокол № 4/1 від 22 грудня 2016 р.*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Н.М. Оніщенко, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, академік НАПрН України, заслужений юрист України, доктор юридичних наук, професор;

В.О. Серьогін, професор кафедри конституційного, муніципального та міжнародного права Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор;

О.Д. Тихомиров, професор кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ, академік Міжнародної академії порівняльного правознавства, доктор юридичних наук, професор.

Т 26 Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. – 3-є вид. перероб. і доп. – Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016 ; Ліра ЛТД. – 480 с.

ISBN 978-966-383-535-8

ISBN 978-966-383-613-3

ISBN 978-966-383-939-4

Підручник підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни «Теорія держави і права». З урахуванням сучасних досягнень юридичної науки, плюралізму підходів до праворозуміння, еволюції поглядів на виникнення, функціонування та розвиток держави і права, а також юридичної практики системно висвітлено основні світоглядні ідеї та категорії теорії держави і права.

Розраховано на студентів, курсантів, аспірантів, ад'юнктів і викладачів вищих навчальних закладів юридичного профілю, а також усіх тих, хто цікавиться питаннями теорії держави і права.

ББК 67.0я73

ISBN 978-966-383-535-8

ISBN 978-966-383-613-3

ISBN 978-966-383-939-4

© ДДУВС, 2016

© УСЗ, 2016

© Автори, 2016

© Ліра ЛТД, 2016

АВТОРИ ПІДРУЧНИКА:

- ВЕДЄРНИКОВ Ю.А. – кандидат юридичних наук, професор – розділ 17;
- СЕРДЮК І.А. – кандидат юридичних наук, доцент – § 3, 5-6 розділу 3, § 2-3 розділу 6, § 1-3 розділу 11, розділи 13, 14, § 3 розділу 16, розділ 18, § 1-2 розділу 19, § 4 розділу 22, структурно-логічні схеми;
- КУРАКІН О.М. – кандидат юридичних наук, доцент – розділи 4, 15, 20, §1-4 розділу 22;
- ТАЛДИКІН О.В. – кандидат юридичних наук, доцент – розділи 2, 5, 8, § 1-4 розділу 23;
- КУЧУК А.М. – кандидат юридичних наук, доцент – розділ 1, § 5 розділу 6, розділ 9;
- ЛЕГКА О.В. – кандидат юридичних наук, доцент – розділ 10, §1-2, 4-5 розділу 16, § 5 розділу 23;
- ТІЩЕНКОВА С.О. – кандидат юридичних наук, доцент – розділ 12;
- ОРЛОВА О.О. – кандидат юридичних наук, – § 1-2, 4 розділу 3, розділ 21;
- САКСОНОВ В.Б. – кандидат юридичних наук, доцент – § 4-5 розділу 11;
- КИРИЧЕНКО В.М. – кандидат юридичних наук, доцент – §1-4 розділу 22;
- КОРНІЄНКО М.В. – кандидат юридичних наук – розділ 7;
- ШЕВЧЕНКО Т.В. – § 1, 3-4 розділу 6, § 3-4 розділу 19.

З М І С Т

Передмова	9
Розділ 1. Предмет і метод теорії держави та права	11
§ 1. Поняття та класифікація науки	11
§ 2. Предмет і функції теорії держави та права	15
§ 3. Методологія теорії держави і права	20
§ 4. Теорія держави і права в системі юридичних наук та її значення	25
Контрольні запитання	28
Розділ 2. Походження держави і права	29
§ 1. Концепції походження держави	29
§ 2. Концепції походження права	35
§ 3. Організація суспільної влади і соціальні норми первісного суспільства	36
§ 4. Загальні закономірності й різноманітність форм виникнення держави і права	39
§ 5. Ознаки держави і права, що відрізняють їх від влади та норм первісного суспільства	41
Контрольні запитання	42
Розділ 3. Поняття та сутність держави	43
§ 1. Різноманітність підходів до визначення держави	43
§ 2. Визначення поняття держави та його ознаки	45
§ 3. Поняття та структура державної влади. Її співвідношення з політичною владою	48
§ 4. Поняття та підходи до сутності держави	54
§ 5. Цілі, завдання та функції держави	57
§ 6. Форми та методи здійснення функцій держави	62
Контрольні запитання	65
Розділ 4. Держава в політичній системі суспільства	66
§ 1. Загальнотеоретична характеристика політичної системи суспільства	66
§ 2. Місце і роль держави в політичній системі суспільства	72
Контрольні запитання	76

Розділ 5. Типологія держав та форма держави	77
§ 1. Типологія держави: підстави та різні підходи	77
§ 2. Поняття та структура форми держави	80
§ 3. Форма державного правління: поняття та її різновиди	82
§ 4. Форма державно-територіального устрою: поняття та її різновиди	85
§ 5. Державно-правовий (державно-політичний) режим: поняття та його різновиди	88
Контрольні запитання	90
Розділ 6. Права людини та соціально-правовий механізм їх забезпечення	91
§ 1. Поняття прав людини	91
§ 2. Співвідношення понять «права людини» і «свободи людини»	94
§ 3. Класифікація прав людини	97
§ 4. Теорія трьох поколінь прав людини	101
§ 5. Соціально-правовий механізм забезпечення прав людини	102
Контрольні запитання	107
Розділ 7. Механізм держави	108
§1. Механізм держави: поняття та структура	108
§2. Державний апарат: поняття та принципи організації і діяльності	112
§3. Поняття та види державних органів. Правоохоронні органи	118
Контрольні запитання	123
Розділ 8. Основні концепції держави	124
§ 1. Основні концепції держави (XVII – XXI ст.)	124
§ 2. Концепція правової держави: поняття і принципи	132
§ 3. Співвідношення правової держави і громадянського суспільства	135
Контрольні запитання	139
Розділ 9. Поняття та сутність права	140
§ 1. Поняття позитивного права та його сутність	140
§ 2. Принципи права: поняття та різновиди	147
§ 3. Функції права: поняття та класифікація	153
Контрольні запитання	158

Розділ 10. Норми права в системі нормативного регулювання суспільних відносин	159
§ 1. Поняття та види соціального регулювання суспільних відносин	159
§ 2. Соціальні норми: поняття та їх класифікація	162
§ 3. Співвідношення норм права з іншими різновидами соціальних норм	166
§ 4. Соціально-технічні норми	170
Контрольні запитання	171
Розділ 11. Норми права	172
§ 1. Норма права, правова норма і юридична норма: співвідношення понять	172
§ 2. Поняття та види класичних норм права	175
§ 3. Поняття та види спеціалізованих норм права	179
§ 4. Структура норми права: поняття та характеристика її елементів	181
§ 5. Співвідношення норми права та статті нормативно-правового акта	189
Контрольні запитання	191
Розділ 12. Правоутворення та форми права	192
§ 1. Поняття, види та принципи правотворчості	192
§ 2. Правотворчий процес: поняття та його стадії	197
§ 3. Характеристика джерел (форм) об'єктивного права	199
§ 4. Поняття та різновиди нормативно-правових актів	204
§ 5. Межі чинності нормативно-правових актів	211
Контрольні запитання	218
Розділ 13. Правові відносини	219
§ 1. Поняття правових відносин	219
§ 2. Види правових відносин	223
§ 3. Структура правових відносин	218
§ 4. Суб'єкти правових відносин. Поняття та структура правосуб'єктності	226
§ 5. Поняття та різновиди об'єктів правовідносин	233
§ 6. Зміст правовідносин (фактичний, вольовий та юридичний)	237
Контрольні запитання	241

Розділ 14. Юридичні факти	242
§ 1. Поняття юридичного факту	242
§ 2. Види юридичних фактів	245
§ 3. Правові презумпції, правові преюдиції й юридичні фікції: поняття та їх вплив на розвиток правовідносин	251
Контрольні запитання	258
Розділ 15. Система права і система законодавства	260
§ 1. Поняття та загальна характеристика системи права	260
§ 2. Поняття та загальна характеристика системи законодавства	266
§ 3. Поняття, види та форми систематизації законодавства	269
Контрольні запитання	276
Розділ 16. Реалізація норм права	277
§ 1. Поняття та форми реалізації норм права.....	277
§ 2. Поняття, підстави та стадії застосування норм права	281
§ 3. Акт застосування норм права: поняття, різновиди та співвідношення з нормативно-правовим актом	286
§ 4. Прогалини в законі та прогалини в праві: поняття і способи їх усунення та подолання	291
§ 5. Вимоги до правильного застосування норм права.....	294
Контрольні запитання	295
Розділ 17. Тлумачення норм права	296
§ 1. Поняття та необхідність тлумачення норм права	296
§ 2. Способи тлумачення норм права	301
§ 3. Види тлумачення-з'ясування норм права за обсягом	305
§ 4. Види тлумачення-роз'яснення норм права	306
§ 5. Правороз'яснювальний процес: поняття та стадії	309
§ 6. Акт тлумачення норм права: поняття, його різновиди та співвідношення з нормативно-правовим актом	310
Контрольні запитання	313
Розділ 18. Правова поведінка	314
§ 1. Поняття та види правової поведінки	314
§ 2. Поняття та види правомірної поведінки	318
§ 3. Поняття та види правопорушень	320
§ 4. Склад правопорушення: поняття та характеристика його елементів	324
§ 5. Причини правопорушень	329
Контрольні запитання	330

Розділ 19. Юридична відповідальність	331
§ 1. Поняття юридичної відповідальності	321
§ 2. Види юридичної відповідальності	335
§ 3. Підстави та принципи юридичної відповідальності	343
§ 4. Цілі та функції юридичної відповідальності	347
Контрольні запитання	348
Розділ 20. Законність, правопорядок і дисципліна	349
§ 1. Поняття, принципи та функції законності	349
§ 2. Поняття, структура та види правопорядку	354
§ 3. Гарантії законності та правопорядку	360
§ 4. Поняття та види дисципліни	362
Контрольні запитання	366
Розділ 21. Правова свідомість і правова культура	367
§ 1. Правосвідомість: поняття, види та структура	367
§ 2. Деформація правосвідомості: поняття та види	370
§ 3. Правова культура: поняття, види та структура	374
§ 4. Поняття та система (суб'єкт, об'єкт, форми, засоби та методи) правового виховання	376
Контрольні запитання	382
Розділ 22. Правове регулювання та його механізм	383
§ 1. Загальнотеоретична характеристика правового регулювання	383
§ 2. Способи, методи та типи правового регулювання. Правовий режим	390
§ 3. Механізм правового регулювання: поняття, структура, стадії та його ефективність	393
§ 4. Техніка правового регулювання (юридична техніка)	402
Контрольні запитання	409
Розділ 23. Правові системи світу	410
§ 1. Правова система: поняття та структура	410
§ 2. Види правових систем	414
§ 3. Романо-германська правова сім'я та її особливості	416
§ 4. Англосаксонська правова сім'я та її особливості	419
§ 5. Релігійно-традиційний тип (сім'я) правової системи	421
Контрольні запитання	427
Структурно-логічні схеми	428
Бібліографічний список	472
Предметний покажчик	474

ПЕРЕДМОВА

Розв'язання завдань, що стоять сьогодні перед українською державою, неможливе без підвищення ролі суспільних наук взагалі та юридичних, зокрема. Ті зміни, які переживає суспільство, не могли не вплинути на форми, зміст, концепцію, плани навчального процесу у вищих навчальних закладах. Будь-яка юридична навчальна дисципліна, тим більше теорія держави і права як одна з базових наук, не може не відчувати на собі впливу цих змін.

Перебудова суспільного й державного устрою, суспільної свідомості (їх змістовної сторони) об'єктивно вимагає оновленого теоретичного аналізу та підходу до розуміння традиційних державно-правових інститутів, тенденцій і форм їх історичного руху. Ідеться про необхідність дати сучасну теоретичну характеристику предмета вивчення, оскільки політико-правові оцінки, думки, конструкції, що практикувалися до недавнього часу, не здатні допомогти в поясненні процесів, які ми зараз спостерігаємо.

Отже, необхідність опанування у вищих закладах освіти навчальної дисципліни «Теорія держави і права» студентами різних спеціальностей зумовлена особливою роллю всіх державно-правових інститутів і явищ у житті кожної окремої людини і суспільства в цілому. За умов динамічних суспільно-політичних процесів, у яких сьогодні існує Україна, набуття систематизованих наукових знань саме з теорії держави і права, розуміння закономірностей виникнення, функціонування та розвитку правової держави, формування високого рівня правової свідомості та правової культури, вміння правильно тлумачити і застосовувати норми права в майбутній практичній діяльності, здатність правильно оцінювати юридичні факти, засвоєння специфічної фахової термінології, вільне орієнтування в чинному законодавстві – неодмінна передумова майбутньої професійної діяльності будь-якого фахівця.

Викладення матеріалу в підручнику здійснюється відповідно до типової програми навчальної дисципліни «Теорія держави і права».

У ньому з урахуванням сучасних досягнень юридичної науки, новітніх підходів до праворозуміння, еволюції поглядів на виникнення, функціонування та розвиток держави і права системно висвітлюються основні світоглядні ідеї та категорії теорії держави і права: юридична наука, державно-правова закономірність, методологія юридичної науки,

держава, суверенітет держави, державна влада, сутність держави, типологія держави, функції держави, правова держава, громадянське суспільство, форма держави, механізм держави, державний апарат, державний орган, праворозуміння, суб'єктивне юридичне право, об'єктивне право, принципи права, сутність права, функції права, норма права, класичні норми права, спеціалізовані норми права, структура норми права, правоутворення, правотворчість, джерело права, нормативно-правовий акт, закон, система права, система законодавства, систематизація законодавства, кодифікація, правовідносини, структура правовідносин, суб'єкт правовідносин, об'єкт правовідносин, зміст правовідносин, юридичний факт, реалізація норм права та її форми, застосування норм права як особлива форма правореалізації, акт застосування норм права, тлумачення норм права, акт тлумачення норм права, правова поведінка, правомірна поведінка, правопорушення, склад правопорушення, юридична відповідальність, законність, правопорядок, дисципліна, правова свідомість, правова культура, правове регулювання, механізм правового регулювання, предмет правового регулювання, метод правового регулювання, спосіб правового регулювання, тип правового регулювання, порівняльне правознавство, правова система суспільства, правова сім'я.

Як свідчить досвід викладання теорії держави і права, у значній кількості студентів/курсантів засвоєння навчального матеріалу, що міститься у виданих підручниках і навчальних посібниках, нерідко викликає труднощі, пов'язані зі значним його обсягом. У зв'язку з цим колектив авторів намагався у стислій і доступній формі відтворити основні положення теорії держави і права. Для зручності у тексті виокремлені основні загальнотеоретичні категорії, ознаки того чи іншого поняття, що, на думку авторів, повинно сприяти якнайглибшому засвоєнню навчальної дисципліни.

Теорія держави і права закладає фундамент загальної правової культури, правового мислення, формує наукову основу правового світогляду, тому цей підручник, розрахований у першу чергу на студентів/курсантів вищих навчальних закладів, може стати у пригоді всім, хто бажає отримати цілісні та системні знання у галузі теорії держави і права.

РОЗДІЛ 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

§ 1. Поняття та класифікація науки.

§ 2. Предмет та функції теорії держави і права.

§ 3. Методологія теорії держави і права.

§ 4. Теорія держави і права в системі юридичних наук та її значення.

§ 1. Поняття та класифікація науки

Термін «наука» вживається у таких значеннях:

1. Як форма інтелектуальної діяльності людей (науковців), спрямована на отримання нових знань про природу, суспільство, відкриття об'єктивних законів світу і окреслення тенденцій його розвитку.

2. Як цілісна система знань про природу, суспільство, об'єктивні закони світу і тенденції його розвитку.

Науці властиві такі *рис*и:

1. Наука є окремою сферою діяльності. Наука розглядається як діяльність наукового співтовариства, члени якого, вивчаючи і практично використовуючи відповідні положення в підручниках, лекціях та лабораторних роботах, оволодівають навиками своєї професії. І, що особливо важливо, ізоляція наукового співтовариства від суспільства в цілому дозволяє кожному вченому сконцентруватися на проблемах, стосовно яких він має право вірити, що їх може розв'язати. І для самої науки характерна спеціалізація. Вчений може розв'язати певне завдання за умови спеціалізації.

Теорія держави висвітлює таку концепцію виникнення держави як спеціалізації, відповідно до якої поглиблення спеціалізації праці, соціальної і майнової нерівності призводить до виникнення держави. При цьому виокремлюються такі види спеціалізації: економічна; політична; ідеологічна; наукова.

2. Метою науки є отримання істинних знань про світ – природу, мислення, суспільство через відкриття закономірностей виникнення, розвитку та функціонування світу.

3. Наука вивчає тільки те, що існує, сутнє, є наявним саме по собі і незалежно від нас. Їй не важливо, з яких причин (у розумінні першопричини) існує певне явище, що могло б бути, моральне чи амо-

ральне воно. Юрист-науковець скаже, що являє собою форма держави, проте не відповість на питання про справедливість тієї чи іншої форми, оскільки воно не входить до компетенції науки. Це не означає, що наука не може відповісти на ці питання; вона принципово не відповідає на них, не цікавиться ними, свідомо ігнорує. Це сфера філософії, релігії, езотерики тощо. На відміну від останніх, наука не претендує на всеосяжність, отримання абсолютного знання, не прагне знайти відповіді на всі питання.

4. Для науки важливим є не тільки її об'єкт, а й сам процес дослідження. Тому в науці важливе значення має методологія, яка також стає об'єктом дослідження. З'явилася нова навчальна дисципліна – методологія науки і, відповідно, у сфері юриспруденції – методологія правознавства. Методи пізнання (а також принципи і підходи) – це інструментарій науки. Образно кажучи, вона постійно перевіряє свої інструменти: наводить лад у старих, удосконалює їх або замінює більш якісними, продукує нові, вчиться ними користуватися тощо. Точність наукового знання, його системність, а також значні досягнення науки багато в чому зумовлені тим, що одним з об'єктів її дослідження є засоби, за допомогою яких вона освоює світ. Наука може отримати істинні знання про світ лише застосовуючи адекватні предмету дослідження засоби. «Той, хто хоче побачити картину, повинен дивитися очима. Безглуздо – зав'язати очі чорною хусткою, прийти до картинної галереї, не почути жодної картини і піти, заявляючи, що все це обман або ілюзія і марновірство, бо ніяких картин немає. Той, хто хоче почути сонату Бетховена, повинен слухати вухами. Безглуздо – залити собі вуха воском, прийти на концерт, не побачити очима звуків сонати і піти, заявляючи, що це все ілюзії або обман, бо ніякої сонати не було і немає. Той, хто захоче досліджувати природу логічного поняття і озброїться для цього колбою, пінцетом, ланцетом і мікроскопом, зробить безглуздо і, потерпівши явну невдачу, не матиме ніякого права говорити, що логіка є дурниця або безпредметне марновірство. Це я й висловлюю: предмети, що сприймаються людиною, різні і кожен предмет вимагає від людини особливого сприйняття, іншого підходу, іншої установки – правильного акту» (І. Ільїн).

5. Наука ґрунтується на доказі. Наука досліджує тільки те, що можна довести або спростувати. Найбільш важливим видом аргументації є доведення як повне і суворе, а не часткове та несуворе обґрунтування тези. Доведення у сучасній літературі називають також демонстративною аргументацією. *Доведення* – це процедура встановлення істинності якоїсь тези за допомогою положень, істинність яких або вже

була раніше встановлена, або приймається без доведень.

Спростування – це процедура встановлення хибності деякої тези. Спростування робляться шляхом указівок на порушення правил доведення і припущених помилок у різних частинах доведення, що піддається сумніву і критиці (критика тези, критика аргументів і критика демонстрації).

Спираючись на доказ, наукове знання характеризується *логічністю* (одні положення логічно виводяться з інших), а також *системністю*, *впорядкованістю* і *узгодженістю*.

6. Наука прагне до точності й об'єктивності своїх положень, до їх загальної визнаності та загальнообов'язковості. Для науки важливо мінімізувати суб'єктивний елемент у своїх побудовах, досягти того, щоб її висновки і результати були однаково переконливими для всіх людей незалежно від їх особистих переконань, бажань, прагнень тощо. Релігія, навпаки, тісно пов'язані з суб'єктивними аспектами.

7. Наука використовує чітку та однозначну мову. Наука прагне до однозначності. Загальноживана мова, якою спілкуються люди, не зовсім придатна для цього, оскільки містить у собі значну кількість передумов для неясності, невизначеності, неточності та розмитості того змісту, що може бути за допомогою неї виражений.

Кожна галузь науки має свою термінологію, а тому стандартизація науково-технічної термінології здійснюється у наш час на державному рівні: працюють термінологічні комітети, комісії й лабораторії, зокрема Комітет наукової термінології НАН України, Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології.

Наука використовує штучну мову – формули, рівняння, умовні позначення, символи тощо. Наприклад, слово «вода» – природна мова, H_2O – штучна мова. На відміну від природної мови, остання набагато точніша; неясність і невизначеність майже виключена. Крім того, штучна мова є міжнародною: вчені всіх держав можуть спілкуватися між собою мовою формул і рівнянь без особливих ускладнень, уникаючи таким чином мовних бар'єрів, які неминучі при використанні природної мови.

Отже, **наука** – це окрема сфера людської діяльності, суб'єкти якої досліджують світ, а також сам процес дослідження з метою отримання істинних і точних знань, що ґрунтуються на доказі, використовуючи при цьому чітку, однозначну мову.

Доволі усталеним є поділ науки на дві великі групи:

1) природничі – об'єктом дослідження цих наук є закономірності виникнення, функціонування і розвитку природи;

2) гуманітарні – об'єктом дослідження яких є закономірності ви-

никнення, функціонування і розвитку суспільства.

До першої групи належать такі науки, як хімія, фізика, біологія та ін.; до другої – історія, психологія, політологія, соціологія, юриспруденція тощо.

Природничі науки часто асоціюються з формулами (наприклад, H_2SO_4 , $V=S/t$), законами (закон Ома), правилами (на нуль ділити не можна), теоремами, аксіомами тощо. Тому цю групу наук доволі часто називають точними. Гуманітарним наукам не вистачає того ступеня точності, що характерний для природничих. Розвиток саме останніх викликає образ кумулятивної моделі. Досягнення природничих наук у зв'язку з цим доволі помітні. Ними щоденно користується кожна людина. Від результатів цих наук залежить розвиток промисловості, науково-технічний прогрес: політ у космос, комп'ютеризація, роботизація.

Досягнення гуманітарних наук не такі вражаючі. Незважаючи на певні успіхи психології, соціології, й до сьогодні природа людини залишається незбагненою. Питання розуміння людини і суспільства залишаються нерозв'язаними. Вираз «пізнай самого себе» досі актуальний. Людина краще знає навколишнє середовище, ніж саму себе. Узагальнюючи досягнення медицини, народне прислів'я вказує: «Про нежить говорять: якщо його лікувати, пройде за сім днів, не лікувати – за тиждень». Біхевіоризм, психоаналіз як окремі теорії, кримінологія як наука начебто визначають (дозволяють визначити) причини злочинності, однак рівень останньої постійно зростає. Слід згадати і про систематичне «переписування історії». Тому термін «наука» в першу чергу асоціюється саме з природничими науками. Інтуїтивно під ученим мається на увазі передусім фізик, біолог, хімік, а не соціолог, психолог, історик.

Дискусія про співвідношення наук про природу і наук про людину розгорнулася лише наприкінці XIX ст. через неокантіанство. «Ф. Шляєрмахер, неокантіанці В. Віндельбанд, Г. Рікерт започаткували нову гуманітарну традицію через постановку проблеми визначення специфіки гуманітарного знання. Новий гуманітарний підхід орієнтував наукове пізнання на індивідуальне, на вивчення одиничних явищ у їх неповторності та винятковості. Відповідно до цього почали вирізняти та протиставляти «науки про природу» (природничі, математика) і «науки про культуру» (гуманітарні). В. Віндельбанд запропонував класифікувати науки за методом і виокремив для природничо-наукової сфери номотетичний тип мислення та відповідний йому метод пізнання, а для гуманітарної сфери – ідеографічний. М. Вебер показав, що гуманітарне пізнання є не просто вивченням деякого явища, але водночас і його конституюванням, привнесенням у нього смислу, цінностей» (І. Басенко).

Людина, суспільство, історія, культура значно складніші для вивчення об'єкти, ніж навколишнє середовище. Природничі науки використовують експериментальні методи, постійно на них спираються. У сфері гуманітарного пізнання експеримент є швидше винятком, аніж правилом. Друга половина ХХ ст. характеризується інтенсивним розвитком саме гуманітарної сфери знань.

Традиційно виокремлюють три основні сфери наукового знання (підсистеми науки):

- 1. Природничі.**
- 2. Соціально-гуманітарні.**
- 3. Технічні.**

Природничі науки доволі часто називають точними, технічні – прикладними. Інколи виокремлюють чотири групи – технічні науки (металургія, гірництво, ливарна справа, машинознавство, електротехніка), точні науки (математика, кібернетика, інформатика), природничі науки (фізика, хімія, геологія, біологія) та гуманітарні науки (історія, психологія, політологія, соціологія).

Зважаючи на те, що природничі науки визначають закономірності функціонування природи, які й впливають на способи найкращого використання техніки, а останні визначаються методикою поводження з технікою, доцільно виокремлювати такі науки:

- 1) природничі** – об'єктом вивчення цих наук є закономірності виникнення, функціонування і розвитку природи;
- 2) гуманітарні** – об'єктом дослідження є закономірності виникнення, функціонування та розвитку суспільства;
- 3) технічні** – об'єктом дослідження є саме дослідження і так звані формальні системи (логіка, математика, теоретична інформатика, статистика).

§ 2. Предмет і функції теорії держави та права

Одним із завдань науки є пізнання закономірностей природи чи суспільства. Якщо розглядати науку як результат діяльності відповідної групи людей (науковців), то **юридичну науку** можна визначити як *систему об'єктивних соціально значущих знань про закономірності права і держави (державно-правові закономірності)* (П. Рабінович). Оскільки право й держава належать до соціальних явищ, остільки й юридична наука є складовою гуманітарних наук.

Кожна наука має свої об'єкт і предмет дослідження. **Об'єкт науки**

– це явище, що зумовлює проблемну ситуацію й обране для вивчення. Юридичні науки, до яких належить і теорія держави та права, вивчають державно-правові явища. Тому об'єктом юридичних наук є держава та право. У межах об'єкта міститься предмет науки. *Об'єкт і предмет науки як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і конкретне.* В об'єкті виокремлюється та його частина, що є предметом науки. При цьому **предмет науки** – це теоретичне відтворення тих суттєвих зв'язків і відносин, які підлягають безпосередньому вивченню.

Кожна юридична наука, досліджуючи державу і право загалом, акцентує увагу на окремих аспектах державно-правової дійсності, що і складають предмет цієї науки. Тобто предметом конкретної юридичної науки є відповідна частина об'єкта юридичних наук – держави та права. Саме предмет науки є підставою для диференціації правознавства на різні галузі наукових знань.

Теорія держави і права належить до фундаментальних, теоретико-історичних юридичних наук. Тому її предметом є загальні закономірності виникнення, функціонування та розвитку держави і права.

Теорія держави і права розглядає не конкретні держави (Україну, Сполучені Штати Америки, Німеччину, Францію, Об'єднане Королівство Великої Британії та Північної Ірландії й ін.) та їх національне право й законодавство, а виокремлює загальне, те, що їх об'єднує. Тому не можна зводити теорію держави і права до вивчення законодавства окремої держави, наприклад, України, адже це буде конституційна, кримінальна, цивільна чи ін. галузь національного права України, а не теорія права. Отже, теорія держави і права вивчає *загальні закономірності*.

Як і будь-яка інша наука, теорія держави і права повинна не лише визначити закономірності існування державно-правових явищ, але й пізнати генезу відповідного явища, що дозволить отримати про останнє максимально об'єктивні та достовірні знання, а також передбачити можливі напрями розвитку досліджуваного явища. Тому теорія держави і права досліджує виникнення, функціонування та розвиток держави і права. Цей аспект предмета дозволяє виявити взаємозв'язок між державно-правовими явищами зокрема та іншими суспільними явищами загалом.

Державно-правова закономірність – це об'єктивний, постійний і необхідний зв'язок державно-правових явищ між собою, а також з іншими соціальними феноменами, що впливає з їх внутрішньої природи, сутності.

Види державно-правових закономірностей (за П. Рабіновичем):

1) *за змістом, типом зв'язку* – *генетичні* (закономірності виникнення державно-правових явищ), *структурні* (закономірності побудови, формування, «організації» державно-правових явищ, наприклад, зв'язок між елементами юридичної норми), *функціональні* – закономірності «життя», взаємозв'язку, взаємовпливу державно-правових явищ (наприклад, зв'язок між матеріальними і процесуальними юридичними нормами), закономірності зміни, розвитку державно-правових явищ;

2) *за дією закономірностей, що розглядаються, у соціальному просторі* – *внутрішні*, тобто зв'язок державно-правових явищ між собою (наприклад, зв'язки між державою та об'єктивним юридичним правом), і *зовнішні*, тобто зв'язки державно-правових явищ з іншими соціальними феноменами (наприклад, взаємозалежність політики і права);

3) *за сферою дії закономірностей у державно-правовому просторі* – *загальні*, дія яких поширюється на всю державу в цілому і на всю її правову систему, і *окремі*, що діють лише на частині, на «фрагменті» державно-правової дійсності (скажімо, закономірності методу правового регулювання суб'єктів майнових відносин в умовах ринкової економіки);

4) *за історичними межами дії* – *всезагальні* (що стосуються права і держави в яких би то не було історичних умовах, в будь-якому місці й за всіх часів), *формаційні* (що діють на право і державу лише визначеного історичного типу) й *особливі* (властиві тільки конкретній державі чи певній групі держав);

5) *за формою прояву* – *динамічні* (їх дія виявляється однозначно у кожному конкретному одиничному зв'язку державно-правових явищ – наприклад, залежність юридичної сили нормативно-правового акта від місця правотворчого органу, яким його прийнято, в ієрархічній системі державних органів (державному апараті)), і *статистичні*, дія яких виявляється лише на множині державно-правових явищ як багатозначний, стохастичний зв'язок (наприклад, залежність рівня, динаміки правопорушень від стану й зміни тих чи інших соціальних явищ).

Дещо інший погляд на проблему класифікації державно-правових закономірностей пропонує російський науковець Ю. Ветютнев, котрий розрізняє такі їх види:

1) *за змістом* – *закономірності виникнення; закономірності функціонування; закономірності розвитку;*

2) *за структурою* – *однооб'єктні та багатооб'єктні;*

3) *за типом зв'язку* – *причинно-наслідкові та функціональні;*

4) *за масштабом* – *глобальні і локальні;*

5) *за ступенем узагальнення* – *емпіричні та теоретичні;*

6) *за часом дії* – постійні і тимчасові;

7) *за логічною природою* – логічно допустимі та логічно необхідні;

8) *за сферою дії* – загальні і спеціальні.

У цілому ж систему державно-правових закономірностей, вважає науковець, можна уявити як таку, що складається з трьох рівнів: глобальні закономірності, закономірності буття окремих державно-правових явищ і закономірності функціонування державно-правових явищ.

Таким чином, **предметом теорії держави і права є загальні закономірності виникнення, функціонування та розвитку держави і права.**

Структуру предмета теорії держави і права наведено на схемі № 1.

У юридичній літературі також обґрунтовується теза про дискусійність існування закономірностей розвитку держави і права, про те, що значна частина проблематики теорії держави і права не відноситься до об'єктивних законів суспільного розвитку і являє собою догматичну юриспруденцію, відтак, предметом теорії держави і права – сутнісні властивості держави і права в їх понятійно-термінологічному вираженні (А.Т. Широков).

Знання предмета теорії держави і права дозволяє з'ясувати її функціональне призначення, напрями теоретичного впливу на систему суспільних наук, особливо тих, які вивчають державу та право, адже функції науки, в основному, визначаються її предметом. Кожна з юридичних наук має свої специфічні функції залежно від значущості предмета дослідження.

Функції теорії держави і права – це основні напрями її теоретичного впливу на систему інших юридичних наук та практичного впливу на суспільство, з метою його поступального прогресивного перетворення.

Функції теорії держави і права наведено на схемі № 2.

До функцій теорії держави і права слід віднести такі:

1. *Пізнавальну (гносеологічну)* – полягає у з'ясуванні та поясненні державно-правових явищ.

2. *Евристичну* – полягає у віднайденні нових закономірностей виникнення, функціонування та розвитку держави і права.

3. *Прогностичну* – полягає у передбаченні на основі пізнаних закономірностей можливих напрямів розвитку держави і права. Теорія держави і права не обмежується пізнанням і поясненням державно-правових явищ.

4. *Ідеологічну*. Юридична наука – це система поглядів на державу та право. Зміст цих поглядів залежить від ідей, які покладено в їх основу. Тому отримані знання про державу і право ґрунтуються на певній ідео-

логічній основі та, відповідно, впливають на формування певної ідеології суспільства. *Ідеологія – це система основоположних ідей, понять, поглядів, відповідно до яких формуються світогляд і життєва позиція особи, соціальних груп, всього суспільства.* Без ідеологічного підґрунтя, тобто інтегруючих ідеологічних настанов і мотивів, ні особа, ні суспільство, ні держава існувати не можуть. Не випадково, що кризові періоди у суспільстві, як правило, супроводжуються втратою ідеологічних орієнтирів, бездуховністю та розбратом.

Отже, справляючи ідеологічний вплив на суспільну та індивідуальну правосвідомість, теорія держави і права впливає на ідеологічний стан суспільства та його структуру, а також на поведінку учасників суспільних відносин. Завдяки вивченню теорії держави і права здобувач вищої освіти сприймає як цінність свободу, права людини, приватну власність, демократію; поняття «громадянське суспільство», «верховенство права», «правова держава» наповнюються змістом.

Ці функції характерні для всіх юридичних наук. Слід також виокремити функції, що виконує безпосередньо теорія держави і права.

5. *Методологічну* – виражається у формуванні понятійного апарату юридичних наук, визначенні методологічних засад дослідження державно-правових явищ. З приводу категоріального апарату правознавства, що є надбанням загальнотеоретичної юридичної науки, хотілось би нагадати відомий вислів знаного в усьому світі німецького математика і дипломата Готфріда Вільгельма Лейбніца: «Математика оперує цифрами, а юриспруденція – поняттями».

Положення та висновки теорії держави і права є основою для інтерпретації галузевими юридичними науками власного предмета, що надає правознавству системності й цілісності. Наприклад, у межах кримінального права досліджується кримінально-правова відповідальність, у межах цивільного – цивільно-правова, в межах адміністративного – адміністративно-правова, а теорія держави і права досліджує юридичну відповідальність, і виявлені загальнотеоретичною юридичною наукою мета, функції та принципи юридичної відповідальності належать до всіх її різновидів. Водночас, визначаючи тенденції та прогнозуючи розвиток державно-правових явищ, теорія держави і права дає конкретні, раціональні, практичні висновки та рекомендації.

6. *Пропедевтичну* (від давньогрецького προπαιδείω – попередньо навчаю) – теорія держави і права є своєрідним вступом до вивчення інших юридичних дисциплін, дозволяє сформулювати системні знання про юридичні науки в цілому та опанувати їх на глибинному рівні.

У правознавстві, на відміну від інших наук, виявляється стійка тенденція до узагальнення знань. Постійна диференціація юридичного знання неминуче призводить до протилежного процесу – його інтеграції. Існування галузевих і прикладних юридичних наук є необхідною передумовою виникнення та розвитку юридичної науки, що давала б цілісне уявлення про державу і право. Такою є насамперед енциклопедія права, що йде шляхом узагальнення знань, об'єднання всього фактичного матеріалу в одній загальній системі. Філософія права, навпаки, прагне дедуктивно вибудувати вчення про право. Нарешті, загальна теорія права ставить собі за мету виявити та обґрунтувати загальні основи права з накопиченого галузевими та прикладними юридичними науками теоретичного та емпіричного матеріалу (М. Коркунов).

Теорія держави і права утворилася на основі енциклопедії права, що являє собою не більш як узагальнений, короткий нарис змісту всіх юридичних наук у сукупності. Існування енциклопедії права зумовлено тим, що методично не зовсім коректно, а отже, й недоцільно, починати вивчення права з галузевих наук, наприклад, цивільного чи кримінального права. Вивчення окремих аспектів правової дійсності в межах галузевих юридичних дисциплін має ґрунтуватися на попередньому ознайомленні студентів у межах енциклопедії права з низкою загальних юридичних понять: право в суб'єктивному та об'єктивному значенні, юридичний інститут, правоздатність і дієздатність тощо. Навіть історія права вже припускає знання цих понять, оскільки будь-яка історична наука є, перш за все, інтерпретацією історичних подій із використанням розробленого загальнотеоретичною юридичною наукою категоріального апарату.

Таким чином, видається необхідним та доцільним починати вивчення правознавства саме з теорії держави і права, що є своєрідним вступом до вивчення інших юридичних дисциплін.

§ 3. Методологія теорії держави і права

Дослідження предмета вимагає відповідних його природі методів. Поєднання предмета й методу, їх органічність визнаються методологією як одна з необхідних умов результативності дослідження. Використання неадекватних (невідповідних) предмету дослідження методів не дозволить отримати істинні знання.

Зазвичай методологія розглядається як:

- 1) система методів пізнання;

2) вчення про систему методів пізнання.

Водночас, методологія – складне й багатогранне явище, що охоплює собою не лише систему методів пізнання і вчення про ці методи. До цієї системи належать, перш за все, методологічні принципи (вихідні ідеї), відповідно до яких має здійснюватися вибір підходів і методів пізнання.

Особливе значення при обранні системи принципів, підходів і методів дослідження має **світогляд**, як цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ, роль у ньому людини, а також похідних від них переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій пізнавальної та практичної діяльності людей.

Методологія теорії держави і права – це система принципів, підходів та методів пізнання державно-правових явищ, зокрема, закономірностей виникнення, функціонування і розвитку держави та права, а також учення про цю систему.

Систему принципів, підходів та методів пізнання державно-правових явищ складають:

1) принципи пізнання державно-правових явищ – основоположні ідеї, що ними керується дослідник як універсальними, загально значущими та такими, що мають найвищу імперативність у процесі пізнання предмета дослідження:

- *об'єктивності*, що з необхідністю вимагає розгляду державно-правових явищ у всій багатогранності, складності та суперечливості, виходячи з сукупності позитивних і негативних моментів, незалежно від їх суб'єктивного сприйняття та оцінки;

- *всебічності й повноти*, що передбачає дослідження різних аспектів державно-правових явищ, їх взаємозв'язків і взаємодії як між собою, так і з іншими, близькими до них соціальними явищами. Наука не повинна акцентувати увагу лише на окремих властивостях явища, ігноруючи інші, вважаючи їх несуттєвими. Так, визначаючи поняття права, не можна не враховувати різні концепції праворозуміння та ототожнювати право із законом. Так само не можна пов'язувати право лише з діяльністю держави (прийняттям чи санкціонуванням правил поведінки), а правотворчість розуміти як діяльність держави за участю громадянського суспільства і вважати при цьому формами права правовий звичай, правову доктрину і релігійно-правовий текст;

- *правового поліцентризму*, що вимагає врахування того, в межах якої правової сім'ї, правової цивілізації досліджуються правові та/чи державні явища (під **правовою цивілізацією** слід розуміти групу правових систем, що мають спільні релігійно-моральні й ідейно-філософські

засади, подібні юридичні ознаки та споріднені соціокультурні, нормативно-ціннісні структури і, відповідно, підхід до праворозуміння). Не викликає заперечень той факт, що в різних правових сім'ях неоднакове розуміння права, а відтак і норм права, системи права, правовідносин, правомірної поведінки тощо; різні серед них і правові цінності. Тому вказані питання є орієнтирами при дослідженні права та держави. Цей принцип є відображенням неуніверсальності права й об'єктивною умовою неможливості однозначного визначення його змісту. Правовий поліцентризм дає підстави говорити про особливості праворозуміння відповідної цивілізації;

2) підходи до пізнання держави і права – сукупність вихідних позицій, положень і напрямів дослідження держави і права:

- *діалектичний* – вимагає з'ясування генези держави та права, їх взаємозв'язку як між собою, так і з іншими явищами суспільної дійсності. Те, що за радянських часів цей підхід у загальній теорії держави і права ґрунтувався виключно на класових позиціях, зовсім не означає його безперспективності. Ще очікують на своє використання в аспекті методологічного значення такі категорії діалектики, як «можливість» і «дійсність» (при дослідженні, наприклад, суб'єктивного права як міри можливої поведінки суб'єкта), «зміст» і «форма» (при дослідженні змісту правовідносин, форми держави та її складових елементів, форм права), «сутність» і «явище» (при дослідженні сутності держави і права та форм їх прояву: функцій держави і права, правовідносин тощо), «простір» і «час» (при дослідженні меж чинності нормативно-правових актів), «ціле» й «частина» (при дослідженні складу правопорушення та його елементів тощо) та ін. По-новому мають бути використані й закони діалектики (єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення);

- *синергетичний* – з огляду на який право та державу необхідно розглядати як складноорганізовані системи з нелінійним розвитком. Держава та право – складні, відкриті системи, тому для них характерний нелінійний розвиток. На їх стан значною мірою впливають не лише економічні, але й політичні, ідеологічні та ін. чинники, і який із них у певний період існування системи має вирішальний вплив на подальше її функціонування, визначити доволі складно. Виявлені в межах відповідних точок біфуркації державно-правові закономірності не можуть повною мірою (або й узагалі) застосовуватися до інших періодів функціонування системи;

- *системний* – конкретизує категорії діалектики, зокрема: зв'язок, відношення, частина і ціле тощо. Передбачає, що слід «будь-який об'єкт розглядати як такий, що відповідає вимогам системності, а саме: містить взаємопов'язані та такі, що взаємодіють, структурні елементи (розвинену структу-

ру), має відносну незалежність порівняно з іншими соціальними об'єктами (розвинену організацію), внутрішню цілісність (розвинене ядро системи) тощо» (В. Ковальський);

- *структурно-функціональний* – полягає у виокремленні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їхньої ролі (функцій) у системі. Елементи і зв'язки між ними створюють структуру системи. При цьому кожний з елементів має свою функціональну спрямованість;

- *історичний* – зобов'язує з'ясувати процеси виникнення, становлення та розвитку явищ та процесів, врахувати конкретне історичне середовище, в якому відбувалося їх формування, встановити етапи розвитку тощо. А це, в свою чергу, допомагає правильно зрозуміти сутність категорії, що розглядається, виявити закономірності.

3) методи дослідження державно-правових явищ – це сукупність прийомів і способів пізнання держави та права. До них слід віднести такі логічні методи:

- *абстрагування* – є одним із основних методів теоретичних досліджень, що полягає у відході від несуттєвих властивостей, зв'язків, відносин предметів і в одночасному виокремленні, фіксуванні однієї чи кількох найважливіших рис, які особливо цікавлять дослідника. Наприклад, при дослідженні держави основний акцент робиться на таких її важливих рисах, як суверенітет, територія, населення (народ), державний апарат, державна влада, податки, у той час як державна мова, грошова одиниця та ін. залишаються поза увагою дослідника;

- *аналіз* – це логічна операція, що передбачає поділ цілого на складові частини. Зазначений метод, як правило, використовується для виокремлення суттєвих ознак понять, які досліджуються, та їх класифікації;

- *синтез* – протилежний аналізу спосіб, що полягає в дослідженні явища в цілому на основі об'єднання пов'язаних один із одним елементів у єдине ціле. За допомогою цього методу формулюються визначення загальнотеоретичних категорій, а також узагальнюються висновки про предмет дослідження;

- *індукція* – перехід від часткового до загального, коли на підставі знання про частину предметів класу робиться висновок стосовно класу в цілому. Використання цього методу наукового пізнання дозволяє сформувати цілісні системні знання про форми держави, норми права, правовідносини, правопорушення, юридичні факти тощо на основі знань про окремі сторони, прояви цих явищ державно-правової дійсності;

- *дедукція* – спосіб пізнання, відповідно до якого висновок щодо одного з елементів множини робиться на підставі знання загальних влас-

тивостей всієї множини. За допомогою цього методу висновок щодо форми окремо взятої держави, норми права, правовідносин, юридичного факту, правопорушення робиться на основі узагальнених знань про ці явища державно-правової дійсності;

- *моделювання* – вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), що заміняє оригінал з певних сторін, які цікавлять суб'єкта пізнання. Використання цього методу дозволяє дослідникові готувати пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства, основне функціональне призначення якого полягає у регулюванні та охороні суспільних відносин, тобто фактично створювати ідеальну модель поведінки учасників цих відносин.

В юридичній літературі зазвичай як спеціально-наукові методи (власне, юридичні методи) зазначаються такі:

- *техніко-догматичного* (або *формально-догматичного*) – передбачає дослідження державно-правових явищ у «чистому вигляді», що існують незалежно від інших видів суспільної та державної діяльності, поза сферою економіки, політики тощо;

- *компаративного* – передбачає зіставлення державно-правових явищ з метою виокремлення їх спільних і відмінних рис. «Компаративний метод не зводиться лише до порівняльного методу, а охоплює всі методи дослідження «не одного» об'єкта на різних рівнях їх узагальненості: загальних методів мислення, філософських, загальнонаукових, спеціально-наукових тощо. До особливостей компаративного методу належить не тільки орієнтація на дослідження «не одного» об'єкта, його властивості чи стану, а й спрямованість на встановлення різного в дослідженнях множинності та відмінностей явищ правової реальності, формування загального для них у їх реальній взаємодії, а не тільки за заздалегідь встановленими критеріями, виявлення як наявності загального і різного, так і їх відсутності, тобто універсального та унікального» (О. Тихомиров).

На завершення розгляду цього питання слід зауважити, що методологію загальної теорії держави і права необхідно розглядати і як систему принципів, підходів та методів, і як учення про цю систему, а не обмежувати її штучно якимось одним «всеохоплюючим» чи «всезагальним» універсальним методом дослідження.

§ 4. Теорія держави і права в системі юридичних наук та її значення

Місце і значення теорії держави і права у системі юридичних наук визначається перш за все предметом її досліджень і функціями, які вона реалізує. На відміну від галузевих юридичних наук, теорія держави і права, як уже зазначалося, вивчає не окрему сферу юриспруденції або історію державно-правового життя, а загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права у цілому. Поряд із закономірностями державно-правових явищ, теорія держави і права визначає також їх ознаки, види тощо.

Особливе місце в системі гуманітарних наук займають саме *юридичні науки*.

Юридична наука – сфера людської діяльності, що вивчає державу та право як самостійні, але органічно взаємопов'язані між собою важливі сфери життя суспільства (А. Венгеров).

У навчальній літературі наводяться різні підходи до класифікації юридичних наук. За найбільш усталеним із них виокремлюють такі юридичні науки:

1) *історико-теоретичні* (історія держави і права зарубіжних країн, історія держави і права України, теорія держави і права, історія політичних і правових учень, юридична деонтологія) – досліджують загальні закономірності виникнення, функціонування держави та права, основи юридичної діяльності, методологію правознавства;

2) *галузеві* (конституційне право, цивільне право, кримінальне право, трудове право, земельне право та ін.) – досліджують норми права та правовідносини відповідної галузевої приналежності;

3) *спеціальні (прикладні)* (криміналістика, правова статистика, судова медицина) – досліджують окремі природні та суспільні явища в аспекті державно-правового характеру. Специфіка цих наук полягає в тому, що вони оперують знаннями інших наук (біологічних, фізичних, хімічних) для вирішення потреб юридичної практики;

4) *науки, що вивчають міжнародне право* (міжнародне публічне право, космічне право) – досліджують державно-правові явища, що мають нормативний міжнародний характер.

Всі науки тісно пов'язані і взаємодіють між собою. Не є винятком і теорія держави та права, що тісно пов'язана з такими науками і, відповідно, навчальними дисциплінами:

1) *філософією*, яка формує засоби світоглядної орієнтації людини,

формулює найзагальніші філософські закони та закономірності, що поширюються на державно-правову дійсність; є методологічним підґрунтям дослідження держави і права;

2) *філософією права*, що покликана дати світоглядне пояснення феномену права, обґрунтувати його зміст та призначення з погляду сутності людського буття та системи цінностей, на яких воно ґрунтується; становить концептуально-методологічну основу теорії держави і права;

3) *соціологією*, методологічний інструментарій якої використовується при дослідженні державно-правових явищ та процесів і розглядається як невід'ємна складова методології загальної теорії держави і права;

4) *політологією*, яка надає теорії держави і права вихідний матеріал про політичні явища і процеси, що дозволяє останній всебічно досліджувати свій предмет;

5) *економічною теорією*, висновки якої для теорії держави і права є теоретичним підґрунтям при визначенні методів і режимів правового регулювання суспільних відносин, особливостей співвідношення права та економіки;

6) *історією держави і права України, історією держави і права зарубіжних країн*, висновки й узагальнення яких щодо процесу історичного розвитку державно-правової дійсності конкретних держав у хронологічному вимірі є необхідним підґрунтям для більш повного і всебічного дослідження загальнотеоретичних державно-правових проблем і визначення закономірностей історичного розвитку держави і права;

7) *історією вчень про державу і право*, що у вигляді теоретичних узагальнень відтворює історично закономірний процес накопичення знань про державу і право, на основі яких теорія держави і права формулює висновки про основні державно-правові категорії і закономірності;

8) *галузевими юридичними науками*, для яких теорія держави і права є теоретико-методологічною основою, що, спираючись на величезний емпіричний матеріал, накопичений цими науками, виробляє загальні методи наукового пізнання, поняття та категорії, критерії оцінки рівня, стану і перспектив їхнього розвитку;

9) *спеціальними (прикладними) юридичними науками* (криміналістикою, кримінологією, судовою медициною, правовою статистикою та ін.), які, використовуючи узагальнення та висновки теорії держави і права, вивчають різні форми та прояви юридичної практики.

Слід зазначити, що ніяка деталізація чи інтеграція у системі юридичних наук не має можливості адекватно відобразити динамічну картину

сучасного правового життя, якому властиве як виокремлення нових наукових напрямів, так і становлення нових галузей, підгалузей, інших комплексних утворень та водночас зникнення зі змінами у суспільному житті певних напрямів галузевих наук. Так, останнім часом виникли науки з таких галузей права: космічне, атомне, інформаційне право. Перехід до ринкових відносин зумовив розвиток в Україні наук комерційного, підприємницького, біржового права. У нашому житті з'явилося чимало нових явищ у сфері економічних відносин, що регулюються правовими нормами (наприклад, іпотека, застава, траст, комерціалізація, приватизація), а також нових суб'єктів права – акціонерні товариства, комерційні структури, транснаціональні компанії тощо. Ці нові правові явища не можуть не привернути увагу правознавців-теоретиків щодо їх теоретичного осмислення, з'ясування місця і ролі у нашій правовій дійсності, вирішення певних загальнотеоретичних проблем, пов'язаних з виникненням і функціонуванням нових юридичних інститутів.

Як узагальнююча наука щодо галузевих і спеціальних юридичних наук, теорія держави і права потрібна також для розроблення спеціальних, досить вузьких проблем, які стоять перед цими науками. Вона синтезує і систематизує висновки інших юридичних наук. Однак це не означає, що положення теорії обмежуються сукупністю вказаних висновків. У той час, як галузеві юридичні науки акцентують увагу на сучасній державно-правовій практиці, на чинному законодавстві, дослідження теорії держави і права не обмежені у просторі та часі. Тому здійснювана нею інтеграція даних всіх юридичних наук сприяє їх взаємозбагаченню, а загальне бачення державно-правової дійсності стає цілісним. Разом із тим вирішення багатьох проблем юридичної практики, забезпечення законності дій різних суб'єктів права, вдосконалення механізму правового регулювання одержують адекватне, об'єктивне наукове обґрунтування.

Таким чином, **теорія держави і права** – це гуманітарна, юридична, історико-теоретична наука. Роль теорії держави і права в системі юридичних наук визначається її предметом і функціями. Теорія держави і права є фундаментальною наукою, виявом чого є здійснювана нею методологічна функція. Категоріальний апарат теорії держави і права використовується всіма юридичними науками. Теорія держави і права узагальнює положення юридичних наук, виявляє загальні закономірності виникнення, функціонування та розвитку держави і права.

Контрольні запитання

1. Визначте особливості науки в порівнянні з іншими сферами діяльності.
2. Вкажіть особливості наукового знання.
3. Охарактеризуйте види наук.
4. Визначте предмет теорії держави і права.
5. Охарактеризуйте функції теорії держави і права.
6. Яке значення методології держави і права?
7. Які є принципи та підходи пізнання державно-правових явищ?
8. Назвіть методи пізнання державно-правових явищ.
9. Яке значення теорії держави і права?
10. З якими науками пов'язана теорія держави і права?

Розділ 2. ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

- § 1. Концепції походження держави.
- § 2. Наукові концепції походження права.
- § 3. Організація суспільної влади і соціальні норми первісного суспільства.
- § 4. Загальні закономірності й різноманітність форм виникнення держави і права.
- § 5. Ознаки держави і права, що відрізняють їх від влади та норм первісного суспільства.

§ 1. Концепції походження держави

Питання про походження держави можна розглядати у двох аспектах. *Перший аспект*: як в умовах традиційного первісного суспільства зародилася держава? *Другий*: як у сучасний період виникають нові держави? Формування держави в останні століття може бути предметом наукового аналізу, оскільки існує докладна інформація про особливості утворення таких держав. Навпаки, брак джерел, в яких пояснюються причини і умови походження держави в умовах традиційного первісного суспільства, зумовив у науці існування різноманітних теорій. Такий плюралізм наукових поглядів також має місце внаслідок історичних особливостей розвитку суспільства, своєрідності тих чи інших регіонів світу, ідеологічних пристрастей авторів тощо.

Міфологічна концепція походження держави, що виникла у період формування первісного людського суспільства. Її основа – *міф* (давн.-грецьк. – μῦθος), що виступає своєрідним еквівалентом науки, первісною формою суспільної свідомості. В її межах можна виокремити:

1) *давньоіндійську концепцію походження держави*, згідно з якою Бог Індра встановив і підтримує космічний та земний порядок, закон (*дхарма*) і звичай (*риту*);

2) *давньокитайську концепцію походження держави*, за якої по волі божественного Неба в Піднебесній з'явилися держава, її глава – імператор, син Неба, порядок, влада та правила поведінки;

3) *давньогрецьку концепцію походження держави*, що знайшла своє обґрунтування у працях Платона. Держава з'являється після перемоги Олімпійських богів над титанами. Вони, кинувши жереб, поділили землю.

Боги Афіна та Гефест, яким випала Аттика, запровадили демократичний режим, Посейдон, отримавши Атлантиду, встановив монархічне спадкове правління.

Релігійна концепція держави, що має своєю основою уявлення про надприродне божественне походження держави, влади, законів. Характерною рисою цих теорій є відсутність розмежування понять «суспільство» і «держава».

Класична теологічна концепція (Тома Аквінський). Ця теорія отримала широке розповсюдження за часів феодалізму. Її сутність полягає в тому, що держава є результатом прояву божественної волі, практичним втіленням влади бога на землі. На думку богословів, будь-яка світська влада похідна від влади церкви, влади релігійних організацій, а народ повинен беззаперечно підкорятися державній волі як прояву волі божественної.

Сучасна теологічна концепція обґрунтована у ХХ ст. (Ж. Маритен, А. Ауер, Е. Вольф, Ф. Харст). Сутність теорії: причиною виникнення держави і права є Бог, який створив людину розумною, вольовою, творчою істотою, здатною до вдосконалення суспільного порядку. На сьогодні теологічна концепція про державу є досить впливовою у католицькому світі, оскільки вважається офіційною доктриною держави Ватикан.

Патріархальна теорія (Аристотель, Г. Філмер, М. Михайловський). Згідно з цією теорією, держава виникла внаслідок розростання патріархальної сім'ї. Аристотель стверджував, що держава – найкраща форма людського спілкування, що створюється з метою досягнення загального блага. Влада монарха – природне продовження влади батька (патріарха), який піклується про членів своєї сім'ї та забезпечує їхню покірність.

Петерналистична концепція Конфуція (*патер* – батько) має багато спільних рис із поглядами Аристотеля: влада глави держави тотожна владі голови родини, а держава - це велика родина, якою потрібно управляти на основі добра, турботи старших про молодших, відданості та поваги.

Патримоніальна теорія (К. Галлер). Представники цієї теорії вважають, що держава є похідною від права власності на землю (патримоніум). Із права володіння землею влада автоматично розповсюджується й на людей, які проживають на ній. Саме у такий спосіб обґрунтовується ідея феодального сюзеренітету.

Природно-правова концепція має своєю основою ідею договірної походження держави. Це теорія Т. Гоббса, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо. На думку цих мислителів, держава виникла в результаті укладання суспільного договору про правила спільного проживання. Вони зазначали, що був час, коли не було ні держави, ні права. У додержавний період в умовах «золотого віку» (Ж.-Ж. Руссо) або «війни всіх проти всіх» (Т. Гоббс) люди жили

відповідно до своїх природних прав. Але не існувало влади, здатної захистити людину, її честь, гідність, гарантувати її права на життя і власність. Для усунення такої соціальної «вади» люди об'єдналися та уклали між собою договір про те, що частину своїх прав, притаманних їм від народження, вони передають державі як органу, що представляє їхні спільні інтереси, а держава, зі свого боку, зобов'язується забезпечити природні права людини. У разі порушення умов договору народ має право на революцію та зміну правителя.

Насильницька концепція виникнення держави, що знаходить свою варіативність у теоріях зовнішнього та внутрішнього насильства. Прихильники цієї концепції стверджують, що держава виникла в результаті ведення війн, насильницького підкорення одними людьми інших, одного племені іншим. На їх думку, держава більше необхідна слабким племенам, аніж сильним. Як інструмент організації та управлінського впливу завойовників, держава стає потужним засобом захисту завойованих від можливих посягань з боку інших сильних племен.

К. Каутський намагався довести, що за умови подальшого розвитку суспільства держава трансформується в інструмент загальної гармонії, в орган захисту та забезпечення загального блага як сильних, так і слабких. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад, Золота Орда).

Л. Гумплович вважав: держава виникає внаслідок прагнення племені до розширення свого впливу та могутності, що призводить до війн і, як наслідок – виникнення державного устрою та соціального розшарування. Причому держава завжди формувалася завдяки меншості прийдешніх завойовників, які були расою переможців.

Є. Дюрінг був прихильником *теорії внутрішнього насильства* однієї частини первісної соціальної групи над іншою. Цей первинний фактор зумовлює виникнення політичного ладу (держави), приватної власності та класів.

Психологічна концепція походження держави (Л. Петражицький), сутність якої полягає в тому, що виникнення держави пояснюється властивостями людської психіки, потребою індивіда жити в колективі, його прагненням до пошуку авторитета, вказівками якого можна було б керуватися у повсякденному житті, бажанням підкоряти та підкорятися. Для обґрунтування своєї ідеї прибічники даної теорії посилаються на історичні приклади залежності людської свідомості від авторитета вождів, релігійних і політичних діячів, царів, королів та інших лідерів.

М. Коркунов вважав, що державна влада зумовлена не волею волода-

ря, а усвідомленням залежності підвладного.

На думку Т. Баштим, уся історія існування людства визначається за допомогою таких первісних факторів, як відкриття, імітація. Держава виникає в результаті процесу гармонізації первісних суспільних відносин.

Л. Петражицький наголошував на тому, що держава і офіційне законодавство є «проекціями» правових переживань, «фантазмів» психіки.

Органічна теорія походження держави ґрунтується на уявленні про державу, як про живий організм, продукт соціальної еволюції. Г. Спенсер ототожнював процес виникнення та функціонування держави з біологічним організмом. Учений висловив думку про те, що держава – це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин. Згідно з цією теорією держава, як і будь-яке живе тіло, базується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація передбачає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює визначену, тільки їй притаманну функцію. Таким чином утворюється система органів держави. І все це відбувається так, як у живому організмі, окремі частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

О. Конт вважав суспільство і державу органічно цілісною будовою, що спирається на закони біології.

Далі у розвитку органічної концепції пішли А. Шеффле, Р. Ворс і П. Лілієнфельд, які ототожнювали окремі функції державних органів із функціями органів біологічного організму.

Марксистська (матеріалістична) концепція походження держави. (К. Маркс, Ф. Енгельс та В. Ульянов (Ленін)). Її суть зводиться до того, що держава виникла внаслідок класової боротьби. Ця теорія є однією з найбільш розповсюджених та аргументованих у вітчизняній юридичній науці гіпотез (обґрунтованого припущення) про походження держави і права. Вона викладена в роботі Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави», підготовленій на основі аналізу історичного матеріалу щодо виникнення держав у Греції, стародавньому Римі та у давніх германців. У найбільш загальному вигляді процес виникнення держави можна звести до положення про те, що держава існувала не завжди, а з'явилася на певному історичному етапі розвитку суспільства, коли здійснюється перехід до виробляючої економіки. Передумовою виникнення держави є великий суспільний розподіл праці на види діяльності й виокремлення їх у самостійні напрями:

- а) землеробство;
- б) скотарство;
- в) ремесло;
- г) професійний обмін товарів (торгівля).

Спеціалізація суспільного виробництва супроводжується вдосконаленням знарядь праці, підвищенням її продуктивності і, як наслідок – появою надлишкового продукту та приватної власності, значна частка якої накопичувалася в осіб, які здійснювали владні повноваження (вождів, старійшин, військових начальників). Зміни, що відбулися в характері розподілу матеріальних благ, які вироблялися в суспільстві, неминуче позначилися на соціальній структурі суспільства: воно розкололося на антагоністичні класи з непримиримими суперечностями. У зв'язку з цим виникла потреба в такій організації публічної влади, яка змогла б усунути суперечності, що виникли між цими класами. Саме такою організацією і виявилася держава.

Теорія інцесту (кровозмішення). Автором цієї теорії є французький соціолог і етнограф Клод Леві-Стросс. На його думку, вихідним соціальним фактором у виокремленні людини зі світу природи, структуризації суспільства і виникнення держави виявилася існуюча в первісному суспільстві заборона інцесту, особливо на тому етапі розвитку родової общини, коли люди стали помічати, що від кровозмішення народжуються неповноцінні діти. Для реалізації цієї заборони необхідно було створити спеціальні органи всередині родової общини, котрі здійснювали б контроль за дотриманням заборони, застосовували жорсткі заходи покарання до тих осіб, які її порушили, а також встановлювали б зв'язки з іншими общинами для обміну жінками. Ці контрольні органи з часом і трансформувалися в державний апарат (державу).

Іригаційна (гідралічна) теорія походження держави в найбільш систематизованому вигляді була викладена німецьким ученим К. Вітфогелем у роботі «Східний деспотизм». Сутність її полягає в тому, що в Давньому Єгипті, де на берегах Нілу люди поступово стали переходити до осілого життя, необхідно було будувати канали та інші гідралічні споруди для ведення землеробства. Іригаційні роботи вимагали спеціальної організації та навичок. Їх виконували люди, здатні керувати іригаційним будівництвом. Ці організатори з часом стали першими державними службовцями, котрі уособлювали державний апарат. Отже, на створення держави визначальний вплив мав іригаційний фактор.

Демографічна концепція походження держави (Е. Босеруп, Джонсон). В її основу покладено біологічну теорію Мальтуса. Сутність кон-

цепці полягає в тому, що основною причиною виникнення держави стало зростання чисельності населення, котре проживає на певній території, та необхідність управління ним.

Расова теорія походження держави з'явилася у період рабовладництва у Новому Світі та мала на меті реабілітувати його в очах європейського співтовариства. Її основоположник Ж. Гобіно вважав, що люди поділяються на дві раси: господарів, які створили державу, і рабів, котрі здатні лише підкорятися.

Кризова теорія походження держави (А. Венгеров). Причину виникнення перших державних утворень учений вбачає в наявності екологічного кризового фактора (економічного, соціального, екологічного) у період неолітичної революції, при переході до виробляючої економіки.

Спортивна теорія походження держави (Ортега-І.-Гассет), за якої виникнення держави пов'язано з походженням ігор, фізичних вправ, ініціацій і поступовим оформленням спеціальної авторитетної групи організаторів, які з часом отримують владні повноваження.

Дифузійна теорія походження держави. Її засновник, Ф. Гребнер вважав, що держава виникає в результаті передачі досвіду управління великими соціальними групами від одних народів іншим.

Економічна теорія походження держави (Сен-Сімон), суть якої полягає в тому, що держава виникла внаслідок розподілу праці. Держава є результатом економічного прогресу і розвивається разом із ускладненням економічних відносин.

Лібертарно-юридична теорія походження держави (В. Нерсисянц), згідно з якою держава і право виникають і розвиваються як дві взаємопов'язані складові частини єдиної сутності їх соціального життя.

Синтетична теорія походження держави (К. Ренфрю, К. Фланері, Е. Сервіс), прихильники якої вважають, що держава виникає в результаті багатьох факторів. Центральне місце в цій теорії відводиться двом видам процесів:

- *централізація*, як ступінь зв'язку між підсистемами, що відповідає за рівень контролю в суспільстві;
- *сегрегація*, як вираз внутрішнього розмаїття та спеціалізації підсистем.

Теорія спеціалізації (Т. Кашаніна). Вихідною посилкою цієї теорії є теза про те, що закон спеціалізації є загальним законом розвитку навколишнього світу, а держава – це результат виникнення, поряд із спеціалізацією у виробничій сфері (економічною спеціалізацією), спеціалізації у сфері управлінській (політичної спеціалізації).

Теорія зовнішнього конфлікту (Р. Карнейро). Успіх у війні за зем-

лю чи інші ресурси залежав від «якості» внутрішньої організації, а конкуренція та відсутність стабільного лідерства у вождів спонукали їх до вдосконалення своєї влади, що й призвело до виникнення держави.

Теорія внутрішнього конфлікту (Л. Крадер). В основі ускладнення суспільства лежить внутрішній конфлікт між стратифікованими групами, для усунення якого створювалися нові органи управління, що й призвело до виникнення держави.

§ 2. Концепції походження права

Походження права також розуміється та пояснюється вченими по-різному. Кожна з теорій походження права має пріоритетною основою одне з його джерел.

Теологічна теорія (Т. Аквінський), центральна ідея якої полягає в тому, що право створено Богом для регуляції життя людей та дарується їм за посередництвом пророка чи правителя.

Теорія природного права (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, О. Радіщев) пов'язує походження права із моральними засадами справедливості, що закладені в самій природі людини від її народження. Сутність цієї теорії полягає в тому, що крім позитивного права, яке створюється державою, існує природне право людини на життя, свободу, рівність, безпеку, справедливість, власність.

Історична школа права (Г. Гуго, Г. Пухта, Ф. Савіні) розкриває походження права в ході історичного процесу, незалежно від суб'єктивної волі держави, коли воно виникає на основі традицій та звичаїв само по собі і формується так само, як мова. Держава лише юридично оформлює його існування.

Нормативістська теорія (Г. Кельзен, Р. Штаммер, П. Новгородцев) пов'язує походження права з волею держави, що виражена в обов'язковому нормативному акті, дія якого забезпечується примусовою силою цієї держави.

Соціологічна теорія права (Е. Ерліх, Г. Канторович, С. Муромцев, Г. Шешеневич) пов'язує виникнення та існування права не з нормами, що закріплені в законах, а з їх реалізацією (живе право); право – це реалізація закону (правозастосування); правопорядок; юридична практика.

Теорія солідаризму (Л. Дюгі), згідно з якою право формується на основі соціальної солідарності, як зовнішній вираз суспільного життя.

Теорія примирення (Е. Аннерс, Г. Берман), за якою право виникає та

розвивається внаслідок упорядкування взаємовідносин та вирішення конфліктних ситуацій між родами. Племя було зацікавлене в ліквідації кровної помсти соціальних груп шляхом їх примирення та застосування *віри* (штрафу) за вбивство, нанесення тілесних ушкоджень та ін.

Реалістична школа (Р. Ієрінг, Е. Трубецької) виникнення права пов'язує з необхідністю особистості захистити свій власний інтерес, який є змістом позитивного права, коли держава є необхідним інструментом організації, підтримки та збереження суспільства.

Психологічна теорія (Л. Петражицький, Г. Тард, М. Рейснер, А. Росс) поділяє право на позитивне, яке встановлюється державою, та інтуїтивне – результат внутрішнього інтуїтивного самовизначення індивіда, що є критерієм оцінки позитивного права та регулятором поведінки людини.

Класова теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ульянов (Ленін), згідно з якою право виникає разом із державою, виражає економічну та політичну волю правлячого класу. Право є соціальним явищем, за допомогою якого класова воля отримує державно-нормативний вираз.

Теорія спеціалізації (Т. Кашаніна) виникнення права пояснює необхідністю регулювання суспільних відносин і забезпечення індивідуальних інтересів людей у суспільстві, диференціація якого отримала якісно новий (особистий, суб'єктивний) характер.

§ 3. Організація суспільної влади і соціальні норми первісного суспільства

Історія людства складається з двох основних епох: первісного (традиційного) суспільства та цивілізації. Первісний лад, як похідний, охоплював величезний проміжок часу – більше 2 млн. років. Тоді держави не існувало, водночас вона бере свій початок із соціальних структур первісного суспільства. Сучасній науці відомі різні варіанти періодизації первісного суспільства, хоча для розуміння передумов виникнення держави принципове значення має його розподіл за рівнем майнового та соціального розшарування:

- **егалітарне** (від франц. *egalitaire* – рівноправний) – суспільство, що не знало процесів соціального та майнового розшарування;
- **ранжируване** (від франц. *rang* або англ. *rank* – ранг) – суспільство, якого торкнулися процеси соціального розшарування;
- **стратифіковане** (від лат. *stratum* – прошарок) – суспільство, якого торкнулися процеси майнового розшарування;
- **ієрархічне** (від грецьк. *hieros* – священний та *arche* – влада) – сус-

пільство, що зазнало соціального та майнового розшарування.

По мірі майнової та соціальної диференціації розвивалися та ускладнювалися організація суспільної влади та соціальні норми.

Найпростішою формою соціальної організації первісного суспільства була **праобщина, або первісне стадо**. Лад праобщини характеризувався кочовим способом життя, привласнюючою працею (полювання, рибальство, збиральництво), егалітарним характером суспільних відносин, еквівалентним обміном їжі та знарядь праці. Структура праобщини налічувала 20–30 дорослих членів, можливо об'єднаних у декілька гаремних родин. На чолі праобщини стояв вождь. Соціальна регуляція у цей період обмежувалася наявністю примітивних соціальних заборон – *табу*.

Більш складною формою була *родова община, як універсальна організація додержавного суспільства*. Протягом свого існування родова община пройшла розвиток від **ранньородової** (однородова, дисперснородова) до складної форми **пізньородової** общини, що налічувала кілька родів, об'єднаних у *фратрію, або плем'я*, яке, у свою чергу, також могло бути частиною спілки, конфедерації племен. Родова община передбачала об'єднання кровних родичів за жіночою лінією (*матріархат*), а з розвитком знарядь полювання – чоловічої (*патріархат*). Організація влади родової общини характеризувалася розвитком *двох основних форм управління*.

Військова демократія – горизонтальна політична структура влади первісного суспільства, в якій існувало три, не підпорядкованих один одному, органи управління (військовий вождь, рада старійшин, народні збори). Вона характеризувалася такими рисами: *наявністю примітивного народовладдя, можливістю критики рішень вождів та старійшин на народних зборах*.

Вождівство – ієрархічна політична структура влади з відносно централізованим управлінням, на чолі якого стоїть вождь. Вождівство характеризувалося такими ознаками: *вертикальна структура органів влади (підпорядкованість ради старійшин та народних зборів); розподіл аристократії на управлінську та духовну (жерці); наявність тенденцій до сакралізації персони правителя*. Влада вождя була *потестарною* (від лат. *potestas* – сила, міць), не мала політичного характеру та ґрунтувалася на його авторитеті, досвіді та повазі.

Структурами влади та основними органами управління в період родової общини були:

старійшини – глави сімей і родів, особи зрілого віку, котрі мали досвід та організаторські здібності;

рада старійшин – орган самоврядування, що виникає в період об'єднання родів у фратрії, вирішує найважливіші питання, є колегіаль-

ним і координує діяльність родів;

військові вожді – як правило, глави племен, котрі спиралися на військові дружини, а їх владні функції збільшувалися у період військових дій;

ради військових вождів – виникали у період об'єднання племен у союзи, збиралися для координації військових дій;

збори дорослих членів роду-воїнів – вирішували найважливіші питання, існували далеко не в усіх племенах, жорстко контролювалися з боку вождя або старійшини, існували у двох формах: 1) збори усіх дорослих членів роду; 2) збори тільки воїнів;

Жерці (чаклуни, шамани, знахарі тощо) – контролювали суспільну свідомість, зберігали та підтримували дію звичаїв, традицій, табу, тотемів.

Подальший розвиток майнової та соціальної стратифікації, стабілізація осілого способу життя, суспільний розподіл праці призвели до зменшення впливу кровно-родинних стосунків на організацію первісного суспільства, до поступової трансформації родової общини у *територіальну (сусідську)*. Об'єднання кількох сусідських общин, *трибалізація* (процес оформлення племінного устрою, виникнення союзів та конфедерацій племен), *урбанізація* (виникнення поселень міського типу) створили можливість для розвитку перших державних утворень – *протодержав*.

Поведінка членів первісного суспільства регулювалася такими соціальними нормами:

- *звичаї* – правила поведінки, що склалися стихійно та увійшли в звичку людей у результаті їхнього багаторазового повторення;

- *норми моралі* – правила поведінки, що регулюють суспільні відносини на основі уявлень людей про добро і зло, справедливість і несправедливість, честь і гідність;

- *ритуали* – правила поведінки, в яких акцент (наголос) робиться на зовнішній формі їх виконання, причому ця форма є суворо обов'язковою. Ними, наприклад, передбачалися порядок проведення церемоній (шлюб, поховання тощо) або зміна соціального статусу людини (ритуал ініціації);

- *релігійні (канонічні) норми* – правила поведінки, що регулюють суспільні відносини «крізь призму» божественних начал. Варто зазначити, що в умовах первісного суспільства існували такі примітивні форми релігії, як фетишизм і тотемізм.

- *табу* – соціальні заборони, що накладалися на певні предмети, діяння, слова (наприклад, табу на інцест, харчове табу тощо).

Норми первісного суспільства ґрунтувалися на природній необхідності та мали значення для всіх сфер життя общини, роду, племені. Це були мононорми – обов'язкові правила поведінки членів роду в епоху по-

тестарного первісного суспільства, що не передбачали розмежування прав і обов'язків індивідів та складали зміст звичаїв, традицій, ритуалів, тотемів, табу.

Ознаки первісних соціальних норм:

- виникали і формувалися поступово, у процесі суспільного життя, складалися в результаті багаторазового повторення;
- виражали волю та інтереси всього роду (племені);
- існували у свідомості людей, не мали письмової форми вираження;
- забезпечувалися засобами суспільного впливу, силою звички, традицій;
- як правило, мали раціональний і прогнозований характер;
- не були персоніфікованими і розраховувалися одразу на багатьох осіб.

§ 4. Загальні закономірності й різноманітність форм виникнення держави і права

Загальні закономірності виникнення держави і права, як необхідні, суттєві взаємозв'язки, визначаються через передумови, причини і шляхи становлення та розвитку державно-правових інститутів.

Передумови виникнення держави і права:

- *Неолітична революція* (VIII–III тис. до н.е., перехід від привласнюючої (полювання, рибальство, збиральництво) до виробляючої економіки (землеробство, скотарство, ремесло);
- *«Сексуальна реформа»*: перехід від *промискуїтету* (безладні статеві стосунки) до ранніх форм жорстко фіксованих шлюбних стосунків;
- *Суспільний розподіл праці*, що виявився у таких етапах:
 - 1) відокремлення скотарства від землеробства;
 - 2) відокремлення ремесла;
 - 3) виникнення торгівлі й купців.

Причини виникнення держави і права:

- 1) розлад родових відносин та розкол первісного суспільства на різні соціальні групи: касты, стани тощо;
- 2) зростання продуктивності праці, поява надлишкового продукту, його накопичення в руках родової знаті, і, як наслідок, виникнення приватної власності;
- 3) необхідність удосконалення управління суспільством, яке ускладнюється внаслідок розвитку виробництва, зміни умов розподілу продуктів праці, зростання кількості населення, що розшарувалося за майновою ознакою;

4) необхідність ведення загарбницьких війн та захисту власної території;

5) утворення спеціальних організацій, які професійно здійснюють керівництво в суспільстві, забезпечують його соціальну стабільність та цілісність, що досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм, у тому числі правових;

6) виникнення соціальних суперечок та інших антагонізмів і неспроможність суспільної влади первісного ладу усунути в нових історичних умовах ці соціальні протиріччя й конфлікти;

7) необхідність організації великомасштабних громадських робіт (наприклад – іригаційних), об'єднання з цією метою великих груп людей.

Як правило, науковці розрізняють *два основних шляхи виникнення держави*:

- *європейський* (Афіни, Рим, Давньогерманська держава);

- *східний або азійський* (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія).

Характерною особливістю *європейського шляху* виникнення держави було формування приватної власності на засоби виробництва та примат станів над державою, що сприймалася як знаряддя в руках пануючого класу. Цей шлях традиційно поділяють на три форми виникнення держави.

1. *Афінську*, що її вважають класичною формою виникнення держави. Держава виникає як результат класових антагонізмів, що розвивалися всередині суспільства. Органи родового ладу були поступово замінені органами державної влади.

2. *Римську* – процес виникнення держави був прискорений тривалою боротьбою двох груп вільних членів римського родоплемінного суспільства: плебеїв, незнатних родів проти патриціїв – римської родової знаті. В результаті перемоги плебеїв було досягнуто значних демократичних перетворень, наприклад, утвердився принцип рівності усіх громадян.

3. *Германську* – виникнення (наприклад, Франкської держави) було прискорене завоюванням чужих територій і підкоренням народів, що жили на цих територіях, для управління якими родове суспільство не було пристосоване.

Характерною особливістю *азійського шляху* виникнення держави було виникнення спочатку держави, потім класів, використання владним класом апарату управління для контролю над підкореним населенням. Східний шлях був зумовлений потребою у здійсненні великомасштабних суспільних робіт (як правило – іригаційних) та необхідністю об'єднання людських мас на значних територіях.

До *особливостей* виникнення держав східного типу слід віднести такі:

1) основу економічних відносин складає державна форма власності;

- 2) приватна власність має другорядний характер;
- 3) державна влада є монархічною, здебільшого має теократичний або деспотичний характер;
- 4) досить численний апарат чиновників;
- 5) відбувається сакралізація (освячення) влади монарха.

Виникнення права значною мірою зумовлено тими самими причинами, що й виникнення держави. У первісному суспільстві звичаї, норми моралі, а також релігійні норми виражали й захищали, перш за все, колективний інтерес. Однак перехід до виробляючої економіки настільки підвищив продуктивність індивідуальної праці, що змінилася вся система суспільних відносин. Забезпечуючи компроміс інтересів виробників, які брали участь в обміні товарів, сторони наділялися певними правами й обов'язками, що з часом, шляхом формального закріплення та забезпечення з боку владних структур, набули загальнообов'язкового характеру.

Формуванню права активно сприяло також майнове розшарування суспільства. Представники панівного класу були вкрай зацікавлені у створенні таких соціальних норм, які б не лише захищали, а й виражали їхні приватні інтереси. З цією метою вони поступово обмежили коло осіб, котрі брали участь у розробці загальнообов'язкових правил поведінки. З часом це право стало прерогативою вузького кола обраних, які уособлювали верхівку державного апарату.

Виникнення права – тривалий історичний процес. *Основними шляхами його формування були такі: 1) визнання індивідуальних, фактичних, повторювальних стосунків як права; 2) санкціонування державою звичаїв; 3) утворення правових норм судовими органами; 4) встановлення правових норм державною владою у вигляді нормативно-правових актів; 5) укладення угод про мирне співіснування між народами (родами, племенами).*

Варто також зазначити, що держава не була єдиною правотворчою силою. Так, у правових системах держав Сходу Коран є не лише джерелом релігійних норм, але й основним джерелом права. У більшості держав Західної Європи в епоху Середньовіччя правові акти створювалися також представниками церкви.

§ 5. Ознаки держави і права, що відрізняють їх від влади та норм первісного суспільства

Держава, як принципово нова організація влади, суттєво відрізняється від організації первісної суспільної влади. Ознаками держави, що її відрізняють від організації влади первісного суспільства, є такі:

- поява соціально неоднорідного, зокрема класового суспільства, що має антагоністичні протиріччя;

- адміністративно-територіальний розподіл населення і, як наслідок – поширення державної влади на всіх людей, які перебувають в межах належної їй території;

- поява відокремленої від населення публічної влади (державного апарату), що виражає та захищає інтереси передусім економічно панівної частини суспільства;

- наявність апарату примусу – груп озброєних людей у вигляді армії, поліції та ін., що здійснюють функцію придушення опору експлуатованого класу та ведення загарбницьких війн;

- поява законодавчої, виконавчої та судової функцій в окремих органах публічної влади;

- поява офіційної податкової системи;

- поява писаних загальнообов'язкових правил поведінки – норм права.

В умовах державно організованого суспільства право, як новий нормативний регулятор, здатний забезпечити функціонування суспільства як цілого та індивідуальну свободу автономної особи, суттєво відрізняється від первісних норм соціальної регуляції. Це виражається в тому, що:

- право встановлюється або санкціонується державою;

- воно виражає волю домінуючої частини населення або правлячого класу;

- закріплюється у спеціальних письмових джерелах;

- норми права набувають чинності та втрачають її у чітко визначеному порядку, офіційним шляхом;

- право забезпечується примусовою силою держави.

Зазначимо, що вказані вище ознаки потрібно розглядати лише у сукупності, оскільки поодинокі вони можуть бути характерні для ранжируваного, стратифікованого та ієрархічного первісного суспільства.

Контрольні запитання:

1. Яку теорію походження держави ви вважаєте найбільш науково обґрунтованою?

2. Визначте органи управління в період родової общини та дайте їм характеристику.

3. Якими соціальними нормами регулювалася поведінка членів первісного суспільства?

4. Назвіть ознаки держави, що відрізняють її від організації влади первісного суспільства.

5. Чим право відрізняється від норм первісного суспільства?

Розділ 3. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

- § 1. Різноманітність підходів до визначення держави.
- § 2. Визначення поняття держави та його ознаки.
- § 3. Поняття та структура державної влади. Її співвідношення з політичною владою.
- § 4. Сутність та соціальне призначення держави.
- § 5. Цілі, завдання та функції держави.
- § 6. Форми та методи здійснення функцій держави.

§ 1. Різноманітність підходів до визначення держави

У різні історичні епохи в поняття «держави» вкладався різний зміст. Давньогрецький філософ Платон визначав ідеальну державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників.

Французький король Людовік XIV говорив: «Держава – це я». Цей вислів увійшов у історію як символ абсолютної влади. У ХХ ст. у зв'язку з розвитком демократії з'явилася нова теза: «Держава – це ми».

Основоположник утопічного соціалізму Т. Мор стверджував: «Держава – це змова багатих проти бідних».

Г. Гегель вважав: «Держава – це образ і дійсність розуму, це хід боїв у світі».

Держава – це складне, багатогранне явище соціальної дійсності. Тож аби його зрозуміти, необхідно з'ясувати різні підходи до розуміння цієї загальнотеоретичної категорії. Основні з них такі.

Теологічний підхід ґрунтується на ідеї про боговстановленість та вічність держави. Він зародився ще у Давньому Єгипті, Вавилоні, Китаї, Індії, як особливий напрям, хоча й із різними тлумаченнями релігійних текстів. Широкого розповсюдження набув у епоху Середньовіччя, в умовах сьогодення його обстоюють у своєму трактуванні прибічники ісламського фундаменталізму, розвиваючи концепцію халіфату та поширюючи її на сучасну державу. На їх думку, суть держави може бути зрозумілою лише на основі заповідей Корану, а сучасна держава повинна розбудовуватися з урахуванням тієї моделі, що існувала за часів пророка Магомета та чотирьох «праведних» халіфів, які по черзі правили після його смерті.

Юридичний підхід трактує державу як юридичну персоналізацію нації

(під нацією у даному випадку розуміється не якась етнічна група, а населення країни), розглядаючи державу як систему різних структур (органів) і правовідносин між ними, тобто зводить державу до юридичних абстракцій. В останні десятиліття юридичний підхід, хоча й дещо видозмінений, почав відроджуватися у структуралістських теоріях держави (аналіз елементів державності, їх зв'язків та відносин) і в юридико-економічних визначеннях держави (державу розглядається як юридична персоналізація нації, пов'язана з централізацією економічного життя).

За класичного (арифметичного) підходу держава інтерпретується як сукупність трьох елементів: влади, території та населення. Іноді додають четверту ознаку – суверенітет, а індійський політолог Р. Гупта – і п'ятий – міжнародне визнання. Щоправда, прибічники цього підходу зазначають різну значущість «складових», виокремлюючи головну з них – владу (в сучасних працях часто говориться про владу правлячої еліти, владу олігархії – верхівки суспільства).

Кібернетичний підхід, за яким держава розглядається як особлива, унікальна система в суспільстві, пов'язана з потоками інформації, рецепторами (приймачами) цієї інформації, що надходить від населення, організацій, рухів (такими рецепторами слугують певні державні органи), циркуляцією інформації в державній системі, ухваленням державними органами («вихід» системи). Ці рішення у формі законів парламенту, указів глави держави, постанов уряду знову породжують інформацію від населення, що вводиться у систему (державу), і процес продовжується.

Соціологічний підхід ґрунтується на визначенні ролі держави в суспільному житті. Він представлений у творах арабського автора епохи Середньовіччя ібн-Хальдуна, котрого західні дослідники інколи називають «марксистом до Маркса», в роботах англійського просвітника XVII ст. Т. Гоббса (ідея держави-примирителя в умовах всезагальної боротьби), французького мислителя XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо (державу як гарант «суспільного договору») і т. ін. У сучасних умовах це також ідеї держави як органу соціальної солідарності (на основі контракту соціальної солідарності вона повинна унеможливити боротьбу різних політичних сил або ж увести її у визначені рамки), концепції держави арбітра, ідеї класової держави: держава – це «машина», «палиця» в руках класу експлуататорів для того, щоб тримати у покорі експлуатовану більшість, а соціалістична держава («диктатура пролетаріату»), що виникає в результаті революції пригноблених мас – найважливіший інструмент перетворення суспільства на нових економічних та ідеологічних засадах. У подальшому, згідно з марксистсько-ленінською концепцією, після ліквідації класу приватних власників вона (державу) стає органом, який слугує виразником інтересів усього

трудового народу, знярядям будівництва безкласового комуністичного суспільства.

У межах теми, що розглядається нами, важливо з'ясувати питання про те, який із вищезгаданих підходів до розуміння поняття «держави» набув найбільшого поширення в сучасній юридичній науці. З цією метою доречно звернутися до новітньої юридичної літератури, що містить сучасні інтерпретації загальнотеоретичної категорії «держави».

1. **Держава** – це суверенна політико-територіальна організація соціально неоднорідного суспільства (населення), що має публічну владу, яка здійснюється спеціальним апаратом управління та апаратом примусу на основі юридичних норм, які забезпечують узгодження соціально-групових, індивідуальних і суспільних інтересів (О. Скакун).

2. **Держава** – це особлива організація політичної влади, що існує в соціально неоднорідному суспільстві і забезпечує його єдність, цілісність, безпеку, здійснює управління загальносуспільними справами на основі права з допомогою спеціального механізму (М. Кравчук).

3. **Держава** – це організація політичної влади, необхідна для виконання як класових завдань, так і загальних справ, що впливають із природи будь-якого суспільства (М. Матузов і О. Малько).

4. **Держава** – це особлива політико-територіальна організація, що виступає від імені всього суспільства, володіє суверенітетом і спеціальним апаратом управління та примусу, у зв'язку з чим здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкового характеру (А. Колодій, В. Копейчиков).

5. **Держава** – це владно-політична організація суспільства, що володіє державним суверенітетом, спеціальним апаратом управління та примусу і встановлює правовий порядок на визначеній території (Л. Морозова).

Отже, аналіз наведених визначень поняття «держави», з огляду на закріплені у ньому суттєві ознаки, свідчить про домінування в сучасній загальнотеоретичній юридичній науці класичного (арифметичного) підходу до розуміння цієї категорії, що інколи доповнюється соціологічною складовою як виразником сутності держави.

§ 2. Визначення поняття держави та його ознаки

Великий тлумачний словник сучасної української мови за редакцією В. Бусела містить таку інтерпретацію слова «визначення» – «це формулювання, вислів, у якому розкривається зміст чого-небудь, його суттєві ознаки».

Отже, для формулювання визначення поняття «держави», необхідно

окреслити його суттєві ознаки, що їх умовно можна поділити на основні та факультативні.

Основні суттєві ознаки безпосередньо характеризують поняття держави, а відсутність хоча б однієї з них не дає достатньо повного уявлення про досліджуване соціальне утворення.

2. *Факультативні суттєві ознаки* конкретизують зміст основних і не є обов'язковими.

До *основних суттєвих ознак* поняття «держава» відносять такі:

1) *наявність території*, під якою традиційно розуміють простір, у межах якого здійснюється державна влада. Сьогодні територія сприймається як невід'ємний атрибут держави як на теоретико-юридичному, так і на законодавчому рівні: сучасна держава вже не мислиться без території.

У **складі території держави** необхідно розрізняти: 1) реальну, фактичну територію, обриси якої чітко визначені міжнародними договорами і внутрішнім законодавством; 2) квазі-територію, що постійно змінює свої розміри й конфігурацію.

Реальна територія містить у собі: 1) сухопутний простір; 2) водний простір (акваторія) – територіальне море й внутрішні води; 3) повітряний простір (аероторія), розташований над сухопутним і водним просторами; 4) надра, що розташовуються під сухопутним і водним просторами.

До **квазі-території** відносять:

1) військові кораблі й літальні апарати, а також морські й повітряні судна, що перебувають на некомерційній державній службі, незалежно від їхнього місцезнаходження;

2) торговельні морські й повітряні судна під прапором даної держави, що перебувають у відкритому морі або в повітряному просторі над відкритим морем;

3) космічні об'єкти, що належать державі;

4) трубопроводи й підводні кабелі;

5) нафтові й інші добувні вишки у відкритому морі;

6) території дипломатичних представництв і консульств;

Із територіальною ознакою держави пов'язаний *інститут громадянства*, під яким розуміють *постійний політико-правовий зв'язок держави та індивіда, що знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах і обов'язках*;

2) *народ* – пов'язана однаковим походженням і мовою культурна спільність людей, яка знаходиться під юрисдикцією держави та на котру поширює свій вплив національне законодавство;

3) *суверенітет*, тобто політико-правова властивість влади, що за-

кріплена нормативним актом та характеризує державну владу як верховну, незалежну, неподільну та єдину. Існує три різновиди суверенітету:

а) *національний суверенітет* – це повновладдя нації, її реальна можливість вільно вирішувати всі питання свого національного життя аж до створення самостійної держави;

б) *народний суверенітет* – це повновладдя народу, який здійснює свою невід'ємну та неподільну владу самостійно й незалежно від інших соціальних сил, тобто реальна участь народу у здійсненні влади;

в) *державний суверенітет* – політико-правова властивість державної влади, що виражається в її незалежності від іншої влади всередині країни та в праві держави самостійно вирішувати свої проблеми на основі принципів міжнародного права.

З огляду на аналіз наведеного підходу до розуміння поняття державного суверенітету, можна виокремити такі його складові:

- *внутрішню*: виражає верховенство і повноту державної влади стосовно всіх інших організацій політичної системи суспільства, її монополне право на законодавство, управління та юстицію в межах всієї державної території;

- *зовнішню*: виражає незалежність і рівноправність держави як суб'єкта міжнародного права у зносинах з іншими державами, неприпустимість втручання у внутрішні справи держави ззовні.

Компонентами державного суверенітету, що розкривають його зміст, є:

- *верховенство влади*, тобто можливість існування в межах визначеної території лише однієї державної влади та можливість визнати незаконними рішення будь-якої іншої соціальної влади;

- *повнота (неподільність)* – державна влада належить народу, котрий є її єдиним джерелом; можливість держави самостійно вирішувати питання щодо участі в роботі міжнародних асоціацій, а також визначати статус адміністративно-територіальних одиниць;

- *самостійність* – державна влада не залежить від волі будь-яких інших організацій, окремих осіб чи інших суспільств;

- *незалежність*, тобто можливість вирішувати будь-яке питання зовнішнього чи внутрішнього характеру без втручання інших держав на основі принципів національної та міжнародної системи права;

- *єдність*, тобто наявність єдиного змісту влади (державно-політична) та поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову в процесі реалізації владних повноважень;

4) наявність *системи органів та інших організацій*, які створюються державою для виконання її завдань та здійснення функцій і охоплюють-

ся поняттям *механізм держави*. Частина органів держави, що створюється для реалізації владних повноважень охоплюється поняттям *апарат держави*;

5) наявність можливості розробляти *загальнообов'язкові правила поведінки*, що визначаються як *правові норми*. За допомогою *норм об'єктивного права* держава визначає зміст прав і обов'язків учасників суспільних відносин, а також забезпечує обов'язковість своїх рішень.

До *факультативних суттєвих ознак* категорії «держава» відносять такі:

- наявність конституції;
- наявність державних символів (прапор, герб, гімн, а для держави, що за формою правління є монархією, додатковим символом вважається монарх);
- наявність громадянства;
- наявність грошової одиниці;
- участь держави у міжнародних органах і організаціях тощо.

Поняття та основні підходи до сутності держави наведено на схемі № 3.

Отже, **держава** – це політична організація суспільства, що розповсюджує свою владу на всю територію та населення країни, маючи для цього у своєму розпорядженні систему органів і організацій, видає загальнообов'язкові правила поведінки та володіє суверенітетом.

§ 3. Поняття та структура державної влади. Її співвідношення з політичною владою

Державна влада – одна з фундаментальних категорій правознавства і один із найбільш складних у пізнавальному плані феномен державно-правової дійсності. В поняттях «державна влада», «владовідносини» відбиваються найважливіші сторони буття людської цивілізації, суворі логіка боротьби класів, соціальних груп, націй, політичних партій і рухів. Тож складність цієї категорії в пізнавальному плані, а також її важливе значення для державно організованого суспільства і зумовлюють актуальність даної теми.

Зважаючи на той факт, що державна влада і політична влада є різновидами соціальної влади, виглядає доцільним розкрити зміст родової для вищезазначених понять категорії – «влада».

У науковій літературі відсутнє єдине розуміння влади, що пояснюється, як нами вже було зазначено вище, складністю даного явища. Політич-

ною думкою сформульовано кілька визначень влади залежно від підходу до її джерел.

Найбільш давній підхід пояснює владу як явище теологічне. Звідси необхідність беззастережного підкорення владі, особливо владі державній.

Прибічники антропологічного підходу вбачають джерело влади у двоїстій природі людини: з одного боку, вона прагне до автономії, свободи, а з іншого – не може існувати поза суспільством.

Антропологічний підхід близький до психологічної інтерпретації влади. Вона пояснює природу влади взаємодією одних індивідів, які прагнуть до влади, та готовністю до підкорення інших.

Біхевіоризм, тобто поведінковий підхід, розглядає владу як відносини між двома партнерами, в яких один чинить визначальний вплив на іншого і контролює його дії.

Системне трактування виходить із того, що влада є засобом соціального спілкування, який дозволяє регулювати групові конфлікти та забезпечувати інтеграцію суспільства. При цьому влада розглядається як функція системи, здатна мобілізувати ресурси суспільства для досягнення загальних, колективних цілей.

Згідно зі структурно-функціональною інтерпретацією влади, остання розглядається як властивість соціальної організації та самоорганізації людської спільності.

Теорія конкурентних інтересів ґрунтується на тому, що люди не думають про інтереси інших людей і в конкурентній боротьбі не рівні. Це заважає досягненню злагоди, заради якої і потрібна влада.

Важливе значення має гносеологічний аспект влади, що дозволяє розкрити зміст поняття влади як цілеспрямованого способу переробки знань. Знання та міцна воля притаманні владі, що надає їй обачності, передбачуваності та активності.

Частіш за все влада розглядається як здатність (властивість) одного суб'єкта (особи, колективу, організації) підкорити собі іншого суб'єкта та нав'язати йому свою волю у власних інтересах або в інтересах інших осіб.

Розглянувши існуючий в науці плюралізм підходів до розуміння поняття влади, зупинимося на аналізі існуючих у юридичній літературі поглядів науковців щодо розуміння поняття державної влади.

Так, російський правник В. Корельський, **державну владу** визначає як *концентрований вираз волі і сили, міці держави, що втілена в державних органах і установах. Вона забезпечує стабільність і порядок у суспільстві, захищає його громадян від внутрішніх і зовнішніх посягань шляхом використання різних методів, у тому числі державного примусу та військової сили.*

Практично аналогічної думки щодо змісту поняття влади дотримується вітчизняний науковець М. Цвік, який *владу розглядає як прояв організованої сили, заснованої на здатності одних суб'єктів нав'язувати свою волю іншим, тобто керувати ними, що дозволило вченому вбачати в основі державної влади відносини залежності між людьми. Ці відносини мають вольовий, а іноді й силовий характер і створюють можливість різними способами нав'язувати державну волю громадянам та іншим суб'єктам суспільних відносин.*

У здатності одних суб'єктів нав'язати свою волю іншим суб'єктам у сфері управління справами держави і суспільства вбачає природу політичної влади колектив авторів навчального посібника з теорії держави і права за загальною редакцією В. Копейчикова, а розкриваючи зміст категорії «державна влада» збагачує наведену дефініцію додатковою ознакою, яка знаходить свій вияв у вказівці на можливість використання державного апарату, що дозволяє розмежувати аналізовані поняття.

Найбільш вдалими з огляду на характеристику структури та для подальшого з'ясування співвідношення з політичною владою, на нашу думку, є визначення поняття державної влади, запропоноване вітчизняним правником О. Скакун. Під **державною владою** вчений розуміє *публічно-політичні, вольові (керівництва – підкорення) відносини, що утворюються між суб'єктами політичної системи суспільства на підґрунті правових норм, зі спиранням, у разі потреби, на державний примус.*

Основними компонентами влади, стверджує О. Скакун, є *її суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси) і процес, який приводить до руху всі її елементи (механізм і засоби взаємодії суб'єкта й об'єкта).*

Вважаємо, що сам факт виокремлення у структурі влади такого елемента як її об'єкт не викликає заперечень, однак з його інтерпретацією (як підвладного суб'єкта), на нашу думку, погодитися не можна. *Такий висновок впливає з огляду на аналіз визначення поняття державної влади, яке, зважаючи на наведені суттєві ознаки (вольовий характер, міжсуб'єктний характер зв'язку, виникнення на підставі правових норм, державна гарантованість), фактично тотожне поняттю «правовідносини», з тим лише уточненням, що такий їх різновид виникає в публічно-правовій сфері.*

На думку більшості фахівців у галузі загальнотеоретичної юридичної науки, складовими елементами правовідносин є їх суб'єкти, об'єкти (об'єкт) та юридичний зміст, що являє собою діалектичну єдність суб'єктивного права та юридичного обов'язку.

Зважаючи на той факт, що в структурі державної влади, здійснюваної в межах правовідносин, і структурі самих правовідносин виокремлюється

один і той самий елемент, яким є об'єкт, виникає потреба у з'ясуванні причини його різної інтерпретації вченими.

Зумовлено це тим, що все частіше в юриспруденції як у наукових працях, так і в законодавстві, ми зустрічаємо аналіз не суб'єктно-суб'єктних відносин, урегульованих нормами права – правовідносин, а суб'єктно-об'єктних відносин, що притаманні науці управління, які відображають характер зв'язку суб'єкта та об'єкта діяльності. У підсумку це призводить до двоїстого категоріального апарату в правознавстві, термінологічної плутанини і, як наслідок, до помилкового праворозуміння та правореалізації суб'єктами права.

Слід зазначити, що суб'єктно-об'єктні відносини є предметом дослідження науки управління, зокрема, науки державного управління. Встановлено, що управлінський процес за своєю сутністю є активним процесом управлінських суб'єктно-об'єктних відносин. Аналіз суб'єктно-об'єктних (управлінських) відносин у державному управлінні охоплює розгляд, якнайменше, двох питань: а) про характер взаємодії суб'єкта та об'єкта управління; б) про способи виявлення та оцінювання управлінських дій.

Таким чином, відображення діяльності через поняття «суб'єктно-об'єктних відносин» є притаманним сфері управлінських, політичних наук, при вивченні проблем вибору оптимальних форм управлінського впливу владного суб'єкта на суспільні системи, а також при дослідженні стратегічних цілей і засобів цього впливу. Водночас за допомогою цього поняття не слід ідентифікувати діяльність у сфері юриспруденції, автоматично переносити його у правознавство, предметом вивчення якого є врегулювання вольових суспільних відносин, тобто не окремих впливів (або системи односторонніх впливів, навіть побудованої з урахуванням активної участі об'єкта управління у процесі останнього), а завжди взаємодія індивідів та їх об'єднань, модель якої закріплена у правових нормах.

У теорії правовідносин під об'єктом правовідносин розуміють явище матеріального чи нематеріального характеру, з приводу якого та заради досягнення чого суб'єкти вступають у правовідносини, наділяючись взаємними юридичними правами та юридичними обов'язками. Аналіз наведеного визначення поняття об'єкта правовідносин дає підстави для дуже важливого в методологічному плані висновку про те, що суб'єкт ні за яких обставин не може бути об'єктом. *Тож визнання підвладного суб'єкта як об'єкта влади, щонайменше, є некоректним.*

У контексті питання, що розглядається нами, цілком логічним виглядає запитання: а що ж тоді являє собою такий компонент державної влади як її об'єкт? Відповідь на це запитання можна отримати з огляду на існу-

ючу в загальнотеоретичній юридичній науці моністичну концепцію об'єкта правовідносин, згідно з якою об'єктом правовідносин визнається поведінка суб'єктів. І дійсно, природа владовідносин така, що суб'єкт, який здійснює управління, приймаючи відповідне рішення, перш за все зацікавлений у правомірній поведінці підвладного, що якраз і забезпечує своєчасне та результативне виконання цього рішення.

Отже, вищевикладене вимагає коригування існуючого в юридичній науці підходу щодо структури державної влади, суть якого полягає у зміні погляду на об'єкт влади не як на підвладного суб'єкта, а як на поведінку суб'єктів владовідносин, що повною мірою узгоджується з основними положеннями теорії правовідносин, у межах яких і здійснюється державна влада.

Авторське бачення структури державної влади наведено на схемі № 4.

Визначивши структуру державної влади, перейдемо до більш складного етапу нашого розгляду, що має на меті з'ясування співвідношення понять «державна влада» та «політична влада».

У загальнотеоретичній юридичній науці склалися два основних підходи до співвідношення зазначених вище категорій:

1) «політична влада» і «державна влада» – поняття тотожні, оскільки політична влада походить від держави і здійснюється за її прямої або опосередкованої участі;

2) «політична влада» і «державна влада» – поняття не тотожні, однак усяка державна влада є політичною.

Ствердження або заперечення кожного з вищенаведених поглядів науковців потребує необхідної аргументації, що, власне, і буде предметом нашого подальшого розгляду.

Вирішення цього завдання вимагає залучення для подальшого наукового аналізу дефініції поняття політичної влади. Найбільш доцільно, на нашу думку, проводити порівняльний аналіз зазначених вище наукових категорій, автором яких є один учений. У нашому випадку – це О. Скакун. Правник під **політичною владою** розуміє *публічні, вольові (керівництва – підкорення) відносини, що утворюються між суб'єктами політичної системи суспільства (у тому числі державою) на основі політичних і правових норм.*

Порівняльний аналіз усіх вищенаведених дефініцій поняття «державна влада» та визначення поняття «політична влада» дозволяє розмежувати зазначені категорії за такими ознаками:

по-перше, попри їхню спільну природу (публічні, вольові відносини), суб'єктний склад владовідносин не завжди співпадає. Це зумовлено тим,

що принаймні одним із суб'єктів правовідносин, у межах яких здійснюється державна влада, є державний орган або посадова особа цього органу, які належать до державного апарату;

по-друге, підставою для виникнення суспільних відносин, у межах яких здійснюється державна влада, є норми права, а підставою для виникнення суспільних відносин, у межах яких здійснюється політична влада, є не лише правові, але й корпоративні норми;

по-третє, державна влада здійснюється за допомогою спеціально створеного з цією метою державного апарату, в той час як політична влада може здійснюватися й іншими суб'єктами політичної системи суспільства (наприклад, керівництвом політичної партії);

по-четверте, монопольне право на застосування заходів державного примусу належить державному апарату.

Серед *додаткових ознак розмежування зазначених понять*, які зумовлені різними джерелами формування матеріальних ресурсів влади, її функціональним поділом та здійснюваними інтересами, можна виокремити такі:

1) матеріальні ресурси державної влади формуються за рахунок коштів державного бюджету, а матеріальні ресурси політичної влади формуються за рахунок позабюджетних коштів;

2) державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, в той час як політична влада, що здійснюється не державними органами, а іншими колективними суб'єктами політичної системи суспільства, такого поділу не передбачає;

3) державна влада, з огляду на джерело свого походження та методи здійснення, є демократичною і слугує своєрідним засобом, інструментом здійснення функцій держави, а отже, має на меті задоволення перш за все суспільного інтересу, в той час як політична влада може бути засобом задоволення інтересів певної корпорації або навіть окремо взятого представника цієї корпорації, який висунувся на роль її лідера.

Співвідношення державної влади з політичною владою наведено на схемі № 8.

Висвітлення цього питання буде неповним, якщо не з'ясувати можливі суперечності між владою державною та владою політичною. Основне протиріччя, на нашу думку, закладене в природі самої влади, адже вона характеризується здатністю одного суб'єкта нав'язати свою волю іншим суб'єктам. У демократичному суспільстві існує широке коло суб'єктів, які здійснюють політичну владу, однак лише один із них за посередництвом спеціально створеної для цього системи органів здійснює державну владу, а відтак здатен нав'язати свою волю іншим. Таким суб'єктом є держава як

офіційний представник і виразник інтересів усього суспільства. Проте, це зовсім не означає, що вищі державні органи та вищі посадові особи самі не можуть опинитися в ролі підвладних суб'єктів, адже носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в умовах демократичного суспільства є народ, який наділений правом формувати ці органи та контролювати їхню діяльність.

У контексті питання, що розглядається нами, важливо звернути увагу і на той факт, що суб'єкти, які здійснюють політичну владу, прагнуть, перш за все, завоювати державну владу, адже лише вона дає можливість політичній партії, громадському руху чи іншому колективному суб'єкту політики реалізувати декларовану ним загальнонаціональну програму суспільного розвитку. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема **легалізації державної влади**, під якою розуміють *визнання правомірності її виникнення, організації та діяльності*. Тому в період проведення виборів, які в умовах демократичного суспільства забезпечують правонаступництво державної влади, вся повнота відповідальності за політичну ситуацію в державі покладається саме на органи державної влади.

Таким чином, політичну та державну владу необхідно розрізняти, адже державна влада здійснюється в особливих процедурних формах і притаманними державі засобами й методами, однак їх не можна протиставляти, адже це становить загрозу нормальному функціонуванню всього соціального організму, у тому числі й такій важливій його складовій, як держава.

§ 4. Поняття та підходи до сутності держави

Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «сутність держави» є категорія **«сутність»**, *під якою розуміють відносно стійку сукупність глибинних, необхідних, внутрішніх властивостей, зв'язків і відносин об'єкта*.

Сутність держави розвивається в міру того, як розгортається опосередкована нею суперечність, і виявляє себе зовнішньо як висхідний рух від державності до держави. Розвиваючись, держава проходить стадію становлення, а потім послідовно виступає як явище «в собі», «для себе», «для інших». Держава існує не тільки заради громадян, але через них і в них, а її сутність полягає в існуванні за правом, через право і заради права. Сутність держави – це спосіб буття, становлення, мета та засоби, державна правосвідомість.

Враховуючи характеристику сутності держави та зважаючи на су-

часне державотворення, слід виокремити такі підходи до визначення сутності сучасних держав:

1. *Класовий підхід* характеризує державу як:

- засіб відображення інтересів певної соціальної групи;
- засіб реалізації політичної влади;
- засіб організованого примусового впливу на суспільство;
- засіб захисту інтересів економічно панівного класу;
- засіб посилення впливу верхівки, що призводить до послаблення та пригнічення незахищених, економічно залежних верств населення;
- засіб подолання соціальних конфліктів шляхом насилля та примушування;
- відсутність загальнодемократичних інститутів, таких як поділ влади, політичний плюралізм, гласність тощо.

Сутність держави за цим підходом визначається як реальна можливість держави бути суб'єктом політичної діяльності шляхом закріплення реалізацій та гарантування інтересів економічно панівного класу (рабовласницькі, феодалські, буржуазні держави).

2. *Національний підхід* дає можливість охарактеризувати державу як:

- результат здійснення національного суверенітету;
- засіб закріплення та охорони національного суверенітету;
- засіб виокремлення народу як нації, забезпечення його інтересів;
- засіб закріплення з допомогою права інтересів нації, що становить більшість;
- засіб забезпечення можливостей для розвитку національних меншин;
- засіб гарантування прав національних меншин, відображення національних особливостей різних народів та націй.

Сутність держави виявляється в її характеристиці як суб'єкта закріплення національного суверенітету, що, відображаючи інтереси більшості, враховує й забезпечує інтереси національної меншості.

3. *Релігійний підхід* виявляється в її характеристиці як:

- засобу правового закріплення релігійних норм;
- засобу узаконення церковної влади;
- засобу розподілу владних повноважень між державною та церковною владою;
- засобу встановлення монопольного права релігійної ідеології у сфері виховання та освіти;
- засобу закріплення верховенства релігійної ідеології;
- засобу охорони релігійних традицій;

- засобу поєднання релігійних і державних функцій.

Сутність держави виявляється у спроможності забезпечити захист та реалізацію панівної релігії.

4. *Загальносоціальний підхід* характеризує державу як:

- засіб реалізації функцій з управління суспільством;
- засіб забезпечення рівності правового статусу суб'єктів суспільних відносин;
- засіб знаходження соціального компромісу;
- засіб створення ефективного законодавства (що відповідає наявному в суспільстві рівню справедливості, яка не визнається вищою цінністю, ніж право, а право не суперечить принципіві справедливості);
- засіб законодавчого закріплення та реального забезпечення прав людини відповідно до міжнародних стандартів;
- засіб гарантування соціальної безпеки та механізмів реалізації соціальних благ;
- засіб надання допомоги малозабезпеченим громадянам.

Сутність держави виявляється в її можливості закріпити й забезпечити верховенство соціальної сфери суспільства та верховенство прав і свобод людини.

5. *Гносеологічний підхід* до сутності характеризує державу як:

- юридичну категорію;
- явище, що має певні ознаки;
- явище, що характеризується певним функціональним призначенням;
- явище, що захищає індивідів одне від одного та від зовнішніх впливів;
- явище, що здійснює регулювання суспільних відносин за допомогою напрацьованого механізму;
- явище, що створює та забезпечує життєво необхідні умови для функціонування суспільства;
- явище, яке наділене владою, носій суверенітету;
- соціальний феномен, який виступає як явище «в собі», «для себе», «для інших».

Сутність держави виявляється у процесі її дослідження як юридичної категорії, що використовується всіма юридичними науками, та її сприйнятті як феномена.

Отже, **сутність держави** – це внутрішній зміст її діяльності, неперервний зв'язок властивостей та елементів, безперервність взаємодії між суб'єктами суспільних відносин, форма прояву цих відносин у державі (В. Копоть).

§ 5. Цілі, завдання та функції держави

Сутність будь-якої держави виражається в її цілях, завданнях і функціях. Варто зазначити, що в науковій і навчальній літературі вчені, котрі висвітлюють питання функцій держави, зазвичай, або взагалі уникають загальнотеоретичної характеристики категорій «цілі держави» та «завдання держави», або обмежуються вказівкою на їх зв'язок із функціями держави.

Інколи науковці роблять спроби розмежування загальнотеоретичних категорій, що складають предмет нашого розгляду, однак, на нашу думку, такі спроби є недостатньо аргументованими. Підтвердженням цьому слугує така їх інтерпретація правником Л. Наливайко.

Мета держави (а, по суті, ціль держави) – *це загальний, головний, стратегічний напрям її діяльності. На відміну від функцій держави, які є напрямками та видами діяльності в окремих сферах, мета є єдиним загальнодержавним напрямом діяльності на конкретному етапі розвитку суспільства і держави.*

Завдання держави – *це більш вузькі за змістом, обмежені дією в часі (тимчасові) напрями діяльності держави, які вирішуються в межах здійснення окремих функцій держави, є їх основою і відповідають порівняно нетривалим етапам у розвитку держави. А функції – це переважно постійні напрями її діяльності.*

Аналіз наведених вище інтерпретацій понять «мета держави» та «завдання держави» дозволяє зробити такі висновки:

по-перше, зміст категорій, що складають предмет нашого розгляду, за задумом автора, фактично ототожнюється, адже ключовим терміном, через який визначаються і цілі держави, і завдання держави, і функції держави, є «напрями діяльності», з чим, на нашу думку, погодитися не можна, адже в такому разі принаймні дві з трьох категорій втрачають своє самостійне значення, що не відповідає реальній дійсності;

по-друге, виявлені науковцем відмінності понять, що розглядаються нами, не є переконливими. На підтвердження цієї тези варто зауважити, що цілі держави не можуть бути обмежені єдиним, нехай і загальнодержавним, напрямом діяльності, свідченням чого є їх класифікація, що буде наведена нами нижче. Що ж стосується завдань держави, то вони у порівнянні з функціями держави не завжди є більш вузькими за змістом, а їх розв'язання може здійснюватися в межах не однієї, а цілої низки функцій держави. Більше того, хронологічні межі здійснення завдань і функцій держави також можуть збігатися у часі, що свідчить про їхній

можливий як відносно постійний, так і відносно тимчасовий характер. Підтвердженням цього слугує завдання держави по боротьбі зі злочинністю, що неможливо розв'язати в межах однієї правоохоронної функції, або ж завдання держави, пов'язане з подоланням бідності в Україні, що не втрачає своєї актуальності понад двадцять останніх років.

Предметом дискусії може бути і теза вченого про те, що цілі й завдання держави відрізняються від її функцій тим, що за своїм походженням вони мають здебільшого суб'єктивний характер, тобто визначаються в результаті свідомої діяльності суспільства, а функції держави виникають об'єктивно, хоча розвиваються й вдосконалюються також у результаті свідомого впливу на них. Вважаємо, що у цьому питанні ближчими до істини є ті науковці, котрі схиляються до думки про те, що за своєю природою функції держави мають об'єктивно-суб'єктивний характер. Об'єктивність, як вважають В. Ткаченко та О. Пушняк, означає їх зумовленість закономірностями взаємодії суспільства і держави, а суб'єктивність вказує на те, що вони реалізуються завдяки свідомості і волі людей, задіяних у механізмі держави. Це повною мірою стосується і цілей держави і завдань держави.

З огляду на вищевикладене, *сучасна парадигма дослідження понять «цілі держави», «завдання держави» та «функції держави», на нашу думку, повинна ґрунтуватися на таких теоретичних положеннях, що мають методологічне значення:*

1) визначальною категорією вищенаведеного понятійного ряду є цілі держави, що підпорядковують собі завдання та функції держави й зумовлюють визначення та існування останніх, а також форм і методів їх здійснення;

2) завдання держави, у свою чергу, зумовлюють існування функцій держави, визначають їх зміст і впливають на форми та методи їх здійснення;

3) функції держави є способом розв'язання завдань держави та досягнення її цілей;

4) і цілі держави, і завдання держави, і її функції, як правило, мають відносно перспективний, стабільний і постійний характер.

Характер діалектичного зв'язку цілей, завдань та функцій держави, а також їх класифікацію наведено на схемі № 5.

Зважаючи на визначену парадигму, запропонуємо такий підхід до розуміння згаданих вище загальнотеоретичних категорій.

Цілі держави – це кінцеві результати діяльності, які ставить перед собою та прагне досягти держава.

Категорія «цілі держави» характеризується такими ознаками:

- 1) вони зумовлюють визначення та існування завдань і функцій держави, а також форм і методів їх здійснення;
- 2) вони завжди підпорядковують собі завдання та функції держави;
- 3) з погляду хронологічних меж здійснення мають відносно перспективний характер;
- 4) їх досягнення може супроводжуватися зміною різних аспектів сутності держави.

Цілі держави можна класифікувати за такими критеріями:

- *за сферою діяльності*: політичні, економічні, соціальні, гуманітарні, екологічні;

- *за часом досягнення*: найближчі, проміжні, перспективні.

Досягнення поставлених цілей з необхідністю вимагає практичного розв'язання цілої низки завдань, на що держава спрямовує свої економічні, ідеологічні та політичні ресурси (бюджет тощо).

Завдання держави – це ті життєво важливі питання, що є конкретизованим виразом її цілей і до вирішення яких прагне держава.

Поняття «завдання держави» характеризують такі ознаки:

- 1) їх загальний, комплексний характер, який диктує необхідність проведення сукупності заходів у всіх сферах суспільного життя або в одній з них;
- 2) вони зумовлені цілями держави;
- 3) мають відносно перспективний, стабільний і постійний характер;
- 4) завжди підпорядковують собі функції держави. Залежність функцій держави від її завдань виявляється у такому: по-перше, завдання держави зумовлюють саме існування її функцій; по-друге, визначають їх зміст; по-третє, впливають на форми та методи здійснення функцій держави.

Класифікація завдань держави повторює класифікацію її цілей за таким критерієм, як сфера діяльності. Не позбавлена сенсу диференціація завдань держави, опрацьована М. Черноголовкіним. Учений пропонував розрізняти *головні, конкретні, основні та загальні завдання держави*. Як приклад, завдання створення матеріально-технічної бази, на думку М. Черноголовкіна, є головним завданням держави, а розвиток окремої галузі економіки – конкретним завданням. *Як суттєвий недолік такої класифікації завдань держави слід вважати відсутність чіткого критерію для її здійснення.*

Завдання держави опосередковуються її функціями. Термін «функція» латинського походження і означає виконання, обов'язок, напрям діяльності.

У науковій і навчальній юридичній літературі зазначено той факт,

що цей термін був залучений до наукового обігу німецьким філософом, математиком і мовознавцем Готфрідом Лейбніцем. *У математиці під функцією розуміють змінну, що розглядається по відношенню до однієї або більше змінної, через яку вона може бути виражена або від значення якої залежить її власне значення. Іншими словами, поняття функції виражає залежність, за якої кожному значенню змінної величини ставиться у відповідність деяка визначена величина.*

«Історичний досвід, - за влучним виразом А. Венгерова, - дає теорії держави і права підстави стверджувати: з еволюцією держави змінюється і діяльнісний її бік, ця діяльність наповнюється новим змістом, виникають нові структури держави, інші засоби та способи, що забезпечують функції держави».

Та й саме поняття функції вже використовується в науковій літературі не стільки для того, щоб показати її залежності, наприклад, від класової сутності держави, скільки звичайно для характеристики, опису діяльності держави. Крім того, це поняття почало використовуватися і для врахування зв'язку функцій держави з багатьма етнокультурними, ідеологічними, духовними та іншими факторами впливу.

Таким чином, **функції держави** – це основні напрями діяльності держави, в яких виражаються її сутність та соціальне призначення, цілі і завдання по управлінню суспільством у притаманних їй формах і притаманними їй методами.

Ознаки поняття «функції держави»:

- а) вони безпосередньо відображають чи конкретизують сутність держави;
- б) через них реалізуються основні завдання держави;
- в) їх здійснення веде до досягнення державою поставленої мети на даному історичному відрізку часу;
- г) їх слід розглядати як напрями діяльності держави.

Класифікувати функції держави можна за такими критеріями:

1. *За соціальним значенням* функції держави поділяються на *основні* та *неосновні*.

Основні – найбільш загальні та важливі комплексні напрями діяльності держави щодо здійснення стратегічних завдань і цілей, які постають перед державою в конкретний історичний період (оборонна, підтримання зовнішніх відносин, охорона правопорядку, соціальна).

Неосновні – напрями діяльності держави щодо здійснення конкретних завдань у другорядних сферах суспільного життя (управління персоналом, матеріально-технічне забезпечення та управління майном).

Звичайно, що такий розподіл функцій держави має умовний харак-

тер, адже неосновних функцій держави не існує, що впливає із наведеного вище визначення поняття, яке розглядається нами. Кожна функція держави на певному етапі її історичного розвитку є об'єктивно необхідною.

2. *За часом здійснення* вони поділяються на *постійні*, здійснювані державою на всіх етапах її існування; *тимчасові*, поява яких викликана специфічними умовами суспільного розвитку, а припинення – їхнім зникненням.

3. *Залежно від територіальної спрямованості (за сферами політичної спрямованості)* розрізняють *внутрішні* та *зовнішні* функції.

Внутрішні функції – напрями діяльності держави, що здійснюються в межах її території та визначають роль держави у житті даного суспільства.

До внутрішніх функцій відносять:

1) *політичну* – держава визначає правила взаємодії суб'єктів політичної системи, забезпечує реалізацію політичних прав громадян;

2) *економічну* – держава за участю інститутів громадянського суспільства встановлює правила поведінки, що регулюють відносини в економічній сфері (перш за все відносини власності на засоби виробництва), створює умови для формування ринкової економіки, сприяє громадянам у реалізації права на працю та підприємницьку діяльність;

3) *соціальну* – держава надає матеріальну підтримку найбільш соціально вразливим верствам населення (інвалідам, дітям-сиротам, пенсіонерам та ін.);

4) *гуманітарну* – держава створює умови для розвитку освіти, науки, культури, забезпечує належний рівень виховання населення;

5) *екологічну* – держава забезпечує екологічну безпеку і підтримує екологічну рівновагу на своїй території, вживає заходів для збереження генофонду народу;

6) *правоохоронну* – держава забезпечує охорону прав і свобод людини, вживає заходів, спрямованих на запобігання та припинення правопорушень, відновлення порушених прав, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності;

7) *фінансову* – держава контролює легальність прибутків фізичних і юридичних осіб, встановлює розмір загальнообов'язкових платежів (податків і зборів) до державного та місцевих бюджетів, здійснює контроль за їх цільовим і раціональним використанням;

8) *інформаційну* – держава забезпечує право громадян на інформацію, інформаційну безпеку.

Зовнішні функції – напрями діяльності держави, що здійснюються за

межами її території та визначають роль держави у світовому співтоваристві.

До *основних зовнішніх функцій* держави можна віднести такі:

- 1) *співпрацю з іншими державами* – держава сприяє розвитку культурних, економічних, гуманітарних зв'язків;
- 2) *співпрацю у підтримці світового правопорядку* – держава бере участь у збереженні миру, у боротьбі з наркобізнесом, тероризмом тощо;
- 3) *співпрацю у розв'язанні глобальних проблем сучасності*;
- 4) *оборонну* – держава захищає свою незалежність та територіальну цілісність;
- 5) *захисту громадян за межами держави*.

Внутрішні і зовнішні функції будь-якої держави тісно пов'язані, оскільки зовнішня політика, що визначає лінію поведінки у взаєминах з іншими державами, багато в чому залежить від внутрішніх умов існування даної держави.

4. *За сферами суспільного життя* їх поділяють на *гуманітарні, економічні, політичні та ін.*

Гуманітарні – напрями діяльності держави та її органів щодо забезпечення кожній людині гідних умов життя.

Економічні – напрями діяльності держави (її органів) щодо переходу від планової до ринкової економіки та подальшого розвитку виробничих сил і виробничих відносин на основних засадах ринку та добросовісної конкуренції.

Політичні – напрямки діяльності держави (її органів) щодо створення умов для формування та функціонування державної влади на засадах демократії.

5. *Залежно від історичного типу держави розрізняють: функції рабовласницької держави; функції феодальної держави; функції капіталістичної держави; функції соціалістичної держави.*

§ 6. **Форми та методи здійснення функцій держави**

Функції держави здійснюються у відповідних формах та відповідними методами. Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «форми здійснення функцій держави» є *філософська категорія «форма»*.

У філософії під *формою* розуміють спосіб існування й вираження змісту, тобто певним чином упорядкованої сукупності елементів та

процесів, що утворюють предмет. Поняття *форма* використовується також у значенні внутрішньої організації змісту, і в цьому розумінні проблематика форми отримує подальший розвиток у категорії *структура*.

Будь-яке цілісне утворення з необхідністю має як свою зовнішню, так і внутрішню форму. *Зовнішня форма* – це вираження зовні цілісного утворення, що є чимось самостійним по відношенню до змісту. *Внутрішня форма* – це структура, спосіб організації, певна упорядкованість частин цього цілого, що є складовою його змісту.

В юридичній літературі, – наголошує М. Байтін, – під **формами здійснення функцій держави** розуміють: *по-перше, діяльність основних ланок механізму держави, специфічні види державної діяльності, на відміну від недержавних організацій; по-друге, однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів держави, за допомогою якої реалізуються її функції.*

Відповідно до першого критерію основними формами здійснення функцій держави є: 1) законодавча; 2) управлінська (виконавча); 3) судова; 4) контрольно-наглядова. Наукове і практичне значення цієї класифікації, на думку вченого, полягає в тому, що вона сприяє вивченню та вдосконаленню розподілу праці між окремими ланками механізму держави по виконанню її функцій, тісно співвідноситься з принципом поділу влади.

Поряд із наведеною, в науці отримала розповсюдження класифікація, що має не меншу теоретико-практичну значущість, критерієм якої є однорідна за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів держави по здійсненню її функцій. Вона слугує з'ясуванню того, як механізм держави здійснює її функції, яким чином держава використовує право для виконання своїх завдань і функцій. З огляду на цю класифікацію, у роботі всіх ланок механізму держави розрізняють діяльність правову та суто фактичну (або організаційну).

Отже, в сучасній юридичній літературі доволі усталеним є погляд на **форми здійснення функцій держави** як *однорідні за своїми зовнішніми ознаками види діяльності державних органів із здійснення її функцій.*

Наведена інтерпретація аналізованого нами поняття хоча й узгоджується із філософським підходом до розуміння категорії «форма», однак у той же час є логічно хибною, адже в науці логіка відсутня диференціація ознак поняття на зовнішні чи внутрішні. Загально визнаним є їхній поділ на суттєві та несуттєві, загальні та одиничні.

Тому при формулюванні визначення будь-якої загальнотеоретичної категорії, не є винятком із цього правила і поняття «форма здійснення

функцій держави», необхідно вказувати саме суттєві ознаки, що можуть відображати як зміст, так і форму явища.

З урахуванням вищевикладеного, поняття «**форми здійснення функцій держави**» може бути визначене у такий спосіб: *це однорідні за своїми суттєвими рисами та властивостями види діяльності державних органів із здійснення її функцій.*

Як було зазначено нами вище, форми здійснення функцій держави поділяються на *правові та організаційні.*

Під **правовими формами здійснення функцій держави** розуміють *однорідні за своїми суттєвими рисами та властивостями види діяльності державних органів, пов'язані зі створенням правових актів.* До правових форм здійснення функцій держави відносять такі:

1) *правотворчу* – діяльність уповноважених державних органів, пов'язану із підготовкою та прийняттям нормативно-правових актів;

2) *правоохоронну* – діяльність судових і правоохоронних органів, пов'язану із захистом прав і свобод людини, запобіганням і припиненням правопорушень, притягненням винних осіб до юридичної відповідальності;

3) *правозастосовну* – діяльність уповноважених державних органів, пов'язану із вирішенням конкретних юридичних справ шляхом прийняття актів застосування норм права, що мають персоніфікований характер;

4) *правоінтерпретаційну* – діяльність уповноважених державних органів, як правило, правотворчих, пов'язану із прийняттям актів тлумачення норм права, в яких роз'яснюється зміст правових норм;

5) *правоустановчу* – діяльність представницьких (первинних) органів державної влади по формуванню вторинних органів державної влади.

Під **організаційними формами здійснення функцій держави** розуміють *однорідні за своїми суттєвими рисами та властивостями види діяльності державних органів, не пов'язані зі створенням правових актів.*

До них відносять такі:

1) *організаційно-регламентуючу* – поточна робота певних структур із забезпечення функціонування державних органів, пов'язана з підготовкою проектів документів, організацією проведення виборів, референдумів і т. ін.;

2) *організаційно-господарську* – оперативно-технічна та господарська робота, пов'язана з бухгалтерським обліком, статистикою, поставанням і т. ін.;

3) *організаційно-ідеологічну* – повсякденна виховна робота з ідеологічного забезпечення виконання різних функцій держави, пов'язана з роз'ясненням нових правових актів, формуванням суспільної думки і т.

ін.

Методи здійснення функцій держави – це сукупність прийомів і способів, які використовуються (або застосовуються) державними органами (їх службовими і посадовими особами) для здійснення функцій держави.

До загальних, традиційних методів здійснення функцій держави відносять такі: *рекомендації, переконання, заохочення та державний примус*.

Рекомендації – це метод активного впливу на свідомість і волю індивідів та самоврядних організацій ідейно-моральними засобами з метою спонукати їх до того варіанту поведінки, що є найбільш доцільним і бажаним з погляду органів публічної влади та їх посадових осіб.

Переконання – це метод активного впливу на свідомість і волю людини ідейно-моральними засобами для формування у неї поглядів та уявлень, які ґрунтуються на глибокому розумінні сутності державної влади, її цілей, завдань і функцій.

Заохочення – це психологічний або матеріальний вплив уповноважених органів публічної влади та їх посадових осіб на особистість з метою подальшого стимулювання її соціально активної правомірної поведінки.

Державний примус – це психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив уповноважених органів публічної влади та їх посадових осіб на особистість з метою примусити її діяти по волі володарюючого суб'єкта, в інтересах держави.

Правовим визнається *державний примус*, вид і міра якого суворо визначені правовими нормами, і який застосовується у процесуальних формах (чітких процедурах).

Контрольні запитання:

1. Які Ви знаєте підходи до розуміння поняття «держава»?
2. Дайте визначення поняття «держава».
3. Які функції здійснює сучасна держава?
4. Як співвідносяться поняття «цілі держави», «завдання держави» та «функції держави»?
5. Як Ви розумієте поняття «суверенітет»?
6. Що являє собою суверенітет народу?
7. Назвіть існуючі в науці підходи до визначення сутності держави?
8. Які Ви знаєте правові форми здійснення функцій держави?
9. Що являють собою методи здійснення функцій держави?

Розділ 4. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

§ 1. Загальнотеоретична характеристика політичної системи суспільства.

§ 2. Місце і роль держави в політичній системі суспільства.

§ 1. Загальнотеоретична характеристика політичної системи суспільства

Держава хоч і стрижнева, найважливіша, проте не єдина політична організація у суспільстві. Вона перебуває, живе в оточенні інших організацій, утворень, формувань, які так чи інакше стикаються, взаємодіють з нею – співпрацюють або конфліктують, впливають (або прагнуть вплинути) на державу і водночас тією чи іншою мірою зазнають впливу з її боку. Отже, всі вони чи прямо, чи опосередковано беруть участь у політичному житті суспільства, у політичних відносинах, у тому числі з державою. Тому вивчення держави «крізь призму» цих стосунків дозволяє поглибити і конкретизувати уявлення про її соціальне призначення і роль у суспільстві, про фактори, що ними зумовлюється її діяльність.

У сучасній теорії держави і права склалися різні погляди науковців щодо розуміння поняття політичної системи суспільства. Зокрема, В. Хропанюк вважає, **політична система** – це організаційне вираження всієї сукупності державних та громадських організацій, в тому числі трудових колективів, які беруть участь у політичному житті держави.

Л. Луць розглядає її як структурно організовану сукупність людей та їх об'єднань, у результаті взаємодії яких забезпечується здійснення політичної влади та досягнення соціальної стабільності.

О. Скакун під **політичною системою суспільства** розуміє цілісний комплекс засобів політичного впливу на суспільні відносини, що використовуються людьми та їх організаціями з метою завоювання, утримання або участі в політичній владі; механізм організації і функціонування політичної влади.

Окремі науковці розрізняють широке та вузьке тлумачення даної категорії. Так, В. Копейчиков вважає, що **вузьке розуміння** політичної системи зводиться до визначення її як сукупності суб'єктів, що беруть участь у реалізації політичної влади, тобто управлінні справами суспі-

льства, а **широке** охоплює всю сукупність матеріальних і нематеріальних компонентів, пов'язаних з відносинами, що виникають з приводу здійснення політичної влади.

Отже, поняття політичної системи суспільства в юридичній літературі визначено по-різному, проте всі його інтерпретації, на нашу думку, можна звести до двох підходів, які сформульовані П. Рабіновичем:

Політична система суспільства (у широкому розумінні) – це система всіх політичних явищ, які існують у соціально неоднорідному, зокрема класовому суспільстві.

Політична система суспільства (у вузькому розумінні) – це система всіх державних і недержавних утворень (організацій), громадських об'єднань і трудових колективів соціально неоднорідного, зокрема класового суспільства.

Політичну систему у вузькому розумінні іноді називають політичною організацією суспільства.

Поняття та структуру політичної системи суспільства наведено на схемі № 6.

Систему суб'єктів політичної системи іноді називають політичною організацією суспільства. Це система всіх інститутів, організацій, установ, включаючи людей (особистостей), а також механізм керівництва і управління, за допомогою яких здійснюється політична влада. Поняття панування, керівництво, управління тісно між собою зв'язані. Панування – це широке соціальне явище, що відображає соціально-політичний гегемонізм у суспільстві. Керівництво входить до системи управління суспільством і є її ядром. В управлінні обов'язковими елементами є наявність влади і керівництва.

Зазначений підхід дозволяє зрозуміти сутність, призначення політичної системи суспільства та повніше визначити її структурні елементи.

За логікою В. Копейчикова, **елементи політичної системи** слід поділяти на *матеріальні* та *нематеріальні*. До перших відносять усіх суб'єктів, які беруть безпосередню участь у здійсненні політики, а до других – політичні принципи та норми, політичні відносини, політичну свідомість, політичну психологію, політичну ідеологію та політичну культуру.

Інший підхід до структури політичної системи суспільства обстоює О. Скакун, яка виокремлює такі її підсистеми:

- інституційну;
- нормативну;
- ідеологічну;

- функціональну;
- комунікативну.

На думку В. Хропанюка, політична система суспільства складається з держави та громадських об'єднань.

Л. Луць у структурі політичної системи суспільства розрізняє такі елементи (суб'єкти):

- люди;
- держава;
- політичні партії;
- соціальні групи;
- громадські організації;
- нації;
- недержавні організації;
- органи місцевого самоврядування;
- групи політичного лобіювання.

Держава, в особі своїх органів та посадових осіб – центр політичної системи суспільства, що зумовлено такими факторами:

- здатністю держави виступати офіційним, тобто формальним, представником усього населення, суспільства (хоча в дійсності вона представляє інтереси насамперед певної його частини);
- уособленням державою суверенітету народу (нації); суверенністю влади (її верховенством, повнотою і незалежністю);
- забезпеченням і захистом державою основних прав усіх, хто перебуває на її території;
- спроможністю держави задовольняти загальносоціальні потреби;
- наявністю необхідного для виконання функцій держави апарату;
- держава є основним джерелом формально-обов'язкових правил поведінки.

Як елемент політичної системи суспільства, держава покликана забезпечити нормальну діяльність усіх недержавних організацій в межах визначених завдань, сприяти їх розвитку та вдосконаленню.

Громадське об'єднання – це добровільне, некомерційне, самокероване формування людей, створене з їх ініціативи на основі єдності інтересів для спільної реалізації, своїх прав і свобод.

Громадські об'єднання є суб'єктами політичної системи в тій мірі, у якій вони використовують політичні права, закріплені в законодавстві.

Для участі в політичному житті суспільства створюються політичні громадські об'єднання – добровільне, некомерційне, самокероване формування людей, створене з їх ініціативи на основі єдності інтересів для участі в громадському житті через вплив на розвиток політичної сво-

боди громадян; участі у виборах в органи державної влади і місцевого самоврядування; участі в організації і діяльності зазначених органів.

Також громадські об'єднання розрізняють:

1) за порядком утворення та формами діяльності – громадські організації, органи громадської самодіяльності, громадські рухи;

2) за критеріями (умовами) членства – об'єднання з формально фіксованим (документованим) членством, об'єднання з формально нефіксованим (недокументованим), вільним членством;

3) за кількістю членів (за ступенем залучення населення) – масові та елітарні;

4) за внутрішньою організаційною структурою – централізовані (ієрархізовані, внутрішньо субординовані) і децентралізовані;

5) за соціальною сферою діяльності – політичні, економічні, наукові, екологічні, спортивні, мистецькі тощо;

6) за територією діяльності – місцеві (обласні, міжобласні, міські, районні тощо), загальнодержавні (зокрема, республіканські), міждержавні (у конфедераціях, союзах держав), міжнародні (всесвітні, регіональні);

7) за соціально-правовим статусом – легальні (юридично дозволені, офіційно зареєстровані відповідною державою), долегалі (тимчасово незареєстровані), нелегалі (офіційно заборонені відповідною державою, підпільні);

8) за соціальною значущістю для існування і розвитку суспільства – прогресивні, консервативні, реакційні.

Громадська організація – це добровільне об'єднання людей, яке створене для задоволення та захисту суспільних, колективних чи особистих потреб його учасників і функціонує на засадах рівності та самоврядування.

На громадські організації, безперечно, повністю поширюється наведена вище класифікація громадських об'єднань. Але, крім того, за соціальною підставою утворення та залежно від характеру потреб, для задоволення яких засновуються громадські організації, вони поділяються на такі:

1) організації, які створюються залежно від форм участі громадян у виробництві або в суспільному житті для задоволення суспільних чи колективних потреб (профспілки, політичні партії);

2) організації, які створюються для задоволення особистих потреб (спілка книголюбів, спортивне товариство).

Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної про-

грами суспільного розвитку, що має на меті сприяння формуванню та вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

До видового поділу політичних партій цілком прийнятною є викладена вище загальна класифікація громадських об'єднань. Проте, політичні партії розрізняють:

1) *за соціальною спрямованістю програми діяльності* – соціально-демократичні, соціалістичні, народно-демократичні, національно-демократичні, ліберально-демократичні, демократичні, комуністичні тощо;

2) *за соціальною базою* – партії, які виражають інтереси певного класу або його частини, інтереси певної нації, народності, інтереси прихильників певної релігії чи іншого позакласового і наднаціонального світогляду, інтереси іншої соціальної групи;

3) *за методом здійснення своєї програми* – революційні, реформаторські;

4) *за представництвом у вищих органах влади* – правлячі, опозиційні.

Орган громадської самодіяльності – це добровільне об'єднання людей, яке створюється при державній або громадській організації для допомоги у виконанні нею своїх завдань (наприклад, батьківський комітет у школі, товариський суд на підприємстві).

Громадський рух – це добровільне об'єднання людей, утворене з метою досягнення значних соціальних цілей, яке діє через масові заходи, що організовуються його ініціативною групою, керівною інстанцією.

Трудовий колектив – це об'єднання трудящих підприємства або установи, котре виконує передбачені законом, статутом чи договором функції в економічній, соціальній, політичній сферах суспільного життя.

Трудовий колектив є суб'єктом (елементом) політичної системи суспільства, оскільки він використовує певні політичні права, закріплені в законі, наприклад, висуває кандидатів у депутати представницьких органів державної влади або місцевого самоврядування, бере іншу участь у політичному житті. Для досягнення політичних цілей трудові колективи об'єднуються в асоціації, спілки, федерації.

Усі складові частини політичної системи суспільства перебувають у тісній взаємодії, що зумовлено їх загальною метою – благо людини. Разом з тим вказані елементи вирішують свої конкретні завдання, але, при будь-якому розгляді внутрішньої будови політичної системи, її первинним елементом залишається особа.

Суспільство, незалежно від форми існування, має потребу у владі, що протистоїть явищам, які є для нього небезпечними. **Влада, здатність одного суб'єкта нав'язувати свою волю іншим суб'єктам**, – це завжди двосторонні відносини, в яких воля її носія реалізується через механізм підлеглості.

Механізм політичної влади – це система всіх організацій та інших об'єднань домінуючої частини соціально неоднорідного (зокрема, класового) суспільства, за допомогою яких вона здійснює керівництво всім суспільством.

Механізм політичного опору – система всіх організацій та інших об'єднань соціально неоднорідного (зокрема, класового) суспільства, що виражають волю соціальних груп, інтереси яких суперечать існуючій у даному суспільстві політичній владі.

Політична опозиція, яка використовує механізм політичного опору, поділяється на *радикальну* (вона ставить за мету зміну суспільного ладу, зокрема форм власності на засоби виробництва, або державного ладу, зокрема форми правління чи державного устрою) і *нерадикальну* (яка прагне до зміни форм, методів, темпів здійснення державної політики, її певної переорієнтації, заміни осіб, що очолюють вищі органи держави).

Ст. 37 Конституції України заборонено створювати громадські організації, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності держави, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності, підриив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильництва, на розпалення міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, зазіхання на права і свободи людини, здоров'я населення.

Кожна із самостійних частин політичної системи суспільства має власну структуру, свої принципи організації та діяльності, самостійність у вирішенні питань, що належать до їх внутрішніх і зовнішніх справ. Зазначені елементи і частини об'єднуються в єдину політичну систему категорією «політична влада». Слід зауважити, що досить часто до складу політичної системи в її вузькому значенні відносять такі організації, які повинні з принципів міркувань перебувати за межами безпосередніх відносин політичної влади – церкву, професійні спілки, трудові колективи підприємств, жіночі та молодіжні організації і т. ін., що, з одного боку, свідчить про недостатню визначеність та структурованість існуючих політичних інтересів у суспільстві, а з іншого – містить теоретичне обґрунтування можливості одержавлення названих інститутів, які за звичайних умов перебувають на рівні відносин громадянського суспільства.

§ 2. Місце і роль держави в політичній системі суспільства

Навколо державної влади, як концентрованого втілення політики в загальнонаціональному вимірі, формуються інтереси інших політичних інститутів, точиться боротьба політичних партій за те, щоб здобути важелі державного управління. У самій державності, з погляду реалізації політичних інтересів та програм, провідними виступають такі державні інститути, як парламент та уряд. Депутати парламенту та члени уряду, яких приводить на посади політична партія, що перемогла на виборах, посідають у цих органах так звані «політичні посади» і тому вважаються політичними службовцями.

Особливий статус держави в політичній системі суспільства зумовлений тим, що саме держава, на відміну від політичних партій, блоків політичних партій та рухів:

1) об'єднує все населення країни на умовах особливого членства в державі, своєрідної належності до держави, що пов'язана з фактом постійного проживання на її території, або набуття такої специфічної ознаки, як громадянство чи підданство. Це дає підстави для визнання державної влади як найбільш ефективного засобу мобілізації зусиль усіх членів суспільства, дозволяє державі, на відміну від політичних партій, використовувати найвагоміші ресурси суспільства, насамперед адміністративний ресурс, для розв'язання тих чи інших актуальних проблем;

2) виступає як усередині країни, так і за її межами від імені і за уповноваженням народу як єдиного законного представника народного (національного) суверенітету. Жодна політична партія чи політичний рух не мають таких виняткових повноважень, не можуть виступати від імені народу, оскільки представляють інтереси лише його певної частини. У міжнародних відносинах це дозволяє державі уособлювати народ, бути персональним членом міждержавного політичного спілкування, суб'єктом міжнародного права, укладати від свого імені міжнародні договори, входити до складу міжнародних організацій;

3) являє собою єдину форму політичної організації населення, яка відбиває і реалізує загальнонаціональну волю, що інтегрується на основі інтересів громадян, соціальних груп та верств населення за посередництвом інститутів громадянського суспільства, пов'язує в одне ціле як політичну систему суспільства, так і все суспільство в цілому. В цьому розумінні держава виступає партнером сучасного суспільства, яке здатне усвідомлювати свою ідентичність, виокремлювати власні актуальні проблеми і вирішувати їх солідарними зусиллями всіх своїх громадян;

4) державна влада, як найбільш суттєва ознака держави, має таку політико-правову властивість, як суверенність, що дає можливість визнавати державну владу верховною стосовно інших форм публічної влади всередині країни, що тягне за собою право визнавати недійсними будь-які протизаконні рішення інших суб'єктів політичної системи, та незалежною у міждержавних стосунках;

5) видає загальнообов'язкові правила поведінки, насамперед у формі законів, а також інших нормативно-правових актів, гарантує їх реалізацію. Звичайно, політичні партії також можуть приймати свої акти-статуту, програми, поточні рішення, але ці документи мають лише внутрішнє значення, поширюються тільки серед їх членів, доводяться до реалізації організаційними засобами партії та виховною роботою;

6) має постійний професійний апарат для здійснення управління суспільством, у якому працюють спеціально підготовлені для такої діяльності кадри – державні службовці. Для їхнього професійного навчання та підготовки функціонує розгалужена система підготовки та підвищення кваліфікації працівників державного апарату. Статус державних службовців і питання проходження ними служби в державних органах регулюються спеціальним законодавством;

7) володіє монополією на легальне застосування примусу, що здійснюється за допомогою збройних сил та інших «матеріальних придатків влади» – установ для утримання засуджених тощо. На цю обставину яскраво вказував відомий німецький соціолог ХХ століття М. Вебер, який зазначав, що не може існувати соціологічного визначення держави через її функції чи напрями діяльності, оскільки вона може займатися різноманітною діяльністю відповідно до обставин, що склалися в конкретно-історичній ситуації, але завжди за будь-яких обставин і в будь-які часи держава володіє монополією на насилля, застосування примусових заходів.

Тому жодна політична партія не може претендувати на створення власних збройних формувань, застосовувати до своїх членів чи інших осіб заходи примусового характеру. Зокрема, присвоєння політичними партіями чи іншими об'єднаннями громадян повноважень на утворення воєнізованих формувань заборонено Конституцією України 1996 року та переслідується законом.

Таким чином, необхідно визнати, що держава є своєрідним центром тяжіння всіх політичних сил і організацій, виразником їх інтересів.

Місце держави в політичній системі суспільства та характер її взаємовідносин з іншими суб'єктами політики наведено на схемі № 7.

Розглядаючи питання про місце і роль держави в політичній системі, слід зупинитися і на проблемі співвідношення держави з громадянським суспільством.

Визначальними у взаємовідносинах держави і громадянського суспільства в більшості держав світу є *такі засади*:

а) держава сприяє складанню і підпорядковує свою діяльність служінню громадянському суспільству;

б) вона забезпечує рівні для всіх можливості у сферах життєдіяльності людей, базуючись на принципі соціальної справедливості;

в) чітко окреслює межі свого втручання у справи людини і суспільства.

До того ж регулювання суспільних відносин здійснюється за допомогою права, що диференціюється на публічне і приватне, а виявлення влади обмежене її поділом на законодавчу, виконавчу і судову.

І громадянське суспільство, і держава функціонують для задоволення потреб і інтересів людини. Людина у співвідношенні з громадянським суспільством і державою виступає як особистість і громадянин. Ці два її соціально-політичні статуси повинні повною мірою забезпечувати розвиток індивіда як людини. Для цього кожна правова, демократична держава зобов'язана інтенсивно використовувати такий інститут як народовладдя і визнавати та керуватися принципом суверенітету народу. Разом із тим сама людина не повинна бути пасивним спостерігачем політичного життя, як це було за радянських часів, коли у теорії політичної системи її суб'єктами вважалися виключно відповідні інституції (держава, суспільні об'єднання, трудові колективи), а політичні права індивіда виводилися за межі політичної системи під приводом того, що політика починається там, де мільйони. При цьому забувалося, що мільйони людей – це мільйони цілком конкретних, індивідуалізованих осіб, що мають конкретні політичні властивості. Саме конкретна людина (особистість, громадянин) повинна бути реальним носієм політичних прав і свобод, владних функцій, що передбачає за нею право на участь у виборах, у референдумах, на відклик депутата.

Щодо співвідношення держави і влади, то слід зауважити, що найбільш важливими компонентами будь-якої влади, що має соціальний характер, є суверенність, воля і сила, якими відрізняються суб'єкти влади. Суверенність означає певну самостійність, незалежність даної влади від будь-якої іншої. Воля, як компонент влади, означає здатність до вибору відповідного рішення і концентрації зусиль для його реалізації, при цьому легітимними методами. Сила означає наявність реальної можливості забезпечення фактичного здійснення прийнятого рішення.

З погляду науки державного управління, *суб'єктом і об'єктом владних відносин є люди*. Тому людина і влада співвідносяться по-різному. Так, влада особи у громадянському суспільстві ґрунтується на власності, якою особа може безпосередньо володіти; користуватися і розпоряджатися. Громадянське суспільство викликає появу держави якраз для того, щоб економічну владу власника забезпечити політично. Держава повинна увібрати у себе всі позитивні риси громадянського суспільства, захист приватного інтересу, особисту свободу і рівність, економічну самостійність і самодіяльність особи.

Однією з найбільш фундаментальних і складних проблем правової та політичної науки є проблема суверенітету. Його витoki йдуть із глибини століть. Можна сказати, що ця проблема виникла з формуванням самої держави. На думку більшості вчених, суверенітет є однією з ознак тільки поняття держави, інші вважають, що суверенітет притаманний усім чи більшості суб'єктів політичної системи.

У всякому разі під державним суверенітетом розуміють, як правило, політико-правову властивість державної влади, що відбивається у верховенстві її у межах території країни і незалежності у зовнішніх відносинах. Основні ознаки суверенітету наведено в Декларації про державний суверенітет України:

- а) верховенство;
- б) самостійність;
- в) повнота;
- г) неподільність влади у межах території країни;
- д) незалежність;
- ж) рівноправність влади у зовнішніх відносинах.

Ж. Боден визначав *суверенітет як вищу владу над підданими*. Але й він обмежував цю владу божественним і природним правом.

Ж.-Ж. Руссо розглядав *суверенітет як необмежену і неподільну владу, що повинна здійснюватися у межах договору між народом і державою*.

Таким чином, вже на початковому етапі формування відповідної теорії суверенітет розглядається як обмежена певними правилами влада. Т. Гоббс формулював абсолютну концепцію суверенітету, приписуючи його тільки державі, не залишаючи людині права на владу. Проте досвід розвитку людства підказує, що абсолютне право на владу – це не правило, а скоріше виняток із нього.

Зауважимо, що існують **три види суверенітету**:

- *суверенітет народу*;
- *суверенітет нації*;

- суверенітет держави.

Суверенітет народу означає повновладдя народу, тобто громадян усіх національностей, які проживають на території даної країни і являють собою єдине джерело державної влади. Тому суверенітет держави не абсолютний, а обмежений суверенітетом народу, якому і належить право визначати економічну, політичну, правову і соціальну системи суспільства.

Сутність *національного суверенітету* полягає в тому, що кожна нація, етнічна група має право вільно задовольняти свої національні потреби, розвивати свою культуру, мову, робити свій внесок у загальносвітову культурну скарбницю. У демократичній державі повинно максимально забезпечуватися право всіх націй жити у злагоді. Дуже важливо, щоб саме нація, котра складає більшість у країні, дала назву державі, не використовувала свою перевагу в суспільстві для обмеження прав представників інших націй. Отже, народний, національний і державний суверенітети тісно між собою взаємозв'язані і взаємодіють. Вони забезпечуються цілою системою економічних, політичних і культурних умов.

Таким чином, необхідно визнати, що *державою є своєрідним центром тяжіння всіх політичних сил і організацій та виразником їх інтересів. І громадянське суспільство, і держава функціонують для задоволення потреб і інтересів людини.*

Контрольні запитання:

1. Що являє собою політична система суспільства?
2. Назвіть основні елементи політичної системи суспільства?
3. Які ознаки відрізняють державу від інших політичних організацій суспільства?
4. Який характер та форми взаємодії держави та громадянського суспільства?

Розділ 5. ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ ТА ФОРМА ДЕРЖАВИ

- § 1. Типологія держави: підстави та різні підходи.
- § 2. Поняття та структура форми держави.
- § 3. Форма державного правління: поняття та її різновиди.
- § 4. Форма державно-територіального устрою: поняття та її різновиди.
- § 5. Державно-правовий (державно-політичний) режим: поняття та його різновиди.

§ 1. Типологія держави: підстави та різні підходи

Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «типологія держави» є категорія «типологія», *під якою розуміють теорію про типи явищ і предметів*. Зважаючи на предмет нашого розгляду, поняття «типологія держави» може бути визначено так: *це теорія про історичні типи держави*.

Під **історичним типом держави** розуміють *сукупність суттєвих ознак, які притаманні всім державам, що мають однаковий спосіб виробництва на певному етапі історичного розвитку суспільства*.

До останнього часу питання типології держави розглядалося, як правило, з двох основних позицій: 1) *формаційного* підходу, в основу якого покладено категорію «суспільно-економічна формація» як історичний тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва і відображає співвідношення базису й надбудови, мету, завдання та функції держави з позиції її соціального призначення; 2) *цивілізаційного* підходу, в основу якого покладено категорію «цивілізація» як досить замкнений локальний стан суспільства, що ґрунтується на спільності географічних, релігійних, психологічних, культурних та інших ознак.

Представники формаційного підходу (К. Маркс, Ф. Енгельс) за цим критерієм виокремлюють такі *історичні типи держави*:

- *рабовласницький*, який відповідає рабовласницькій суспільно-економічній формації;
- *феодальний*, який відповідає феодальній суспільно-економічній формації;
- *буржуазний*, який відповідає буржуазній суспільно-економічній формації;
- *соціалістичний*, який відповідає соціалістичній суспільно-

економічній формації;

Переваги формаційного підходу:

1) продуктивною є сама ідея типізації держав на основі соціально-економічних факторів, які дійсно істотно впливають на суспільство;

2) він відбиває поетапний, природно-історичний характер розвитку держави. Джерело розвитку держави, на думку представників даної теорії, вбачається в самому суспільстві, а не поза ним. Зміна одного типу держави іншим – процес об'єктивний, природно-історичний. У цьому процесі кожен наступний тип держави повинен бути історично більш прогресивним, ніж попередній.

Недоліки:

1) такий підхід багато в чому однолінійний, характеризується зайвою запрограмованістю, у той час як історія різноманітна і далеко не завжди вписується в накреслені для неї схеми;

2) недооцінюються духовні фактори (релігійні, національні, культурні тощо), які часом можуть істотно впливати на історичний розвиток тієї чи іншої держави.

Прихильники *цивілізаційного* підходу (А. Тойнбі, П. Сорокін, О. Шпенглер, М. Вебер) у співвідношенні держави і соціально-економічного устрою враховували духовно-культурні фактори суспільного розвитку. В основу типології держав за цим критерієм покладено досягнутий тими чи іншими народами рівень цивілізації.

Зокрема, на думку А. Тойнбі, цивілізація є замкнений і локальний стан суспільства, що відрізняється спільністю релігійних, етнічних, географічних та інших ознак. Залежно від них виокремлюють такі цивілізації: *єгипетську, китайську, західну, православну, арабську, мексиканську, іранську, сирійську* і т. ін.

Цивілізація – соціокультурна система, що охоплює як соціально-економічні умови життєдіяльності суспільства, так і етнічні, релігійні його основи, ступінь гармонізації людини й природи, а також рівень економічної, політичної, соціальної й духовної свободи особистості. Отже, кожна цивілізація надає стійку спільність усім державам, які існують у її рамках, що і дозволяє провести їх класифікацію.

Залежно від місця та ролі держави в суспільному житті, прихильники цивілізаційного підходу розрізняють первинні та вторинні цивілізації. До *первинних* відносять *давньокитайську, давньоєгипетську, сіамську, еллінську* та ін. цивілізації. До *вторинних* – *західноєвропейську, східноєвропейську, північноамериканську, латиноамериканську, православну* та ін.

Переваги цивілізаційного підходу:

1) враховуються певні духовні фактори, що є суттєвими в тих або

інших конкретно-історичних умовах;

2) у зв'язку з розширенням діапазону духовних критеріїв, що характеризують саме особливості тих або інших цивілізацій, утворюється більш конкретизована типологія держав.

Недоліки:

1) недооцінюються соціально-економічні фактори, що найчастіше визначають політику конкретної держави;

2) виокремлюючи велику кількість ідеально-духовних факторів як ознак цивілізацій, автори, по суті, здійснили типологію не стільки держави, скільки суспільства. Держава має свою природу і характеризується власними параметрами, що не збігаються з критеріями суспільства як більш широкого й ємного поняття.

Німецький політолог Р. Дарендорф за методами здійснення влади поділяє всі держави на *демократичні* та *антидемократичні*, стверджуючи, що в результаті поступової демократизації суспільство класової боротьби стає суспільством громадян, в якому створено для всіх основу, яка і робить можливим цивілізоване суспільне буття.

Заслуговує на увагу типологія держави по *відношенню державної влади до релігії*. Її прихильники виокремлюють такі типи держави:

- *світську*, в якій державна влада не підтримує жодної з релігійних конфесій, де церква відокремлена від держави, а школа від церкви (Україна);

- *клерикальну*, в якій державна влада підтримує ту з релігійних конфесій, яку сповідує більшість населення (Іспанія);

- *теократичну*, в якій державна влада знаходиться під контролем церкви (Ватикан);

- *атеїстичну*, в якій державна влада вороже ставиться до церкви, а священнослужителі та віруючі зазнають репресій (колишній СРСР).

Науковці виокремлюють також типи держави за *ступенем забезпечення прав і свобод людини*:

- *правові* – держави з високим ступенем забезпечення прав і свобод людини;

- *неправові* – держави з низьким ступенем забезпечення прав і свобод людини.

Типи держави за *способом набуття влади*:

- *легітимні* – в яких влада набувається у законний спосіб (наприклад, шляхом виборів);

- *нелегітимні* – в яких влада набувається у незаконний спосіб (наприклад, шляхом військового перевороту).

Основні наукові підходи до типології держави наведено на схемі № 9.

§ 2. Поняття та структура форми держави

Питання про форму держави можна розглядати в таких аспектах: 1) форма держави, як зовнішній вираз соціально-класового і національно-територіального та адміністративного змісту держави, що визначається через характер взаємовідносин між основними структурами системи держави; 2) форма держави, як організація державної влади, що знаходить свій вияв у трьох взаємопов'язаних елементах: формі державного правління, формі державно-територіального устрою, формі державно-правового (політичного) режиму; 3) форма держави, як категорія, що розкриває внутрішню організацію держави, порядок формування та структуру органів державної влади, специфіку їх територіального розподілу, характер взаємовідносин між ними та населенням, методи їх управлінської діяльності.

Враховуючи вищевказані аспекти, *форма держави у широкому розумінні*: відображення зовнішнього прояву соціально-класової сутності держави через характеристику її складових елементів, які розкривають організаційно-структурний, територіально-національний, адміністративний зміст, сукупність способів і методів здійснення державної влади.

У вузькому розумінні форму держави визначають через порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади.

Доцільним є також розгляд форми держави через характеристику її еволюції відповідно до трьох основних епох існування людського суспільства:

- *епохи первісного (традиційного) суспільства*, в якому відбувалася генеза ранніх форм додержавної організації публічної влади;

- *епохи станово-кастового суспільства*, яке було засноване на правовій нерівності його членів та в якому розвинулися історичні варіанти форми держави;

- *епохи громадянського суспільства*, яке декларує своєю основою принцип правової рівності та якому притаманні варіанти форм сучасної держави (частину цієї епохи, як варіант, також можна розглядати як епоху соціально-гарантованого суспільства);

- подальший розвиток суспільних відносин, який можна простежити вже сьогодні, дає можливість говорити про нову епоху – *епоху глобалізованого інформаційного суспільства*, для якого, безумовно, будуть характерними нові варіанти форми держави, можливо: наддержавні утворення.

Структура форми держави – це її внутрішня будова. Традиційно

структуру форми держави складають три взаємопов'язаних елементи: *форма державного правління, форма державно-територіального устрою та форма державно-правового (політичного) режиму.*

Форма державного правління – *порядок (спосіб) організації і поділу державної влади між вищими органами держави, характер їх взаємовідносин між собою та ступінь участі населення в їх формуванні.*

Основними формами державного правління є такі:

1) *монархія* (лат. *monarcha* від грецьк. *μοναρχία* – єдиновладдя; грецьк. *μόνος* – одноосібний, єдиний та грецьк. *ἄρχων* – властитель, правитель) – форма державного правління, за якої верховна державна влада належить одній особі – монарху (королю, царю, імператору, герцогу, ерцгерцогу, султану, еміру, хану...) та передається у спадщину відповідно до визначеної системи престолонаслідування;

2) *республіка* (лат. *res publica* – суспільна справа) – форма державного правління, за якої верховна державна влада належить представницькому одноосібному (президент) або колегіальному (парламент) органу, що обирається населенням на певний строк.

Форма державно-територіального устрою – *це внутрішній поділ держави на складові частини (адміністративно-територіальні одиниці) та характер владних взаємовідносин між ними та державою в цілому.* Основними формами державно-територіального устрою є:

1) *унітарна держава*, частини якої, адміністративно-територіальні одиниці, не мають суверенітету;

2) *федерація* – складна союзна держава, частини якої (суб'єкти федерації) мають суверенні права;

3) *конфедерація* – союз суверенних держав, який створюється для досягнення певної спільної мети (військової, економічної або політичної).

Форма державно-правового (державно-політичного) режиму – це сукупність прийомів, способів та методів здійснення державної влади.

Основні сучасні форми державно-правового (політичного) режиму:

1) *демократичний режим*, тобто такий стан державного (політичного) життя, за якого державна влада здійснюється за участю громадян безпосередньо та через представницькі органи, гарантується здійснення прав і свобод;

2) *антидемократичний режим*, який характеризується відсутністю дійсної участі населення у здійсненні державної влади та порушенням прав і свобод громадян та їх об'єднань.

Структуру форми держави як сукупність трьох взаємопов'язаних

елементів, а саме: форми державного правління, форми державно-територіального устрою та форми державно-правового (політичного) режиму, наведено на схемі № 10.

§ 3. Форма державного правління: поняття та її різновиди

Форма державного правління – спосіб формування вищих органів державної влади, що передбачає порядок їх утворення і компетенцію, а також взаємовідносини між собою та населенням.

Форма державного правління визначає:

- 1) порядок утворення вищих органів державної влади;
- 2) характер взаємовідносин між вищими та іншими державними органами;
- 3) характер взаємовідносин між верховною державною владою і населенням;
- 4) ступінь участі населення у формуванні вищих органів державної влади.

Різновидами форми державного правління є монархія та республіка.

Відповідну класифікацію зазначених різновидів форми правління наведено на схемі № 11.

Монархія (лат. *monarcha* від грецьк. *μοναρχία* – єдиновладдя; грецьк. *μόνος* – одноосібний, єдиний та грецьк. *ἄρχων* – правитель) – форма державного правління, за якої верховна державна влада належить одній особі – монарху (королю, царю, імператору, герцогу, ерцгерцогу, султану, еміру, хану...), та передається у спадщину відповідно до визначеної системи престолонаслідування.

Суттєвими ознаками верховної влади монархічної форми правління є такі: *спадковість; одноособовість; безвідповідальність; безстроковість*. Зрозуміло, що ці ознаки не є абсолютними, існували та існують різні варіанти виборних монархій (наприклад, Ватикан), та такі форми, що передбачали кількох монархів (Росія періоду царювання Іоанна та Петра).

Протягом історії розвитку держави виникали різні види монархій:

- *східна деспотія та теократична монархія*, що були засновані на азіатському способі виробництва;
- *антична (рабовласницька) монархія* – часто являла собою перехідну форму від республіки до монархії;
- *ранньофеодальна* – характеризувалася високим ступенем децентралізації верховної влади та її виборністю;

- *сеньоріальна* (ленна) монархія – класична форма феодальної держави, існувала у двох різновидах: *сеньоріальна монархія феодальної роздробленості* та *централізована сеньоріальна монархія*;

- *станово-представницька* – характеризувалася наявністю дорадчого станово-представницького органу (кортеси, генеральні штати, парламент).

Традиційно розрізняють *абсолютні (необмежені)* та *конституційні (обмежені) монархії*.

Абсолютна (необмежена) – це така форма правління, за якої монарх зосереджує у своїх руках усю повноту державної влади. Він необмежено здійснює законодавчу діяльність, керує органами виконавчої влади, контролює правосуддя та місцеве врядування. Його діяльність може бути обмежена лише нормами домінуючої у суспільстві релігії, а також правилами двірського етикету.

Обмежена монархія – влада монарха, обмежена конституцією на користь певних державних органів. Різновидами конституційної монархії є:

- *дуалістична монархія* – форма правління, за якої законодавча влада монарха обмежена на користь представницького органу. Монарх – глава держави – особисто формує склад уряду, яким керує сам або через прем'єр-міністра, якого він призначає;

- *парламентська (конституційна) монархія* – форма правління, за якої влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади, і за ним лише формально зберігається статус глави держави з представницькими повноваженнями. Виконавча влада належить уряду, який формується парламентом і лише йому підзвітний. Переважна більшість сучасних монархій – це монархії парламентські (Великобританія, Данія, Швеція, Японія).

Республіка (лат. *res publica* – суспільна справа) – форма правління, за якої *верховна державна влада належить представницькому одноосібному (президент), або колегіальному (парламент) органу, що обираються населенням на певний строк.*

Суттєвими рисами верховної влади республіканської форми правління є такі: *виборність; відповідальність; строковість.*

Історії держав світу відомі різні види республік:

- *антична рабовласницька республіка*, одна з перших республіканських форм правління, існувала в античних *полісах* (місто-держави) у трьох різновидах:

- *аристократична рабовласницька республіка* (Лакедемон);

- *демократична рабовласницька республіка* (Афіни, Корінф);

- *олігархічна рабовласницька республіка* (Рим республіка пізнього періоду);

- *середньовічна (феодална)*, як форма державного правління республіка не була широко розповсюджена в період середніх віків, але існувала у вільних містах (Генуя, Венеція), де панувала аристократія, а владу очолював *дож*, який обирався пожиттєво; у Сан-Маріно, у швейцарських кантонах; на території сучасної Росії де-факто республіками можна вважати Новгородську, Псковську та Вятську землі, де основним органом управління було *віче*;

- *буржуазна республіка*, представлена сучасними формами, які вперше формуються у період буржуазних революцій;

- *соціалістична республіка*, заснована на диктатурі пролетаріату та виникає наприкінці Першої світової війни в результаті соціалістичних революцій.

Сучасні республіки існують у таких різновидах: *парламентська, президентська та змішана (президентсько-парламентська, парламентсько-президентська)*.

Парламентська республіка – це форма правління, за якої глава держави (президент) не може впливати на склад і політику уряду, який формується парламентським шляхом і лише йому підзвітний. У такій республіці глава уряду має більше повноважень, аніж глава держави, здійснюється принцип верховенства парламенту, що обирається всім населенням, глава держави обирається, як правило, парламентом або більш великою колегією, але за участю парламенту. До таких держав належать Італія, Чехія, Угорщина, Австрія.

Президентська республіка – це форма правління, за якої глава держави (президент) одноособово або з подальшим схваленням парламенту формує склад уряду, яким сам і керує. Тому уряд підзвітний президенту, а не парламенту (в руках президента поєднуються повноваження глави держави і глави уряду). Президент обирається непарламентським шляхом – прямими або непрямыми виборами населення. До таких держав належать США, Аргентина, Мексика, Бразилія, більшість держав Африки.

Змішана республіка – це форма правління. за якої глава держави (президент) особисто пропонує склад уряду, насамперед, кандидатуру прем'єр-міністра, котрий підлягає обов'язковому затвердженню або погодженню з парламентом. Уряд очолює прем'єр-міністр, а президент обирається позапарламентським шляхом. До таких держав належать Україна, Фінляндія, Франція.

§ 4. Форма державно-територіального устрою: поняття та її різновиди

Форма державно-територіального устрою – це спосіб поділу території держави на складові частини (адміністративно-територіальні одиниці) та характер владних взаємовідносин між ними та державою в цілому.

Категорія «форма державного устрою» дає відповідь на такі питання:

- з яких частин складається внутрішня структура держави;
- яким є правовий статус цих частин і як взаємодіють їх органи;
- як будуються відносини між центральними і місцевими державними органами;
- у якій державній формі виражаються інтереси кожної народності, які проживають на території країни.

За формою державно-територіального устрою, тобто способом розподілу території держави на складові частини та характером співвідношення влади між ними і державою в цілому, вирізняють держави *прості* та *складні*.

До історичних форм державного територіального устрою можна віднести такі:

Номова держава – первісна проста форма устрою протодержави стародавніх цивілізацій, що передбачала наявність одного чи декількох (зона вторинної урбанізації) укріплених адміністративних центрів та підвладної периферії.

Поліс (місто-держава) – античний варіант простої держави, який від номової форми відрізнявся можливістю мати підвладну колонію та утворювати *союз* з іншими полісами.

Феодальна держава – складна форма устрою середньовічної держави, що передбачала наявність у монарха території *королівського домену та його сюзеренітет* (васальний зв'язок) з феодалами – королівськими васалами, які були володарями землі (*феодів* або *ленів*).

Імперія – це така складна форма устрою держави, що передбачає об'єднання інших країн та народів внаслідок завоювань або колонізації. Вона складається з головної держави (*метрополії*) та *провінцій* або *колоній*. Історії відомі такі імперії як Римська, Австро-Угорська, Російська, Османська тощо.

Основною рисою імперії є те, що вона тримається на державному примусі з боку метрополії.

Сучасні різновиди форми державного територіального устрою.

Унітарна держава, частини якої, адміністративно-територіальні одиниці, не мають суверенітету (Україна, Болгарія, Польща, Франція, Італія, Швеція та ін.).

Унітарна держава характеризується такими **рисами**:

- до її складу не входять державні утворення, що наділені ознаками суверенітету; адміністративно-територіальні одиниці (область, район та ін.) не можуть мати якої-небудь політичної самостійності;
- єдина конституція і єдина система законодавства;
- єдина система вищих органів державної влади – глава держави, уряд, парламент, юрисдикція яких розповсюджується на територію всієї країни;
- єдине громадянство та єдина державна символіка;
- єдина судова система;
- у міжнародні відносини вступає лише держава.

Деякі унітарні держави мають автономні утворення (Іспанія, Італія, Україна та ін.). Такі держави називають *децентралізованими унітарними державами*. У них місцеві органи публічної влади обираються населенням автономії і мають право самостійно вирішувати більшість питань місцевого життя. Автономії мають внутрішнє самоуправління, як правило, у сфері адміністративної діяльності, вони володіють певною самостійністю й у сфері законодавства (у порядку делегованих повноважень з боку центрального законодавчого органу).

Складними державами вважають *федерацію, конфедерацію та співдружність*.

Федерація – складна союзна держава, частини якої (суб'єкти федерації) мають суверенні права (США, Росія, Канада та ін.).

Поняття «федерація» характеризують такі **ознаки**:

- єдина територія складається з територій-суб'єктів федерації, що мають власний адміністративно-територіальний поділ;
- наявність конституції і системи законодавства в цілому та у кожного з її суб'єктів;
- наявність федеративного двопалатного парламенту й парламентів суб'єктів федерації, федерального уряду і самостійних органів управління суб'єктів федерації;
- наявність громадянства як усієї федерації, так і її суб'єктів; у деяких федераціях допускається подвійне громадянство (ФРН);
- можливість суб'єктів федерації мати власну правову та судову системи (США);
- наявність загальної федеральної податкової та грошової системи;

- суб'єкти федерації не володіють суверенітетом і не є суб'єктами міжнародного права, проте в договірних міжнародних відносинах можуть виступати як федерація в цілому, так і кожний її суб'єкт.

Розрізняють такі види федерацій:

1) *за способом утворення:*

- договірні;
- конституційні (Індія);
- договірно-конституційні (США, ФРН, Росія та ін.);

2) *за способом взаємовідносин федерації та її суб'єктів:*

- на основі союзу (США);
- на основі автономії (Бельгія, Індія та ін.);

3) *за способом поділу та здійснення владних повноважень:*

- централізовані (Індія, Мексика);
- відносно централізовані (США, ФРН);

4) *за принципом поєднання національного й територіального підходів:*

- територіальний підхід (США);
- національний підхід (СРСР);
- поєднання територіального та національного підходів (Росія).

Конфедерація – союз суверенних держав, які об'єднуються для досягнення певної мети, передають частину владних повноважень спільним органам влади для координації спільних дій, при збереженні в інших питаннях повної самостійності (конфедераціями були США, Нідерланди, Сенегамбія). Сьогодні існують Швейцарська конфедерація, Об'єднані Арабські Емірати.

Цей союз характеризується такими **рисами**:

- відсутність загальної для всієї конфедерації єдиної території і державних кордонів;

- відсутність загальних законодавчих органів і системи управління;

- відсутність загальних для всієї конфедерації конституції, системи законодавства, громадянства, судової та фінансової систем;

- відсутність суверенітету конфедерації, збереження суверенітету і міжнародно-правового статусу її членів;

- наявність загального конфедеративного органу, який складається з делегатів суверенних держав;

- рішення загальних конфедеративних органів приймається за принципом консенсусу: у випадку незгоди з ним членів конфедерації таке рішення не є обов'язковим і не тягне за собою яких-небудь санкцій (це право нуліфікації);

- наявність права виходу зі складу конфедерації у кожного з її суб'єктів.

Співдружність, як особливу форму державного (правильніше сказати наддержавного) устрою, визначають як організовано оформлене об'єднання держав, що виступають як асоційовані учасники при збереженні ними повного суверенітету та незалежності (Співдружність Незалежних Держав, Британська співдружність націй, Європейська співдружність у Західній Європі). Співдружність часто ототожнюють з конфедерацією, називають її сучасним різновидом.

Можна виокремити такі **ознаки** поняття співдружності:

- в основу її утворення покладено міждержавний договір, статут, декларацію, угоди та інші юридичні акти;
- цілі об'єднання держав можуть бути різними: економічні, культурні та ін.;
- члени співдружності володіють повним суверенітетом та незалежністю, оскільки це не держава, а наддержавне утворення;
- вона здійснює свою діяльність через загальні координаційні органи (Рада глав держав або глав урядів, Міжпарламентська асамблея та ін.), рішення яких мають рекомендаційний характер;
- відносини між державами у співдружності будуються на основі норм і принципів міжнародного права;
- наявність права виходу зі співдружності.

Існує думка, що таке об'єднання держав має перехідний характер: можливо, його розвиток йде у напрямку створення конфедерації чи навіть федерації; або, навпаки, може призвести до дезінтеграції, адже в сучасних умовах глобалізованого світу цілком прогнозованим є створення нових наддержавних форм устрою на основі традиційних.

Сучасні різновиди форми державно-територіального устрою наведено на схемі № 12.

§ 5. Державно-правовий (державно-політичний) режим: поняття та його різновиди

Форма державно-правового (державно-політичного) режиму – це сукупність прийомів, способів та методів здійснення державної влади. Державно-політичний режим також асоціюється з процесом легітимізації державної влади (її підтримка з боку населення).

Основою для класифікації державно-правових (політичних) режимів, тобто способів та методів здійснення державної влади, є:

- *рівень розвиненості політичної демократії;*
- *реальний політико-правовий статус особи.*

З урахуванням цих критеріїв сучасні державно-правові (політичні)

режими поділяються на демократичні та антидемократичні.

Їх класифікацію наведено на схемі № 13.

Демократичний режим – такий стан державного (політичного) життя, за якого державна влада здійснюється за участю громадян безпосередньо та через представницькі органи (вибори, референдуми, засоби масової інформації), гарантується здійснення прав і свобод.

Він характеризується такими **рисами**:

- дотримується демократична конституція;
- реалізується принцип «поділу влади»;
- державна влада здійснюється на основі вільної та рівної участі громадян та їх об'єднань в управлінні державою;
- плюралізм у політичній, економічній, ідеологічній та духовній сферах життєдіяльності людини;
- гарантується здійснення прав і свобод громадян відповідно до міжнародних стандартів прав людини;
- демократизм правосуддя, домінування методу переконання;
- вільне існування всіх форм власності.

Залежно від домінуючої ідеології розрізняють такі види демократичних режимів: *консервативно-демократичний, радикально-демократичний, ліберально-демократичний та соціально-демократичний.*

Антидемократичний режим, який характеризується відсутністю реальної участі населення у здійсненні державної влади та порушенням прав і свобод громадян та їх об'єднань

Для нього характерні такі **риса**:

- не реалізується (частіше всього юридично не закріплений) принцип поділу влади;
- звужується або припиняється вплив громадян та їх об'єднань на управління державою;
- відсутня або стає формальною виборність;
- забороняється діяльність опозиційних партій та організацій;
- застосовуються політичні репресії;
- звужуються або порушуються політичні права і свободи громадян;
- реальна влада зосереджується в руках групи осіб або однієї особи, не підконтрольних народові.

Такий режим може бути *авторитарним або тоталітарним.*

Авторитарний режим – це стан політичного життя, за якого влада зосереджується в руках однієї особи або правлячої верхівки. Цей режим не має таких реакційних проявів, як тоталітарний, і характеризується:

- необмеженою владою однієї особи або групи осіб, не підконтрольних народові;

- наявністю центра управління, який діє за своїм розсудом, у тому числі з порушенням норм закону;
- використанням насильства та позасудових методів примусу;
- опорою на поліцейський та військовий апарат;
- дією принципу пріоритету держави над особистістю, відсутністю гарантій здійснення конституційно проголошених прав і свобод особи, особливо у взаємовідносинах із владою.

Авторитарні режими мають такі різновиди: *революційний* та *стабілізаційний*.

Тоталітарний режим – такий спосіб організації державної влади, за якого державою здійснюється повний (тотальний) контроль у всіх сферах життя суспільства та особистості.

Він характеризується такими рисами:

- повним пануванням держави над особистістю та суспільством;
- одержавленням усіх легальних об'єднань та організацій;
- не обмеженими законом повноваженнями органів влади;
- забороною демократичних організацій;
- фактичною ліквідацією формально проголошених конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- загальним контролем над діяльністю громадян та їх об'єднань;
- політичною цензурою;
- відсутністю гласності;
- тотальною нетерпимістю до всіх, хто мислить інакше, ніж диктує правляча партія та її ідеологія;
- репресіями стосовно опозиції;
- мілітаризацією суспільного життя;
- прагненням до зовнішньої експансії.

Різновидами тоталітарного режиму є: *расистський, фашистський, більшовистський, військово-диктаторський*.

Контрольні запитання:

1. Які критерії визначення типології держав Ви знаєте?
2. Визначте та дайте характеристику основним типам держав за формаційним підходом.
3. Визначте та дайте характеристику основним типам держав за цивілізаційним підходом.
4. Назвіть та дайте характеристику складовим елементам форми держави.
5. Розкрийте сутність демократичного та антидемократичного державного політичного режиму.

Розділ 6. ПРАВА ЛЮДИНИ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЇХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

- § 1. Поняття прав людини.
- § 2. Співвідношення понять «права людини» і «свободи людини».
- § 3. Класифікація прав людини.
- § 4. Теорія трьох поколінь прав людини.
- § 5. Соціально-правовий механізм забезпечення прав людини.

§ 1. Поняття прав людини

Характерною ознакою сучасного суспільства, диференційованого на соціальні групи з власними інтересами, є все більше ускладнення соціальних взаємин, що зумовлює актуалізацію проблематики упорядкування соціальних відносин за посередництвом права як найбільш універсального регулятора і, відповідно, правових засад організації соціального спілкування, які набувають рис специфічної правової реальності. Саме з позиції акцентування на особливій ролі права в життєдіяльності сучасного суспільства, яке не може бути заміненим ніякими іншими нормативними регуляторами – мораллю, звичаями або ще чимось, можна найбільш адекватно та повно розглянути питання про права і свободи людини і громадянина.

Поняття про права людини включає *два аспекти*. *Перший* означає, що людина має невід'ємні і невідчужувані права лише тому, що вона людина. Це моральні права, які походять із людської природи кожної особистості, формуючи і підтримуючи в людини почуття власної гідності.

Другий розкриває юридичну сутність прав людини, що міститься в законодавчих документах, створених у державі та на міжнародному рівні. Основою таких прав є згода суб'єктів права (тих, на кого вони поширюються), тоді як основу першої групи прав становить природний порядок.

Як зазначають Г. Барчук та А. Олійник, *права – це, по-перше*, можливості людини діяти певним чином (або утриматись від певних вчинків) з тим, щоб забезпечити своє нормальне існування, свій розвиток, задоволення власних потреб. Йдеться про основні права і можливості, без яких людина не може нормально існувати. Права людини – це на-самперед можливість існувати і розвиватись як особистість.

По-друге, ці можливості є неодмінною, закономірною «приналежністю» кожної людської істоти. Вони виникають з моменту її народження. Жодна людина не може бути позбавлена таких можливостей, адже інакше вона не зможе формувати, розвивати, проявляти себе як людина, як особистість, незалежно від місця, часу та умов її існування. З цього боку права людини мають бути невідчужуваними.

По-третє, ці можливості людини залежать від можливостей суспільства, тобто від рівня його економічного, а також соціального, духовного і культурного розвитку. В цьому плані права людини є явищем, насамперед, соціальним.

Отже, **права людини** – це певні можливості (надбання), необхідні для існування та розвитку особи, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними та рівними для кожного, забезпечуватися і захищатися державою в обсязі міжнародних стандартів.

Лише за таких умов право набуває своєї власної сутності, що ґрунтується на правах, свободах та обов'язках людини і громадянина як невід'ємних від особи, котрі мають притаманні їм ознаки. Права, свободи і обов'язки виражають правовий вимір існування особи в суспільстві, визначають і гарантують певну міру (норму) її свободи й відповідальності як учасника суспільних відносин, виступають складовими елементами юридичної форми буття людини у відносинах з іншими людьми, громадськими та політичними інститутами.

Ця норма має бути формально однаковою, оскільки не повинна залежати від інших характеристик – раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших уподобань тощо, але водночас має власний зміст – свободу, що визнається непересічним надбанням з огляду на проблеми гуманізації соціальних відносин, гармонійного розвитку як особистості, так і суспільства.

Вперше в українській юридичній науці проблематика прав людини, їх характерні риси та підходи до класифікації були досліджені П. Рабіновичем.

Розглянемо такі *ознаки поняття прав і свобод людини і громадянина*.

Права людини – це її певні можливості. Права і свободи людини і громадянина окреслюють певну сферу автономного існування індивіда, його життєдіяльності як члена суспільства. Ці можливості мають розцінюватися як своєрідні юридичні блага, зміст яких полягає у встановленні і гарантуванні певних меж свободи/несвободи особи. Тому права і свободи людини і громадянина є органічною складовою, юридичною частиною особистості як соціальної характеристики людини, входять до її структури.

Права і свободи людини і громадянина визнаються в певному розумінні як *природні*. Вони, звичайно, не можуть бути природними, як, наприклад, частини біологічного організму людини. Але права і свободи людини і громадянина вважаються природними в тому розумінні, що організоване на правових засадах суспільство виходить із необхідності та доцільності визнання свободи людей, їх рівних можливостей як певних правових суб'єктів, які не повинні залежати від неправових факторів і тому пов'язуються лише з фактом народження та існування людини.

Права і свободи людини і громадянина є *невід'ємними*, оскільки є складовою частиною особистості, є її правовим надбанням, а тому людина, як соціальна істота, що позбавлена прав, не тільки безправна у вузькому юридичному розумінні, але й не може бути особистістю, бо не має можливості для задоволення своїх потреб та інтересів. А в державно-організованому суспільстві правова характеристика особи покликана відігравати вирішальну роль, оскільки права і свободи людини і громадянина визначають найважливіші аспекти життєдіяльності людини у її відносинах із суспільством і державою.

Держава не дарує прав людині, а тому *державою не може їх і відібрати*. Держава, що порушує або обмежує права людини, має нести за це відповідальність.

Права і свободи людини і громадянина є *необхідними для її нормального існування і розвитку*.

Передусім права і свободи людини і громадянина є необхідними в екзистенціальному значенні як елемент соціального буття людини, без чого вона не може існувати як суб'єкт суспільних відносин, бути соціально і юридично дієздатною, реалізувати свою життєву програму. Перелік конкретних прав людини охоплює створення умов для задовільного існування і розвитку особи. Ступінь реалізації прав і свобод людини і громадянина є показником рівня розвитку особи як суб'єкта права, дійсних соціальних можливостей людини.

Права людини і громадянина *мають бути загальними і рівними* для кожного.

Права людини є загальними в тому розумінні, що вносять у суспільне життя єдиний вимір, який охоплює значну кількість, а в ідеалі – всіх людей як суб'єктів права. Відомий німецький філософ К. Ясперс виокремлював у цьому плані три можливих типи соціальності і, відповідно, три способи організації суспільства: по-перше, на засадах приватного інтересу ізольованого індивіда; по-друге, органічну цілісність людей, об'єднаних на національних чи духовних засадах; по-третє, формально-правову організацію, де кожен розглядається лише в тому вимірі, в

якому він рівний будь-якому іншому.

Але права людини повинні бути не тільки загальними, але й рівними для кожного, тобто без урахування належності до раси, статі, національності, релігії, політичних переконань. Закон з огляду на це має бути формальним. При цьому правова рівність трактується в міжнародних документах про права людини у двох аспектах: як рівність від народження в гідності і в правах, і як рівність перед законом та судом незалежно від різних умов.

Права і свободи людини і громадянина повинні визнаватися та гарантуватися державою в обсязі загально визнаних міжнародних стандартів.

Визнання державою прав і свобод людини і громадянина шляхом закріплення їх у Конституції та інших законодавчих актах є першим і необхідним кроком до їх утвердження і реалізації. Однак тільки цим роль держави у сфері прав і свобод людини і громадянина не повинна обмежуватися. Вона має докладати всіх можливих зусиль для гарантування, охорони й захисту прав і свобод людини і громадянина, що визначає головний напрямок гуманізації держави, основні її гуманітарні характеристики.

Але не слід забувати і про те, що відносини між людиною та державою не можуть бути односторонніми, вичерпуватися питаннями про права людини, – вони вимагають виконання людиною і громадянином певних обов'язків перед державою і суспільством. Не може бути з точки зору сучасних критеріїв гуманізму та соціальної справедливості як обов'язків без прав, так і прав без обов'язків. Саме права та свободи людини і громадянина, з одного боку, і обов'язки людини і громадянина – з іншого, в органічній єдності становлять разом таку юридичну конструкцію, як правовий статус.

§ 2. Співвідношення понять «права людини» і «свободи людини»

Аналіз навчальної та наукової літератури з питання, що розглядається нами, свідчить про те, що права людини науковці доволі часто ототожнюють із свободами людини, що на нашу думку, є не зовсім методологічно коректним. Спробуємо обґрунтувати цю тезу.

У загальнотеоретичній юридичній науці відсутні чіткі критерії розмежування зазначених категорій. З цього приводу П. Рабінович слушно зауважує, що «відмінність між правами і свободами як соціальними явищами, а також між відповідними поняттями (якщо не вважати їх то-

тожними) ще й донині однозначно не з'ясована навіть на загальнотеоретичному рівні». Тому терміни «права» і «свободи» практично використовуються як синоніми.

Проте певні критерії розмежування зазначених категорій у науці все ж таки є, причому деякі з них опрацьовані саме П. Рабіновичем. Здійснюючи доктринальне тлумачення норми права, закріпленої в ч. 2 ст. 3 Конституції України, вчений, зокрема, зазначає, що «все ж права і свободи людини не є цілком тотожними явищами: вони розрізняються, головним чином, за шляхами, засобами їх здійснення та забезпечення. Права людини можуть бути здійснені, зазвичай, за наявності певних юридичних засобів, «механізмів» (наприклад, право на працю, на освіту, на соціальне забезпечення неможливо реалізувати, якщо державою не встановлено відповідної юридичної процедури). А свободи людини у багатьох випадках можуть здійснюватися і без такого втручання держави: її місія щодо них полягає в охороні, дотриманні та захисті відповідних можливостей (наприклад, свободи слова, сповідання будь-якого віровчення, вибору місця проживання)».

Протилежної думки з цього питання в аспекті засобів здійснення та забезпечення прав і свобод людини дотримується російський науковець О. Лукашова, котра, зокрема, підкреслює, що «за своєю юридичною природою та системою гарантій права і свободи людини є ідентичними». Відмінність між цими поняттями вона вбачає лише в тому, що термін «свобода» покликаний підкреслити більш широкі можливості індивідуального вибору, не визначаючи конкретного його результату, в той час як термін «право» підкреслює конкретні дії людини. Практично аналогічний погляд щодо співвідношення категорій «права» і «свободи» наведено у навчальному посібнику «Права людини і громадянина в Україні», авторами якого є О. Кушніренко та Т. Слінько.

А. Колодій та А. Олійник звертають увагу на той факт, що Конституція України розрізняє права і свободи людини. А тому, на думку вчених, доречно зазначити, що свобода людини, власне, є первинним поняттям у системі прав людини і громадянина, яке характеризують такі основні риси:

- люди вільні від свого народження, ніхто не має права порушувати їх природні права, до того ж саме держава в демократичному суспільстві є головним гарантом свободи людини;
- людина вільна робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством;
- люди мають рівні можливості, що закріплені правом.

Аналіз наведених ознак свобод людини свідчить про те, що вони по-

вною мірою можуть бути віднесені й до суб'єктивних юридичних прав, а це дає підстави для висновку про спільну юридичну природу цих явищ. Водночас учені влучно зазначають, що *свобода людини як об'єктивна реальність далеко виходить за межі, врегульовані правом, і має свої витoki в системі інших соціальних норм, що панують у демократичному суспільстві. У широкому розумінні свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус. У вузькому, правовому тлумаченні свобода є можливістю людини вчиняти ті чи інші конкретні дії в межах, встановлених правом. Можливості такого роду, що надаються нормами чинного права, мають назву суб'єктивних прав людини.*

Наведений погляд авторів щодо розуміння свобод людини дозволяє дійти висновку про те, що *сміслове навантаження цього терміна буде різним залежно від того, в якому (широкому чи вузькому) розумінні він уживається. Вузьке розуміння свободи людини дозволяє ототожнити її з правом людини, а широкі – навпаки, дозволяє провести між ними ту важливу межу, що розділяє ці поняття.*

Вітчизняні правники О. Петришин і Г. Христова в питанні співвідношення прав людини і свобод людини також посилаються на текст Основного Закону Української держави, однак, на відміну від А. Колодія та А. Олійника, вважають, що відмінність між цими поняттями значною мірою нівельовано.

Відображенням однорідності цих категорій є запропонована вченими класифікація прав людини за ступенем визначеності можливої поведінки і характером державного забезпечення. За означеним критерієм правники диференціюють права людини на права людини і свободи людини.

Будь-яка наукова категорія, як форма абстрактного мислення, що відбиває предмети та явища в їх суттєвих ознаках, має свій зміст і обсяг. Під змістом поняття традиційно розуміють сукупність суттєвих ознак предмета, що мислиться в понятті, а під його обсягом – множину елементів, що мислиться в понятті.

Зважаючи на вищевикладене, вважаємо методологічно коректним такий спосіб розв'язання теоретичного завдання з'ясування співвідношення категорій «права людини» і «свободи людини», що передбачає порівняння їх змісту та обсягу.

Порівняльний аналіз дефініцій згаданих вище понять, кожна з яких акумулювала в собі таку суттєву ознаку, як можливість певної поведінки, дає підстави для висновку про їх тотожність. Водночас, ці загальнотеоретичні категорії мають різний обсяг, свідченням чого є Розділ II Конституції України. В ньому містяться юридичні норми, що закріплюють

права людини і свободи людини, причому кількісний показник тих правил поведінки, що закріплюють права людини значно перевищує показник правових норм, які містять свободи людини.

§ 3. Класифікація прав людини

Багатоманітність сфер та аспектів прояву суб'єктивних прав і свобод зумовлює їх різний характер та можливість класифікації за певними критеріями.

Виокремлюють такі види прав людини:

1. За сферами суспільних відносин:

- *особисті (громадянські) права*, здійснення яких задовольняє потреби людини у формуванні, безпечному функціонуванні й розвитку її як особистості, тобто носія тих або інших духовно-моральних індивідуальних властивостей. Серед них право на життя; повага до гідності кожного; свобода та особиста недоторканність; пересування та вільний вибір місця проживання (ст.ст. 29–31, 35, 51–55 Конституції України), їх призначенням є гарантування можливостей фізичного існування та духовного розвитку людини. Громадянські права і свободи виникають від народження та існують довічно;

- *економічні права*, здійснення яких задовольняє потреби людини в її самореалізації у господарській (економічній) діяльності, зокрема шляхом участі у виробництві матеріальних благ або у наданні послуг. Такими є право приватної власності, право на підприємницьку діяльність, право на користування об'єктами права власності українського народу, державної та комунальної власності. Таким чином, призначенням цієї групи прав є сприяння розвиткові ініціативи у реалізації здібностей людини, здобуванні засобів існування шляхом вільного вибору роботи та участі у виробництві матеріальних благ;

- *соціальні права* дають можливість громадянину бути повноцінним суб'єктом суспільних відносин забезпечення йому необхідних умов для розвитку та існування. До цієї групи належать права: на працю, на страйк, на відпочинок, соціальний захист, на житло, достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування; право на безпечне навколишнє середовище. Саме названі права визначають обов'язки держави забезпечити кожному мінімум засобів до існування, соціальної забезпеченості та екологічної безпеки;

- *політичні права*, реалізація яких задовольняє потреби людини у визначенні загальних соціальних умов свого індивідуального існування

й розвитку шляхом її участі в управлінні суспільством і державою. Саме до цієї групи прав належать права на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації, на участь в управлінні державними справами; на збори, мітинги, демонстрації; на звернення до органів державної влади та самоврядування; право кожного на свободу думки і слова; право на вільний вираз поглядів та переконань (статті 34–40 Конституції України);

- *культурні права*, реалізація яких задовольняє потреби людини у доступі до культурних надбань свого та інших народів (зокрема у здобутті знань), у її самореалізації шляхом створення різноманітних цінностей культури.

Серед них – право на освіту; свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; право на результати інтелектуальної діяльності; право на свободу думки і слова; право на інформацію; право на свободу світогляду та віросповідань.

2. *За значенням для їх носія* (П. Рабінович):

- *основні права*, що безумовно необхідні для існування та розвитку людини;

- *неосновні права*, що не є життєво необхідними для людини.

3. *За змістом*:

- *фізичні права* (або, за іншою термінологією, *життєві, вітальні, соматичні*), здійснення яких задовольняє найважливіші, базові, визначальні потреби людини у забезпеченні її біологічного, «тілесного» існування, виживання, безпечного психофізичного розвитку. У разі порушення, руйнації, ліквідації прав цієї групи втрачають сенс, зводяться нанівець будь-які права людини, що належать до інших груп;

- *духовні права*, які забезпечують реалізацію нематеріальних потреб людини, пов'язані зі сферою духовно-культурних відносин. Серед них – право на ім'я, честь, гідність, на справедливий суд.

Спільною особливістю усіх означених видів прав є те, що їх приналежність кожній людині та використання не може формально залежати ні від яких соціальних чи «демографічних» властивостей людини. А тому й у структурі наведеної класифікації прав людини вони «розташовуються», так би мовити, на першому плані.

4. *За статусом*, тобто *ступенем поширеності*, права класифікують на такі:

- *загальні*, що належать у рівній мірі всім громадянам незалежно від їх соціальної, професійної чи іншої приналежності. Саме такими є конституційні права, які реалізуються за принципами рівності всіх суб'єктів суспільних відносин;

- *спеціальні права*, що відображають специфіку статусу різноманітних груп населення. Вони доповнюють, розвивають та конкретизують загальні права і не можуть їм суперечити. Такими, наприклад, є права пенсіонерів, молоді, депутатів, військовослужбовців, співробітників органів внутрішніх справ тощо.

5. За способом закріплення розрізняють:

- *конституційні (основні) права*, що встановлені і гарантовані Основним Законом держави і мають фундаментальне значення;

- *галузеві*, передбачені поточним законодавством і які є конкретизацією основних прав людини.

6. Відповідно до еволюції розвитку (М. Матузов) права людини поділяють на такі:

- *права першого покоління*, тобто політичні, громадянські та особисті права, проголошені першими буржуазними революціями у Франції, Англії та США і закріплені відповідними деклараціями;

- *права другого покоління* як комплекс соціально-економічних прав, що стали результатом втілення загальнолюдських цінностей та соціально-демократичних ідей і були закріплені у документах ООН;

- *права третього покоління* – це комплекс колективних прав, висунутих країнами, які звільнилися від колоніальної залежності та визначили свою політику як миролюбну, суверенну, незалежну, засновану на принципах самовизначення і територіальної цілісності.

7. Залежно від вміщення у правах аспектів свободи їх класифікують на такі:

- *негативні права*, що визначаються як можливості особи вимагати захисту від будь-якого впливу, в тому числі і державного. Вони запобігають небажаним втручанням у свободи особи і є основою індивідуальної свободи;

- *позитивні права* забезпечують можливості суб'єктів на покращення свого становища та підвищення культурного статусу. Вони забезпечуються державою та залежать від ступеня її розвитку і сутності (право на освіту, свободу творчої діяльності, право на соціальну безпеку, на охорону здоров'я та безпечне навколишнє середовище).

8. За суб'єктним складом здійснення (П. Рабінович) розрізняють:

- *індивідуальні права*, що здійснюються лише одноособовими діями – наприклад, право на свободу переконань, думок, на виховання своєї дитини;

- *колективні права*, що можуть бути реалізовані лише спільними діями групи носіїв права – наприклад, право на утворення громадських об'єднань, проведення мітингів, демонстрацій;

- *змішані права*, що здійснюються як індивідуальними, так і колективними діями.

9. За соціальним статусом (А. Музика):

- *права людини, що належать суб'єкту від народження та гарантуються суспільством;*

- *права громадянина, які надаються, гарантуються та охороняються державою, до якої належить особа.*

10. З огляду на конституційну можливість їх обмеження з боку держави:

- *абсолютні права людини*, що не можуть бути обмежені за жодних обставин (абсолютні права людини сформульовані в тексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у вигляді забороняючої норми права як гарантії від посягання з боку держави, її органів і посадових осіб: ч. 1 ст. 2 «Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.»; ст. 3 «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.»; ч. 1 ст. 4 «Нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані.»; ч. 1 ст. 7 «Нікого не може бути визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.»);

- *відносні права людини*, тимчасове обмеження яких допускається у випадках, передбачених конституцією держави. Так зокрема, в ч. 1 ст. 64 Основного Закону України міститься нормативно-правовий припис, за яким конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Норма права, закріплена в ч. 2 цієї статті, конкретизує такі випадки шляхом віднесення до них умов воєнного або надзвичайного стану.

Отже, багатоманітність сфер та аспектів прояву суб'єктивних прав і свобод зумовлює їх різний характер та можливість класифікації за певними критеріями.

Варто зауважити, що *наведена диференціація прав людини має не лише дослідницьке і навчальне значення, але й може бути корисною у конструюванні та вдосконаленні юридичних механізмів їх охорони і захисту, оскільки ефективність таких механізмів значною мірою зумовлю-*

ється специфікою відповідних прав, що й відбивається їхньою класифікаційно-видовою належністю.

§ 4. Теорія трьох поколінь прав людини

У результаті наукової систематизації прав людини в історичному огляді з'явилася *теорія трьох поколінь прав людини*.

На думку В. Нора і В. Грищука, активність у розвитку ідеї про права людини припадає на епоху Відродження і Просвіти. У XVII–XVIII ст.ст. ця ідея відбивається у теорії природного (природженого) права, яка дозволила оцінювати з позицій справедливості діюче в державі позитивне право, проводити його перетворення в напрямку гуманізму і свободи. Г. Гроцій, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсон, І. Кант, Дж.-Ст. Мілль, І. Бентам утверджують права особи (на життя, свободу, власність та ін.) як священні імперативи і закладають основи сучасного розуміння права людини, вирішуючи цю проблему залежно від історичних обставин свого буття.

До *першого покоління* належать невідчужувані особисті (громадянські) і політичні права: право на свободу слова, свободу думки, совісті, на справедливий суд, вибір релігії, свободу і безпеку особи. Особисті і політичні права набули юридичної форми спочатку в актах конституційного національного права, а незабаром і в актах міжнародного конституційного права. Перше покоління є основою індивідуальної свободи і кваліфікується як система *негативних* прав, що зобов'язують державу утримуватися від втручання у сфери, в яких реалізуються ці права.

Початок першого покоління прав людини можна вести з періоду зруйнування середньовічного суспільства. З цього часу відбувається розвиток і утвердження буржуазного суспільства.

Перші акти англійського конституціоналізму, що закріплюють права людини, – Петиція про права (1628), Habeas Corpus Act (Закон про недоторканність особи) (1679) і Білль про права (1689). До першого покоління належать також американські декларації, а саме: Декларація прав Вірджинії (1776), Декларація незалежності США (1776), Конституція США (1787), Білль про права (1791), а також французька Декларація прав людини і громадянина (1789) та ін.

Деякі вчені відносять до першого покоління прав людини Велику хартію вільностей (1215), де, зокрема, говориться: «Жодна вільна людина не буде заарештована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або у будь-який (інший) спосіб знедолена як за законним вироком рівних їй та за за-

коном країни». З таких самих підстав до першого покоління можна віднести й Литовські статuti (1529, 1566, 1588 pp.) – юридичний пам'ятник литовського, білоруського та українського народів. Проте середньовічне законодавство (Велика хартія вільностей, Литовські статuti та ін.) будувалося відповідно до феодално-ієрархічної, станової структури суспільства, коли була відсутня юридична рівність громадян.

У ХІХ ст. особисті, економічні та політичні права набули формально-юридичного закріплення в більшості діючих конституцій.

До *другого покоління* належать соціально-економічні та соціально-культурні права, що гарантують рівність усіх членів суспільства: право на працю, освіту, право на відпочинок, медичну допомогу, захист материнства і дитинства, які сформувалися у процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного становища та підвищення культурного статусу. Ці вимоги виникли після Першої світової війни, а вплинули на демократизацію і соціалізацію конституційного права країн світу та міжнародне право після Другої світової війни. Друге покоління прав людини називають ще *системою позитивних прав*, внаслідок того, що вони не можуть бути реалізовані без організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави, спрямованих на їх забезпечення.

У другій половині ХХ ст. зростає національно-визвольний рух, що спричинив розпад колоніальних імперій. Внаслідок чого стало питання про охорону прав найбільш слабо захищених верств населення. Так сформувалося *третє покоління прав людини*, або колективні права: право нації на самовизначення, право народу на розвиток, права жінок, дітей, біженців, національних меншин. Міжнародне визнання прав людини стало орієнтиром для розвитку всього людства в напрямку створення співтовариства правових держав.

У сучасній юридичній літературі з'явилися ідеї щодо можливості виокремлення самостійної групи прав четвертого покоління – прав людства. Серед них називають право на мир, екологічні, інформаційні права, право на ядерну безпеку тощо. Основним призначенням названих прав є забезпечення процесу виживання людства як біологічного виду, збереження цивілізації та подальшої соціалізації людства.

§ 5. Соціально-правовий механізм забезпечення прав людини

В юридичній науці категорія «механізм» відображає момент руху, функціонування правової форми, свідченням чого є такі широко вживані юридичні терміни як «механізм правотворчості», «механізм правово-

го виховання», «механізм правового регулювання» та ін. Предметом нашого розгляду буде соціально-правовий механізм забезпечення прав людини та такі його складові, як механізм реалізації, механізм охорони та механізм захисту.

Для реалізації конституційно закріплених прав і свобод людини в Україні необхідно мати налагоджений **соціально-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини**. Зазначену загальнотеоретичну категорію О. Скакун розуміє як *систему засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини, які є похідними від її гідності*. Поняттям «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини» підкреслюється, що правовий механізм – частина соціального і діє з ним у єдності.

О. Скакун у структурі соціально-правового механізму забезпечення прав і свобод людини виокремлює такі підсистеми:

- механізм реалізації;
- механізм охорони;
- механізм захисту.

Механізм реалізації прав людини, на думку автора, являє собою заходи, спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини.

А. Олійник **юридичний механізм реалізації конституційних свобод і недоторканності людини і громадянина** визначає як взяті окремо всю сукупність конституційних елементів, за допомогою яких в умовах додержання законності, з позиції гуманізму і соціальної справедливості, кожною людиною і громадянином України здійснюються його конституційні можливості, знешкоджуються ті негативні умови, які можуть завдати шкоди практичному втіленню можливих соціальних благ у повсякденне життя.

Механізм охорони прав людини охоплює заходи з профілактики правопорушень для утвердження правомірної поведінки особи (О. Скакун).

В. Демиденко зазначає, що охорона прав і свобод людини і громадянина здійснюється шляхом вжиття заходів, спрямованих на: а) профілактику порушень прав і свобод (загальну й індивідуальну); б) захист прав і свобод.

Механізм захисту прав людини, вважає О. Скакун, охоплює заходи, що призводять до відновлення порушених прав неправомірними діями і відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення.

З. Ромовська стверджує, що захист прав і свобод особистості є засобом їх правової охорони. Правовий захист є засобом державного примусу, що припиняє правопорушення, усуває наслідки та поновлює порушене право.

Зважаючи на напрямок підготовки майбутніх фахівців-

правоохоронців, на особливу увагу в контексті питання, що розглядається нами, заслуговує *механізм правоохоронної діяльності*.

Механізм правоохоронної діяльності може бути визначений як *сукупність юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється профілактика правопорушень, а у разі їх вчинення – захист та відновлення порушених прав і свобод людини і громадянина*.

Механізм правоохоронної діяльності охоплює собою *інституційний, нормативний та функціональний компоненти*.

Нормативний компонент механізму правоохоронної діяльності – це система правових норм та принципів, що регулюють відносини у сфері охорони права. Враховуючи значимість правоохорони для суспільства, підвищену вимогливість до результатів цього виду суспільної діяльності та обов'язковість існування контролю за правоохоронною діяльністю з боку громадськості, можна із впевненістю стверджувати про нагальну необхідність у чіткому, послідовному, прозорому правовому регулюванні процесу правоохорони.

Чинне законодавство України у сфері правоохоронної діяльності для зручності дослідження умовно можна поділити на декілька груп, взявши за основу класифікації об'єкт регулювання. До першої групи, на нашу думку, слід віднести нормативно-правові акти, що визначають засади здійснення правоохоронної діяльності, визначають правовий статус правоохоронних органів й організацій, до другої – нормативно-правові акти, що встановлюють систему правоохоронних органів та організацій і визначають правовий статус суб'єктів правоохорони.

Аналіз нормативних актів вказує на те, що основна увага суб'єктів правотворчості звернена на врегулювання компетенції конкретних правоохоронних інституцій. А питання принципів, функцій, завдань правоохоронної діяльності, системи суб'єктів правоохорони залишаються, як було зазначено вище, неврегульованими. Однак в юридичній науковій літературі вже давно йде мова про необхідність прийняття Концепції реформування правоохоронних органів або Концепції правоохоронної діяльності та закону України «Про правоохоронні органи та правоохоронну діяльність».

Варто зауважити, що необхідність підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів та організацій як обов'язкової умови існування правової держави та громадянського суспільства, визнання як головного обов'язку держави утвердження та забезпечення прав і свобод людини, зумовлюють актуальність твердження про потребу негайної підготовки та затвердження Концепції правоохоронної діяльності, а згодом – закону «Про правоохоронну діяльність та правоохоронні органи». В таких нормативних

актах, на нашу думку, мають бути вирішені такі питання:

- дефініція правоохоронної діяльності, або ж мають бути вказані основні критерії, за якими ту чи іншу діяльність можна визначити як правоохоронну;

- перелік принципів і функцій правоохорони;

- визначення поняття «правоохоронний орган»;

- встановлення системи суб'єктів правоохоронної діяльності та правоохоронних органів;

- засади залучення громадськості до виконання окремих завдань правоохоронної діяльності;

- взаємодія суб'єктів правоохоронної діяльності та контроль за ними;

- основи правового та матеріального забезпечення правоохоронної діяльності.

Інституційний елемент механізму правоохорони складають суб'єкти правоохоронної діяльності, тобто органи та організації, які спеціально уповноважені державою здійснювати на професійній основі на підставі та відповідно до закону, а у випадках, встановлених законом – у відповідній процесуальній формі із застосуванням правових засобів, діяльність, спрямовану на охорону прав та свобод людини і громадянина, законності та правопорядку, усіх врегульованих правом суспільних відносин.

Суб'єкти правоохоронної діяльності можуть бути диференційовані за різними критеріями:

1. За територією дії:

- загальні – діяльність яких здійснюється на території всієї держави (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Генеральний прокурор України, Всеукраїнський комітет захисту прав людини тощо);

- місцеві – діють в адміністративно-територіальних одиницях (Вінницький обласний комітет оборони прав людини – діяльність організації поширюється на територію м. Вінниця, Комітет «Правозахисник» – м. Миколаїв, Харківська крайова організація Асоціація українських правників – м. Харків та інші).

2. За характером компетенції:

- органи та організації загальної компетенції (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Генеральний прокурор України, органи судової влади, Харківська правозахисна група та інші);

- органи та організації спеціальної компетенції (Управління державної охорони України, Служба правопорядку у Збройних Силах України, Державна прикордонна служба України, Служба безпеки України (варто зауважити, що в законах, які визначають правовий статус вказаних органів, останні прямо визначені як правоохоронні органи (форму-

вання) спеціального призначення), Харківське обласне товариство захисту прав інвалідів, Дніпропетровське обласне громадське правозахисне об'єднання «Антимафія» та інші).

3. За формами здійснення діяльності:

- індивідуальні (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Генеральний прокурор України);
- колегіальні (адвокатські колегії, фірми, контори тощо).

4. За наявністю/відсутністю повноважень щодо застосування державного примусу:

- суб'єкти правоохоронної діяльності, які наділені такими повноваженнями (міліція, Служба безпеки України, прокуратура та інші);
- суб'єкти правоохоронної діяльності, котрі таких повноважень не мають (адвокатура, Асоціація юристів «Justo Titulo» (м. Харків), Всеукраїнський благодійний фонд «Українська Правнича Фундація»).

Функціональним елементом механізму правоохорони є правоохоронні відносини. Об'єктом правоохоронної діяльності є: 1) невід'ємні (природні) права і свободи людини та права людини у позитивістському розумінні (суб'єктивне право і законні інтереси); 2) основи конституційного ладу, в тому числі основи суспільного і державного ладу, визначені конституційними нормами, та основи місцевого самоврядування; 3) режим законності у суспільстві; 4) правопорядок як стан суспільних відносин; 5) безпека особи, суспільства і держави; 6) стан правосвідомості і правової культури в суспільстві, а предметом впливу – правопорушення та інші явища, що їх зумовлюють, зловживання правом тощо. У процесі правоохорони застосовуються переважно правові засоби. Загалом, засоби правоохоронної діяльності – це передусім норми права, правові категорії, юридична техніка, а також різного роду предмети матеріального світу, що допомагають правоохоронним органам та організаціям виконувати свої завдання та реалізовувати функції.

*Таким чином, правоохоронна діяльність реалізується через певний механізм. Цей механізм складають нормативний, інституційний та функціональний компоненти. *Нормативний елемент механізму правоохорони – це система нормативно-правових актів, що визначають правовий статус, повноваження правоохоронних органів та організацій, основи контролю та нагляду за їх діяльністю тощо. На жаль, цей елемент механізму перебуває на стадії становлення. Чинне законодавство потребує вдосконалення, усунення протиріч. У ньому необхідно чітко розмежувати компетенцію всіх суб'єктів правоохоронної діяльності для уникнення дублювання їх завдань в одній сфері.**

Щодо інституційного компоненту механізму правоохоронної діяльності

ті, то слід зазначити, що протягом значного часу держава намагалася виконувати завдання не лише політичної та правової організації суспільства, а й соціальної, культурної та господарської. Звісно, що ця спроба не була вдаюю. Більше того, з'ясувалося, що державні правоохоронні органи не можуть у повному обсязі виконувати функцію охорони прав та свобод людини. Тому почали все частіше з'являтися громадські організації, що здійснювали правоохоронну діяльність.

Це дає підстави до суб'єктів правоохоронної діяльності відносити як правоохоронні органи, наділені державно-владними повноваженнями, так і громадські організації, що здійснюють правоохоронну діяльність. Особливе місце серед останніх належить адвокатури як організації, виконання якою свого основного завдання – надання правової допомоги та забезпечення права на захист від обвинувачення – передбачено Основним Законом держави – Конституцією України.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте зміст поняття «права людини».
2. Як співвідносяться поняття «права людини» і «свободи людини»?
3. За якими критеріями класифікуються права людини?
4. Які права належать до кожного з поколінь прав людини?
5. Дайте визначення поняття соціально-правовий механізм забезпечення прав людини?
6. Охарактеризуйте елементи механізму правоохоронної діяльності.

Розділ 7. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

- § 1. Механізм держави: поняття та структура.
- § 2. Державний апарат: поняття та принципи організації і діяльності.
- § 3. Поняття та види державних органів. Правоохоронні органи.

§ 1. Механізм держави: поняття та структура

До наукового обігу термін «*механізм держави*» був залучений в середині 60-х років ХХ століття В. Копейчиковим. У науковій праці «Механізм советского государства» вчений визначив поняття «**механізм держави**» як *систему всіх державних організацій, які здійснюють її завдання та реалізують функції*. З цього часу поняття «механізм держави» стало невід'ємною складовою категоріального апарату радянської правової доктрини, а згодом успадковане вітчизняною загальнотеоретичною юридичною наукою.

Представники західних наукових шкіл уникають вживання терміна «механізм держави» і акцентують увагу на розгляді його окремих елементів – органів державної влади (зважаючи на те, що чітка ієрархізація та субординація характерна для «жорстких» систем – механізмів, а відтак є особливістю недемократичних режимів. Для держав з демократичним режимом властивий поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, що доповнюється системою стримувань і противаг).

Механізм держави, що охоплює всі державні організації, безпосередньо уособлює державу, є її реальним матеріалізованим втіленням. Без такого механізму немає і бути не може держави.

У теорії держави не існує єдиного підходу до розуміння поняття «*механізм держави*». Одні правознавці ототожнюють цю категорію з поняттям «*апарат держави*», а інші їх розмежовують.

О. Скакун так визначає поняття «**механізм держави**» – *це цілісна ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ, підприємств, за допомогою яких виконуються завдання і функції держави*.

На думку П. Рабіновича, **механізм держави** являє собою *систему всіх державних організацій, які виконують її завдання і реалізують її*

функції. Серед таких організацій розрізняють: державні підприємства, державні установи (заклади), державні органи (органи держави).

В. Бабаєв у такий спосіб інтерпретує вказану категорію – *це структурно оформлена система засобів державного впливу на суспільні процеси*. При цьому автор виокремлює такі *структурні елементи механізму держави*:

1. Державні органи.
2. Публічні служби і корпорації.
3. Процедури прийняття державних рішень.
4. Ресурсне забезпечення.

Л. Морозова стверджує, що **механізм держави** розуміють у двох аспектах: *у вузькому смислі – як органи держави; і в широкому – як сукупність державних органів та організацій*.

О. Петришин визначає **механізм держави** як *сукупність державних органів, установ, підприємств та інших державних інститутів, за посередництвом яких практично здійснюються завдання і функції держави*. При цьому серед складових елементів механізму держави вчений виокремлює такі види державних організацій: органи, установи, підприємства та специфічні державні інститути.

Вказане свідчить про існування двох підходів до розуміння поняття «*механізм держави*» – широкого і вузького.

У широкому розумінні **механізм держави** являє собою *цілісну ієрархічну систему реально працюючих державних органів, наділених владою, а також державних підприємств і установ, за посередництвом яких вирішуються завдання та здійснюються функції держави*.

У вузькому розумінні **механізм держави** ототожнюють з *апаратом держави, що являє собою складну систему органів, які різняться своїм місцем у загальній структурі апарату, характером і обсягом компетенції, формами і методами діяльності*.

Національна правова доктрина виходить із того, що поняття «*механізм держави*» і «*державний апарат*» не є тотожними. Їх співвідношення виглядає таким чином: категорія «*механізм держави*» за своїм обсягом є ширшою у порівнянні з поняттям «*державний апарат*», оскільки охоплює собою не лише ті державні організації, що наділені владою (державний апарат), але й ті з них, які не мають владних повноважень (державні підприємства та державні установи).

Таким чином, поняття «*механізм держави*» й «*державний апарат*» співвідносяться як ціле та його частина, причому основна за своєю значимістю з погляду сутнісної характеристики держави як організації публічної влади.

Аналіз вищенаведених визначень досліджуваної нами загальнотеоретичної категорії дозволяє виокремити такі її **ознаки**:

1) це *ієрархічна система, побудована на засадах субординації та координації*. Політико-організаційну основу системи складають органи держави, територія держави, збройні сили та інші державні військові формування;

2) це *цілісна система* внутрішньо організованих елементів, яка має *єдині принципи побудови і єдині завдання та цілі діяльності*. Кожен із суб'єктів механізму держави як його системний елемент є органічно зумовленим усіма іншими його елементами і функціонуванням системи в цілому;

3) це система, що має *чітку структуру з певними зв'язками між її елементами*. Первинним елементом цієї системи є державна організація. **Державна організація** – *це юридична особа публічного права, чие призначення полягає у вирішенні завдань і здійсненні функцій держави (М. Зимборовська)*.

За влучним порівнянням О. Скакун, «як механізм годинника складається з різних елементів, так і механізм держави, будучи єдиним, містить у собі органи, блоки, підсистеми і навіть самостійні гілки влади: законодавчу, виконавчу, судову». В такому розподілі прослідковується ієрархія: різні державні органи, їх блоки, підсистеми посідають неоднакове місце у державному механізмі, але усі разом повинні діяти злагоджено. Так, одну з підсистем держави утворюють вищі органи держави: представницькі, виконавчі, судові. Інша підсистема – місцевого рівня: державні адміністрації та їх глави. Особливою підсистемою є правоохоронні органи: суд, прокуратура, поліція, органи служби безпеки та ін.;

4) це система, яка має *єдину бюджетну, грошову, банківську системи, державну власність*, котрі становлять її організаційно-економічну основу;

5) це *взаємодіюча, динамічна і реально працююча система*, за допомогою якої функціонує держава, відбувається управління суспільством (по суті, механізм держави створюється для виконання її функцій).

Механізм держави має розглядатися не як проста сукупність складових його елементів (державних органів, підприємств, установ), а як система цих елементів, функціонально сумісних, узгоджених між собою і системою в цілому, котрі перебувають у постійному відновленні з метою підтримання своєї основної функції – управління.

Механізм сучасної держави вирізняється високим ступенем складності, різноманітністю складових його частин, блоків, підсистем. Під *структурою механізму держави* розуміють його внутрішню будову, порядок

розташування його ланок-елементів, їхню співвідпорядкованість, співвідношення і взаємозв'язок.

Структура механізму держави – це його внутрішня будова, складовими елементами якої є:

1. *Державний апарат* – це юридично оформлена система всіх державних органів, що безпосередньо здійснюють управління суспільством, виконують завдання та функції держави.

2. *Державні установи* – це така частина механізму держави, що владними повноваженнями (за винятком їхніх адміністрацій) не володіє, а здійснює безпосередню практичну діяльність щодо виконання функцій держави: соціальної, культурної, освітньо-виховної (поліклініка, науково-дослідний інститут, вищий навчальний заклад, театр).

3. *Державні підприємства* – це такі підрозділи механізму держави, що владними повноваженнями (за винятком їхньої адміністрації) не володіють, а здійснюють господарсько-економічну діяльність, виробляють продукцію або забезпечують виробництво, виконують різні роботи і надають численні послуги для задоволення потреб суспільства, отримання прибутку (підприємства, засновані на державній формі власності).

Структуру механізму держави наведено на схемі № 14.

Слід відрізнити державні органи, що мають владні повноваження, і державні підприємства і установи, що не мають владних повноважень.

Під «державним апаратом» розуміється система органів, які безпосередньо здійснюють управлінську діяльність і наділені для цього державно-владними повноваженнями. Поняття «державні організації» охоплює державні підприємства і державні установи, що під керівництвом апарату держави практично здійснюють функції держави у сфері виробничої діяльності, пов'язаної зі створенням *матеріальних цінностей (державні підприємства)* і *нематеріальних цінностей (державні установи)*. Для державних установ типовою є невиробнича діяльність у сфері охорони здоров'я, наукових досліджень, проектування, навчально-виховної, духовно-освітньої роботи тощо.

Державними підприємствами вважаються в Україні такі, що проводять виробничу або іншу діяльність, яка, виходячи з її специфіки, може здійснюватися тільки державним підприємством, або такі, головним споживачем продукції яких (понад 50 відсотків) є держава, або ж такі, які є суб'єктами природних монополій. Державні підприємства володіють часткою державної власності на праві повного господарського відання, мають самостійний баланс і статус юридичної особи, є суб'єктами підприємницької діяльності, несуть самостійну майнову відповідальність, на них поширюється загальнодозволяючий режим право-

вого регулювання.

Щодо державних установ, то для них специфічною є невиробнича діяльність в освітянській, культурно-виховній, науковій галузях, у сфері охорони здоров'я і соціального захисту населення. За характером і напрямом своєї діяльності державні установи не можуть бути прибутковими організаціями і тому утримуються за рахунок коштів державного бюджету.

Державні підприємства і державні установи не можна віднести до державних органів, тому що вони:

- 1) не мають державно-владних повноважень, тобто не є носіями державної влади;
- 2) основним їх призначенням є не управління суспільством, а безпосередньо створення матеріальних або духовних благ;
- 3) мають специфічну організаційну структуру: є організованими державою трудовими колективами робітників і службовців на чолі з відповідальним керівником, що діє на засадах єдиноначальності;
- 4) мають суворо визначене коло повноважень: адміністрація підприємств і установ здійснює управлінські функції виключно у сфері своєї діяльності, у межах підприємства або установи;
- 5) керуються у своїй діяльності власним статутом відповідно до законодавства.

§ 2. Державний апарат: поняття та принципи організації і діяльності

Головними функціями будь-якої держави в різні історичні часи залишаються ті, що спрямовані на реалізацію публічної влади в масштабах усього суспільства, здійснення від імені держави управлінської діяльності, і тому основою інституційної складової держави є її апарат (державний апарат).

О. Петришин ***державний апарат*** розглядає як сукупність державних органів, їх ланок і підрозділів, уповноважених безпосередньо здійснювати державну владу та управління, які спираються у своїй діяльності на можливість застосування примусу.

В. Бабаєв ***апарат держави*** інтерпретує як систему взаємопов'язаних державних органів, які здійснюють функції держави.

Схожий погляд обстоює і П. Рабінович, однак призначення державного апарату вбачає не лише у виконанні функцій, а й вирішенні завдань держави.

В. Копейчиков при формулюванні визначення поняття **апарат держави** вказує на *організуючу роль системи державних органів у здійсненні завдань та виконанні відповідних функцій держави.*

О. Скакун розуміє **апарат держави** як *юридично оформлену систему всіх державних органів, що здійснюють безпосередню практичну роботу з управління суспільством, виконання завдань і функцій держави.*

Можливе двояке розуміння апарату держави: у вузькому і широкому розумінні.

Апарат держави (у вузькому розумінні) – *власне управлінський апарат або апарат виконавчої влади, який складається з чиновників і очолюється вищим органом у системі органів виконавчої влади.*

Апарат держави (у широкому розумінні) – *поряд із власне управлінським апаратом, включає главу держави, парламент, прокуратуру, суди та ін.*

У національній правовій доктрині переважає перший (вузький) підхід до розуміння поняття «апарат держави».

До ознак поняття «державний апарат» відносять такі:

1) державний апарат є основним інститутом держави, безпосереднім носієм державної влади, яку він уповноважений практично здійснювати і представляти у відносинах з населенням;

2) державний апарат, як системне утворення, формується й функціонує на основі єдиних принципів організації і діяльності;

3) державний апарат є складною системою органів, що передбачає поділ на відокремлені ланки та підрозділи як за функціональним критерієм – на гілки влади, так і за ієрархічними ознаками – на вищі та нижчі органи тощо;

4) первинним елементом державного апарату, з якого складається вся система державного апарату, є окремий державний орган;

5) у державному апараті зайняті на постійних засадах професійно підготовлені для здійснення управлінських функцій кадри – державні службовці;

6) функціонування державного апарату здійснюється в межах і в порядку, які встановлені законодавством, тобто в певних правових формах;

7) державний апарат спирається у своїй діяльності на певні матеріальні, фінансові та інші ресурси, отримані із державних коштів;

8) функціонування державного апарату спирається на можливість застосування державного примусу.

До правових форм діяльності державного апарату відносять такі:

правотворчу, правоустановчу, правозастосовну, правоохоронну та правоінтерпретаційну.

Правотворча діяльність – правова форма діяльності компетентних органів держави зі встановлення, зміни або скасування правових норм. Ця діяльність охоплює підготовку проектів нормативних юридичних актів, їх прийняття та видання.

Правозастосовна діяльність – правова форма діяльності компетентних органів держави з реалізації правових норм. Ця діяльність охоплює організацію і контроль за додержанням правових норм.

Правоохоронна діяльність – правова форма діяльності компетентних органів держави з профілактики і припинення правопорушень, притягнення правопорушників до юридичної відповідальності.

Для державного апарату потрібні спеціально підготовлені кадри чиновників-управлінців, які мають необхідну кваліфікацію і професіоналізм. Прошарок людей, зайнятих на роботі в апараті держави, визначають як *бюрократію* (бюрократ – грецьк. столоначальник). Даний термін вживають і для негативної характеристики таких проявів у діяльності державного апарату, як формалізм, тяганина, кар'єризм, прагнення до особистої вигоди, корумпованість, байдужість до людей та їх потреб.

Щоб перебороти негативні явища, використовуються демократичні методи і стиль роботи, ціла система спеціально розроблених, реально діючих заходів і механізмів, покликаних зменшити, стримати бюрократизацію. Ефективні такі заходи, як заміщення посадових осіб за конкурсом, переведення управлінського апарату на роботу за контрактом, позбавлення державних службовців права брати участь у комерційній діяльності, але одночасно встановлення для них високого рівня заробітної плати (*соціально-правова захищеність*), що забезпечує зацікавленість у чесній службі. Управлінський апарат має бути інструментом органів влади, обраних і контрольованих народом.

Зважаючи на важливість діяльності та велику кількість державних органів, виникає необхідність виокремлення принципів діяльності державного апарату.

Принципи організації та діяльності державного апарату – це основоположні ідеї, на яких ґрунтується процес формування та функціонування системи державних органів.

Принципи організації та діяльності державного апарату можна умовно поділити на дві групи:

- 1) *універсальні* – притаманні всім видам органів державної влади, державному апарату в цілому;
- 2) *спеціальні* – такі, що визначають побудову та функціонування

лише окремих органів державної влади і пов'язані зі специфікою здійснення відповідних видів державно-владної діяльності.

Універсальні принципи організації і діяльності державного апарату такі:

1) *пріоритет прав і свобод людини* – закріплення за органами державної влади їх головного обов'язку, який полягає в утвердженні і забезпеченні прав і свобод людини;

2) *єдність і поділ влади* – здійснення органами державної влади своєї діяльності відповідно до чіткого розмежування сфер їх виключної компетенції та структурної і функціональної єдності їх один з одним;

3) *верховенство права* – гарантування права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб, на відшкодування за рахунок держави шкоди, завданої їх незаконними діями;

4) *законність* – випливає з принципу верховенства права і полягає у тому, що органи державної влади організуються і діють лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені законами;

5) *народовладдя* – участь громадян у формуванні і діяльності органів державної влади: гарантування громадянам права на участь в управлінні державними справами, права вільно обирати та бути обраними до органів державної влади, а також права рівного їх доступу до державної служби.

Основоположним принципом організації державної влади є принцип її поділу. Розробником теорії про необхідність врівноваження влади держави шляхом «вкладення окремих її частин у різні руки» був англійський мислитель Джон Локк. Він, зокрема, зазначав, що повноваження приймати закони (законодавча влада) мають належати лише представницькій інституції всієї нації – парламенту, компетенцію втілювати в життя норми законів (виконавча влада) має монарх, кабінет міністрів, до повноважень останніх належить і питання відносин з іноземними державами (федеративна влада).

Своє концептуальне оформлення теорія поділу державної влади отримує у Франції в середині XVIII століття, що було пов'язано, передусім, з боротьбою буржуазії проти феодального абсолютизму, боротьбою із системою, що гальмувала розвиток суспільства і держави. Обґрунтування нової концепції традиційно пов'язується з іменем Шарля Луї Монтеск'є, який вказував на необхідність поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Особливість його поглядів на «три влади» полягає у тому, що кожна з них оголошувалася самостійною і незалежною. Тим самим унеможлилювалася узурпація влади будь-якою особою або

окремим органом держави. Теорія поділу влади в державі покликана була обґрунтувати такий устрій держави, що виключив би можливість узурпації влади будь-якою особою чи організацією взагалі, або будь-яким органом держави.

Принцип поділу державної влади складається із системи вимог:

1) поділ функцій і повноважень (компетенції) між державними органами відповідно до вимог поділу праці;

2) закріплення певної самостійності кожного органу державної влади при здійсненні своїх повноважень, неприпустимість втручання у прерогативи один одного та їх злиття;

3) наділення кожного органу держави можливістю протиставляти свою думку рішенню іншого органу та унеможливлення зосередження всієї повноти влади у однієї з гілок;

4) наявність у органів державної влади взаємного контролю дій один одного і неможливість зміни компетенції органів держави позако-нституційним шляхом.

Форми і ступінь здійснення принципу поділу державної влади залежать від національних традицій, конкретної соціально-економічної і політичної ситуації.

Влада в демократичній державі у вигляді її трьох гілок (законодавчої, виконавчої, судової) є політичною формою вираження влади народу. Будучи «поділеною», влада в державі повинна залишатися цілісною, єдиною, тому що йдеться про поділ не влади, а функцій здійснення цієї влади. І не лише про поділ, але й про взаємодію даних функцій.

Згідно зі ст. 6 Конституції України, *державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.*

Відповідно до ст. 75 Основного Закону нашої держави, єдиним органом *законодавчої влади* в Україні є Верховна Рада України. Вона має повноваження розглядати важливі питання, що відповідно до Конституції не належать до компетенції органів виконавчої та судової влади, а також не є такими, що вирішуються винятково всеукраїнським референдумом.

Органи *виконавчої влади* (органи державного управління) здійснюють повсякденну оперативну роботу з державного управління суспільними процесами в інтересах суспільства чи його частини. Вищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів України. Галузеве та міжгалузеве керівництво здійснюється центральними органами виконавчої влади: міністерствами, державними комітетами, іншими центральними органами виконавчої влади зі спеціальним статусом. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві і Севас-

тополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

У переважній більшості держав їх *глава* виступає носієм вищої виконавчої влади. Президент України має особливий статус: він є главою держави. Ця посада характеризується такими ознаками: виступає від імені держави; виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав і свобод людини і громадянина.

Важливе місце у структурі державного апарату займає система *судових органів*, основною функцією яких є здійснення правосуддя, розв'язання правових конфліктів, що виникають у суспільстві, та покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Судову владу в Україні здійснюють Конституційний Суд України і суди загальної юрисдикції. Особлива роль у системі судової влади належить Конституційному Суду України, що є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України і законів України.

Значну роль у механізмі держави відіграє система органів прокуратури. Відповідно до Конституції України, прокуратура здійснює такі функції:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Основою стабільного функціонування державної влади є система стримувань і противаг, яка забезпечує взаємну підконтрольність різних гілок і центрів державної влади та запобігає її концентрації в одній гілці чи в руках однієї особи.

Призначення системи стримувань і противаг – сприяти урівноваженню гілок влади, не допускати узурпації повноважень однієї з гілок влади на шкоду іншій, запобігати можливим конфліктам, забезпечувати тісну взаємодію гілок влади при підготовці правових рішень. Ця система виступає основою суперечливої єдності поділеної державної влади, головною рушійною силою політичного процесу, однією з умов якого є висока політична та правова культура поділу влади (В. Ладиченко).

У Конституції України передбачені такі повноваження, як складові

системи «стримувань і противаг»:

- право «відкладального вето» Президента на закони, прийняті Верховною Радою України;
- усунення Президента з посади Верховною Радою України (імпичмент);
- прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України, що має наслідком його відставку;
- участь Верховної Ради України і Президента України у формуванні судових органів;
- контроль Конституційного Суду України за відповідністю Конституції України, законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України та правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Таким чином, *найбільш важливе значення у структурі механізму держави має державний апарат як юридично оформлена система всіх державних органів, які безпосередньо здійснюють управління суспільством, виконують завдання та функції держави.*

§ 3. Поняття та види державних органів. Правоохоронні органи

Первинним елементом державного апарату є державний орган. Для словесного позначення поняття, що складає предмет розгляду, у чинному законодавстві (наприклад, ст. 5 Конституції України), а також навчальній і науковій юридичній літературі, крім вищезгаданого («*державний орган*»), вживаються також терміни: «*орган державної влади*» та «*орган держави*». Подібна ситуація зумовлює непевну термінологічну ситуацію – адже незрозуміло, який смисл вкладають у них законодавець та науковці – однаковий чи ні? Вважаємо за доцільне трактувати вказані юридичні терміни як такі, що вживаються в чинному законодавстві та навчальній і науковій юридичній літературі, якщо і не як тотожні, то близькі за своїм значенням, що слугують відображенням однопорядкових явищ державно-правової дійсності й охоплюють структурно-організаційні форми реалізації державної влади.

В. Кравченко інтерпретує поняття «**орган державної влади**» як *організаційно відокремлену і відносно автономну складову частину єдиного державного апарату України, що являє собою колектив громадян України (одну особу), які мають спеціальний статус, заснований у встановленому законом порядку для виконання завдань і функцій держави, наділений з цією метою відповідними державно-владними повно-*

важеннями, які реалізуються у визначених законом правових та організаційних формах.

О. Петришин **державний орган** визначає як структурно виокремлений, внутрішньо організований колектив державних службовців, які посідають визначені законодавством посади, наділені відповідною компетенцією для виконання певних владно-управлінських функцій і завдань держави.

На думку В. Бабаєва, **орган держави** є структурно відокремленою і юридично оформленою частиною державного апарату, наділеною самостійністю для виконання покладених на нього державних функцій.

В. Копейчиков **орган держави** визначає як структурований і організований державою чи безпосередньо народом колектив державних службовців (або депутатів Рад), який (орган) наділений державними владними повноваженнями, здійснює державно-організаційні, розпорядчі, судові та інші функції відповідно до свого призначення.

Державний орган – це структурно організований, створений державою чи безпосередньо народом колектив державних службовців (або один державний службовець), який наділений державно-владними повноваженнями, необхідними матеріальними та фінансовими ресурсами для вирішення завдань і здійснення функцій держави.

Ознаки поняття «державний орган»:

1) формується державою чи безпосередньо народом (наприклад, парламент) відповідно до закону і функціонує на його основі;

2) має передбачені конституцією або іншими законами спеціальні функції, що їх він здійснює від імені держави;

3) має державно-владні повноваження, зміст яких полягає:

а) у праві видання нормативних та індивідуальних актів;

б) у праві здійснення контролю та нагляду за точним і неухильним виконанням вимог, передбачених цими актами;

в) у праві застосування різних заходів владного впливу, як то: заохочення, переконання, а у разі потреби – державного примусу;

Юридичним вираженням сукупності повноважень і предмета відання державного органу є його *компетенція*.

4) функціонально взаємодіє з іншими органами у процесі реалізації своїх повноважень, керуючись принципом «дозволено лише те, що прямо передбачено законом». Принцип «дозволено все, що не заборонено законом» є **неприпустимим у діяльності державних органів**, адже його дія поширюється на сферу майнових відносин фізичних осіб та юридичних осіб приватного права;

5) складається зі службовців, які перебувають в особливих право-

відносинах один із одним та державним органом. Обсяг і порядок виконання ними владних повноважень встановлюються законом і набувають конкретизації в посадових інструкціях, штатних розкладах тощо.

Фізичні особи, які працюють у державних органах, поділяються на робітників і службовців.

Робітник – це фізична особа, котра є штатним працівником підприємства або іншої державної організації і за встановлену державою заробітну плату виконує певні службові (посадові) функції виробничого характеру.

Державний службовець – це фізична особа, котра є штатним працівником державного органу і за встановлену державою заробітну плату виконує певні службові (посадові функції) невиробничого характеру.

Види державних службовців:

а) *керівник* – це працівник, який управляє певним колективом, має необхідні повноваження для прийняття рішень у конкретних видах діяльності підприємства, відповідає за результати роботи;

б) *спеціалісти* – працівники, що виконують визначені функції управління, аналізують зібрану інформацію і готують варіанти рішень для керівників відповідного рівня. До спеціалістів належать, наприклад, економісти, юристи, бухгалтери. Особливістю їхньої діяльності є робота в умовах певних обмежень: їхню діяльність обмежують накази, розпорядження керівників, техніко-технологічні нормативи та організаційні регламенти, кваліфікаційні вимоги. У діяльності спеціалістів переважають логічні операції, що не заважає прояву творчої активності;

в) *службовці* – працівники, що обслуговують діяльність спеціалістів і керівників. Вони повинні виконувати інформаційно-технічні операції, звільняючи керівників і спеціалістів від цієї роботи. Специфіка діяльності службовця полягає в тому, що в ній використовуються стандартні процедури й операції, вона значною мірою відповідає відомим нормам;

г) *технічний персонал* – це службовці, на яких покладається виконання допоміжних функцій, що не потребують спеціальної професійної підготовки і владних повноважень;

б) має необхідну матеріальну базу – державне майно, що знаходиться в його оперативному управлінні; свій рахунок у банку; джерело фінансування – державний бюджет;

7) має організаційну структуру (побудова за видами окремих служб і чисельним складом), територіальну сферу діяльності, систему службової підзвітності та службової дисципліни.

Державні органи можуть бути класифіковані за такими критеріями:

- **за порядком утворення:**

1) *первинні* – ті державні органи, які формуються народом (шляхом виборів);

2) *вторинні* – ті державні органи, що формуються первинними.

- **за способом формування:**

1) *виборні* – представницькі органи, наприклад, в Україні це Верховна Рада України або Президент України;

2) *призначувані* – наприклад, органи прокуратури, виконавчо-розпорядчі органи;

3) *ті, що успадковуються* – спадковий монарх.

- **за часом функціонування:**

1) *постійні* – створюються без обмеження строку дії;

2) *тимчасові* – створюються для досягнення короткострокових цілей.

- **за територією, на яку поширюється їхня компетенція:**

1) *загальні* – компетенція яких поширюються на всю територію держави;

2) *республіканські* – компетенція яких поширюється на територію суб'єкта федерації або ж територію автономного утворення, що існує в межах унітарної держави (наприклад, АРК в Україні);

3) *місцеві* – компетенція яких поширюється на територію області, району, міста, селища, села.

- **за обсягом компетенції:**

1) *органи загальної компетенції* – уряд;

2) *органи спеціальної компетенції* – міністерства.

- **за порядком здійснення компетенції:**

1) *колегіальні* – парламент;

2) *єдиноначальні* – глава держави.

- **за правовими формами діяльності:**

1) *правотворчі*;

2) *правозастосовні*;

3) *правоохоронні*;

4) *контрольно-наглядові*;

5) *установчі*.

- **за принципом поділу влади:**

1) *законодавчі*; 2) *виконавчі*; 3) *судові*.

- **за характером і змістом діяльності:**

1) *законодавчі* (парламент);

2) *глава держави* (монарх або президент);

3) *виконавчі* (уряд);

4) *правоохоронні* (Національна поліція, Служба безпеки України);

5) *судові* (вищі, спеціалізовані та місцеві);

5) *контрольно-наглядові* (прокуратура, державні інспекції).

Класифікацію державних органів наведено на схемі № 15.

Слід зауважити, що конституційне законодавство держав романо-германської та англо-американської правових сімей (зокрема, це такі держави як Канада, Об'єднане Королівство Великобританії та Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки, Федеративна Республіка Німеччина, Франція та деякі інші) не містить таких понять як правоохоронна діяльність та правоохоронні органи; хіба що в деяких нормативно-правових актах Федеративної Республіки Німеччини використовується поняття «правоохорона». Для більшості держав характерним є окремий розгляд судової, прокурорської, поліцейської діяльності. Термін «правоохоронні органи» використовується, переважно, у державах, які входили до складу Радянського Союзу. Для цих держав характерним є те, що правоохоронні органи з огляду на здійснювані функції займають значне місце серед державних органів.

Державно-владна ознака правоохоронних органів виявляється в тому, що вони є частиною державного апарату, наділені компетенцією розгляду різноманітних юридичних справ, застосування державного примусу.

Правоохоронними називаються *спеціально уповноважені державні органи, які наділяються державно-владними повноваженнями з метою професійного здійснення діяльності на підставі та відповідно до чинного законодавства, а у випадках встановлених законом – у відповідній процесуальній формі із застосуванням правових засобів, спрямованої на охорону прав і свобод людини і громадянина, законності та правопорядку, усіх врегульованих правом суспільних відносин.*

У сучасних умовах функціонування правоохоронної системи України, до правоохоронних органів слід віднести *такі:*

- 1) суди;
- 2) прокуратуру,
- 3) Національну поліцію;
- 4) Національне антикорупційне бюро України;
- 5) Службу безпеки України;
- 6) Управління державної охорони України;
- 7) Військову службу правопорядку у Збройних Силах України;
- 8) Державну прикордонну службу України;
- 9) Державну кримінально-виконавчу службу.

Одним із основних принципів організації та діяльності державного апарату, про що нами зазначалося вище, є поділ державної влади. Відповідно до нього державні органи мають виконувати законодавчу, ви-

конавчу чи судову функції. Переважна більшість правоохоронних органів належать до органів виконавчої влади. Судові органи здійснюють функцію правосуддя.

Правоохоронні органи, охороняючи права і свободи людини, контролюють поведінку суб'єктів права щодо виконання ними своїх обов'язків, вимог чинного законодавства тощо, охороняють громадський порядок, громадську безпеку та власність, припиняють порушення прав і вживають заходи, що спрямовані на їх відновлення, відшкодування завданих збитків. Для виконання цього завдання частина суб'єктів правоохоронної діяльності наділяється повноваженнями щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення, проведення досудового слідства, здійснення гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів, а також правосуддя.

Саме діяльність правоохоронних органів спрямована на забезпечення в державі необхідного режиму законності шляхом припинення неправомірних дій посадових осіб і громадян, безпеки правоохоронюваних цінностей через розробку та здійснення спеціальних заходів щодо виявлення і усунення причин правопорушень, а також здійснення запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Контрольні запитання:

1. Визначте поняття «механізм держави».
2. Чому західна юридична наукова думка не оперує поняттям «механізм держави»?
3. Охарактеризуйте структурні елементи механізму держави.
4. Визначте поняття «апарат держави».
5. Охарактеризуйте систему стримувань і противаг.
6. Хто з мислителів вперше концептуально оформив ідею поділу державної влади?
7. Які є принципи діяльності державного апарату?
8. Назвіть види державних органів.
9. Яке місце займають правоохоронні органи у структурі апарату держави?
10. Чи належить суд до правоохоронних органів?

Розділ 8. ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

- § 1. Основні концепції держави (XVII – XXI ст.).
- § 2. Концепція правової держави: поняття і принципи.
- § 3. Співвідношення держави і громадянського суспільства.

§ 1. Основні концепції держави (XVII-XXI ст.)

Основні концепції держави (XVII – XXI ст.) різноманітні, їх варіативність зумовлюється такими факторами:

- складністю соціальної структури;
- історичними особливостями розвитку тих чи інших країн;
- різноманітністю методологічних підходів до даної проблеми;
- існуванням держав різного ступеня розвитку та іншими чинниками.

Концепція держави «нічного сторожа» отримала широке розповсюдження з середини XVII до першої половини XIX століття. Появу цієї концепції пов'язують із роботою А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.). Згідно з цією концепцією, роль держави обмежувалася виконанням функцій, пов'язаних із забезпеченням безпеки громадян, збереженням їх майна, створенням необхідної правової бази для взаємовідносин господарських суб'єктів, контролем за виконанням контрактів. У цей період популярними були погляди в яких ототожнювали державу з «нічним сторожем», який спостерігає. Держава в жодному разі не повинна втручатися в регулювання економічних процесів. За державою закріплювалися деякі базові функції: оборона, правопорядок та інші, необхідні для процвітання ринку.

Похідною від концепції держави «нічний сторож» була *концепція мінімальної держави*. Один із її авторів, В. Гумбольдт (1737–1835 рр.), вважав, що діапазон активності функцій держави має бути якомога вужчим. Держава, яка «правильно» реалізує свої функції, не повинна намагатися досягти нічого іншого, крім забезпечення внутрішньої й зовнішньої безпеки громадян.

Теорія поліцейської держави (Ж. Кальвін, Х. Вольф, І. Юсті, І. Фіхте, І. Зенненфельс). Прихильники теорії поліцейської держави вважали, що щастя для громадян можна досягти через тотальну регламентацію суспільних відносин, оскільки індивід самотійно не може чи-

тко зрозуміти, що є суспільним благом. Робота державного механізму, на їх думку, повинна ґрунтуватися на принципах «користі» та «доцільності», не враховуючи при цьому думки та погляди громадян. Політична стабільність вважається кращою, ніж свобода слова та поглядів. Таким чином, теоретики поліцейської держави, проголошуючи метою держави народне благо, порядок та добробут, ігнорували народ, як джерело влади. *Характерна риса поліцейського державного порядку — розгалужене бюрократичне правління, що ґрунтується на законі, а не на свавіллі окремої особи. Політику держави втілюють у життя численні представники бюрократії в різноманітних канцеляріях.*

Концепція «естетичної держави» (Й. Шіллер, Й. Вінкельман, Й. Гердер, Ф. Гьольдерлін, Г. Гегель, Ф. Шеллінг, Ф. Ніцше). Ідея «естетичної держави» своєю появою зобов'язана пануванню теорії «поліцейської держави» в Німеччині XVIII ст. Вона виникла як реакція німецької естетичної думки на відчуження від реальної політики бюрократичного апарату, прагнення подолати його, керуючись філософією раціоналізму та ідеалами Просвітництва. Вперше термін «естетична держава» запропонував Й. Шіллер (1759–1805 рр.), який спробував довести об'єктивну істинність краси та її вплив на людську особистість і розвиток політичних свобод. Найбільш повне обґрунтування ідея естетичної держави отримала в роботі Г. Гегеля «Перша програма системи німецького ідеалізму» (1796 р.), в якій було проголошено перетворення метафізики на соціальну практику морально-політичного характеру за допомогою філософії природи та її розвиток для блага людини у формі нової «міфології розуму». Своєрідний варіант реалізації ідеї естетичної держави пропонував відомий німецький композитор Р. Вагнер (1813–1883 рр.), котрий стверджував, що естетична держава-поліс може бути реалізована завдяки театрові – **«театрократія»**.

Ф. Ніцше (1844–1900 рр.) обґрунтовував необхідність розвитку розуму для створення *естетичної держави*, де буде панувати вільна людина, яка усвідомлює свою здатність керувати своїм інтелектом.

Концепція держави «загального благоденства» (Дж. Мюрдаль, Дж. Стречі, Дж.-М. Кейнс та ін.) обґрунтована у середині XX ст. у відносно розвинутих капіталістичних державах, так званих *«максимальних»* державах. Ця теорія стала протипологом концепції держави «нічного сторожа» («мінімальної» держави), що обстоювала невтручання держави в економічну сферу, у відносини робітника та підприємця, у соціальні питання. Теорія держави «загального благоденства» взяла за основу ідею англійського економіста Дж.-М. Кейнса, відповідно до якої активне втручання держави в економічне життя є панацеєю

від усіх соціальних негараздів, засобом згладжування класових суперечностей, оздоровлення і стабілізації економіки. Відповідно до концепції «загального благоденства», держава трактувалася як надкласова, що втратила свою стару сутність завдяки встановленню прогресивних податків, перерозподілу національного доходу, надання соціальних послуг та ін.

Після закінчення Другої світової війни в науці загальноновизнаним став термін «*welfare state*» – **держава загального добробуту**. Автором концепції *держави загального добробуту* вважається Г. Еспін-Андерсен. Класифікація держав загального добробуту, яку розробив учений, передбачає розподіл держав за доступністю, охопленням населення і ступенем перерозподілу доходів у системах соціального забезпечення та впливом певних політичних сил на цей процес. Ще однією підставою для класифікації було визначено політичні фактори, що найбільшою мірою вплинули на формування систем соціального захисту в історії держав: роль лівих сил в уряді, підтримка виборцями консервативних традицій і ступінь авторитарності влади. Враховуючи ці політичні фактори, Г. Еспін-Андерсен виокремив три типи політичного устрою – ліберальний, консервативний і соціалістичний.

Концепції держави «загального благоденства» та «загального добробуту» вважають також проявами теорії соціальної держави.

Теорія соціальної держави (Л. Штайн, М. Шпікер, А. Пренс, Г. Хеллер). Вважається, що термін «*соціальна держава*» вперше залучив до наукового обігу Л. фон Штайн (1815–1890 рр.). Він передбачив у переліку функцій держави соціальну, суть якої полягає в забезпеченні підтримки абсолютної рівності у правах для різних соціальних класів, для окремої особи за допомогою своєї влади. У своїй роботі «Вчення про управління і право управління з порівнянням літератури і законодавств Франції, Англії та Німеччини» він дослідив розвиток соціальних функцій держави, обґрунтував ідею необхідності підтримки державою робітника в його протистоянні з капіталізмом.

Соціальна держава у своєму розвитку проходить кілька етапів.

Перший етап, або етап передісторії, охоплює період 1800–1880 рр. та ознаменований ухваленням політичних рішень у провідних державах, які створили умови для виникнення соціальної держави.

Другий етап – початок розбудови соціальної держави (1880–1914 рр.) характеризується залученням до наукового обігу та обґрунтуванням терміна «*соціальна держава*» в роботах А. Пренса, Г. Шершеневича, Г. Хеллера, а також виокремленням у межах внутрішньої політики її самостійного напрямку – соціальної політики.

Третій етап розвитку соціальної держави (1918–1960 рр.) пов'язаний із започаткуванням конституційної моделі соціальної держави, що була реалізована у Веймарській конституції Німеччини та оформленням фундаментального принципу конституційного ладу у Франції та Німеччині.

Четвертий етап розвитку (1960–1975 рр.) характеризується процесом формування галузі соціального права й ухваленням відповідних міжнародно-правових документів, зокрема Європейської соціальної хартії, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, що регулюють відносини в соціальній сфері, визначенням мінімальних соціальних стандартів.

П'ятий етап розвитку соціальної держави починається з 1975 р., коли відбувається адаптація концепції соціальної держави до нових світових тенденцій, переглядаються мінімальні соціальні стандарти в напрямку їх підвищення.

Соціальною називається така держава, що у своїй діяльності прагне до загального добробуту громадян, їх соціальної захищеності та соціальної справедливості в суспільстві. Державний апарат такої держави зобов'язаний підтримувати і забезпечувати на рівні законодавства та в управлінні соціальну рівність і справедливість.

М. Шпікер виокремлює такі **принципи соціальної держави**:

- *солідарність* передбачає вирішення питань зайнятості населення, пенсійного, медичного страхування, страхування від нещасних випадків та по безробіттю. Компенсація збитків жертвам війни та їх сім'ям і соціальна допомога для захисту від злиденного життя повинна бути солідарним обов'язком;

- *субсидіарність* вимагає від держави брати на себе лише ті завдання, які не можуть самостійно вирішити окремі громадяни чи їх об'єднання;

- *загальне благо* є вирішальним критерієм визначення законності у соціальній державі;

- *принцип систематизованого узгодження соціальних послуг* означає, що соціальні послуги держави максимальним чином повинні орієнтуватися на основні цінності суспільного ладу, тобто на захист людської гідності, на свободу особистості і моральну відповідальність.

Елітарна концепція держави (від франц. *elite* – найкраще, обране) виникла в 20–30 рр. ХХ ст. в Італії (Г. Моска, В. Парето). Це соціологічна західна концепція, яка поділяє суспільство на творчу, керуючу, обрану еліту та іншу масу населення, що не досягла елітних вершин і не може управляти державою і суспільством. У сучасному суспільстві існують різні види еліт: політична, юридична, економічна, адміністративна,

військова, інтелектуальна, робітничка, профспілкова тощо, які стримують одна одну і стимулюють до вдосконалення і розвитку інші соціальні групи та верстви населення. Ця концепція ґрунтується на ідеї нездатності широких мас населення до управління державою. Тому політика – сфера боротьби двох протилежних груп: пануючої меншості (еліти), що знаходиться при владі, та підпорядкованої їй більшості. Прихильники цієї теорії пов'язували свободу людства не з демократією, а з управлінням державою компетентною правлячою елітою. Але кожна еліта рано чи пізно заспокоюється на досягнутому, втрачає свої найкращі здібності, творчу енергію та вироджується. В суспільстві з'являється нова потенційна еліта, яка прямує до влади. Тому зміна еліт, як правило, здійснюється шляхом насильства (перевороті, революції).

У сучасний період теорія «еліт» тісно пов'язана з розвитком науково-технічної революції, перетворенням науки в безпосередню виробничу силу. У зв'язку з цим деякі науковці вважають, що управління державою і суспільством буде здійснюватися за допомогою наукової еліти, кращих представників інтелігенції. Так сформувалася **технократична концепція** (С. Скотт, Ю. Хабермас, Т. Веблен, Дж. Бернхем), за якою вчені, технічні спеціалісти зосереджуватимуть у своїх руках не лише виробничі та науково-дослідницькі функції, але й політичну владу. Отже, виникне нова суспільно-політична система – **технократія**. В основі технократичних концепцій лежить ідея особливої ролі у здійсненні влади людей з високим рівнем освіти. Так, Дж. Бернхем у роботі «Революція менеджерів» (1941 р.) стверджував, що державні функції трансформуються у функції спеціально винайденого «суспільством керівників» політичного механізму.

З появою інформаційного суспільства, розвитком мережі Інтернет у кінці ХХ – на початку ХХІ століть виникла нова теорія: **теорія нетократії**. **Нетократія** (англ. netocracy – влада мережі) – нова форма управління суспільством, в межах якої основною цінністю будуть не матеріальні об'єкти (гроші, нерухомість т. ін.), а інформація. Одними з перших термін «нетократія» до наукового обігу залучили А. Бард і Я. Зодерквіст. Вони стверджують, що медіалізація та комп'ютеризація суспільства є одним із ключових факторів глобалізації, який сприятиме поступовій руйнації традиційних інституцій влади сучасної держави та започаткує виникнення нових глобалізованих наддержавних систем.

Етатична концепція держави (Г. Шершеневич). Сутність етатизму полягає в обґрунтуванні необхідності максимального втручання держави у життя суспільства і кожної конкретної особи. Життя сучасного суспільства постійно ускладнюється, виникають і розвиваються нові

взаємозв'язки як між його складовими частинами, так і між окремими громадянами. Це зумовлює необхідність існування своєрідного «соціального диригента», який би впорядковував, тобто регламентував і контролював суспільні відносини. Таку роль і має взяти на себе держава, в силу лише їй одній притаманних властивостей (наявність спеціального апарату управління і примусу, здатність надавати своїм велінням загальнообов'язкового характеру тощо). При цьому стверджується необхідність необмеженого втручання держави практично в усі сфери суспільного життя.

Фашистські ідеї державності (Дж. Джентіле, Ф. Ніцше) – ідеологією цих концепцій держави є націонал-соціалізм, що зводиться до поділу народів, рас на культурні та безкультурні, «варварів», «диких» тощо, на пануючих і рабів, на вищі та нижчі тощо. Фашизм проголошує злиття націонал-соціалістичної партії з силою держави та повне (тотальне) одержавлення всього суспільного життя; ігноруються природні і соціальні права громадян, особливо інших рас і націй аж до фізичного знищення; ігнорується демократія і парламентаризм; проповідується культ вождизму, військової агресії, терору і насильства стосовно інших народів і представників свого суспільства, особливо демократів, комуністів тощо; абсолютна ієрархія державної влади на принципі вождизму та бездумного підпорядкування. Основне завдання держави вбачається у забезпеченні процвітання панівної раси шляхом завоювання інших держав для розширення «життєвого простору», поширення «культурної раси». При цьому державні органи повинні керуватися партійними ідеологічними настановами, ідеями вождя, що є істиною в останній інстанції.

Концепція національної держави основне призначення останньої вбачає в забезпеченні створення найсприятливіших умов для існування та розвитку певної національності. В умовах формування національного ринку за часів феодалізму та в умовах боротьби за визволення від колоніальної залежності ідея створення національної держави мала позитивне значення, сприяючи історичному прогресу. Ця теорія набуває поширення в окремих державах колишнього СРСР. Її суть може бути відображена у вигляді такого принципу: «Україна – для українців». В окремих випадках ця теорія стає офіційною визнаною державною владою політичною доктриною, що може мати негативні наслідки для інших національностей і народів, оскільки вона поступово стимулює розвиток фашистського або іншого тоталітарного режиму. Ігнорування інтересів національних меншин може призвести до національних конфліктів тощо.

Анархістська концепція держави (Ж. Прудон, М. Штірнер, І. Шмідт, М. Бакунін) найбільш повно обґрунтована в роботі

М. Бакуніна «Державність і анархія» 1873 р. Її автор вважає, що держава є головним ворогом народу. Існуючі держави він поділяє на ті, що віджили свій час, «римсько-католицькі держави» та «новітні держави», що засновані на експлуатації народної праці капіталом («жидівське царство», «банократія»). Цікаво, що поява демократичних республік, на думку М. Бакуніна, не змінює негативну для народу сутність держави, невід'ємними рисами якої завжди залишатимуться фіскальна бюрократія та поліція. Основна ідея анархізму полягає в необхідності створення суспільства, в якому, з одного боку, максимально обмежуються можливості втручання держави у повсякденне життя суспільства та особи, а з іншого – максимально підвищується роль населення в управлінні суспільними справами.

Згідно з анархістськими поглядами, у зовнішніх відносинах на державу повинно покладатися лише забезпечення оборони країни та підтримання необхідних, насамперед, економічних, зв'язків із іншими державами. Всередині країни функції держави повинні зводитися лише до прийняття невеликої кількості найважливіших законів, положення яких мають виключне значення для існування і розвитку всієї країни, а також до забезпечення їх неухильної реалізації. Всі інші внутрішні питання повинні вирішуватися населенням усєї країни або населенням окремих частин її території безпосередньо (шляхом референдумів, зборів) чи органами місцевого самоврядування, що обираються населенням відповідних територій.

Комуністична державно-правова ідеологія розроблена К. Марксом, Ф. Енгельсом та В. Ульяновим (Леніним). На думку К. Маркса, в категорії «держава» потрібно виокремити два аспекти: *політичну державу й матеріальну державу*. Політична держава як влада формується поступово, базуючись на людському суспільстві (матеріальній державі) завдяки власності, торгівлі й промисловості. У 1848 р. в «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс, Ф. Енгельс *сформулювали визначення поняття держави як політичної організації, організованого насильства одного класу над іншими*. В роботі «Походження сім'ї, приватної власності та держави» Ф. Енгельс визначив, що держава виникла для управління справами всього суспільства, здійснення публічної влади за допомогою спеціального апарату. Державний апарат виокремився із суспільства і став інструментом політичного панування власників, засобом придушення іншого класу. Він вважав, що сутність держави з часом не змінюється. Від епохи рабовласництва та феодалізму, держава залишилася такою і з настанням капіталізму, попри зовнішні ознаки демократичного режиму, держава залишатиметься апаратом примусу. У

комуністичному суспільстві держава зникне як чужорідна суспільна конструкція. На думку В. Ульянова (Леніна), такий перехід можливий у два етапи: від капіталізму – до соціалізму та від соціалізму – до комунізму.

Теорія «зацікавлених груп», яку також називають теорією «*груп тиску*» або **концепцією плюралістичної демократії**. Засновиком теорії «зацікавлених груп» був А. Бентлі (1870–1957). В роботі «Процес здійснення урядової влади: вивчення суспільного тиску» (1908 р.) він стверджував, що діяльність людей завжди зумовлена їх інтересами, внаслідок чого діяльність зацікавлених груп в їх відносинах між собою та в їх впливі на державне управління залежить від особистих характеристик індивідуальної поведінки, коли «сильні групи тиснуть на слабкі групи». Державна влада і управління покликані усунути соціальні конфлікти та досягти певної рівноваги між різними групами. Демократія та деспотизм – лише полярні способи представництва інтересів.

У ХХ столітті теорію «зацікавлених груп» було покладено в основу нової **біхевіористської (поведінкової) концепції** (М. Лассвел, Д. Трумен, М. Алмонд, Б. Скіннер). Для вирішення соціальних проблем у державі Б. Скіннер пропонує створення особливої технології поведінки, головне завдання якої він вбачає у здійсненні контролю одних людей над іншими. Засобом управління в біхевіоризмі є не апелювання до людської свідомості, а контроль за режимом її «підкріплень», що дасть можливість маніпулювати людською поведінкою.

В основу теорії солідаризму (Л. Дюгі, Л. Буржуа, М. Оріу), назва якої походить від фр. *solidarisme, solidaire* – діючи разом, покладено ідею **соціальної солідарності**, проявами якої є:

- **солідарність за схожістю** (викликана однаковими людськими інтересами);

- **солідарність економічна** (виникає внаслідок розподілу праці).

Найбільш повне обґрунтування ця теорія знайшла в роботах Л. Дюгі «Держава, об'єктивне право і закон» і «Курс конституційного права». Сутність солідаризму Л. Дюгі вбачає в тому, що всі соціальні групи можуть брати участь в управлінні державою, але для цього потрібно децентралізувати владу, залучити до управління синдикати робітників та буржуа. Щоб така держава була надкласовою та корпоративною, потрібно поєднувати принципи парламентаризму та синдикалізму.

Концепція квазі-контракту (Л. Буржуа, Ф. Брюно) є однією з варіацій теорії французького солідаризму. Вихідною ідеєю цієї теорії є таке припущення: якщо солідарність повинна стати основою суспільного життя, то їй потрібна належна правова основа. Л. Буржуа зазначає: «Там

де сила обставин ставить людей в такі відносини, які вони не мали можливості попередньо обговорити, закони повинні визначити сутність цих відносин таким чином, щоб це було тільки інтерпретацією та оформленням таких умов договору, які б вони самі прийняли, якщо були спроможні діяти як вільні та рівні сторони, що домовляються». Таким чином, квазі-контракт є договором, прийнятим *ретроактивно*. Послідовник Л. Буржуа, Ф. Брюно в роботі «Солідарність як основа закону» (1903 р.) спроектував цілу систему права, засновану на квазі-контракті, що є обов'язковим як для окремих громадян, так і для публічної влади.

Теорія «конвергенції» набула популярності наприкінці 50-х років ХХ ст. (П. Сорокін, Дж. Гелбрейт та ін.). Відповідно до цієї теорії в умовах науково-технічної революції (далі – НТР) втрачається відмінність між капіталістичною та соціалістичною державами, відбувається їх зближення шляхом запозичення одна у одної позитивних рис, створюється «єдине постіндустріальне суспільство». Процес «соціалізації» капіталістичної держави знаходить свій прояв у елементах планування та державного регулювання економіки. Процес капіталізації в соціалістичній державі полягає у відмиранні «надмірної жорсткості» центрального державного управління, визнанні приватної власності, розвитку ринкової економіки, політичного плюралізму та мирного співіснування у сфері ідеології. У перспективі влада в конвергентному суспільстві, відповідно до цієї теорії, позбавиться класового характеру і суспільно-політичного забарвлення (капіталістична і соціалістична), управління перейде до менеджерів (управляючих) – особливого прошарку, що виник у ході НТР.

Ідеї про зближення і взаємовплив держав, що мають різноманітні соціальні системи, є раціональними в сучасних умовах, коли змінюється соціально-правова характеристика буржуазних держав, коли колишні «соціалістичні» держави стали на шлях формування громадянського суспільства. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває *концепція правової держави*, що буде розглянута нами в наступному параграфі.

§ 2. Концепція правової держави: поняття і принципи

Термін **«правова держава»** (Rechtsstaat) вперше з'явився в німецькій літературі завдяки працям К. Велькера та Р. Моля. В англomовній літературі він не вживається, а його еквівалентом певною мірою можна вважати словосполучення «правління права» (англ. – Rule of Law). Зародження ідеї правової держави справедливо пов'язують з іменами дав-

ньогорецьких філософів Платона та Аристотеля. Так, Платон пророкував близьку загибель тієї держави, в якій закон не має сили і перебуває під чиєюсь владою, і навпаки – обіцяв усі блага, які тільки можуть дарувати боги, тій державі, в якій закон володарював над правителями, а вони були його рабами. Подібні погляди висловлював і Аристотель: «Там, де відсутня влада закону, немає місця і формі державного устрою. Закон повинен володарювати над усіма».

Філософська основа теорії правової держави була сформульована І. Кантом, котрий поняття **«правовий державний устрій»**, а, по суті, **правова держава** визначав *«як об'єднання багатьох людей, які підкоряються правовим законам»*, а також вважав, що *«законодавець повинен керуватися вимогою: «чого народ не може вирішити стосовно самого себе, того і законодавець не може вирішити відносно народу»*.

Ідею правової держави підтримували і розвивали наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. такі відомі українські вчені, як Б. Кістяківський, М. Палієнко, С. Дністрянський, А. Малицький, В. Старосольський, а також російські вчені-юристи В. Гессен, С. Котляревський, М. Коркунов, Ф. Тарановський та ін.

Поняття *«правова держава»* характеризують такі **суттєві ознаки**:

1) верховенство права і правових законів над підзаконними нормативними актами, політичною та фізичною силою держави й державної влади;

2) поділ влади, що належить народу, на законодавчу, виконавчу і судову;

3) верховенство громадянського суспільства та його представника – парламенту – над державою та її апаратом;

4) юридичне закріплення основних прав і свобод людини й громадянина в Конституції та інших законах і їх фактичне забезпечення;

5) взаємодопомога та взаємна відповідальність особи й держави;

6) врегулювання відносин між представниками громадянського суспільства та правовою державою на основі загальнодозволеного та спеціальнодозволеного підходів, принципів, за якими «громадянину дозволено робити все, що не заборонено законом», а «державним органам, їх службовим і посадовим особам, як представникам правової держави, дозволено робити лише те, що прямо передбачено законом»;

7) демократичний плюралізм і гласність, діяльність легальних політичних партій і рухів, відносна свобода засобів масової інформації і т. ін.

На підставі розглянутих вище ознак поняття **«правова держава»** можна сформулювати таке визначення зазначеної правової категорії: *це суверенна, політико-територіальна організація влади, яка існує і функ-*

ціонує в громадянському демократичному суспільстві на підставі соціально-справедливого права і в якій на його основі реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей та громадянського суспільства в цілому, де держава й людина несуть взаємну відповідальність згідно з правовим законодавством (А. Колодій).

Саме така держава є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів, який у юридичній науці набув вигляду теоретичної конструкції. А тому цю теорію можна розглянути через її принципи, тобто основоположні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю та найвищою імперативністю. До них слід віднести принципи верховенства права, поділу державної влади, реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина, а також взаємної відповідальності особи і держави.

1. *Принцип верховенства права*, що у правовій державі визначає умови життєдіяльності всього соціального організму, тобто порядок створення, існування й функціонування державних органів і громадських організацій, соціальних спільнот, ставлення до них окремих громадян, а тому є базовим, найбільш значущим. Цей принцип також означає, що не держава створює право, а, навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій. А звідси випливає і твердження про те, що не держава надає права і свободи людині, а народ створює право, щоб насамперед обмежити ним державну владу.

2. *Принцип поділу державної влади*, що є моделлю побудови державного апарату, за якою влада в державі повинна бути поділена між законодавчими, виконавчими та судовими органами, при цьому кожна з влад стосовно інших є самостійною й незалежною, що виключає можливість узурпації всієї влади в державі однією особою чи окремим органом.

3. *Принцип реальності прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини й громадянина*, сутність якого полягає в тому, що права, свободи, обов'язки та законні інтереси людини й громадянина повинні бути не тільки декларовані у законодавчих актах, але й забезпечені, гарантовані всіма соціальними суб'єктами і насамперед державою. Для цього вона повинна створювати ефективні механізми їх реалізації.

4. *Принцип взаємної відповідальності особи і держави*, який означає, що не лише громадянин зобов'язаний нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення, але й держава зобов'язана відшкодувати йому матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого са-

моврядкування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Зважаючи на зміст наведених вище принципів правової держави, однойменне поняття може бути сформульоване у такий спосіб: **правова держава** – це організація публічної влади, заснована на принципах верховенства права, поділу державної влади, реальності прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини й громадянина, а також взаємної відповідальності особи й держави.

«Правовими» проголосили себе у відповідних конституціях, зокрема, такі держави, як ФРН, Іспанія, Бразилія, Польща, Угорщина, Росія, Україна та ін. Проте ці конституційні положення відображають, головним чином, не стільки реальну дійсність, скільки загальну орієнтацію, спрямування, прагнення відповідної держави. Тож очевидно, що правова держава поки що залишається недосяжним ідеалом суспільного розвитку більшості країн світу.

§ 3. Співвідношення правової держави і громадянського суспільства

З поняттям «*правова держава*» тісно пов'язана загальнотеоретична категорія «*громадянське суспільство*», оскільки саме воно (мається на увазі реальне явище) здатне побудувати таку державу.

Словосполучення «**громадянське суспільство**» умовне, оскільки «негромадянського», а тим більше «антигромадянського» суспільства в наш час не існує. Будь-яке суспільство складається з громадян, пов'язаних з державою політико-юридичними відносинами. Лише додержавне, нецивілізоване (родове) суспільство, а також суспільство в станово-кастову епоху не можна було назвати громадянським через його незрілість, примітивність, а також тому, що там взагалі не існувало таких понять, як «громадянин», «громадянство».

Інститут громадянства отримав політико-правове визнання лише в буржуазну епоху, під впливом природних прав людини та необхідності їх юридичного захисту. Сам же термін «громадянське суспільство» набув у літературі свого особливого змісту і в сучасному розумінні виражає певний тип (стан, характер) суспільства, його соціально-економічну, політичну і правову природу, ступінь розвитку та завершеності.

Свій внесок у розробку концепції громадянського суспільства зробили такі відомі вчені, як Аристотель, Платон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель та ін. У сьогоденні, певною мірою

завершеному вигляді, концепція громадянського суспільства складається з таких основоположних ідей:

- 1) економічна свобода, різноманітність форм власності, ринкові відносини;
- 2) безумовне визнання та захист природних прав і свобод людини;
- 3) легітимність і демократичний характер влади;
- 4) рівність усіх перед законом і правосуддям, надійна юридична захищеність особистості;
- 5) правова держава, в якій влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову;
- 6) політичний та ідеологічний плюралізм, наявність легальної опозиції;
- 7) свобода слова й друку, незалежність засобів масової інформації;
- 8) невтручання держави у приватне життя громадян.
- 9) ефективна соціальна політика, що забезпечує належний рівень життя людей.

Отже, **громадянське суспільство** – це сукупність позадержавних, позаполітичних відносин (економічних, соціальних, культурних, моральних, духовних, корпоративних, сімейних, релігійних), які утворюють особливу сферу специфічних інтересів вільних індивідів – власників та їхніх об'єднань (М. Матузов).

Громадянське суспільство – це така організація людей, у якій кожна людина є вільною у своїй поведінці і має можливість приймати свої власні, особисті, самостійні рішення. Йому притаманна віра в людину, загальну справедливість, у людський розум, тобто це «відкрите суспільство», що є реальністю в розвинутих західних демократіях (А. Колодій).

Держава не збігається з громадянським суспільством, вони, так би мовити, є двома полюсами єдиного соціального організму.

Якщо визначити два «крайніх» варіанти їх співвідношення, то один із них полягає в тому, що держава не просто відокремлюється, «відривається» від громадянського суспільства, а й активно протидіє йому, цілком підпорядковує його собі, перетворює його на засіб задоволення своїх власних бюрократично-корпоративних інтересів.

Можливість подібних відносин корениться принаймні у двох властивостях будь-якої держави. По-перше, держава, проголошуючи себе офіційним, узаконеним представником усього суспільства, насправді виражає і здійснює передусім інтереси домінуючої частини населення. Власне, за допомогою держави відповідна соціальна група якісно посилює свій вплив на інші суспільні осередки і суспільство в цілому. По-друге, будь-яка держава є організацією відносно

самостійною – навіть щодо тієї частини суспільства, інтереси якої вона представляє і намагається здійснювати насамперед. Саме тому внутрішні, власні інтереси держави (а точніше, корпоративні інтереси державних службовців, особливо ж їх вищого прошарку) здатні провокувати зазіхання держави на громадянське суспільство.

Полярно протилежний наведеному варіант співвідношення держави і громадянського суспільства полягає в тому, що останнє немовби «поглинає» державу, відсторонюючи її від вирішення владно-управлінських справ. Держава стає соціально й політично безсилою, втрачає здатність виконувати низку своїх основних функцій. Існує вона лише номінально, «на папері», фактично ж керує суспільство, публічну владу здійснює певна наддержавна, позадержавна група. І хоча за формою цей варіант суперечить першому, проте за соціальною сутністю вони дуже близькі як різновиди тоталітаризованого свавільного політичного режиму.

Обидва наведені «крайні» варіанти співвідношення громадянського суспільства і держави є вочевидь антигуманними, антидемократичними, такими, що несумісні з вимогою дотримання прав людини. Оптимальним з погляду правозабезпеченості може вважатися лише поєднання, баланс цих двох начал (В. Нерсисянц).

Ідеться про те, що, з одного боку, всі члени громадянського суспільства беруть, згідно з Конституцією, участь у формуванні держави, її органів. Та й після цього вони зберігають і використовують конституційні засоби впливу на діяльність цих органів. Тобто держава, залишаючись представником насамперед домінуючої частини громадянського суспільства, зберігає залежність і від інших суб'єктів, вона не може цілком ігнорувати їх політичну волю й має задовольняти певною мірою їх інтереси. Держава виступає основним засобом забезпечення стабільності й безпеки суспільства як єдиного, цілісного організму шляхом певного узгодження, залагодження, «арбітування» цих інтересів. Вона також приділяє увагу задоволенню загальносоціальних потреб, тобто обслуговує суспільство в цілому (В. Туманов).

За таких обставин громадянське суспільство стає, в принципі, вільним щодо держави.

З іншого боку, всі учасники громадянського суспільства вважають державну владу результатом свого спільного волевияву, а отже, своєю рідною владою свого ж власного об'єднання. Тому вони цілком свідомо й добровільно підпорядковуються державі, дотримуються встановлених нею загальнообов'язкових правил поведінки, надто ж у

тому разі, коли вони спрямовані на утвердження й захист прав людини.

Держава, яка визнає людину, її права й свободи найвищим пріоритетом і – що найголовніше – реалізує це визнання у своїй практичній діяльності, гідна вважатися державою права (прав) людини або, іншими словами, правовою державою (М. Марченко).

Характеризуючи *взаємовідносини правової держави і громадянського суспільства*, можна зробити висновок про те, що вони можуть бути **антагоністичними** або ж мати характер **конструктивної взаємодії**.

Антагоністичні відносини передбачають розширення політичного, економічного, правового впливу однієї сторони цих відносин за рахунок зменшення влади іншої.

Найбільш оптимальним варіантом співвідношення правової держави і громадянського суспільства видається їхня конструктивна взаємодія. Правова держава діє не заради самозбереження державної влади, а заради тих людей, чії права, свободи і гідність вона покликана юридично забезпечувати та економічно підтверджувати.

Результат взаємодії правової держави і громадянського суспільства видатний шведський теоретик Г. Мюрдаль визначив як *створення системи загального добробуту та соціального захисту, яка конститується з боку правової держави та громадянського суспільства*. Щодо соціальної правової держави, то її діяльність включає такі моменти:

1) забезпечення членам громадянського суспільства високого прожиткового мінімуму та надання матеріальної допомоги тим, кому вона необхідна;

2) всебічний правовий захист громадян від злочинних дій, адміністративної сваволі, ідеологічного тиску та будь-якої політичної цензури;

3) забезпечення максимальної стабільності правового, політичного та економічного життя суспільства;

4) захист громадянських, політичних, економічних прав і свобод, які відповідають принципам соціальної правової держави;

5) забезпечення екологічної безпеки членів громадянського суспільства;

6) створення умов, за яких громадяни отримують засоби для свого гідного існування будь-якими шляхами, що не суперечать закону;

Діяльність громадянського суспільства реалізується в таких *напрямах*:

1) забезпечення функцій контролю установчої влади над правомірністю дій органів державної влади;

2) стимулювання громадської активності;

3) знаходження дійового консенсусу між інститутами державної

влади та широкими колами громадськості;

4) створення сприятливої соціально-психологічної атмосфери як у суспільстві в цілому, так і в його окремих структурах;

5) репрезентація інтересів усіх громадян як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні;

6) контроль за розподілом привілеїв у суспільстві.

Таким чином, *результатом взаємодії правової держави і громадянського суспільства повинні бути не антагоністичні відносини, пов'язані з розширенням політичного, економічного, правового впливу однієї сторони цих відносин за рахунок зменшення влади іншої, а створення системи загального добробуту та соціального захисту, яка конституюється з боку правової держави та громадянського суспільства.*

Контрольні запитання:

1. Визначте характерні риси соціальної держави.
2. У чому сутність концепції національної держави?
3. Які концепції держави можна назвати варіантами концепції соціальної держави?
4. Дайте характеристику технократичній концепції держави.
5. Обґрунтуйте різноманітність існування теорій держави.
6. Які ознаки характеризують поняття «правова держава»?
7. Розкрийте зміст принципів правової держави.
8. Вкажіть на можливі варіанти співвідношення держави і громадянського суспільства.

Розділ 9. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРАВА

§ 1. Поняття позитивного права та його сутність

§ 2. Принципи права: поняття та різновиди

§ 3. Функції права: поняття та класифікація

§ 1. Поняття позитивного права та його сутність

Розуміння права є вихідним завданням юриспруденції. У межах розуміння сутності права знаходиться першоджерело проблемності юридичної науки. Тому засобом забезпечення розвитку правознавства є вирішення проблеми *розуміння права*.

Загалом, термін «право» вживається у процесі спілкування людей досить часто і відбиває при цьому різні аспекти їх суспільного життя.

У сучасній юридичній науці термін «право» вживається в таких значеннях:

а) як соціально-правові домагання людей, наприклад, право людини на життя, право народів на самовизначення тощо. Для позначення права в цьому значенні використовується термін *«природне право»*;

б) як система юридичних норм, які створені або санкціоновані державою з метою регулювання найважливіших суспільних відносин. Для позначення права в цьому розумінні використовуються терміни *«позитивне право»*, *«об'єктивне право»* або *«право держави»*. *Право називають позитивним, тому що воно походить від держави, а об'єктивним – тому, що процес його створення і функціонування не залежить від волі більшої частини населення, що проживає в межах території держави*;

в) як певні можливості суб'єкта, що є засобом задоволення його інтересів. Для позначення права в цьому аспекті використовується термін *«суб'єктивне юридичне право»*. *Право називається суб'єктивним, тому що його реалізація значною мірою залежить від волі самого суб'єкта (наприклад, право на освіту, право на працю та ін.)*.

Наявність плюралістичного підходу до праворозуміння об'єктивно зумовлена тим, що право тісно пов'язане з іншими соціальними явищами: державою, політикою, культурою суспільства.

Розуміння права залежить від багатьох чинників, які можна розглядати на рівнях світогляду, типу правового мислення тощо.

На сьогодні у вітчизняній юридичній науці існує значна кількість визначень поняття праворозуміння. На думку С. Алаїс **«Праворозуміння – наукова категорія, яка відображає результат процесу пізнання сутності права. Сутністю права є внутрішня цілісність усіх його багатоманітних якостей (властивостей). Пізнання права – оволодіння ними, їх розкриття».**

Подібне визначення наводить і О. Дунас: **«Праворозуміння – це наукова категорія, що відображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, її пізнання права, його сприйняття (оцінку) й ставлення до нього як до цілісного соціального явища».**

Європейська загальнотеоретична правнича наука не оперує таким поняттям як «праворозуміння», хоча в її межах досліджується розуміння права; акцент переноситься на саме явище, а не на «механістичну схему»: суб'єкт пізнання – об'єкт пізнання – засоби пізнання – результат пізнання. Відтак і не йдеться про «наукову категорію», «цілеспрямовану діяльність», «результат пізнання».

Як відомо, подібний підхід використовується і Європейським судом з прав людини щодо визначення правових понять, зокрема, поняття верховенства права. Суд наводить (описує) властивості (риси) явища, а не прагне надати йому «застиглу форму» дефініції. Більш того, Європейський суд з прав людини сам доволі часто вказує на необхідність динамічного та еволюційного тлумачення, адже право – «живе», динамічне, соціокультурне явище.

Пов'язано це, передусім, із природою права. Право не являє штучне утворення, а результат життєдіяльності суспільства, елемент культури останнього. П. Сандевуар писав, що кожна політична система, кожна держава продукує особливе право у відповідності до своїх особливостей, рівня розвитку, своєї філософії, ідеології, вірувань і устремлінь. Право будь-якого суспільства – унікальне, воно є вираженням особливої концепції суспільного порядку, яку встановило у себе це суспільство і вказує на ту роль, яку це суспільство відводить праву. Право, таким чином, є відображенням рівня розвитку суспільства.

Як вказує М. Козюбра «Право настільки складний, багатобарвний, багатогранний, багатомірний і багатозначний феномен, в якому так тісно переплітаються духовні, культурні і етичні засади, внутрішньодержавні і міжнародні, цивілізаційні і загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії і практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правові відносини, що втиснути все це у рамки якоїсь універсальної дефініції просто не можливо. У вітчизняному ж

правознавстві за попередньою традицією пошук єдиного визначення права все ще нерідко зводиться в фетиш».

Кожна історична епоха виробила своє розуміння права, що відбилося в плюралізмі концепцій походження, сутності та призначення права, створених за тисячоліття.

Типологія розуміння права – це система ідей, що складають цілісне уявлення про право, способи його пізнання, закономірності виникнення, функціонування та розвитку, сутність і його роль у суспільному житті.

Серед сучасних наукових концепцій розуміння права можна виокремити такі:

1. Нормативістське (позитивістське) розуміння права виходить із того, що правом визнається сукупність норм, які походять від держави, нею охороняються і виступають регулятором найбільш важливих суспільних відносин.

Французький теоретик права П'єр Сандевуар у руслі цієї концепції дає таке визначення поняття «**право**»: це сукупність норм і приписів, які видаються державними органами і санкціонуються ними, що регулює відносини між людьми та групами людей в конкретному політичному суспільстві і яка має на меті створення єдиного загального соціального порядку в межах цього суспільства.

Нормативістське розуміння права базується на філософському позитивізмі та відповідній формально-догматичній правовій теорії, що виникла у другій половині ХІХ ст. у Західній Європі і була в подальшому сприйнята вітчизняною юриспруденцією.

Головними ідеями цього типу розуміння права є такі:

- заперечення ідей історичної школи права, поділу права на природне та позитивне, відмова від досліджень аксіологічних аспектів права, історії розвитку права та держави, соціальних умов їх існування;

- визнання права тільки як такого, що залежить від волі держави і яке виражене зовні у вигляді нормативно-правових актів та правозастосовних рішень;

- вивчення лише чинного позитивного права, обмеження юридичної науки дослідженням догми права: описом, узагальненням, систематизацією і класифікацією нормативних розпоряджень законодавця і вироблення на основі цього відповідних юридичних визначень і конструкцій;

- обґрунтування формально-догматичного методу як головного і єдиного загального методу теоретичної юриспруденції, розгляд суспільства і держави переважно «крізь призму» юридичних категорій.

Нормативісти вважають правом будь-які закони, адміністративні акти, судові рішення і, взагалі, будь-які накази державної влади неза-

лежно від їх змісту.

Наочним підтвердженням такого погляду щодо розуміння загальнотеоретичної категорії, яка розглядається нами, є її дефініція, запропонована А. Вишенським: «право – це сукупність правил людської поведінки, що встановлюються державною владою, як владою пануючого у суспільстві класу, а також звичаїв і правил співжиття, що санкціоновані державною владою і які реалізуються в примусовому порядку за допомогою державного апарату з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних для пануючого класу».

Аналіз наведеного визначення свідчить про ототожнення нормативістами права і закону. У цього підходу до права прирівнюється не тільки закон (нормативний акт вищого органу державної влади), а будь-який владний акт (парламентський, урядовий, судовий), виданий компетентним органом влади з дотриманням встановленої процедури, тобто владний акт з відповідною юридичною формою. Закони та інші владні акти охороняються державою, забезпечуються державним примусом, тим самим створюючи в суспільстві примусовий порядок. За порушення останнього настає покарання. Таким чином, влада примушує людей дотримуватись законів.

2. Психологічний підхід до розуміння права відкидає погляди на право як на норми, юридичну практику чи втілення певних ідеалів та принципів і розглядає право виключно як прояв правосвідомості, явище людської психіки, на яку впливають різні фактори, в тому числі й законодавство. Як результат цього впливу *право є сукупністю певних суб'єктивних переживань і емоцій, які є відображенням реального життя*. Характер цих переживань та емоцій може бути дуже різноманітним. Саме це допомагає відрізнити право від суміжних категорій.

Представником психологічного напряму в праві був випускник юридичного факультету Київського університету Леон Петражицький (1867–1931 рр.), творець психологічної теорії права, що викладена в працях «Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності» та «Вступ до вивчення права і моральності. Емоційна психологія».

Замість традиційного поділу елементів психічного життя на пізнавальні, почуттєві та вольові, Л. Петражицький запропонував поділ на: 1) двохсторонні активно-пасивні хвилювання, моторні подразнення – імпульси або емоції; 2) односторонні хвилювання, що, у свою чергу, поділяються на: а) односторонньо-пасивні, пізнавальні та чуттєві; б) односторонньо-активні, вольові. При цьому він підкреслював, що імпульси або емоції відіграють у житті людини роль головних та визначальних факторів пристосування до умов життя. Саме емоції є завжди мо-

тивами поведінки людини, і будь-який зовнішній чи внутрішній подразник повинен пройти кризу його емоційну оцінку, що й є поштовхом до певних дій і міркувань.

Етичні хвилювання чи емоції поділяються на правові та моральні. Відмінність між ними полягає в тому, що у правовому хвилюванні, на думку Петражицького, існує уявлення про певних суб'єктів, які мають право вимагати виконання обов'язку. Натомість у моральному хвилюванні виступає тільки почуття обов'язку; це означає, що моральна емоція викликає обов'язок без одночасного переконання у праві іншого вимагати його виконання. Тобто головна відмінність між правом і мораллю полягає в тому, що моральні імпульси мають суто імперативний характер, а право має імперативно-атрибутивний характер. Під «імперативністю» Л. Петражицький розуміє індивідуально-особистісне усвідомлення обов'язку, під «атрибутивністю» – усвідомлення «свого права», яке виступає зовні як вимога. Таким чином, у правовому хвилюванні обов'язок і правомочність нерозривно пов'язані між собою.

3. Соціологічний підхід до розуміння права представлений роботами Є. Ерліха, Р. Паунда та С. Муромцева. Він передбачає, що *вихідною формою буття права є правовідносини; право – це порядок суспільних відносин, який знаходить свій вияв у правомірній поведінці людей. При такому підході правом визнається його функціонування, реалізація, його «дія» в житті – в суспільних відносинах, що склалися або складаються, а не його створення правотворчими органами у формі закону або інших нормативно-правових актів.* Основним джерелом права, виходячи з цього підходу, є **правовий прецедент**, тобто рішення судового чи адміністративного органу держави з конкретної справи, що є обов'язковим при вирішенні аналогічних справ у майбутньому.

На противагу юридичному позитивізму соціологічна юриспруденція звертається до дослідження умов функціонування, дії права, процесу його реалізації, тому що право існує не тільки у вигляді норм, але й є інструментом досягнення соціальних цілей, функціонує в суспільстві, реалізується в діях соціальних суб'єктів і т. ін. Ця концепція остаточно оформилася наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. і ґрунтується на таких положеннях:

- розуміння права засноване на ідеях прагматизму, праксеології, реалізму, функціоналізму, аксіології і ряду інших;
- право створюється не державою, а громадянським суспільством, соціальними спільнотами у процесі безпосередньої їх життєдіяльності як система конкретних взаємодій (правовідносин);
- лише тією мірою, якою народ делегує державі повноваження

управління суспільством, держава вправі встановлювати нові норми права або санкціонувати через нормативно-правові акти сформовані правові взаємодії між рівними і вільними однопорядковими соціальними суб'єктами;

- суспільство за допомогою права, демократичних процедур встановлює порядок утворення, завдання держави, її органів і посадових осіб, їх компетенцію за принципом «дозволено лише те, що прямо передбачено законом»;

- право – це інструмент, форма, спосіб самоорганізації суспільства;

- втручання держави у приватне життя громадян та інших соціальних суб'єктів можливе тільки у випадках вчинення правопорушень або виникнення спорів між ними у формі вирішення конкретних юридичних справ.

4. Теорія природного права (аксіологічний або природно-правовий підхід) – Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, О. Алексєєв, Б. Кістяківський, П. Виноградов – стверджує, що *вихідна форма буття права – суспільна свідомість; право – не тексти закону, а система ідей про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, природні умови їх виникнення та реалізації, порядок і форми захисту, що існує в суспільній свідомості та орієнтована на моральні цінності суспільства. При такому підході право і закон розмежовуються, першість віддається праву як нормативно закріпленій справедливості, а закон розглядається як його форма, покликана відповідати праву як його змісту.*

Існуючий у юридичній науці плюралізм підходів до розуміння права відображений у вигляді схеми № 16.

У сучасному світі немає суспільства, в якому б не використовувалося поняття права. Тому правильне розуміння явищ, які ним відображаються, безпосередньо набуває світоглядного значення.

Радянська і пострадянська юридична наука оперує словосполученнями «об'єктивне право» та «позитивне право», які можна вважати евфемізмом терміна «державницьке право»: з одного боку, воно нібито пов'язує систему формалізованих приписів держави зі справедливістю, а з іншого – розглядає право саме як результат її діяльності, може надавати правового характеру і тим законам (чи їх положенням), які не є справедливими.

Поняття «**позитивне право**» характеризують такі **суттєві ознаки**:

1) *системність права* означає, що право не просто сукупність принципів і норм, а їх система, де всі елементи взаємопов'язані та узгоджені. Норми права у своїй сукупності утворюють системи різних порядків: інститути, субінститути, підгалузі та галузі права, що, у свою

чергу, є складовими системи права;

2) *загальнообов'язковість права* полягає в тому, що імперативні приписи, які містяться в нормах права, є обов'язковими для виконання тими суб'єктами, яким вони адресовані. Загальнообов'язковості праву надає та обставина, що в ньому виражаються узгоджені інтереси всіх представників суспільства;

3) *формальна визначеність права* полягає в тому, що, по-перше, правові норми знаходять свою зовнішню форму виразу й закріплення в письмових джерелах права, як то нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір та ін.; по-друге, текст правових норм вирізняється своєю лаконічністю, однозначністю та несуперечністю у врегулюванні суспільних відносин;

4) *нормативність* відбиває смисл і призначення права. Право виступає як зразок поведінки людей. За допомогою норм право регулює різноманітні суспільні відносини, слугує своєрідним «знаряддям» проведення в життя політики держави, засобом організації її різносторонньої управлінської та іншої діяльності;

5) *право створюється, як правило, в результаті правотворчої діяльності компетентних державних органів або ж інститутів громадянського суспільства, щоправда, за умови її санкціонування державою;*

б) *державна забезпеченість, гарантованість права* свідчить про те, що державна влада, держава в цілому підтримують загальні правила, які визнаються державою правовими. Значна частина населення підкоряється вимогам правових приписів лише тому, що право охороняється різними заходами державного впливу, в тому числі примусовими;

7) *основне функціональне призначення права* полягає у врегулюванні, впорядкуванні системи суспільних відносин.

Синтез наведених вище ознак категорії «**позитивне право**» дозволяє сформулювати таке визначення цього поняття: *це система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою, нею охороняються і слугують регулятором найбільш важливих суспільних відносин.*

Наведене визначення сформульоване в руслі позитивістської парадигми і є найбільш поширеним у національній правовій доктрині.

Попри цей факт, вважаємо найбільш прийнятним для розуміння досліджуваної загальнотеоретичної категорії підхід, запропонований І. Ільїним, який **правом** вважає «судження, що встановлює ustalений порядок як належний». Беззаперечною перевагою наведеної інтерпретації поняття, що складає предмет розгляду, є те, що такий порядок (**правопорядок**) не нав'язується суспільству штучно якоюсь сторонньою си-

лою, а складається природно у процесі взаємного спілкування людей.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України (справа про призначення судом більш м'якого покарання, 2004 рік) «право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість - одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права».

Поняття позитивного права відображено у вигляді схеми № 17.

Сутність права – це головна внутрішня усталена якісна характеристика права, що розкриває його природу та призначення в суспільстві.

При з'ясуванні сутності права важливо враховувати два моменти:

- 1) те, що право є насамперед регулятором суспільних відносин (формальний бік);
- 2) те, чиї інтереси обслуговує цей регулятор (змістовний бік).

У теорії права склалися два основних підходи до розуміння сутності права:

- *класовий*, в межах якого право визначається як система гарантованих державою юридичних норм, які виражають піднесену до закону волю економічно панівного класу;

- *загальносоціальний*, в межах якого право розглядається як вираз компромісу між класами, групами, різними соціальними прошарками.

Поряд із цими основними можна виокремити *релігійний, національний, расовий та інші підходи* до сутності права, в межах яких, відповідно, релігійні, національні та расові інтереси будуть домінувати в різних джерелах права.

§ 2. **Принципи права: поняття та різновиди**

В юридичній літературі існують різноманітні підходи до розуміння поняття «принципи права», оскільки вони є одним із основних елементів впливу права на суспільні відносини. Більшість учених **принципи права** визначають як «*основні ідеї*», «*керуючі ідеї*», «*вихідні положен-*

ня», «імперативні вимоги», «нормативно-керівні положення» тощо.

У тлумачному словнику Вебстера слово «принцип» визначається як: 1) природне право, сформульоване і прийняте розумом; 2) важлива істина, на якій засновані інші істини; 3) прийняття морального права як керівництва до поведінки; 4) правило, на основі якого особа формує власну поведінку, яке часто становить частину кодексу; 5) фундаментальний зміст.

І. Бентам зазначав, що термін «принцип» дуже неясний та має дуже широке значення. Його надзвичайна важливість проявляється у тому, що він застосовується до будь-чого, що мислиться як основа або початок якої-небудь серії дій.

Принципи права виступають як орієнтири у правотворчій, правоінтерпретаційній і правозастосовній діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, громадян і громадських об'єднань.

Форми існування принципів права різноманітні:

- це вихідні засади правових теорій і концепцій;
- правові орієнтири суб'єктів права, змісту правових норм, вимог правового регулювання, правових цінностей і т. ін.

Принципи права можуть бути:

- а) легалізовані, тобто закріплені в законі;
- б) виведені зі змісту норм чинного законодавства;
- в) сформульовані юридичною практикою, наприклад: «вислухаємо й іншу сторону», «*res judicata*» (вирішене остаточно судом питання не підлягає розгляду знову тим самим судом або судом аналогічної юрисдикції), «ніхто не може передати іншому більше прав, аніж він має сам», «обов'язок доказування покладається на сторону, що звернулася з позовом».

Принципи права – це основоположні ідеї, що вирізняються нормативністю, імперативністю, об'єктивністю і стабільністю, комплексністю та рівнозначністю.

Принципам права властива нормативність. Принципи є важливим засобом впорядкування суспільних відносин. Вони є загальними, а не персоніфікованими і розраховані на неодноразову реалізацію. На нормативність принципів права вказує В. Хропанюк, наголошуючи на необхідності керуватися під час вирішення конкретних юридичних справ, перш за все, принципами права, бо це є основою правильного застосування юридичних норм, прийняття обґрунтованих і законних рішень.

Слід зазначити, що цю рису принципів права виокремлюють не всі науковці, зазначаючи, що, на відміну від норм права, принципи права безпосередньо не регулюють поведінку людини, оскільки мають надто

абстрактний характер. Однак, із цим не можна погодитися з наступних причин. Передусім, серед способів викладення норми права у статтях нормативно-правових актів за рівнем узагальнення виокремлюють абстрактний і казуїстичний способи. При цьому, для держав континентальної системи права (до якої більшість науковців відносять і Україну), на відміну від англо-американської, для якої властивий саме казуїстичний спосіб викладення, характерним є абстрактний спосіб викладення норми права у статтях нормативно-правового акту. Додамо, що тенденції розвитку юридичної техніки вказують на превалюванні у сучасному законодавстві абстрактного способу над казуїстичним. Останній був характерним на ранніх стадіях розвитку державності, наприклад, у Руській Правді, Литовських статутах та ін. *Таким чином, абстрактність припису не варто розглядати як перешкодою до його прямого застосування, що є однією із державно-правових закономірностей.* «Складові частини законодавства взаємно узгоджуються не скільки завдяки всеосяжному плану, стільки в силу послідовного застосування загальних принципів до вирішення окремих проблем – принципів, які часто навіть не сформульовані явно, але всього лише маються на увазі у вжитих конкретних заходах» - писав з приводу цього Фрідріх Август фон Хайек. Підкреслюючи регулятивну силу принципів, автор акцентує увагу на тому, що «якщо окремі кроки не направляються системою взаємопов'язаних принципів, результатом, швидше за все, буде придушення особистих свобод».

Наведений висновок Ф. Хайека дозволяє припустити, що «небажання» наділяти принципи права можливістю бути безпосереднім регулятором поведінки людини пов'язується передусім не з абстрактним характером, а з обраним підходом до розуміння права. Так, наприклад, Л. Петражицький розглядає право як особливий різновид психічних хвилювань, поділяючи його на позитивне (офіційне право держави), що є результатом діяльності спеціальних інституцій, відтак, має довільний, офіційно-канцелярський характер, через що недоступне звичайним людям і, як наслідок, його реалізація є малозрозумілою і обмеженою; та інтуїтивне, що відображаючи належне, добро через більш сильнішу мотивацію має вирішальну роль у визначенні поведінки людини. Головна відмінність між правом і мораллю полягає в тому, що моральні імпульси мають суто імперативний характер, а право має імперативно-атрибутивний характер. За такого підходу саме принципи, а не казуїстичні юридичні приписи відіграють роль регулятора. Подібний висновок можна зробити і за умови розгляду принципів у школі природного права. Для прикладу, візьмемо принципи верховенства права і рівності

усіх перед законом. Для людини, вихованої у дусі лібералізму, вони не «пусті слова», абстракції, а виступають як чітке правило, яке потребує реалізації у суспільних відносинах. Для людини ж вихованої у дусі авторитаризму/тоталітаризму (за яких превалює нормативістське розуміння права), вони не розглядаються як чіткі норми, бо не мають трьохелементної структури (хоча в теорії права і до сьогодні актуальними є інші підходи до розгляду структури норми права, зокрема двохелементна, а також нагадаємо, що гіпотеза, диспозиція і санкція виокремлюються не як елементи норми права, а як елементи логічної норми права) і для їх реалізації необхідно видати низку законів, а потім підзаконних нормативно-правових актів, які детально визначають процедуру їх втілення, створити механізм їх реалізації, з системою контролюючих і наглядових органів.

Наступною ознакою принципів права є їх ідеологічність, яка означає, що вони, як і право загалом, є формальною сутністю свідомості, що здійснює ідейний, інформаційно-виховний вплив загального характеру. Зауважимо, П. Рабінович вбачає значення принципів права у тому, що вони в стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші риси права, є його квінтесенцією, «обличчям». Принципи права переважно виступають як керівні ідеї, відправні начала, незаперечні вимоги, які висувають до учасників суспільних відносин із метою забезпечення створення правопорядку, відображають закономірності соціального розвитку. Таке розуміння права не позбавляє можливості розглядати їх як норми.

Як суттєву ознаку поняття принципів права необхідно розглядати їх імперативність: принципи права – це не порада, не рекомендація; вони вимагають обов'язкового та повного втілення в соціальній практиці. Грубе та систематичне порушення, ігнорування їх вимог не просто завдає шкоди окремим суспільним відносинам, але й підриває основи правопорядку.

До ознак категорії принципів права слід віднести їх об'єктивність і стабільність. Принципи права – це не вигадка правознавців. Вони відображають об'єктивні закономірності розвитку суспільства, відповідних суспільних відносин. Тому за своєю філософською та соціальною природою є категорією об'єктивною. Принципи права діють протягом певного, відносно тривалого часу. Однак, треба зазначити, що принципи права як стабільна категорія, розрахована на перспективне застосування, не є чимось раз і назавжди установленим, незмінним. Будучи явищем об'єктивним, відображаючим реальний стан суспільних відносин,

принципи постійно вдосконалюються, змінюються разом із розвитком суспільних відносин.

Характеризуючи поняття принципів права необхідно вказати і на їх комплексність і рівнозначність. Принципи несуть у собі вимогу комплексності, що передбачає їх одночасну, а не почергову, ізольовану реалізацію. Принципи використовуються фронтально, всі одразу. Будучи частиною єдиної системи, кожний принцип характеризує певний аспект суспільних відносин. І лише перебуваючи у взаємозв'язку вони дозволяють усвідомити сутність права. Більш того, в силу різнобічності таких зв'язків, порушення навіть одного принципу неминуче призводить до порушення інших, неможливості ефективного здійснення функції правового регулювання. Серед принципів права як фундаментальних положень рівноправні, немає головних та другорядних, таких, що потребують реалізації в першу чергу, і таких, здійснення яких можна відкласти.

Поняття принципів права та їх класифікація відображені у вигляді схеми № 18.

Залежно від функціонального призначення й об'єкта відображення принципи права поділяються на **соціально-правові** та **спеціально-правові**.

Соціально-правові принципи відображають систему цінностей, властивих суспільству, і мають або повинні мати форму виразу й забезпечення (домінування загальнолюдських цінностей стосовно інтересів класів, націй, визнання особи, її прав і свобод вищою цінністю суспільства, єдність загальних і специфічних інтересів та ін.).

Спеціально-правові принципи відображають засади формування й існування власне права як специфічного соціального феномена і *залежно від сфери дії* поділяються на *загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи, внутрішньогалузеві принципи або принципи інститутів права*:

1) загальноправові (загальні або основні) принципи властиві всім галузям права, відображають природу, якісну своєрідність права в цілому. До них відносять:

- *принцип верховенства права* – феномен верховенства права може бути розкрито тільки за умови дотримання певних гносеологічних позицій щодо права: по-перше, повинно мати місце розрізнення права і закону; по-друге, право слід розглядати не як акт державної влади, а як соціальний феномен, пов'язаний з такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм; по-третє, право має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини (М. Козюбра).

Елементи верховенства права

1. Законність.
2. Правова визначеність.
3. Заборона державного свавілля.
4. Ефективний доступ до правосуддя.
5. Додержання прав людини.
6. Недискримінація і рівність перед законом.

- *принцип демократизму* означає, що право, законодавство адекватно відображає волю народу (загальну волю), формується через демократичні інститути;

- *принцип справедливості* конкретизує вимоги справедливості щодо правових форм діяльності держави, її органів і посадовців, правової діяльності учасників урегульованих правом відносин і виражений у рівному юридичному масштабі поведінки, у суворій відповідності юридичної відповідальності чинному законодавству;

2) міжгалузеві принципи – основоположні ідеї, характерні для кількох, як правило, процесуальних галузей права. До них можна віднести такі:

- здійснення правосуддя виключно судом;
- гласність судового розгляду;
- національна мова судочинства;
- незалежність суддів і підкорення їх тільки закону та ін.;

3) галузеві принципи визначають специфіку конкретної галузі права (забезпечення свободи праці та зайнятості – в трудовому праві; принцип недоторканності права на землю – в земельному праві та ін.);

4) внутрішньогалузеві принципи або **принципи інститутів права**, дія яких обмежена предметом правового регулювання окремої підгалузі чи інституту права (наприклад, принципи виборчого права).

На думку А. Колодія, можна також виокремити:

- 1) принципи правосвідомості;
- 2) принципи правоутворення;
- 3) принципи правотворчості, а серед них – законотворчості й нормотворчості;
- 4) принципи системи права:
 - а) загальноправові (основні) принципи;
 - б) міжгалузеві принципи;
 - в) галузеві принципи;
 - г) принципи інститутів права;
- 5) принципи структури права:
 - а) загальносоціальні й спеціально-юридичні принципи права;
 - б) принципи публічного і приватного права;

- в) принципи регулятивного й охоронного права;
- г) принципи матеріального і процесуального права;
- д) принципи об'єктивного і суб'єктивного права;
- б) принципи правореалізації, а серед них принципи правозастосування;
- 7) принципи правоохорони, а серед них принципи правосуддя та юридичної відповідальності.

§ 3. Функції права: поняття та класифікація

Інструментальна складова цінності позитивного права знаходить свій вияв через здійснювані ним функції (див. схему № 19).

Під **функціями права** традиційно розуміють або соціальне призначення права, або напрями його впливу на суспільні відносини, або й те й інше разом узяті.

Соціальне призначення права формується, складається з потреб суспільного розвитку. Відповідно до потреб, соціальних вимог створюються закони, спрямовані на закріплення певних відносин, їхнє регулювання чи охорону.

Напрямок впливу – найбільш значущий компонент функції права, він є свого роду відповіддю права на потреби суспільного розвитку, результатом законодавчої політики, що концентрує ці потреби і трансформує їх у позитивне право.

Функція права – це прояв його сутнісних, специфічних властивостей. У функції акумулюються такі властивості права, що впливають з його «якісної» самостійності як соціального феномена. До *особливостей* функцій права відносять такі:

1. Вони є похідними від сутності права і визначаються призначенням права в суспільстві.

2. Вони є напрямом впливу права на суспільні відносини, необхідність у здійсненні якого зумовлює потребу існування права як соціального явища. У цьому аспекті можна сказати, що функція характеризує напрям необхідного впливу права, тобто такого, без якого суспільство на даному етапі розвитку обійтися не може (регулювання, охорона, закріплення певного виду суспільних відносин).

3. Вони виражають найбільш важливі, головні риси права і спрямовані на здійснення основних завдань, які постають перед правом на даному етапі його розвитку.

4. Є напрямом активної дії права, що упорядковує певний вид сус-

пільних відносин. Тому однією з найважливіших ознак функції права є її динамізм.

5. Стабільність, безперервність, тривалість їх дії. Функції супроводжують право і є постійними, хоча їх форма, механізм здійснення змінюється згідно з потребами практики.

Функції права тісно пов'язані з його завданнями (економічними, політичними, соціальними проблемами, які воно покликане розв'язати). *Залежність* функцій права від його завдань виявляється в тому, що:

- по-перше, завдання нерідко безпосередньо зумовлюють саме існування функцій;
- по-друге, визначають їхній зміст;
- по-третє, істотно впливають на форми та методи їхньої реалізації, визначають конкретні напрями правового впливу.

Аналіз функцій права як єдиної цілісної системи дає можливість глибше, повніше зрозуміти зміст кожної з них.

У реальному житті функції права не існують ізольовано одна від одної, вони тісно взаємопов'язані між собою. Жодна з них не може бути вивчена досить глибоко і повно без з'ясування її взаємодії з іншими функціями, тобто без того, щоб вивчити її у системі.

Система функцій права безпосередньо пов'язана з системою права. Відповідно до елементів, з яких складається остання, виокремлюють *п'ять груп функцій права*, що утворюють їхню систему:

- *загальноправові* (властиві всім галузям права);
- *міжгалузеві* (властиві двом і більше, але не всім галузям права);
- *галузеві* (властиві одній галузі права);
- *правових інститутів* (властиві конкретному інституту права);
- *норми права* (властиві конкретному виду норм права).

Функції права поділяють на *дві великі групи*: власне *юридичні функції* (регулятивну, охоронну) та *соціальні функції* (економічну, політичну, ідеологічну (виховну), екологічну, соціальну, інформаційну). Розглянемо їх більш детально.

У системі функцій права одне з основних місць посідає регулятивна функція. Особливостями цієї функції є встановлення позитивних правил поведінки, організація суспільних відносин, координація соціальних взаємозв'язків.

У межах регулятивної функції виокремлюють *дві підфункції*: *регулятивну статичну* і *регулятивну динамічну*.

Регулятивна статична функція виражається у впливі права на суспільні відносини через їх закріплення в тих чи інших правових інститутах. У цьому міститься одне з завдань (призначень) правового регулю-

вання. Право насамперед юридично закріплює, виводить у розряд урегульованих ті суспільні відносини, що являють собою основу нормального, стабільного існування суспільства, відповідають його інтересам чи інтересам більшості, котра знаходиться при владі.

Вирішальне значення в реалізації статичної функції належить інститутам права власності, юридична суть яких у тому і полягає, щоб закріпити економічні основи суспільного устрою. Статична функція чітко виражена й у ряді інших інститутів (у тому числі в інститутах політичних прав і обов'язків громадян, виборчому, авторському і винахідницькому праві).

Регулятивна динамічна функція виражається у впливі права на суспільні відносини шляхом оформлення їхнього руху (динаміки). Вона втілена, наприклад, в інститутах цивільного, адміністративного, трудового права, які опосередковують процеси в економіці й інших сферах суспільного життя.

З урахуванням зазначеного *регулятивну функцію права* можна визначити як зумовлений його соціальним призначенням напрям правового впливу, що виражається у встановленні позитивних правил поведінки, наданні суб'єктивних прав і покладанні юридичних обов'язків на суб'єктів права.

Інша, власне юридична функція права – охоронна. *Охоронна функція права* – це зумовлений соціальним призначенням напрям правового впливу, здійснюваний з метою охорони загальнозначущих, найбільш важливих економічних, політичних, національних, особистих відносин, витіснення явищ, не властивих даному суспільству.

З запропонованого визначення випливає, що *право охороняє загальноновизнані, фундаментальні суспільні відносини і спрямоване на витіснення негативних для конкретного суспільства деструктивних явищ.*

Основне призначення цієї функції полягає насамперед у запобіганні порушенням норм права. охороні суспільних відносин, Ефективність охоронної функції тим вище, чим більше суб'єктів права підкоряються розпорядженню норм права, виконують вимогу заборони. Сам факт встановлення заборони впливає на деяких осіб, спонукає їх утримуватися від здійснення протиправного вчинку. А це означає, що досягається одна з цілей впливу права – охороняються певні суспільні відносини.

Специфіка охоронної функції полягає в такому:

- *по-перше*, вона характеризує право як особливий спосіб впливу на поведінку людей, на їхню свідомість та волю погрозою санкції, встановленням заборон і реалізацією юридичної відповідальності:

- *по-друге*, через неї здійснюється інформаційний вплив на правос-

відомість суб'єктів суспільних відносин, до відома яких доводяться дані про те, які соціальні цінності взяті під охорону за допомогою правових приписів:

- *по-третє*, вона є показником політичного та культурного рівня суспільства, гуманних основ, що містяться у праві. Спосіб охорони залежить від розвиненості суспільства.

Слід зазначити, що проблема функцій права виникла спочатку як проблема соціальних функцій права. Відомий французький юрист Л. Дюгі в 1901 р. видав книгу «Держава, об'єктивне право і позитивний закон», у якій аргументував тезу про те, що право, яке має суспільну природу, здійснює певні соціальні функції.

У 1909 р. у Росії вийшла книга основоположника психологічної школи права Л. Петражицького «Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності», в якій вказувалося на наявність у праві двох соціальних (суспільних) функцій: розпорядницької й організаційної.

Інший відомий російський юрист М. Коркунов уважав, що право здійснює, головним чином, розподільну функцію, оскільки в суспільстві проживають і діють особи з різними потребами і бажаннями, врегулювати які вдається за допомогою права.

Окремі науковці крім наведених вище пропонують додатково виокремлювати такі функції права:

1. *Компенсаційну*. Це дуже важливий напрям дії права. У ньому відображається специфічна істотна особливість права як інструмента відновлення соціальної справедливості.

Компенсаційна функція права дуже тісно пов'язана з *відновлювальною*. В юридичній літературі з цієї причини їх часто ототожнюють. Разом із тим це не тотожні функції. Відмінність між ними полягає насамперед у формах, методах і правових наслідках реалізації.

Важливу роль у їх розмежуванні відіграють і правові підстави цих напрямів впливу, хоча вони в окремих випадках мають ту саму причину. Наприклад, у випадку незаконного звільнення працівника з роботи (мається на увазі фактична підстава) спостерігається одночасна реалізація відновлювальної та компенсаційної функцій: відновлення на службі і компенсація за вимушений прогул.

Розмежування компенсаційної та відновлювальної функцій має місце у цивільному законодавстві.

2. *Відновлювальну функцію права*, що посідає особливе місце в механізмі правового впливу. За допомогою правових засобів дуже часто відновлюється колишнє правове положення суб'єкта права, особа знову стає власником тих прав, яких вона була позбавлена, їй повертається

майно, вона поновлюється на роботі, реабілітується її ім'я, відновлюється порушений суспільний порядок і т.ін.

Реалізація відновлювальної функції нерідко здійснюється у формі скасування прийнятого правового акта чи вчиненої юридично значущої дії (скасування наказу про звільнення, вселення в незаконно зайняту квартиру і т.п.).

Норми, спрямовані на відновлення порушених прав і свобод особи, містяться як у міжнародно-правових актах, так і в багатьох внутрішньо-державних документах. Наприклад, ст. 8 Загальної декларації прав людини встановлює: «Кожна людина має право на ефективне відновлення в правах». Відповідні норми трудового права є важливою гарантією відновлення працівника за попереднім місцем роботи і т.ін.

Отже, відновлювальна функція – це здійснюваний за допомогою певного комплексу правових засобів напрям впливу на волю, свідомість і поведінку людей, задля приведення суб'єктів права до попереднього стану, який було порушено неправомірними діями інших суб'єктів права. Приведення до такого стану може виражатися в скасуванні незаконних рішень, відновленні правового статусу фізичної чи юридичної особи, відновленні порушеного суспільного порядку і т.п.

Компенсаційний і відновлювальний напрями впливу на суспільні відносини методологічно коректно розглядати не як функції права, а як функції юридичної відповідальності (див. § 4 розділу 19).

3. Обмежувальну функцію права. Наявність у права обмежувальної функції пов'язана з його призначенням бути регулятором суспільних відносин. А «регулювати» означає «вказувати варіанти поведінки, які повинні відповідати інтересам певних соціальних груп, класів, індивідів, нарешті, всього суспільства». Тому щоб дії одних суб'єктів права не порушували прав і інтересів інших, щоб відносини в суспільстві склалися більш розумно і не викликали протидій, право встановлює певні обмеження для суб'єктів суспільних зв'язків, припиняючи тим самим уседозволеність, анархію і сваволю. Ці обмеження формулюються в заборонних і зобов'язуючих нормах, в інших правових приписах. Обмеження прав – це свого роду врівноваження протилежних інтересів.

Обмежувальна функція, незважаючи на, здавалося б, споконвічний негативний характер, в підсумку дає позитивний соціальний результат, оскільки завдяки цьому напряду впливу на поведінку суб'єктів, право виступає гарантом стабільності і справедливості в суспільстві, найважливішим інструментом правопорядку і реалізації прав громадян.

4. Інформаційну функцію права. Ознайомлення з текстами законодавчих документів дозволяє отримати не менше відомостей про держа-

ву, ніж з окремих солідних трактатів. Наприклад, важко переоцінити інформацію, що міститься в Конституції України і має відношення до визначення типу нашої держави, її форми правління, символів, валюти, столиці тощо.

Дійсно, право як складний багатоаспектний феномен правової дійсності акумулює в собі значний обсяг інформації про найрізноманітніші явища суспільного життя. У таких формах його буття як правосвідомість і правові акти, зокрема, юридичні документи, міститься велика кількість наукових дефініцій, юридичних формул, історичних і життєвих відомостей, політичних і правових оцінок, правових рекомендацій, заборон, дозволів і т.ін.

Норми кримінального права, наприклад, інформують громадян про охорону кримінальним законом матеріальних і духовних цінностей, а також про наслідки порушення встановлених заборон. Норми трудового права – про права й обов'язки власника та працівника і т.ін.

Право – це одне з найважливіших джерел соціальної інформації, яке використовує держава для доведення юридично значущих відомостей до всіх суб'єктів права.

Отже, функції права являють собою сукупність напрямів впливу права на суспільні відносини, на поведінку людей, що розкривають його сутність і соціальне призначення в суспільстві.

Контрольні запитання:

1. В яких значеннях уживається термін «право» ?
2. Визначте поняття «праворозуміння».
3. Охарактеризуйте основні концепції (типи або теорії) праворозуміння.
4. Розкрийте зміст поняття «позитивне право».
5. Які вам відомі підходи до сутності права?
6. Визначте поняття «принципи права».
7. Охарактеризуйте систему принципів права.
8. Назвіть форми прояву принципів права.
9. Які функції здійснює позитивне право?
10. Охарактеризуйте охоронну функцію права.

Розділ 10. НОРМИ ПРАВА В СИСТЕМІ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

§ 1. Поняття та види соціального регулювання суспільних відносин

§ 2. Соціальні норми: поняття та їх класифікація

§ 3. Співвідношення норм права з іншими різновидами соціальних норм

§ 4. Соціально-технічні норми

§ 1. Поняття та види соціального регулювання суспільних відносин

Перші уявлення про суспільство як систему співжиття людей формувались з найдавніших часів розвитку інтелектуальної культури людства. Велике значення для формування знань про суспільство мають погляди античних мислителів Платона, Аристотеля, їх учнів та послідовників. У теоретично-філософській уяві стародавніх мислителів суспільство у буквальному розумінні цього слова ототожнювалося з державою. Аристотель визначав людину як істоту політичну або державну, таким чином, закономірності розвитку суспільства і держави ототожнювалися.

На відміну від мислителів античності, філософи середньовіччя проводили розмежування між соціумом і державою, але, з огляду на особливості розвитку епохи, ці ідеї були підпорядковані загальноновизнаному теологічному характеру досліджень. Н. Макіавеллі був одним із перших, хто розглядав державу як одну зі складових соціуму, більш широкого і фундаментального утворення. Мислителі пізнього середньовіччя в дослідженні суспільства також приділяли велику увагу державі, її підрозділам і структурам, а перші дослідження суспільства як специфічного утворення і форми людського співжиття були несміливими і непослідовними. Про соціум як цілісну систему соціальна філософія могла сказати надзвичайно мало. Пошук теоретичних моделей, які б адекватно відтворювали природу і сутність суспільства, історію його розвитку і механізми функціонування, триває й досі.

Суспільство як сукупність всіх соціальних процесів вивчається багатьма суспільними дисциплінами: філософією, соціологією, правознавством, антропологією, психологією, етнографією, мовознавством та ін. Фі-

лософія розглядає суспільство як форму життєдіяльності людей, спосіб їх соціальної організації, тобто систему, що розвивається на основі об'єктивних соціальних законів.

У словнику економічних термінів *суспільство* визначається як *об'єднання громадян, підприємств для здійснення спільної господарської діяльності (господарське товариство) або об'єднання осіб, громадян за інтересами, тобто громадська організація, створювана з метою сприяння якій-небудь справі.*

У політології *суспільство* розглядають як *відокремлену від природи частину матеріального світу, що є формою життєдіяльності людей; сукупність відносин між людьми, що складаються у процесі їх спільної діяльності.*

На сучасному етапі розвитку юридичної науки *суспільство* інтерпретується як *організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному ступені історичного розвитку.*

О. Зайчук та Н. Оніщенко підкреслюють, що *суспільство* – це різновид складних, диференційованих, динамічних соціальних систем, що характеризуються цілісністю, стійкістю, здатністю до саморозвитку та наявністю особливих соціальних цінностей і норм, які забезпечують його функціонування.

Слід зауважити, що життєздатність, дієвість суспільства залежить від рівня впорядкованості суспільних відносин. Порядок у суспільстві – необхідна умова його нормальної життєдіяльності. Він відображає досягнутий рівень організації громадського життя, стабільність, злагодженість суспільних відносин. Від стану суспільного порядку залежить суспільна, державна й особиста безпека.

Але суспільний порядок не виникає сам по собі, він є закономірним наслідком регулювання суспільних відносин. Таке впорядкування відбувається шляхом **соціального регулювання** – системи засобів, спрямованих на впорядкування поведінки людей та соціальних спільнот з метою узгодження і стабілізації суспільних відносин та забезпечення соціального компромісу.

Соціальне регулювання здійснюється за допомогою певних прийомів, способів впливу на поведінку учасників суспільних відносин, які можна об'єднати в такі основні групи: *спонукання, переконання, стимулювання, примус.*

А. Венгеров зазначає, що в юридичній літературі існують різні підходи до проблеми соціального регулювання: від релігійних до класових, від біхевіористських (поведінкових) до кібернетичних. Основу *релігійних поглядів* складають певні правила (заповіді, канони, закони), яким повинні

слідувати всі члени суспільства. *Класовий підхід* формується на основі ідеалів та цінностей, класових інтересів, які формуються пануючими класами, а тому ці моральні та правові норми діють як регулятори суспільного життя. *Біхевіористський підхід* визначає соціальне регулювання з позиції певного впливу норм, що встановлені та визнані в суспільстві, у державі, в певній соціальній спільноті, на поведінку людини з урахуванням різних факторів. *При кібернетичному підході* суспільство розглядається як урегульована система, де соціальне регулювання – засіб впливу на суспільні відносини, процеси, системи, котрий має забезпечувати їх певні характеристики.

У сфері соціального регулювання вирішуються завдання щодо формування в суспільстві соціальних систем і структур шляхом підпорядкування, встановлення ієрархії, організації та функціонування влади тощо.

Соціальному регулюванню, на думку О. Зайчука та Н. Оніщенко, притаманна низка характерних рис, а саме:

- здійснюється в межах суспільства;
- регулює поведінку суб'єктів суспільства;
- має загальний характер; поширюється на всіх членів суспільства;
- здійснюється за допомогою спеціальних засобів;
- гарантується суспільством;
- забезпечує функціонування суспільства як певним чином організованої системи.

Характеризуючи соціальне регулювання, можна виокремити два його різновиди: *нормативне* та *індивідуальне*.

До **нормативних регуляторів** можна віднести ті конкретні межі для поведінки учасників суспільних відносин, в яких визначається масштаб (міра) поведінки. Вони *характеризуються відсутністю персоніфікації адресата, обов'язком виконання та наявністю санкції за порушення правила поведінки*.

Індивідуальному регулюванню властиві риси, протилежні нормативному регулюванню, а саме:

1) реагування на конкретні соціальні факти та обставини, що виникають у сфері соціального регулювання;

2) спрямованість на врегулювання суспільних відносин між чітко визначеними (персоніфікованими) суб'єктами суспільства.

Змістом соціального регулювання є перехід від нормативного регулювання до індивідуального. Процес упорядкування відносин між суб'єктами пов'язується з можливістю конкретизації правил загального характеру до певного випадку чи суб'єкта.

Вказані види соціального регулювання мають рівноцінне значення,

оскільки *нормативне визначає правила поведінки в цілому, а індивідуальне є засобом реалізації нормативного шляхом його конкретизації у певних життєвих обставинах.*

§ 2. Соціальні норми: поняття та їх класифікація

Враховуючи цінності та ціннісні орієнтації, суспільство, держава, нація чи інша соціальна група розробляють систему соціальних норм поведінки особистості. За допомогою соціальних норм відбувається вплив соціуму на формування та розвиток особистості, регуляцію її поведінки.

Соціальні норми можуть по-різному усвідомлюватися і сприйматися індивідами, які належать до різних соціальних груп. Норми, що впроваджуються суспільством, державою, соціальною групою, можуть відповідати чи не відповідати інтересам, «внутрішнім» правилам поведінки індивіда, його світогляду, ціннісним орієнтаціям, переконанням. У зв'язку з цим вони можуть виконуватися сумлінно або ж зовсім не виконуватися.

У юридичній літературі зазначається, що сутність соціальної норми розкривається через об'єктивні та суб'єктивні характеристики. Об'єктивний характер соціальної норми зумовлюється необхідністю підтримувати в суспільстві стабільність та порядок, необхідністю закріпити різні соціальні зв'язки, які постійно повторюються та виникають у процесі соціальної діяльності суб'єкта. Суб'єктивний характер соціальної норми зумовлений можливістю індивідів усвідомити індивідуальні потреби та потреби суспільства у встановленні ціннісних еталонів поведінки та закріпити їх у різних правилах, приписах, знакових системах, сформуванню певний рівень суспільної свідомості, який відповідав би рівню розвитку суспільства.

Але така точка зору не підтримується рядом авторів, які вважають, що соціальній нормі притаманний лише об'єктивний характер, зумовлений історичним розвитком суспільства та необхідністю закріпити існуючі в ньому закономірні взаємозв'язки.

М. Кельман та О. Мурашин розглядають **соціальні норми** як *правила поведінки загального характеру, що виникли у процесі історичного розвитку і регулюють різні сфери суспільних відносин, мають зміст, зумовлений свідомо-вольовою діяльністю людей, рівнем економічного, соціального та культурного розвитку суспільства, та забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.*

М. Матузов та О. Малько вважають, що **соціальні норми** – *це об'єктивно необхідні правила поведінки суспільного людського буття,*

вказівники на межу необхідної та можливої поведінки.

П. Недбайло характеризує **соціальну норму** як *правило поведінки загального характеру, яке відображає потреби суспільного життя та має вирішальне значення для практичної діяльності людей.*

А. Кудрявцев підкреслює, що **норма** – *це міра позитивної, суспільно корисної поведінки, спрямованої на досягнення певного результату, інтересу.*

Узагальнюючи вищевикладене, можна зазначити, що **соціальні норми** – *це правила поведінки людей та їх об'єднань, що покликані врегульовувати життя суспільства з метою забезпечення в ньому порядку і стабільності.*

Поняттю «соціальні норми» притаманні такі **суттєві ознаки**:

1) як правила поведінки людей у суспільстві вони є соціально-вольовими нормами, що історично склалися або цілеспрямовано встановлені;

2) вони є правилами поведінки загального характеру, тобто не мають конкретного адресата;

3) вони мають особливе значення для суспільства, що визначає ступінь обов'язковості норм;

4) вони зумовлені соціально-економічним ладом суспільства;

5) вони здійснюють регулятивний або охоронний вплив на суспільні відносини;

6) вони забезпечуються різними засобами соціального впливу.

Юридична наука не надає вичерпної класифікації, а поділяє соціальні норми на групи виходячи з **таких критеріїв**: *способи формування; сфера дії; соціальна спрямованість; суб'єкти прийняття та охорони; способи закріплення тощо.*

Види соціальних норм за сферами дії:

- *економічні* – правила поведінки, що спрямовані на регулювання економічних відносин і пов'язані зі взаємодією форм власності, з виробництвом, розподілом і споживанням матеріальних благ;

- *політичні* – правила поведінки, що регулюють політичні відносини між різними суб'єктами та встановлюються цими суб'єктами, пов'язані з участю в боротьбі за державну владу та у її здійсненні, із відносинами держави з іншими елементами політичної системи;

- *релігійні* – правила поведінки, що регулюють відправлення релігійних культів, ставлення людей до Бога й навколишнього світу;

- *екологічні* – правила поведінки, що регулюють відносини у сфері охорони навколишнього середовища та ін.;

- *естетичні* – правила поведінки, що регулюють і виражають став-

лення людей до порядку оформлення й оцінки предметів матеріальної та духовної культури з позиції краси, зручності, елегантності тощо.

Види соціальних норм за способом виникнення:

- *стихийні норми* – правила поведінки, що виникають неусвідомлено з природної потреби суспільства в упорядкуванні суспільних відносин;

- *свідомі* – правила поведінки, які виникають шляхом свідомо-вольової діяльності суб'єктів та спрямовані на впорядкування суспільних відносин.

Види соціальних норм за суб'єктами прийняття та охорони:

- правила поведінки, які *приймаються та гарантуються державою (правові, політичні)*;

- правила поведінки, що *розробляються, приймаються та гарантуються громадськими об'єднаннями (корпоративні, релігійні)*;

- правила поведінки, що *походять від суспільства та ним гарантуються (звичай, традиції)*.

Види соціальних норм за способом закріплення:

- *усні* – правила поведінки, що існують у свідомості суб'єктів та передаються з покоління у покоління;

- *письмові* – правила поведінки, що мають документальну форму закріплення та певний ступінь обов'язковості.

Види соціальних норм за регулятивними особливостями:

- *норми моралі* – це такі правила поведінки, які складаються в суспільстві на основі уявлень людей про добро і зло, справедливість і несправедливість. Моральним нормам притаманна особливість врегулювати майже всі суспільні відносини. Вони можуть існувати як в усній, так і в письмовій формі. У письмовій формі – норми християнської моралі, які викладені в Біблії, в статутах політичних партій і громадських організацій; усні норми закладені у свідомості людей;

- *корпоративні норми* – правила поведінки, які встановлені в корпорації (підприємстві, установі, організації) для регулювання відносин між людьми, спрямовані на досягнення цілей її функціонування і виражені в її статутах, положеннях, рішеннях.

До *корпоративних* належать:

- норми, що містяться у документах некомерційних, недержавних корпорацій, громадських об'єднань (партій, профспілок, добровільних товариств, що ґрунтуються на членстві);

- норми, що містяться у документах комерційних корпорацій, насамперед тих, що створюються для підприємницької діяльності (господарських товариств).

Якщо соціальна норма – це правило (зразок) поведінки, що виража-

ється у ставленні однієї людини до іншої, то корпоративна норма як різновид соціальної норми – правило поведінки, встановлене організацією для своїх членів. Нею визначаються обсяг, характер, межа можливого і дозволеного в їх поведінці. У комерційних корпораціях це норми внутрішньоорганізаційного права.

Корпоративні норми комерційних організацій розробляються органами управління цих організацій, регулюють відносини між співробітниками корпорації і кредиторами, робітниками корпорації і клієнтами, адресуються їх членам (фундаторам, акціонерам, робочим, службовцям тощо). Хоча вони діють усередині певної організації, як і норми громадських некомерційних об'єднань, між ними є відмінності, позаяк норми комерційних організацій породжують права і обов'язки, забезпечені юридичним механізмом державних органів, норми громадських організацій такого забезпечення не мають;

- *норми-звичаї* – успадкований стереотипний спосіб поведінки, який відтворюється в певному суспільстві або соціальній групі і є звичним для їх членів.

Ознаки норми-звичаю: етнічний характер; колективістський характер; моральна обумовленість; пов'язаність із релігійними уявленнями і ритуалами; підкреслена публічність та ін.

Дотримання норм-звичаїв раніше забезпечувалося засобами громадського суспільного впливу на порушника (страта, вигнання з роду, позбавлення вогню і води та ін.) або схваленням засобів, що застосовувалися до кривдника скривдженим, його рідними або членами роду (кровна помста);

- *норми-традиції* – це епізодичні правила поведінки. Термін традиція походить від латинського слова «traditio» — передача, віддання. У літературі традиції визначаються як елементи соціальної і культурної спадщини, що передаються від покоління до покоління і що зберігаються в певних суспільствах, класах і соціальних групах протягом довгого часу; вони охоплюють об'єкти соціальної спадщини (матеріальні і духовні цінності) та відтворюють процес соціального спадкоємства. Вони можуть мати різний характер, у тому числі й правовий;

- *норми-ритуали* довгий час асоціювались з релігією і визначались як певний тип дій, який служить меті вираження віри чи прихильності певним символічним системам. Дійсно, ритуал відіграє важливу роль в історії суспільства як традиційно вироблений метод соціального виховання індивідів, залучення їх до колективних норм життя. У сучасній літературі норми-ритуали (від латинської *ritus* – «релігійний обряд») розглядаються як дії, що внаслідок своєї символічної важливості та спро-

можності здатні викликати емоції у присутніх. Ритуалом слід вважати обряди надзвичайно урочистого, демонстративного характеру, де форма виконання жорстко регламентована.

Таким чином, *норми-ритуали* можна визначити як *правила поведінки, в яких акцент робиться на зовнішній формі їх виконання, причому цій формі надається суворо обов'язковий характер (наприклад, військовий парад, прийняття військової присяги на вірність нараду і т. ін.)*;

- *норми права* – це загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою, нею охороняються і слугують регулятором найбільш важливих суспільних відносин. За своїм змістом вони можуть мати моральний, політичний, економічний та інший соціальний характер. Ці норми посідають особливе місце в системі соціального регулювання і далі будуть розглянуті детально.

§ 3. Співвідношення норм права з іншими різновидами соціальних норм

Місце норм права в системі соціальних норм визначається низкою їх ознак, що суттєво відрізняють правові норми від інших елементів цієї системи. Ці ознаки вочевидь виявляються при порівнянні норм права з іншими соціальними нормами.

Серед усіх соціальних норм найбільш поширеними і значущими для суспільства є норми права і норми моралі. Вони взаємодіють у процесі соціального регулювання, їх вимоги багато у чому співпадають. Взаємодія права і моралі в суспільстві – це складний та багатогранний процес. Активно впливаючи на мораль, право сприяє глибшому її втіленню у свідомість членів суспільства, одночасно під впливом моральних вимог право постійно збагачується, зростає його роль як соціального регулятора суспільних відносин.

Мораль – засади влаштування взаємин між людьми у суспільстві, засновані на критеріях добра і зла, порядності і непорядності, справедливості і несправедливості. Вона охоплює майже всі сфери життя – економіку, політику, право та ін. Структура моралі включає в себе оціночні погляди, орієнтації щодо сенсу життя й ідеали, ставлення до того, що відбувається довкола, суспільні традиції, норми поведінки, життєві принципи, мотиви вчинків, життєві цілі, людські взаємини, категорії добра, совісті, честі, справедливості, щастя, феномени милосердя, доброчесності.

Таким чином, **норми моралі** – це такі правила поведінки, які складаються в суспільстві на основі уявлень людей про добро і зло, справедливість і несправедливість.

Я. Магазінер зазначав, що відмінність права від моралі полягає в тому, що обов'язок, який покладається правом, є обов'язок перед певними особами, які можуть вимагати його виконання, а обов'язок, який покладається мораллю, – обов'язок перед невизначеною чисельністю осіб, які складають наше суспільство або середовище (клас, партія, професія).

Співвідношення норм права і норм моралі.

Спільне у норм права і норм моралі полягає у тому, що вони:

- 1) діють у єдиному полі соціальних зв'язків, тобто є соціальними нормами;
- 2) спільна мета – встановлення і підтримання суспільного порядку;
- 3) функціональне призначення норм права й норм моралі – впливати на поведінку людей, регулювати їх відносини, формувати міру (еталони, стандарти) поведінки;
- 4) є правилами поведінки загального характеру;
- 5) мають єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень – справедливість.

Відмінності між нормами моралі і нормами права.

Норми моралі:

а) за походженням – формуються в суспільстві, базуючись на уявленнях людей про добро та зло, справедливість; існували у додержавному суспільстві;

б) за сферою дії – є регулятором поведінки людини в усіх сферах суспільного життя;

в) за ступенем деталізації – є узагальненим, безособовим правилом поведінки у вигляді ідей і принципів;

г) за формою вираження – містяться у свідомості людей та набувають обов'язкового значення шляхом визнання більшістю членів суспільства;

д) за способом охорони від порушень – добровільне дотримання; виконання забезпечується внутрішнім переконанням, громадською думкою.

Норми права:

а) за походженням – закріплюються, встановлюються державою як офіційне, загальнообов'язкове правило поведінки;

б) за сферою дії – виступають регулятором поведінки людини в тих сферах суспільних відносин, що піддаються регулюванню та діють у рамках соціальних інститутів;

в) *за ступенем деталізації* – є конкретними варіантами поведінки суб'єкта, в якому чітко визначені юридичні права і обов'язки як можливі та належні;

г) *за формою вираження* – одержують закріплення в державних актах;

д) *за способом охорони від порушень* – забезпечуються, крім інших способів, державним примусом, застосуванням заходів юридичної відповідальності.

Норми-звичаї – це правила поведінки, що склалися історично, закріплені у суспільній практиці внаслідок багаторазового повторення. Звичай, що закріпився у свідомості людей як найбільш розумний або корисний у певних умовах зразок поведінки, виробляє свого роду автоматизм у поведінці, сприймається та реалізується без глибокого обмірковування (М. Кельман, О. Мурашин).

Нормам права і звичаям притаманні такі **спільні ознаки**: вони є загальнообов'язковими правилами поведінки людей, що розраховані на багаторазове застосування до невизначеного кола осіб та можуть бути формами інших соціальних норм.

Водночас норми права та норми-звичаї **розрізняють за такими критеріями**:

1) *за походженням*: звичаї виникають поступово, внаслідок постійного відтворення стереотипних варіантів поведінки в подібних життєвих ситуаціях; норми права складаються внаслідок закріплення та встановлення державою;

2) *за вольовою спрямованістю норм*: звичаї визначають волю певної соціальної групи або територіальної спільності; у правових приписах висловлюється погоджена воля держави і всього суспільства;

3) *за формою вираження*: норми-звичаї виражаються в поведінкових традиціях, звичках членів певного суспільства; норми права – правила про бажану, дозволену чи заборонену поведінку, зафіксовані в нормативно-правових актах;

4) *за часом набуття чинності*: звичаї виникають поступово й так само відмирають; правові приписи набувають чинності й скасовуються у строго установленій строк;

5) *за засобом забезпечення виконання*: слід констатувати відсутність особливого механізму забезпечення звичаю, який виконується через звичку. Норми-звичаї, на відміну від норм права, при виконанні не становлять системи через їх багатоманітність, вони не пов'язані між собою і регулюють лише окремі сторони суспільних відносин.

Досить поширеними в суспільстві є **корпоративні норми** – правила

поведінки, які встановлені в корпорації (підприємстві, установі, організації) і є формально обов'язковими для представників цієї корпорації. Їх специфіка полягає в тому, що, на відміну від правових норм, вони не мають загальнообов'язкового характеру, оскільки виражають волю тільки тих осіб, які об'єдналися в певну організацію. Сфера їх дії обмежена колом членів організації і метою її діяльності. Корпорація (підприємство, установа, організація) сама забезпечує їх застосування, спираючись на рішення більшості її членів. Форми впливу на індивіда визначаються статутом, положенням, договором у загальних рисах (неперсоніфіковано) і відомі наперед. Необхідно зазначити, що деяким нормам корпорацій держава надає юридичну обов'язковість.

Корпоративні норми та норми права мають такі **спільні риси**:

- вони регулюють типові ситуації або вид відносин, а не окремий випадок чи конкретні суспільні відносини;
- вони розраховані на багаторазове повторення;
- вони мають неперсоніфікований характер;
- вони викладаються у письмових актах, прийнятих в офіційно встановленому порядку уповноваженими органами (державними органами, з'їздами, конференціями, зборами громадських об'єднань та ін.).

Відмінності між корпоративними нормами і нормами права знаходять свій вияв у такому:

Корпоративні норми:

- 1) встановлюються від імені конкретної корпорації (підприємством, організацією, об'єднанням громадян) і виражають інтереси цієї корпорації;
- 2) мають обов'язковий характер тільки для членів певної корпорації;
- 3) виконання корпоративних норм забезпечується передбаченими внутрішніми організаційними заходами;
- 4) корпоративні норми не повинні суперечити нормам права, санкціям, встановленим у нормативно-правових актах;
- 5) корпоративні норми є додатковими стосовно норм права.

Норми права:

- 1) встановлюються та санкціонуються державою і виражають волю всього народу;
- 2) обов'язкові для всіх громадян держави;
- 3) забезпечуються державним примусом;
- 4) не залежать від змісту корпоративних норм;
- 5) норми права є вихідними стосовно корпоративних норм, адже містять загальнообов'язкові правила поведінки.

Корпоративні норми (норми всіх організацій, у тому числі підприємницьких) слід розглядати як правила поведінки, що заповнюють прогалини в системі права і мають субсидіарний (допоміжний) характер. Корпоративними нормами повинні регулюватися лише ті відносини, що зачіпають основи життя колективу (використання фінансів, встановлення умов праці, заохочення робітників, порядок застосування заходів відповідальності тощо), тобто трудові й організаційно-управлінські. (О. Скакун).

Викладене вище дозволяє зробити висновок про те, що *норми права* *посідають важливе місце в системі соціального регулювання суспільних відносин. Підтвердженням цьому є такі аргументи:*

1. *Норми права регулюють найбільш важливі для суспільства та держави відносини між суб'єктами.*

2. *Норми права виражають волю домінуючої частини населення в соціально неоднорідному суспільстві.*

3. *Норми права забезпечуються різними засобами державного впливу аж до примусу.*

4. *Норми права є ефективним засобом вирішення загальносоціальних справ певного суспільства.*

§ 4. Соціально-технічні норми

Разом із соціальними нормами в суспільстві існують і діють **технічні норми** – *правила найбільш доцільного й раціонального поводження людей з предметами природи, знаряддями праці, різноманітними технічними засобами.* Вони містяться в різних інструкціях, технічних паспортах, правилах з експлуатації певних предметів. *Найбільш важливі для суспільства технічні норми мають правову форму.* Закріплення технічних правил в правових нормах надає їм юридичного значення.

У науковій літературі тривалий час точаться дискусії щодо правової природи технічних норм. Одні науковці обстоюють тезу про несоціальний характер технічних норм, інші – що технічні норми є частиною соціальних. Так, на думку М. Марченка, закріплення технічної, технологічної, екологічної, санітарно-гігієнічної норми в юридичному акті не змінює її природу, не робить технічну норму соціальною. Як аргумент вказується на те, що предмет регулювання таких норм не є суто соціальним, а їх суб'єктний склад пов'язаний не тільки з людьми, а й із зовнішнім світом, природою, технікою. Звичайно, такий аргумент не відкидає соціальної значущості технічних норм. Ми поділяємо точку зору

тих науковців, які технічні норми вважають частиною соціальних норм.

Соціально-технічні норми характеризуються як соціальні норми, при цьому вони не перестають бути технічними. Технічні норми не можуть існувати ізольовано від соціальних норм. Як тільки технічні норми перетворюються на загальні правила (норми), вони набувають соціального значення. Соціально-технічні норми, що формуються як певне правило поведінки, встановлюють вимоги щодо предметів зовнішнього світу, на які впливає людина, та містять певну вимогу до самого об'єкта відносин. Регламентуючи у той чи інший спосіб вимоги до об'єкта, соціально-технічна норма регламентує і поведінку суб'єкта у певних відносинах.

Соціально-технічні норми характеризують такі *рис*и:

- обумовленість їх існування законами природи й техніки;
- такі норми не є суто соціальними; відсутня чітка визначеність засобів суспільного забезпечення;
- виключність використання.

Частина технічних норм, які діють у матеріально-виробничій сфері та набули соціального значення, поступово можуть набувати правової сили, перетворюючись на техніко-юридичні норми з ознаками, притаманними нормам права в цілому: обов'язковість та охорона державними засобами аж до застосування примусу.

Техніко-юридичні норми не можна протиставляти соціальним нормам, оскільки вони всі без винятку адресовані людям.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте зміст поняття «соціальне регулювання».
2. Які ознаки поняття «соціальні норми» Ви можете назвати?
3. Класифікуйте соціальні норми за сферами дії.
4. Назвіть спільні риси норм права та корпоративних норм.
5. Які ознаки характеризують поняття «соціально-технічні норми»?

Розділ 11. НОРМИ ПРАВА

- § 1. Норма права, правова норма і юридична норма: співвідношення понять
- § 2. Поняття та види класичних норм права
- § 3. Поняття та види спеціалізованих норм права
- § 4. Структура норми права: поняття та характеристика її елементів
- § 5. Співвідношення норми права та статті нормативно-правового акта

§ 1. Норма права, правова норма і юридична норма: співвідношення понять

Огляд наукової і навчальної юридичної літератури свідчить про вживання науковцями різних термінів, які є словесним позначенням поняття, що відбиває особливий різновид соціальних норм, органічно та необхідно пов'язаний із державою.

Зауважимо, що в науковій і навчальній юридичній літературі вживаються такі терміни, як словесний символ вищезгаданого поняття: 1) «норма права»; 2) «правова норма»; 3) «юридична норма».

Усі вищеназвані терміни являють собою словосполучення, причому їх необхідною складовою є слово «норма», яке до того ж вирізняється своєю неоднозначністю. Традиційно під терміном «норма» у правознавстві розуміють правило поведінки, хоча небезпідставним і методологічно коректним в аспекті структури норми права є твердження про те, що «правило» – це вужча категорія, оскільки воно міститься лише у диспозиції правової норми. Крім того, не зайвим буде нагадати і про те, що термін «спеціалізовані норми права» також є досить умовним, адже такі приписи нестандартного (нетипового) характеру (за винятком норм-принципів) не здійснюють регулятивної функції, оскільки не є правилами поведінки.

У юридичному терміну «норма права» слово «права» вжито у родовому відмінку, що вказує на приналежність елементарної частинки (в даному випадку – норми) більш широкому за обсягом утворенню, яким є позитивне (або об'єктивне) право. У зв'язку з цим видається більш вдалим і методологічно коректним уживання термінів «норма позитив-

ного права» чи «норма об'єктивного права», хоча останні не знайшли свого поширення в навчальній і науковій юридичній літературі.

На підтвердження цієї тези варто навести висловлювання російського правника Л. Морозової, яка, підкреслюючи значення поняття, що розглядається нами, зауважила: *«Норма права – найважливіша частина соціальних норм. Вона частка права, його найважливіший елемент, основоположне поняття правової системи, оскільки всі юридичні поняття, конструкції, вся правотворчість, процеси реалізації та формування права безпосередньо пов'язані з поняттям норми права».*

Слова «правова» та «юридична», що є складовими термінів, розглядувані нами, зазвичай уживаються як синоніми, що не зовсім коректно з погляду їх етимології, а також смислового навантаження.

Так, зокрема, поняття *«правовий»* походить від латинського слова «*jure*», що означає справедливий. І за змістом, і за етимологією коренем слова «справедливість» (лат. «*justitia*») є слово «право» (лат. «*jus*»). Тобто категорія «справедливість» сама по собі вміщує правове начало. Справедливість – це самовираз і самооцінка права і водночас правова оцінка всього позаправового. З огляду на вищевикладене термін *«правова норма»* буквально має перекладатися як *справедливе правило поведінки*.

Поняття «юридичний» походить від лат. слова «*juridicus*», що означає «судовий», а не «правовий». З огляду на цей факт смислове навантаження словосполучення «юридична норма» зводиться до судового правила поведінки (або правила поведінки, створеного судом).

Таким чином, цілком очевидним слід вважати висновок про те, що як терміни «юридична норма» і «правова норма», так і однойменні поняття не можуть бути визнані повною мірою як тотожні ні за своїм змістом, ні за обсягом.

З'ясувавши питання етимології та співвідношення юридичних термінів, які складають предмет нашого розгляду, перейдемо до розкриття змісту однойменних понять. Попередньо слід зазначити, що науковці пропонують практично аналогічну інтерпретацію цих категорій, свідченням чого є огляд навчальної та наукової літератури.

Так, зокрема, М. Байтін під **нормою права** розуміє *загальнообов'язковий, формально визначений припис, що походить від держави та нею охороняється, виражений у вигляді правила поведінки або відправного встановлення та є державним регулятором суспільних відносин*.

О. Скакун у такий спосіб розкриває зміст поняття **«норма права»** (англ. norm of law, legal norm): *це загальнообов'язкове правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), що сформувалося у суспільстві відповідно до визнаної в ньому міри свободи, сформульоване (санкціоноване) і за-*

безпечене державою як юридично значущий засіб регулювання суспільних відносин.

Правова норма, на думку П. Рабіновича, являє собою формально обов'язкове правило фізичної поведінки, яке має загальний характер, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується її організаційною, виховною та примусовою діяльністю.

А. Міцкевич **правову норму** визначає у такий спосіб: це загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене або санкціоноване державою, виражене публічно у формально визначених приписах, як правило, в письмовій формі і охоронюване органом держави шляхом контролю за його дотриманням і застосування передбачених законом заходів примусу за правопорушення.

На думку С. Алексєєва, **юридична норма** може бути визначена як загальнообов'язкове (загальне) правило поведінки, що походить від держави та нею охороняється, надає учасникам суспільних відносин даного виду юридичні права та покладає на них юридичні обов'язки.

В. Бабаєв **юридичну норму** (норму права) розуміє як загальнообов'язкове веління, виражене у вигляді державно-владного припису, що регулює суспільні відносини.

Отже, аналіз навчальної та наукової літератури щодо предмета розгляду свідчить про те, що вчені дають практично аналогічну інтерпретацію категорій «норма права», «правова норма» та «юридична норма», не завжди враховуючи при цьому як їх походження, так і контекст, у якому вживаються однойменні терміни.

З погляду свого змісту всі ці поняття характеризують такі **спільні суттєві ознаки**:

- 1) вони являють собою різновид соціальних норм;
- 2) вони мають загальний характер;
- 3) вони мають формально визначений характер;
- 4) вони походять від держави в особі її органів або від громадянського суспільства чи окремих його інститутів;
- 5) вони є результатом правотворчої діяльності уповноважених на це законодавством суб'єктів права;
- 6) вони гарантовані державою.

Врахування етимології термінопонять, які складають предмет нашого розгляду, свідчить про те, що вони *різняються за своїм обсягом*. Найбільш широкою серед них є категорія «норма права», адже вона охоплює собою як ті правила поведінки, що є справедливими (правові норми), так і ті, що не мають такої властивості; як ті, що створені судо-

вими органами (юридичні норми), так і ті, що є результатом правотворчої діяльності інших суб'єктів.

Що ж до співвідношення категорій «правова норма» і «юридична норма», то відповідь на це питання перебуває у прямій залежності від особливостей національної правової системи, зумовлених правовим статусом судових органів у частині їх правотворчих повноважень. На нашу думку, поняття «правова норма» є ширшим за своїм обсягом, адже для національної правової системи України характерним є те, що в процесі правотворчості Верховному Суду України та Конституційному Суду України відводиться субсидіарна роль, причому питома вага прийнятих ними правил поведінки у системі національного права є незначною.

З урахуванням вищевикладеного можна запропонувати такі визначення понять, які розглядаються нами:

1. Норма права – це формально визначене правило поведінки загального характеру, що здійснює регулятивний або охоронний вплив на суспільні відносини, походить від держави чи громадянського суспільства, реалізація якого гарантована можливістю застосування державного примусу.

2. Правова норма – це формально визначене правило поведінки загального характеру, що здійснює справедливий з погляду домінуючої частини населення регулятивний або охоронний вплив на суспільні відносини, походить від держави чи громадянського суспільства, реалізація якого гарантована можливістю застосування державного примусу.

3. Юридична норма – це формально визначене правило поведінки загального характеру, що здійснює регулятивний або охоронний вплив на суспільні відносини, походить від судового органу, реалізація якого гарантована можливістю застосування державного примусу.

§ 2. Поняття та види класичних норм права

Зважаючи на значення в механізмі правового регулювання суспільних відносин, норми права диференціюються на два різновиди: класичні та спеціалізовані.

Класичні норми права – це формально визначені правила поведінки загального характеру, що здійснюють регулятивний або охоронний вплив на суспільні відносини, походять від держави чи громадянського суспільства, реалізація яких гарантована можливістю застосування державного примусу.

Зазначену загальнотеоретичну категорію характеризують такі **сут-**

тєві ознаки:

1) *загальний характер* норм права означає, що вони поширюють свій вплив на всіх суб'єктів права, що мають відповідний правовий статус. Їх адресатом може бути кожний (тобто, всі без винятку фізичні особи) (ч. 1 ст. 53 Конституції України), громадяни держави (ч.ч. 1-2 ст. 38 Конституції України), батьки і діти (ч. 2 ст. 51 Основного Закону нашої держави), народні депутати України (ч.ч. 1-3 ст. 80 Конституції України), народ (ч. 2 ст. 5 Основного Закону нашої держави), органи законодавчої, виконавчої та судової влади (ч. 2 ст. 6 Конституції України) та інші суб'єкти права.

Варто зауважити, що аналіз більшості наведених вище визначень загальнотеоретичної категорії, що складає предмет розгляду (див. попередній параграф), дозволяє виокремити таку суттєву ознаку норм права, як їх *загальнообов'язковість*, з чим, на нашу думку, повною мірою погодитись не можна. Вживане науковцями словосполучення «загальнообов'язкове правило поведінки» фактично вказує на використання у правовому регулюванні лише імперативного методу та таких способів і кореспондуючих їм різновидів норм права за характером правових приписів, як зобов'язання (зобов'язуючі норми) та заборони (забороняючі норми), що не відповідає правовій реальності, адже правовій активності учасників правовідносин значною мірою сприяють саме дозволи (уповноважуючі норми), відмова від добровільної реалізації яких до того ж не спричиняє негативних для суб'єктів права юридичних наслідків.

2) *формальна визначеність* норм права полягає в тому, що, по-перше, вони знаходять свою зовнішню форму виразу й закріплення в письмових джерелах права, як от нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір та ін.; по-друге, їх текст має вирізнятися своєю лаконічністю, однозначністю та несуперечністю у врегулюванні суспільних відносин;

3) *нормативність* відбиває смисл і призначення об'єктивного права як системи норм. Правові норми є своєрідним загальним масштабом, мірою, еталоном поведінки всіх суб'єктів права;

4) норми об'єктивного права *створюються, як правило, в результаті правотворчої діяльності компетентних державних органів, органів місцевого самоврядування або ж інститутів громадянського суспільства*, причому останні подеколи потребують санкціонування з боку держави;

5) *державна забезпеченість, гарантованість* норм права свідчить про те, що державна влада, держава в цілому підтримують загальні правила, які визнаються державою правовими. Значна частина населення підкоряється вимогам правових приписів лише тому, що вони охороняються різними заходами державного впливу, у тому числі примусовими;

6) *функціональне призначення права* полягає у врегулюванні (впоряд-

куванні) або охороні системи суспільних відносин. Саме наявність цієї ознаки вказує на приналежність норми права до різновиду класичних.

Таким чином, класичній нормі права як первинній клітинці, вихідному структурному елементу системи об'єктивного права притаманні всі основні риси і властивості останнього. Водночас норму права як самостійну юридичну категорію характеризує така суттєва ознака, як мікросистемність, що відбиває її (норми права) внутрішню будову, складовими елементами якої традиційно вважають гіпотезу, диспозицію та санкцію.

Поняття класичної норми права у відображено у вигляді схеми № 20.

У будь-якій державі існує та постійно розвивається значний масив норм права. Найбільш повне уявлення про зазначене правове явище ми можемо отримати завдяки їх класифікації на підставі науково обґрунтованих критеріїв. Розрізняють такі види класичних норм права:

- за функціональною спрямованістю:

1) регулятивні – розраховані на правомірну поведінку суб'єктів і закріплюють їх суб'єктивні права та юридичні обов'язки;

2) правоохоронні (охоронні) – розраховані на неправомірну поведінку суб'єктів і вказують на вид та межі юридичної відповідальності за вчинене правопорушення (норми Особливої Частини КК України, що закріплюють склади конкретних злочинів);

- за предметом правового регулювання (галузевою приналежністю):

1) адміністративні; 2) кримінальні; 3) цивільні; 4) конституційні та ін.;

- за формою закріплення бажаної поведінки суб'єктів (за методом правового регулювання):

1) імперативні – містять категоричні приписи щодо поведінки суб'єктів правовідносин (наприклад, ст. 68 Конституції України містить категоричний припис щодо неухильного додержання кожним Конституції України та законів України);

2) диспозитивні – встановлюють певні права і обов'язки суб'єктів, але за згодою останніх допускають їх доповнення (наприклад, ст. 655 ЦК України визначає права та обов'язки суб'єктів при укладанні договору купівлі-продажу);

3) рекомендаційні – встановлюють варіанти бажаної, але не обов'язкової поведінки. Вказаний різновид норм права адресується акціонерним товариствам, державним підприємствам;

4) заохочувальні – встановлюють засоби заохочування за здійснення бажаних або корисних для держави і суспільства діянь (наприклад, ст. 146 Кодексу законів про працю України передбачає можливість застосування до працівників за особливі трудові заслуги заохочення: нагородження орденами, почесними грамотами тощо);

- за характером правових приписів:

1) *уповноважуючі* – наділяють суб'єктів певними правами (наприклад, ст. 53 Конституції України закріплює право кожного на освіту);

2) *зобов'язуючі* – закріплюють юридичні обов'язки певних суб'єктів (наприклад, ст.67 Конституції України зобов'язує кожного сплачувати податки і збори в порядку та розмірах, установлених законом);

3) *заборонні* – вимагають утриматися від вчинення правопорушень (наприклад, ст. 115 КК України вимагає утриматися від вчинення навмисного вбивства);

- за субординацією в правовому регулюванні:

1) *матеріальні* – є первинним регулятором суспільних відносин і закріплюють суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин або ж визначають вид та межі юридичної відповідальності за вчинене правопорушення (прикладом можуть слугувати норми КК України, ЦК України);

2) *процесуальні* – визначають порядок і форми реалізації та захисту суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин або ж визначають порядок притягнення винних у вчиненні правопорушень до юридичної відповідальності (прикладом можуть слугувати норми ЦПК України або КПК України). Процесуальні норми є похідними від норм матеріального права.

- залежно від суб'єкта правотворчості та юридичної форми закріплення:

1) *норми органів представницької влади*, закріплені в законах та постановах Верховної Ради України, рішеннях органів місцевого самоврядування;

2) *норми глави держави*, закріплені в указах та розпорядженнях Президента України, що мають нормативний характер);

3) *норми органів виконавчої влади*, закріплені в постановах та розпорядженнях Кабінету Міністрів України, нормативних наказах керівників міністерств, державних комітетів, обласних та районних державних адміністрацій та ін.;

4) *норми трудових колективів*, закріплені в колективних трудових договорах та ін.;

- за дією на коло суб'єктів:

1) *загальні* – поширюють свою дію на всіх суб'єктів права (наприклад, норми Розділу 2 Конституції України);

2) *спеціальні* – поширюють свою дію лише на певне коло суб'єктів, які наділені додатковими ознаками, що характеризують вік (наприклад, неповнолітні або пенсіонери), стан фізичного або психічного здоров'я

(наприклад, інваліди), вид діяльності (військовослужбовці, працівники правоохоронних органів) тощо;

3) *виняткові* – встановлюють виняток із загальних та спеціальних правил (у ст. 4 ЗУ «Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів» визначено пільгові категорії осіб, що звільняються від сплати цього податку);

- *за дією у просторі:*

1) *норми міжнародного права* – поширюють свою дію на територію держав, які уклали міжнародні договори;

2) *загальнодержавні норми* – поширюють юридичну силу на територію всієї держави (норми Законів України, Указів Президента України та ін.);

3) *республіканські* – поширюють свою дію на територію суб'єкта федерації або ж територію автономного утворення в межах унітарної держави (норми Конституції Автономної Республіки Крим);

4) *місцеві (локальні)* – поширюють юридичну силу на територію певної адміністративно-територіальної одиниці (області, району, міста, містечка, села);

- *за дією в часі:*

1) *постійні* – норми невизначеної в часі дії (норми Конституції України);

2) *тимчасові норми* – час дії таких норм обмежено певним проміжком часу або ж посиленням на конкретний юридичний факт (норми Розділу 15 Конституції України або ж Закону про Державний бюджет України на поточний рік).

Класифікація класичних норм права відображена у вигляді схеми № 21.

§ 3. Поняття та види спеціалізованих норм права

Окрім класичних, існують так звані «спеціалізовані норми права», що являють собою *приписи нетипового «нестандартного» характеру, в яких відсутні певні властивості, ознаки, об'єктивно притаманні класичній моделі норми права. Вони, на відміну від класичних норм, не можуть бути безпосереднім регулятором суспільних відносин (за винятком норм-принципів), а в механізмі правового регулювання їм відводиться допоміжна роль.*

О. Скакун виокремлює такі *суттєві ознаки спеціалізованих норм права:*

1) *за ступенем самостійності регулювання* – є субсидіарними, до-

помагають основним нормам надати праву завершеності і повноти, беруть участь у правовому регулюванні опосередковано, утворюючи в сполученні з основними нормами єдиний регулятор. Не призначені для самостійного регулювання суспільних відносин;

2) *за структурою* – не мають тих структурних елементів, які об'єктивно властиві класичній моделі норми права (гіпотеза, диспозиція, санкція);

3) *за характером утворення* – похідні, як правило, від основних норм, деталізують, конкретизують їх;

4) *за регулятивними можливостями* – (а) здатні охопити регулюючим впливом принципово нові види суспільних відносин, що вимагають більш глибокої спеціалізації, конкретизації та диференціації в межах загального обсягу і меж дії основної норми; (б) можуть виступати сполучною ланкою між нормами різних галузей права;

5) *за забезпеченістю державним примусом* – їх дія не підкріплюється державно-примусовими засобами.

Серед значного масиву спеціалізованих норм на особливу увагу заслуговують такі:

1) *дефінітивні норми* – містять повне або часткове визначення юридичних понять чи інших категорій (наприклад, ст. 140 Конституції України містить визначення поняття «місцеве самоврядування»);

2) *норми-принципи* – приписи, що закріплюють загальносоціальні та спеціально-юридичні принципи права (наприклад, ст. 8 Конституції України закріплює принципи верховенства права, найвищої юридичної сили Конституції України та прямої дії її норм);

3) *оперативні норми* – приписи, що визначають порядок та час набрання чинності, подовження чи припинення дії окремих норм права або нормативно-правових актів (наприклад, ст. 160 Конституції України визначає час набрання чинності Основним Законом нашої держави);

4) *колізійні норми* (більш вдалий термін для словесного позначення даного поняття – «норми-арбітри») – приписи, що покликані усунути протиріччя між двома чи більше нормами права, що по-різному регулюють одні й ті ж самі суспільні відносини (наприклад, пп. 9, 13 розділу XV Конституції України);

5) *норми-строки (темпоральні норми)* – приписи, що вказують на проміжок часу, настання або проходження якого породжує юридичні наслідки. Строки бувають матеріально-правовими та процесуально-правовими; вимірюються годинами (наприклад, строк адміністративного затримання), добами (зокрема, строк адміністративного арешту), місяцями (наприклад, строк виправних робіт), роками (приміром, строк позбавлення волі);

б) *норми-презумпції* – приписи, що закріплюють обґрунтоване припущення про наявність або відсутність юридично значущих фактів, що є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин (наприклад, ст. 62 Конституції України);

7) *норми-преюдиції* – приписи, що виключають можливість оспорювати раніше доведений юридичний факт, який має документальне підтвердження і слугує підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин (наприклад, встановлені рішенням суду факти в одній юридичній справі сприймаються як раніше доведені, а тому не можуть складати предмета спору при розгляді інших справ, в яких беруть участь одні й ті ж особи);

8) *норми-фікції* – приписи, що містять умовне припущення про існування таких дій або подій (тобто юридичних фактів), яких насправді не було, немає і не могло бути, або ж імовірність існування яких у дійсності є мінімальною (незначною) (наприклад, норма права, закріплена в ч. 1 ст. 46 ЦК України, якою передбачено можливість оголошення судом фізичної особи померлою, якщо в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців);

9) *норми-конструкції* – приписи, що узагальнюють складні за своєю структурою явища (наприклад, конструкції складів злочину чи адміністративного правопорушення).

Класифікація спеціалізованих норм права відображена у вигляді схеми № 22.

Крім наведених вище різновидів спеціалізованих норм права, науковці розрізняють також *установчі норми, норми-засади* (виокремлення їх як самостійного різновиду, на нашу думку, є недоцільним, адже їх приписи є принципами права), *прогностичні норми* та *декларативні норми*.

§ 4. Структура норми права: поняття та характеристика її елементів

Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «структура норми права» в аспекті здійснення методологічної функції є філософська категорія «**структура**». У контексті теми цього параграфа заслуговує на увагу думка Д. Керімова, котрий зауважив, що більш поглиблений аналіз правової структури виявляє необхідність розрізняти внутрішню та зовнішню структуру правових явищ. *Внутрішню струк-*

туру складає певний зв'язок частин єдиного цілісного правового утворення, а зовнішню – певний зв'язок цілісного правового утворення з іншими правовими явищами. Внутрішня структура, наприклад, правової норми утворюється із певного зв'язку між її частинами – гіпотезою, диспозицією та санкцією, а зовнішня – з певного зв'язку між даною правовою нормою та іншими правовими нормами, що належать до одного й того ж інституту права.

З огляду на вищевикладене **внутрішня структура норми права** може бути визначена як її (норми права) внутрішня будова, що полягає в поділі норми права на взаємопов'язані між собою складові елементи, які в процесі взаємодії забезпечують її функціональну самостійність.

Найпоширенішою є ідея про трьохелементну побудову норми права. Ця позиція випливає з того, що норма права, *по-перше*, має встановлювати правило поведінки шляхом закріплення прав та обов'язків суб'єктів; *по-друге*, має визначати умови, за яких суб'єкти можуть реалізувати ці права та обов'язки; і, *по-третє*, закріплює певні засоби забезпечення приписів, що в ній містяться. Відповідно до вищенаведеного кожна норма права логічно складається з диспозиції, гіпотези та санкції (див. схему № 23).

Диспозиція (лат. – розташування, розміщення) – це центральний елемент норми права, в якому у вигляді владного припису визначається те або інше правило поведінки, змістом якого є суб'єктивні та юридичні обов'язки учасників правовідносин. Диспозиція норми права є її обов'язковим структурним елементом.

Гіпотеза (грец. – основа, припущення) – це структурний елемент норми права, в якому визначаються умови дії правила поведінки, визначеного в диспозиції. Завдяки гіпотезі абстрактний варіант поведінки «прив'язується» до конкретної життєвої ситуації, до певної особи. Гіпотеза норми права дає відповіді на такі питання: *де? коли? за яких умов? за яких обставин?* Формальною ознакою, що вказує на наявність у структурі норми права такого її елемента, як гіпотеза, є вживання суб'єктом правотворчості при формулюванні припису норми права слів «якщо», «у разі».

Санкція (лат. *sanctio* – непорушний закон, найсуворіша постанова) – це структурний елемент норми права, який вказує на ті небажані, невігідні для суб'єкта наслідки, що настають у разі невиконання чи неналежного виконання ним вимог, визначених диспозицією правової норми. Наведена інтерпретація поняття «санкція норми права» зорієнтована на негативну юридичну відповідальність і не враховує особливостей позитивної відповідальності, концепцію якої не підтримує автор.

Кожен з названих елементів посідає у структурі правової норми особ-

ливе місце та має власне призначення. Згідно з усталеною в юриспруденції позицією, *без гіпотези норма неможлива, без диспозиції – немислима, без санкції – безсила*. Структура норми права як логічна взаємодія *гіпотези, диспозиції та санкції* у найбільш загальному вигляді може бути відображена такою формулою: *«якщо... (гіпотеза) то ... (диспозиція) інакше (санкція)»*, або *«якщо (гіпотеза) – тоді (диспозиція) – у протилежному випадку (санкція)»*.

Наприклад: Зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби (*диспозиція*), якщо воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб (*гіпотеза*), – карається виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років (*санкція*) (ст. 364 КК України).

Слід зазначити, що в сучасній юриспруденції спостерігаються певні особливості структури окремих видів норм права, які зумовлені специфікою останніх. Так, на відміну від регулятивної норми, в **охоронній нормі** її структурні елементи виконують такі функції:

- **гіпотеза** охоронної норми містить указівки на юридичні факти й на інші юридично значущі обставини (правопорушення, спір), установлює межі дії та застосування даної норми;

- **диспозиція** охоронної норми визначає права і обов'язки сторін у разі недодержання правила поведінки, встановленого для них регулятивною нормою. Саме диспозиція охоронної норми виконує охоронну функцію права;

- **санкція** охоронної норми вказує на негативні правові наслідки недодержання встановленої нормою правила поведінки, визначає спосіб захисту, а також засіб забезпечення правил поведінки.

Кримінально-правова норма як правило поведінки звернена до всіх індивідів до моменту вчинення злочину (заборона вчиняти небезпечні дії); як норма правосуддя – до учасників кримінального процесу після вчинення злочину; як пенітенціарна (виправна) норма – до покараної особи. *Відсутня гіпотеза в охоронній (кримінальній) нормі є гіпотетичною, передбачуваною* (О. Скакун).

Конституційно-правові норми мають у своїй структурі, як правило, лише диспозицію, рідше – гіпотезу і диспозицію (ст. 47 Конституції

України), в окремих випадках – і санкцію (ст. 79 Конституції України). Це зумовлено їх особливим змістом. Конституційно-правові норми встановлюють не правила поведінки в традиційному розумінні, а певний правовий статус, характер діяльності того чи іншого державного органу, тобто зміст конституційних норм має діяльнісний (владний) чи статусний (інституціональний) характер.

Норми, які передбачають адміністративну відповідальність, часто у своїй структурі не містять гіпотези, що пояснюється їх відсильним характером. Санкція не є обов'язковим структурним елементом *адміністративно-правової норми*.

Норми міжнародного права, як правило, не передбачають санкцій. Це пояснюється тим, що норми міжнародного права мають не односторонньо встановлений, а договірний характер, тому не допускають можливості фізичного примусу однією державою стосовно іншої держави – учасника договору, котрий має власну юрисдикцію. Проте контрактна (договірна) норма, яка не захищена державною санкцією, не перестає від цього бути нормою міжнародного права.

Процесуальним нормам права також властиві особливості структури. Маючи тричленну структуру, процесуальні норми визначаються гіпотезою, диспозицією і санкцією норм матеріального права і є формами їх реалізації. *Гіпотеза* процесуальної норми закладена в гіпотезі і диспозиції норми матеріального права. *Диспозиція* норми матеріального права розчиняється в диспозиції процесуальної норми. Відносна самостійність диспозиції процесуальної норми допускає наявність процесуальних *санкцій*, похідних від санкцій матеріальних норм. Отже, обставини реалізації гіпотези, диспозиції, санкції матеріальної норми можуть стати умовами гіпотези процесуальної норми. Норма матеріального права як би «є присутньою» у гіпотезі процесуальної норми.

Пізнання структурних елементів норми права неможливе без їх класифікації, що у відображенні у вигляді схеми № 24.

Розрізняють такі **види гіпотези норми права:**

1. Залежно від свого складу (за кількістю та характером обставин, передбачених нормою) гіпотези поділяються на *прості, складні й альтернативні*.

Простою називається гіпотеза, що ставить дію юридичної норми у залежність від якоїсь однієї умови, однієї фактичної обставини. Наприклад, «особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження» (ст. 7 Закону України «Про громадянство України»).

Складною називається гіпотеза, що ставить дію юридичної норми у

залежність від певної сукупності умов, сукупності фактів (тобто передбачає фактичний юридичний склад). Наприклад, у ст. 76 Конституції України надається перелік вимог, що висуваються до кандидата в народні депутати України. Так, «народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років» (позитивна гіпотеза). Крім того, зазначено, що «не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку» (негативна гіпотеза). Отже, лише за наявності умов, передбачених позитивною гіпотезою, а також відсутністю умов, указаних у негативній гіпотезі, особа може бути обрана народним депутатом України.

Альтернативні гіпотези пов'язують дію норми з однією із декількох перелічених у законі обставин. Так, у ст. 81 Конституції України вказано на обставини, будь-яка з котрих може призвести до припинення повноважень народного депутата.

Прикладом альтернативної гіпотези може слугувати і нормативний припис, за яким «відсторонення працівника від роботи власником допускається у разі: появи на роботі у нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння, відмови або ухилення від обов'язкових медичних оглядів, інструктажу та навчання» (ст. 46 КЗпП України).

2. За ступенем визначеності змісту розрізняють *абсолютно визначені* та *відносно визначені гіпотези*.

В *абсолютно визначеній гіпотезі* вичерпно окреслюються обставини, з наявністю або відсутністю яких пов'язується чинність юридичної норми. Наприклад, при направленні працівників для підвищення кваліфікації з відривом від виробництва за ними зберігається місце роботи і проводяться виплати, передбачені законом (ст. 122 КЗпП України).

Відносно визначена гіпотеза не містить достатньо повних даних про обставини дії норми, обмежує умови застосування норми певним колом формальних вимог. Наприклад, ст. 111 Конституції України передбачає, що Президент може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Диспозиція норми права диференціюється на такі різновиди:

1. За складом (за кількістю обставин, передбачених нормою) диспозиції поділяють на *прості*, *складні* й *альтернативні*.

Проста диспозиція передбачає один конкретний варіант поведінки за наявності певних фактичних обставин, передбачених гіпотезою. На-

приклад, відповідно до ст. 24-1 КЗпП України «у разі укладення трудового договору між працівником і фізичною особою фізична особа повинна у тижневий строк з моменту фактичного допущення працівника до роботи зареєструвати укладений у письмовій формі трудовий договір у державній службі зайнятості за місцем свого проживання у порядку, визначеному Міністерством праці та соціальної політики України».

Складна диспозиція передбачає кілька варіантів поведінки, які одночасно настають за наявності певних фактичних обставин. Наприклад, у ст. 203 Сімейного кодексу України встановлено, що «дочка, син крім сплати аліментів зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю».

Альтернативна диспозиція вказує на кілька можливих варіантів поведінки, але передбачає здійснення лише одного з них. Наприклад, згідно зі ст. 177 КЗпП України «жінки, які мають дітей віком від 3 до 14 років, не можуть залучатись до надурочних робіт або направлятись у від'їждження без їх згоди».

2. За ступенем визначеності прав і обов'язків суб'єктів диспозиції поділяються на *абсолютно визначені* та *відносно визначені*.

Абсолютно визначеною називається диспозиція, що чітко визначає права і обов'язки учасників правовідносин, точно називає варіант поведінки. Наприклад, згідно з положенням ст. 182-1 КЗпП України жінці, яка працює і має двох та більше дітей до 15 років, за її бажанням надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю до семи календарних днів.

Відносно визначеною називається диспозиція, що містить загальні ознаки поведінки учасників правовідносин без досить повних приписів про їх права і обов'язки. Наприклад, відповідно до умов, визначених у ст. 151 КЗпП України, якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни, стягнення може бути зняте до закінчення одного року.

3. За характером уміщених прав і обов'язків диспозиції класифікують на *уповноважуючі*, *зобов'язуючі* й *заборонні*.

Уповноважуючі надають суб'єктам можливість вчинення передбачених у них позитивних дій, вказуючи на варіант їх можливої, дозволеної поведінки. Як правило, на варіанти дозволеної поведінки вказують слова «вправі», «може», «має право». Наприклад, у ст. 27 Конституції України зазначено, що «кожна людина має невід'ємне право на життя».

Зобов'язуючі диспозиції містять припис на вчинення певних позитивних дій, встановлюючи для суб'єктів варіант необхідної поведінки. Як виразники вольової поведінки вживаються терміни «зобов'язаний», «повинен», «належить». Наприклад, згідно з положенням ст. 67 Конституції

України «кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом».

Заборонні диспозиції вказують на заборону вчинення певних протиправних дій. Їх змістом є вимога утриматися від вчинення негативної поведінки, що визнається правопорушенням. Вказівкою на наявність заборонної диспозиції є слова «забороняється», «не вправі», «не може», «не допускається». Наприклад, у ст. 17 Конституції України зазначено: «На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом».

4. За наявністю та характером зв'язку з іншими елементами норми права диспозиції можуть бути умовні, безумовні, захищені та незахищені.

Умовні настають за наявності певних життєвих обставин, що відображаються у гіпотезі. Виражаються у формулі «якщо... – то...».

Безумовні не передбачають залежності прав і обов'язків суб'єктів від настання певних життєвих обставин. Так, норма Конституції, що закріплює право кожного на життя, не має гіпотези. Вона не передбачає умови наявності певних ознак і характеристик «кожного», вбачаючи в ньому будь-яку людину.

Захищеними є диспозиції, права та обов'язки в яких гарантовані негативними наслідками, передбаченими санкцією норми. Вони вміщені, наприклад, у стаття Особливих частин Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення тощо.

Незахищені не мають безпосереднього зв'язку із санкцією норми, що, як правило, відсутня. Наприклад, норма Конституції України, за якою Президент здійснює помилування засуджених за кримінальні злочини, не має санкції і не забезпечується засобами примусового характеру.

Санкція норми права **поділяється на такі різновиди:**

1. За ступенем визначеності: *абсолютно визначені* та *відносно визначені*.

Абсолютно визначеною називається санкція, в якій точно зазначені вид і міра юридичної відповідальності за порушення норми права (звільнення з роботи; чітко визначений розмір штрафу і т.ін.).

Санкції норм про майнову відповідальність здебільшого є абсолютно визначеними. До різновиду абсолютно визначених можна віднести санкцію норми права, закріпленої в ст. 41 КЗпП України, що передбачає юридичну відповідальність у виді розірвання трудового договору за вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку.

Відносно визначеною називається санкція, в якій межі юридичної відповідальності за порушення норми права зазначені від мінімальної до максимальної або лише до максимальної. В цьому випадку правозастосовним органам надається можливість вирішувати юридичну справу, зважаючи на конкретні її обставини.

Відносно визначений характер мають більшість санкцій кримінального права, які встановлюють мінімальні та максимальні межі покарання (наприклад, позбавлення волі від 1 до 5 років).

2. За складом санкції поділяють на *прості, складні та альтернативні*.

Проста санкція вказує на можливість настання одного невігідного для правопорушника наслідку. Наприклад, втрата депутатського мандата у разі відмови скласти присягу (ст. 79 Конституції України.).

Складна санкція вказує на можливість одночасного настання двох чи більше негативних для правопорушника наслідків (наприклад, позбавлення волі з конфіскацією майна).

Альтернативна санкція вказує на можливість настання одного з кількох визначених у ній негативних для правопорушника наслідків. Наприклад, санкція охоронної норми права, закріпленої в ч. 1 ст. 345 КК України, згідно з якою погроза вбивством працівникові правоохоронного органу карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк.

3. За призначенням санкції можуть бути *штрафними, правовідновлюючими та попереджувальними*.

Штрафні (або каральні) – передбачають позбавлення волі, штраф, догану, стягнення матеріального збитку та ін. Основне завдання каральних санкцій – загальна та індивідуальна превенція (запобігання) правопорушенням, виправлення і перевиховання правопорушників. *Штрафні санкції характерні для заборонних норм*. Наприклад, позбавлення волі, позбавлення батьківських прав тощо.

Правовідновлюючі (або компенсаційні) – передбачають усунення заподіяної фізичній або юридичній особі шкоди і відновлення її прав. Вони спрямовані на відновлення попереднього стану порушених прав і законних інтересів, виконання правопорушником покладених на нього і невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків: відновлення на старому місці роботи незаконно звільненого, стягнення аліментів та ін. Їх основне завдання – відновлення порушеного права. Наприклад, відповідно до норм цивільного законодавства договір, укладений недієздатним, визнається недійсним. Це може бути також відібрання індиві-

дуально-визначеної речі у боржника і передача її кредиторів, відновлення на попередній роботі (посаді) незаконно звільнених робітників, сплата аліментів тощо.

Попереджувальні (превентивні) – забезпечують запобігання правопорушенню та сприяють перевихованню. До *заходів попереджувального впливу* відносять такі: привід, арешт майна, затримання як підозрюваного та ін.

4. За спрямованістю негативних наслідків санкції можуть бути *особистими та майновими*.

Особисті санкції націлені на позбавлення певних особистих прав. Так, завідомо незаконне затримання карається позбавленням права обіймати певні посади на строк до п'яти років або обмеженням волі на строк до трьох років (ст. 371 КК України).

Майнові санкції передбачають втрати матеріального (як правило, у грошовому еквіваленті) характеру. Зокрема, відповідно до положення ч. 1 ст. 55 Господарського кодексу України суб'єкти господарювання несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах належного їм майна, крім випадків, передбачених законодавством. Майнова відповідальність передбачена санкціями кримінального, адміністративного, фінансового, господарського, трудового та інших галузей права. Майнова відповідальність застосовується у виді конфіскації майна, штрафу, відшкодування збитків тощо.

§ 5. Співвідношення норми права та статті нормативно-правового акта

Норми права закріплюються у статтях нормативно-правових актів у різні способи щодо викладення елементів норм права. Їх класифікація проводиться за такими підставами: *за повнотою викладення норм права* та *за рівнем узагальнення* (див. схему № 25).

За повнотою викладення норм права (виходячи зі способів викладу правових норм у статтях нормативно-правових актів) їх класифікують на *повні, відсильні* (англ. *reference norm*), *бланкетні* (англ. *blanket norm*).

Прямий (повний) спосіб – у статті нормативно-правового акта викладені всі структурні елементи норми права, тобто правило поведінки та стаття нормативно-правового акта за обсягом збігаються: в даній статті міститься одна норма права. Наприклад, у ст. 99 Житлового кодексу України містяться всі структурні елементи норми права: «У разі припинення дії договору най-

мання житлового приміщення (одночасно припиняється дія договору піднаймання) піднаймач і члени його сім'ї (а також тимчасові мешканці) зобов'язані негайно звільнити займане приміщення. У разі відмовлення вони підлягають виселенню в судовому порядку, а з будинків, що загрожують обвалом, – в адміністративному порядку».

Відсильний спосіб – у статті нормативно-правового акта викладені не всі структурні елементи даної норми права, але в ній вказується, в якій статті цього ж самого нормативно-правового акта викладений елемент норми, якого бракує. В даному випадку норма права у повному обсязі міститься у кількох статтях даного нормативного акта. Наприклад, у ст. 104 КК України вказано, що звільнення від відбування покарання з випробуванням застосовується до неповнолітніх відповідно до статей 75–78 цього Кодексу.

Бланкетний спосіб – у статті нормативно-правового акта викладені не всі структурні елементи норми права, але з цієї ж статті випливає, що елемент правила поведінки, якого бракує, викладений в іншому нормативно-правовому акті. В такому випадку норма права в повному обсязі міститься як у статті даного нормативно-правового акта, так і у статті іншого нормативно-правового акта. Наприклад, у ст. 197 КЗпП України закріплено, що молодим спеціалістам – випускникам державних навчальних закладів надається робота за фахом на період не менше трьох років у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. У даному випадку здійснюється відсилання до іншого нормативно-правового акта Кабінету Міністрів України.

За рівнем узагальнення розрізняють *абстрактний* і *казуїстичний* способи викладення норм права.

Абстрактний спосіб – зміст норми розкривається загальними, абстрактними, неіндивідуалізованими поняттями. Наприклад, норма права, закріплена в ст. 8 ЦК України, містить правила застосування цивільного законодавства за аналогією: при неможливості використання аналогії закону права та обов'язки сторін визначаються виходячи із загальних основ та сенсу цивільного законодавства і вимог розумності та справедливості.

Казуїстичний (казуальний) – зміст норми розкривається індивідуалізованими поняттями через перелік певних фактів, ознак та ін. Наприклад, норма Сімейного кодексу України, що визначає перешкоди до укладення шлюбу: наявність іншого шлюбу; наявність відносин спорідненості; недієздатність хоча б однієї особи.

Контрольні запитання:

1. Як співвідносяться поняття «норма права», «правова норма» та «юридична норма»?
2. Назвіть ознаки поняття «класична норма права».
3. За якими критеріями здійснюється класифікація класичних норм права?
4. Розкрийте зміст поняття «спеціалізовані норми права».
5. Які ви знаєте різновиди спеціалізованих норм права з огляду на їх функціональне призначення в механізмі правового регулювання суспільних відносин?
6. Охарактеризуйте структурні елементи норми права.
7. За якими підставами здійснюється класифікація структурних елементів норми права?
8. Охарактеризуйте відомі вам способи викладення норм права у статтях нормативно-правового акта.

Розділ 12. ПРАВОУТВОРЕННЯ ТА ФОРМИ ПРАВА

- § 1. поняття, види та принципи правотворчості
- § 2. Правотворчий процес: поняття та його стадії
- § 3. Характеристика джерел (форм) об'єктивного права
- § 4. Поняття та різновиди нормативно-правових актів
- § 5. Межі чинності нормативно-правових актів

§ 1. Поняття, види та принципи правотворчості

Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «правотворчість» є категорія «правоутворення», що стала предметом дослідження вітчизняних науковців лише останнім часом у зв'язку з формуванням в Україні громадянського суспільства, котре покликане стати тією силою, що породжує право, тобто основним джерелом об'єктивного права.

Аналіз наукової та навчальної юридичної літератури свідчить про відсутність суттєвих розбіжностей у поглядах учених щодо розуміння поняття правоутворення, підтвердженням чого є такі його інтерпретації.

А. Колодій під **правоутворенням** розуміє *поступовий і послідовний процес реалізації, втілення політичних, економічних і духовних закономірностей і принципів у відповідні правові форми, їх переведення на мову юридичних принципів і норм*. Тобто правоутворення – це найбільш широка правова категорія, що охоплює виникнення, розвиток і зміну права. Зазначене родове поняття, на думку вченого, базується на теорії співвідношення правової держави і громадянського суспільства, за якою домінуюче значення має громадянське суспільство, яке утворює право у вигляді неінституціональних форм, тобто принципів правосвідомості, правових теорій і концепцій, конкретних правовідносин і т.ін. Роль держави при цьому вбачається в тому, щоб досліджувати, узагальнювати і систематизувати ці неінституціональні форми для того, щоб формулювати їх у формалізовані, загальнообов'язкові правила поведінки, зовнішньо відображені у системі нормативно-правових актів, у тому числі й системі законодавства, і лише після цього безпосередньо займатися правотворчістю.

На думку О. Дашковської, **правоутворення** – це відносно тривалий процес формування юридичних норм, що починається з визнання дер-

жавою певних повторюваних суспільних відносин, усвідомлення необхідності їх правового регулювання, формального закріплення і державного захисту юридичних приписів.

Аналіз наведених дефініцій поняття «правоутворення» дає підстави для висновку про те, що це *гранично широка категорія, яка охоплює собою всі етапи виникнення та формування права.*

Традиційно вчені виокремлюють **3 етапи правоутворення:**

- **1 етап**, на якому відбувається формування певних суспільних відносин, які в результаті багаторазового повторення набувають нормативного характеру;

- **2 етап (правозакріплення)** – відбувається державне санкціонування суспільної та державної (в історичному аспекті передусім судової) практики, її розгорнуте законодавче закріплення. Шляхом правозакріплення складаються основи правового регулювання суспільних відносин;

- **3 етап (правотворчість)** – держава з метою конкретизації та деталізації основ правового регулювання самостійно створює широке коло правових приписів.

Етапи правоутворення відображені у вигляді схеми № 26.

З огляду на те, що за сучасними уявленнями право існує не лише у вигляді правових норм, а й як правосвідомість, правовідносини, правомірна поведінка, виокремлюють такі **рівні правоутворення:**

а) *гносеологічний*, який відображує процес виникнення і становлення права у формі правосвідомості;

б) *матеріальний*, на якому право формується у вигляді конкретних правовідносин – правового зв'язку суб'єктивних прав і обов'язків, що із сфери можливого трансформуються в реальність за допомогою правомірної поведінки;

в) *інституціональний*, якому притаманне існування права як системи правових норм. Саме ця система і є результатом правотворчості.

Юридичний термін «правотворчість» є складним, адже утворився в результаті об'єднання двох слів «право» і «творчість», тому його смислове навантаження фактично зводиться до творення (створення) права. Однак такий підхід до розуміння правотворчості є дещо спрощеним, адже функціональне призначення цього виду діяльності уповноважених суб'єктів правовідносин не може бути обмежене лише створенням нових норм права, а передбачає у тому числі зміну й систематизацію чинних правових норм або ж скасування застарілих.

У загальнотеоретичній науці склалися різні погляди науковців щодо розуміння поняття «*правотворчість*», свідченням чого є такі його дефі-

ніції.

Правотворчість – це діяльність державних органів з ухвалення, зміни та скасування юридичних норм (М. Матузов, О. Малько).

Правотворчість – це спеціальна діяльність компетентних органів, у результаті якої закон отримує юридичну силу і вступає в дію (С. Алексєєв).

Правотворчість – це правова форма діяльності державних органів за участю інститутів громадянського суспільства, що полягає у встановленні (санкціонуванні), зміні чи скасуванні юридичних норм (О. Скакун).

Аналіз наведених інтерпретацій категорії «правотворчість» дає підстави для таких висновків:

- *по-перше*, правотворчість як динамічний елемент правової системи можна розглядати і як діяльність, і як правову форму діяльності, однак при цьому не можна штучно обмежувати коло її суб'єктів лише державними органами (або компетентними органами), на чому слушно наголошує О. Скакун, розширюючи його інститутами громадянського суспільства;

- *по друге*, результатом правотворчості є набрання чинності не лише таким за юридичною силою різновидом нормативно-правового акта, як закон, що за своєю значущістю є основним джерелом національного права, але й іншими джерелами об'єктивного права;

- *по-третє*, наведені визначення категорії, що розглядається нами, не містять такої суттєвої ознаки поняття правотворчості, як її здійснення в процедурно-процесуальному порядку згідно з нормами закону та правовим регламентом. Щоправда, згадана суттєва риса правотворчості не є характерною для інтелектуальної творчої діяльності, що має своїм наслідком створення таких джерел об'єктивного права, як правова доктрина, правовий звичай та релігійно-правовий текст.

З огляду на вищевикладене зазначимо, що загальнотеоретичну категорію «правотворчість» у її сучасному розумінні характеризують **такі суттєві ознаки:**

1) здійснюється переважно державними органами за участю інститутів громадянського суспільства;

2) має інтелектуальний творчий характер;

3) полягає у встановленні нових норм права, зміні чинних або скасуванні застарілих норм;

4) здійснюється у процедурно-процесуальному порядку згідно з нормами закону та правовим регламентом;

5) отримує завершення в письмовому документі – нормативно-правовому акті чи іншому джерелі права.

Зважаючи на наведені вище ознаки, можна запропонувати таке визначення: **правотворчість** – це інтелектуальна творча діяльність переважно державних органів за участю інститутів громадянського суспільства, що має на меті створення нових, зміну чинних або ж скасування застарілих норм права і отримує своє завершення в письмовому документі – нормативно-правовому акті чи іншому джерелі права.

З'ясування юридичної природи правотворчості вимагає дослідження цього правового феномена в усій багатоманітності його проявів, що може бути забезпечено за допомогою його класифікації за такими критеріями:

- за суб'єктами розрізняють:

1) *правотворчість держави* (здійснюється державними органами та їх посадовими особами);

2) *правотворчість громадянського суспільства та його інститутів*;

- за юридичною силою нормативно-правового акта, що є результатом правотворчості:

1) *законотворчість* – діяльність Парламенту (або народу) з підготовки та прийняття законів;

2) *підзаконна правотворчість* – діяльність органів публічної влади з підготовки та прийняття підзаконних нормативно-правових актів (указів глави держави, постанов уряду тощо);

- за формою участі держави у правотворчості:

1) *безпосередня правотворчість* – діяльність із підготовки та прийняття нормативно-правових актів органами держави та уповноваженими на це посадовими особами;

2) *санкціонована правотворчість* – діяльність державних органів з надання дозволу на набрання чинності нормативно-правовими актами, підготовленими інститутами громадянського суспільства;

3) *спільна правотворчість* – це узгоджена діяльність органів публічної влади з підготовки та прийняття нормативно-правових актів;

4) *делегована правотворчість* – це діяльність, зміст якої полягає у тимчасовій передачі правотворчих повноважень від вищого за ієрархією органу державної влади державному органу нижчого рівня;

- за функціональним призначенням:

1) *правотворчість, у процесі якої створюються нові норми права* (забезпечується здійснення функції первинного регулювання суспільних відносин);

2) *правотворчість, у процесі якої змінюються чинні або скасовуються застарілі норми права* (забезпечується здійснення функції оновлення нормативно-правового матеріалу);

3) *правотворчість, у процесі якої здійснюється систематизація законодавства (забезпечується здійснення функції вдосконалення законодавства у формі кодифікації та консолідації);*

- за суб'єктами розрізняють такі види правотворчості громадянського суспільства:

1) *безпосередня правотворчість народу, що здійснюється шляхом референдуму;*

2) *правотворчість об'єднань громадян; комерційних організацій; трудових колективів.*

Умовою створення сучасної системи національного законодавства, що максимально повною мірою відповідає закономірностям суспільного розвитку, є необхідність *урахування суб'єктами правотворчості у процесі підготовки та прийняття нормативно-правових актів чи інших джерел права цілої низки основоположних ідей, незаперечних вимог, які в теорії права отримали назву **принципи правотворчості.***

Найбільш важливими серед них є такі:

1. *Принцип законності, який передбачає:*

- прийняття нормативно-правових актів чи інших джерел права лише тими суб'єктами, котрі уповноважені на це чинним законодавством, і лише у чітко визначених межах;

- дотримання суб'єктами правотворчості встановленої процедури підготовки та прийняття нормативно-правового акта чи іншого джерела права;

- відповідність юридичної форми нормативно-правового акта його змісту;

- несуперечність нового нормативно-правового акта Конституції, законам, загальноновизнаним нормам і принципам міжнародного права.

2. *Принцип демократизму передбачає:*

- можливість прийняття найбільш важливих нормативно-правових актів у формі референдуму;

- можливість звернення громадян держави до органів публічної влади з правотворчою ініціативою;

- залучення громадян держави до обговорення проектів нормативно-правових актів, які мають велику суспільну значущість та торкаються інтересів значної частини населення.

3. *Принцип гласності тісно пов'язаний з принципом демократизму, оскільки передбачає участь спільноти в обговоренні проектів нормативно-правових актів. Крім того, цей принцип зобов'язує державу інформувати населення про результати правотворчої діяльності органів публічної влади. Частина 2 ст. 57 Конституції України містить норматив-*

ний припис, за яким закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, тобто шляхом їхнього опублікування в офіційних друкованих виданнях.

4. *Принцип науковості* вимагає:

- розробки науково обґрунтованої стратегії правотворчості в державі;
- визначення та планування пріоритетності нормативно-правових актів, що ухвалюються;
- прогнозування соціальних наслідків дії нових нормативно-правових актів;
- урахування досягнень вітчизняної та світової юридичної науки, особливо в частині юридичної техніки.

5. *Принцип професіоналізму* ґрунтується на тому, що правотворчість (і особливо законотворчість) як вид державної діяльності потребує спеціальних знань, навичок та умінь, а тому вимагає залучення до розробки проектів нормативно-правових актів висококваліфікованих спеціалістів з відповідних галузей науки, учених-юристів і юристів-практиків, що мають необхідні знання та досвід.

6. *Принцип системності* означає, що зміст нових форм права не повинен суперечити змісту чинної системи законодавства, не повинен містити юридичних колізій, прогалин, дублювання нормативного матеріалу.

§ 2. Правотворчий процес: поняття та його стадії

Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «правотворчий процес» є категорія «юридичний процес». У навчальній літературі зазначається, що **юридичний процес** – це завжди певна сукупність вчинюваних послідовно дій та актів, що приймаються (М. Зайцев).

Зважаючи на такий підхід до розуміння поняття юридичного процесу, категорія «**правотворчий процес**» може бути визначена як *система послідовних організаційних дій, взаємозв'язаних процедур щодо підготовки, прийняття й оприлюднення нормативно-правових актів та інших джерел права*.

Традиційно науковці виокремлюють такі стадії правотворчого процесу:

1. Передпроектна стадія (стадія правотворчої ініціативи), на якій виникає юридичний мотив про необхідність первинного регулювання

суспільних відносин або ж корегування нормативно-правового матеріалу. Своє логічне завершення означений мотив отримує у формулюванні правотворчої ініціативи.

Правотворча ініціатива – це передбачена законом та гарантована державою можливість індивідуальних або колективних суб'єктів права звернутися до органу публічної влади як уповноваженого суб'єкта правотворчості з підготовленим проектом нормативно-правового акта або ж пропозицією про його створення, якій кореспондує юридичний обов'язок цього органу розглянути пропозицію та ухвалити по ній передбачене законом рішення.

Одним із виявів правотворчої ініціативи є законодавча ініціатива, правом здійснення якої, згідно з нормами чинного законодавства, наділене обмежене коло суб'єктів. Відповідно до ч. 1 ст. 93 Конституції України, право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України.

2. Проектна стадія, в межах якої приймається рішення про розробку проекту нормативно-правового акта, здійснюється підготовка його тексту, попередній розгляд правотворчим органом, обговорення та узгодження проекту з зацікавленими організаціями, після чого допрацьований проект із усуненими протиріччями та зауваженнями передається на розгляд уповноваженого суб'єкта правотворчості.

Так, наприклад, проект закону про Державний бюджет України на наступний рік розробляє Кабінет Міністрів України і не пізніше 15 вересня кожного року подає його на розгляд Верховної Ради України (ст. 96 Конституції України).

3. Стадія прийняття нормативно-правового акта небезпідставно вважається основною стадією правотворчості. Її особливість зумовлена способом здійснення компетенції уповноваженим суб'єктом правотворчості. Якщо орган публічної влади (державний орган або ж орган місцевого самоврядування) є єдиноначальним (наприклад, глава держави), для прийняття нормативно-правового акта достатньо волевиявлення однієї посадової особи. Якщо ж уповноважений суб'єкт правотворчості є колегіальним органом, управлінське рішення приймається колективом державних службовців, тобто шляхом голосування. Так, згідно зі ст. 91 Конституції України Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, тобто шляхом голосування народних депутатів.

4. Засвідчувальна стадія, в межах якої прийнятий нормативно-правовий акт скріплюється підписом тієї посадової особи, котра упов-

новажена на це законом. Так, зокрема, закони України оприлюднюються за підписом Президента України, що є виявом загальноновизнаної світової практики законотворчості. *Окремі укази глави держави, що мають нормативний характер, скріплюються підписами Прем'єр-міністра та міністра, відповідального за акт та його виконання.* Таке правове явище в теорії правотворчості отримало назву **контрасигнації**.

5. Реєстраційно-інформаційна стадія, в межах якої здійснюється обов'язкова державна реєстрація нормативно-правових актів та їх опублікування в офіційних друкованих виданнях або ж доведення до відома виконавців (адресатів) у інший спосіб, визначений Указом Президента України від 10 червня 1997 року № 503/97 «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів і набрання ними чинності».

Стадії правотворчого (законотворчого) процесу відображені у вигляді схеми № 27.

§ 3. Характеристика джерел (форм) об'єктивного права

Загальноновизнаним є той факт, що термін «джерело права» вперше був залучений до наукового обігу понад дві тисячі років тому Тітом Лівієм. У своїй праці «Римська історія» він назвав Закони XII таблиць джерелами всього публічного і приватного права, оскільки вони стали витоками чинного права для давньоримських юристів. Таке розуміння джерела права ґрунтувалося на первинному лінгвістичному значенні слова «джерело» (під ним В. Даль розумів «будь-яке начало чи підставу, корінь і причину, вихідне положення»).

Що ж до однойменного поняття, то в сучасній юридичній літературі немає однозначності у підході до його розуміння і тлумачення. Водночас більшість учених-юристів *джерело права ототожнюють з формою виразу права.*

Так, наприклад, П. Рабінович прямо говорить про те, що *джерела юридичних норм відображаються поняттям форми права (зовнішньої); В. Хропанюк джерело права визначає як спосіб виразу та закріплення правових норм, правовий термін, який використовується для позначення зовнішньої форми виразу правових норм (наприклад, офіційні державні документи); А. Піголкін вважає, що джерело права – це форма, за допомогою якої державна воля стає правовою нормою; С. Комаров під джерелом права розуміє сукупність способів формування, своєрідного документування державної волі.*

Таке розуміння джерела права неповне, оскільки даний правовий

термін є багатозначним. Саме таку оцінку дає і В. Копейчиков. Він, зокрема, вважає, що зміст понять «джерело права» і «форма права» буде різним залежно від того, в якому контексті вони вживаються – чи стосовно права як цілого, чи стосовно окремої норми, групи норм. Більше того, на його погляд, право має внутрішню та зовнішню форму, під якими традиційно розуміються: у першому випадку – внутрішня будова права, його структура, поділ на галузі та інститути; у другому – система законодавства. І нарешті, В. Копейчиков зазначає, що термін «джерело права» зазвичай використовується для позначення того, що породжує право. Це можуть бути юридичні мотиви, суспільні відносини, що мають правову природу, конкретні фактичні правовідносини, правові принципи, закони, міжнародно-правові угоди, досягнутий рівень правової культури, правосвідомість, загальнолюдські цінності та ін.

Ще більшу багатозначність розуміння джерела права знаходимо у В. Лазарева. Цей правовий термін, на думку вченого, може вживатися в таких значеннях:

1) в аспекті пізнання права (правової науки) джерелами права можуть бути історичні пам'ятки (Руська Правда, Солічна Правда та ін.) і дані археології (Закони XII таблиць та ін.); чинні нормативно-правові акти (Конституція України, КПК України та ін.); юридична практика (Постанови Пленуму Верховного Суду України та ін.); договори; судові промови; праці вчених-юристів та ін.;

2) джерело права – сила, яка створює правові норми. Такою силою є державна влада, яка реагує на потреби суспільства;

3) джерело права – чинники, що зумовлюють появу та дію права, а саме:

- правотворча діяльність держави;
- воля пануючого класу чи домінуючої частини населення;
- матеріальні умови життя суспільства;

4) вузький смисл поняття «джерело права» вказує на те, якими нормами керуються правозастосовні органи при вирішенні конкретних юридичних справ;

5) джерело права – форма виразу державної волі, в якій міститься правове рішення державної влади. Зазначене поняття джерела права має значення своєрідної «ємності», з якої можна почерпнути норми права. За допомогою форми право набуває своїх невід'ємних рис: формальну визначеність, загальновідомість, загальнообов'язковість.

Саме в формально-юридичному аспекті ми й розглядатимемо в подальшому поняття «джерело права».

Сучасна юридична наука виокремлює такі форми об'єктивного права:

- правовий звичай;
- правовий прецедент;
- нормативний договір;
- правову доктрину;
- релігійно-правовий текст;
- загальні принципи права;
- нормативно-правовий акт.

Наведені різновиди форм (джерел) об'єктивного права відображені у вигляді схеми № 28.

Правовий звичай – це звичаєве правило поведінки загального характеру, що санкціоноване державою та нею охороняється.

Рене Давід залежно від ролі у правовій системі розрізняє три види звичаїв.

1. Звичаї (*secundum legem*) – доповнення до закону, покликані полегшити з'ясування розуміння тих термінів і словосполучень закону або судового рішення, що вживаються в особливому значенні (наприклад, зловживання правом).

2. Звичаї (*praeter legem*) – крім закону, застосовуються у випадку існування прогалин у праві.

3. Звичаї (*contra legem*) – проти закону, якщо існує колізія звичаю й закону, то перевага надається звичаю.

Слід зазначити, що в національній правовій системі нашої держави правовий звичай не є поширеним джерелом права. Водночас у ст. 7 ЦК України вказується на звичай як на джерело цивільного права і визначаються засади його застосування. Так, зокрема, ч. 1 вищезгаданої статті містить положення, згідно з яким «цивільні відносини регулюються звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту»; ч. 2 розкриває зміст цього поняття, під яким розуміють *правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин*.

Прикладом правового звичаю, що документально зафіксований, може слугувати правило поведінки, закріплене в ч. 4 ст. 82 Конституції України: «Перше засідання Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат України». Це є цілком виправданим, оскільки за умов, коли новообрані народні депутати не обізнані з діловими та організаційними «якостями» один одного, перевага надається найбільш досвідченій і поважній людині з огляду на її вік. Такий підхід повністю вкладається в усталені морально-етичні уявлення українського народу про організацію суспільного співжиття, що базується на повазі до старших.

Правовий (судовий або адміністративний) прецедент – це документально оформлене рішення судового чи адміністративного органу держави з конкретної справи, що є обов'язковим при вирішенні аналогічних справ у майбутньому.

Структура правового прецеденту – це його внутрішня будова. На думку О. Романова, автора навчального посібника «Правова система Англії», будь-який прецедент містить дві частини: *ratio decidendi* та *obiter dictum*.

Ratio decidendi (з лат. «обґрунтоване рішення») – це та частина рішення суду, в якій викладаються норми права, що є підставою для вирішення даної справи. Його не можна ототожнювати з самим судовим рішенням, оскільки воно не є процесуальним документом. У цій частині виявляються принципи права, на підставі яких суд ухвалює рішення у справі.

Інша частина рішення суду розглядається як *obiter dictum* (з лат. «сказане попутно») – зауваження суду, зроблені ним як би «між іншим» з питань, які безпосередньо не входять до предмета судового рішення. Це можуть бути, наприклад, міркування суду з приводу того, як необхідно було б вчинити, якби факти справи були іншими. На відміну від *ratio decidendi*, ці висловлювання не формулюють той чи інший принцип права і не обґрунтовують рішення.

Вказана форма права розповсюджена в державах, які належать до англосаксонської правової сім'ї (Великобританії, США, Канаді, інших країнах).

Залежно від суб'єкта, котрий приймає рішення, що породжує прецедент, його називають адміністративним чи судовим.

З огляду на час прийняття розрізняють: а) деклараторні прецеденти – судові рішення, прийняті в минулому; б) креативні прецеденти – ті судові рішення, що утворюють нові норми права.

У вітчизняній юридичній науці довгий час триває дискусія щодо визнання чи невизнання як джерела національного права правового прецеденту, а відтак і судової практики. На нашу думку, найбільш вагомим аргументом на користь обґрунтування першої позиції виявився Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р., ст. 17 якого визначає, що «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права». Зважаючи на той факт, що рішення Європейського суду з прав людини за своєю юридичною природою є правовими прецедентами, в Україні на законодавчому рівні створено умови для застосування судами України правового прецеденту як одного з основних джерел права.

Нормативний договір – це документально оформлене спільне, узгоджене рішення двох або більше сторін, яке містить норми права. За значену форму об'єктивного права ще називають **договором з нормативно-правовим змістом** або **нормативно-правовим договором**.

Найбільш поширеними є такі різновиди нормативних договорів:

1) *міжнародний договір*, який укладається, як правило, між державами і є джерелом міжнародного права. Згідно з ч. 1 ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України;

2) *колективний договір*, що укладається між адміністрацією підприємства, яка представляє інтереси власника, та профспівковою організацією, котра представляє інтереси трудового колективу. Цей різновид нормативного договору є джерелом трудового права і має локальну дію;

3) *конституційний договір*, як правило, укладається при створенні федеративної держави і є джерелом галузі конституційного права. В історії незалежної України 8 червня 1995 р. мав місце факт укладення Конституційного Договору між Верховною Радою України і Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», який дозволив подолати політичну кризу, що виникла в результаті протистояння двох загальнодержавних представницьких органів державної влади.

Від нормативних договорів, які є джерелом об'єктивного права, необхідно відрізнити цивільно-правові договори, що мають персоніфікований, індивідуально-разовий характер і не містять правових норм.

Правова доктрина – це систематизоване вчення, що є способом розуміння (трактування) правових явищ і процесів, якому надається загальнообов'язковий характер при вирішенні конкретних юридичних справ. Правова доктрина відіграє важливу роль у правозастосовній практиці держав, які належать до сім'ї мусульманського права та сім'ї загального права.

Релігійно-правовий текст – це письмовий документ, що містить релігійні норми, якому держава надає загальнообов'язковий характер при вирішенні конкретних юридичних справ (Біблія, Коран, Веди). Зазначене джерело права особливо широкого розповсюдження отримало в тих державах, що належать до сім'ї мусульманського права.

Загальні принципи права – це основоположні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю та найвищою імперативністю і можуть бути підставою для вирішення конкретних юри-

дичних справ за наявності прогалин в об'єктивному праві.

Нормативно-правовий акт – це прийнятий у встановленому порядку та відповідній юридичній формі письмовий документ уповноваженого суб'єкта правотворчості, яким встановлюються, змінюються чи скасовуються юридичні норми. Більш повна характеристика зазначеного джерела об'єктивного права наведена в наступному параграфі.

Отже, наявність і функціонування того чи іншого джерела об'єктивного права в національній правовій системі держави визначальною мірою залежить від приналежності її до відповідної правової сім'ї. Зважаючи на приналежність України до сім'ї континентального права, основним джерелом об'єктивного права в нашій державі є **нормативно-правовий акт**.

§ 4. Поняття та різновиди нормативно-правових актів

Важливим завданням загальнотеоретичної юридичної науки та одноїменної навчальної дисципліни є формування у майбутніх юристів-практиків такого рівня правосвідомості, техніко-юридичної культури, який передбачає наявність необхідних теоретичних знань про окремі різновиди правових актів, а також правила, прийоми та специфічні засоби їх підготовки, оформлення, а для нормативно-правових актів – до того ж опублікування та систематизації. Тому нагальною для теорії права є потреба з'ясування юридичної природи кожного з різновидів правових актів.

Аналіз навчальної та наукової юридичної літератури свідчить про єдність учених у підході до розуміння поняття **нормативно-правовий акт**, під яким зазвичай розуміють *прийнятий у встановленому порядку та відповідній юридичній формі письмовий документ уповноваженого суб'єкта правотворчості, яким встановлюються, змінюються чи скасовуються юридичні норми*. Основне призначення нормативно-правового акта полягає в тому, що він є зовнішньою формою виразу та закріплення правових норм.

Поняття «нормативно-правовий акт» характеризують *такі ознаки*:

- це письмовий документ, який має відповідну юридичну форму (назву);
- розробляється і приймається уповноваженими суб'єктами правотворчості у встановленому для цього процедурно-процесуальному порядку;
- змістом нормативно-правового акта є правила поведінки загального характеру, дія яких розповсюджується на невизначене коло суб'єктів;
- має визначену внутрішню структуру (може складатися із преамбули,

частин, розділів, статей, параграфів, пунктів, підпунктів);

- є обов'язковим для виконання, забезпечується системою державних гарантій, у тому числі й примусовими засобами;

- його функціональне призначення полягає у регулюванні або охороні суспільних відносин.

Характеристика нормативно-правового акта буде неповною, якщо поза увагою залишити такі його важливі *юридичні властивості*:

- юридична сила як специфічна властивість нормативно-правових актів, що розкриває їх співвідношення і залежність за формальною обов'язковістю та визначається місцем правотворчого органу в апараті держави;

- публікується у спеціальних виданнях;

- дія у часі, просторі та на коло осіб. Кожний із цих параметрів може бути підставою для класифікації нормативно-правових актів.

Нормативно-правові акти класифікуються за такими критеріями:

1) *за суб'єктами ухвалення* – на акти народу в процесі референдуму; органів державної влади; органів місцевого самоврядування; керівників державних підприємств і установ (ці акти мають локальну дію); спільні акти органів державної влади та недержавних утворень;

2) *за юридичною силою* – на закони й підзаконні нормативні акти;

3) *за територіальною ознакою* – на загальнодержавні, республіканські та місцеві (локальні);

4) *за ступенем загальності правових норм* – на загальні та конкретизаційні;

5) *за характером волевиявлення* – на акти встановлення, зміни та скасування норм права;

6) *за часом дії* – визначено-строкові, невизначено-строкові;

7) *за галузями законодавства* – на цивільні, кримінальні, кримінально-процесуальні та ін.

Серед наведених вище підходів до класифікації нормативно-правових актів найбільш важливе як теоретичне, так і практичне значення має їх диференціація на **закони й підзаконні нормативно-правові акти**, що стануть предметом нашого подальшого розгляду.

Класифікація нормативно-правових актів відображена у вигляді схеми № 29.

Закон – це нормативно-правовий акт, прийнятий в особливому порядку вищим представницьким органом державної влади (Парламентом) або безпосередньо народом (шляхом референдуму), що має найвищу юридичну силу і призначений для врегулювання найбільш важливих суспільних відносин.

Закони відрізняються від інших видів нормативних правових актів за такими рисами. Вони:

а) ухвалюються вищим представницьким органом держави (парламентом) або безпосередньо народом (шляхом референдуму). В Україні прийняття законів є компетенцією Верховної Ради України. Народ України здійснює законодавчі повноваження через всеукраїнський референдум;

б) регулюють найважливіші суспільні відносини. Згідно з Конституцією України (ст. 92) тільки законами визначаються права, свободи, обов'язки людини і громадянина, правовий режим власності, територіальний устрій України та ін.;

в) містять первинні юридичні норми, є базою поточної правотворчості;

г) мають вищу юридичну силу щодо всіх інших нормативних правових актів. Вища юридична сила закону означає, що нормативні акти Президента України, органів і посадових осіб державної виконавчої влади і місцевого самоврядування приймаються на основі та на виконання законів і не можуть суперечити їм, а тому є підзаконними; закони змінюються чи скасовуються тільки іншими законами;

д) приймаються в особливому порядку, передбаченому Конституцією. Законодавчий процес в Україні відбувається за певною процедурою, яка передбачає законодавчу ініціативу, підготовку, розгляд та обговорення законопроектів, прийняття та введення в дію законів.

Загальнотеоретична характеристика поняття «закон» буде неповною, якщо не з'ясувати питання про співвідношення цієї категорії зі спорідненою «законодавчий акт». Попри таку їхню спільну сутнісно-змістовну ознаку, як предмет правового регулювання, зазначені загальнотеоретичні категорії різняться за своїм обсягом. *Поняття «законодавчий акт» за обсягом є ширшим, адже охоплює собою не лише закони, але й ті акти делегованої законотворчості, що були прийняті в умовах реформування системи економічних відносин главою держави та урядом (укази Президента України, прийняті ним у межах повноважень, визначених п. 4 розділу XV Конституції України, та декрети Кабінету Міністрів України).*

Найбільш повне уявлення про багатоманітність прояву законів у правовій системі можна отримати за допомогою такої логічної операції, як класифікація. Традиційно диференціація законів здійснюється за такими критеріями:

- 1) за значенням і місцем у системі законодавства;
- 2) за строком дії;

- 3) за суб'єктами законотворчості;
- 4) за межами дії;
- 5) за структурною формою;
- 6) за галузевою ознакою;
- 7) за сферами суспільного життя.

Вважаємо, що класифікація законів лише за наведеними підставами є неповною і, на нашу думку, може бути доповнена такими підходами:

- залежно від місця та ролі закону в системі джерел національного права пропонується розрізняти:

1) закон як основне джерело права в тих національних правових системах, які належать до романо-германської правової сім'ї;

2) закон як неосновне джерело права в тих національних правових системах, які належать, наприклад, до сім'ї загального права;

- за юридичною формою (назва закону) закони поділяються на такі види:

- 1) Конституція – Основний Закон держави;
- 2) кодекс;
- 3) основи законодавства;
- 4) закон.

Зважаючи на зміст ч. 4 ст. 94 Конституції України в редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 р., не позбавлена сенсу класифікація законів *залежно від того, за чийм підписом вони опубліковуються*. За означеним критерієм доречно виокремлювати:

1) закони, оприлюднені главою держави і опубліковані за його підписом (загальноприйнята у світі практика законотворчого процесу);

2) закони, оприлюднені Головою Верховної Ради України і опубліковані за його підписом.

На нашу думку, запропонований підхід до класифікації законів є своєрідним «лакмусовим папірцем», показником стану взаємовідносин між органом законодавчої влади та главою держави. Наявність у чинній системі національного законодавства законів, опублікованих за підписом Голови Верховної Ради України, є свідченням кризи у взаєминах всенародно обраних представницьких органів влади, неможливості досягнення консенсусу не лише з приводу прийняття закону, але й подальшої реалізації його приписів.

В умовах розбудови правової держави на особливу увагу заслуговує диференціація законів *за таким критерієм, як їх відповідність закономірностям розвитку суспільних відносин, суспільним потребам та інтересам*. За означеною підставою можна виокремити такі різновиди законів:

- 1) істинні закони, що відповідають закономірностям розвитку суспі-

льних відносин, суспільним потребам та інтересам;

2) неістинні закони, що не відповідають закономірностям розвитку суспільних відносин, суспільним потребам та інтересам.

Наведений підхід до класифікації законів, окрім своєї практичної значущості, на нашу думку, дозволяє певною мірою здолати ту невідповідність, що існує у філософському та загальноприйнятому в правознавстві підходах до розуміння поняття «закон».

Під **законом** у філософії розуміють *внутрішні, суттєві, необхідні, об'єктивні, усталені зв'язки явищ і предметів*. Екстраполяція (перенесення) такого підходу до розуміння поняття «закон» на правову реальність вимагає від суб'єктів законотворчості прийняття саме істинних правових законів з метою впорядкування, охорони та розвитку зв'язків між людьми, що об'єктивно склалися на сучасному етапі історичного розвитку громадянського суспільства.

Охарактеризуємо окремі різновиди законів:

1) Конституція – *Основний Закон держави, який закріплює засади суспільного та державного ладу, правовий статус людини і громадянина, засади здійснення народовладдя, порядок організації та засади діяльності державних органів, засади здійснення місцевого самоврядування, а також адміністративно-територіальний устрій держави;*

2) конституційні закони *приймаються кваліфікованою більшістю голосів парламентарів (в Україні це не менш ніж 2/3 голосів народних депутатів)*. Складність цього питання зумовлена тим, що в Основному Законі України чітко не визначено коло питань, з яких приймаються конституційні закони. Однак окремі статті Конституції України прямо вказують на необхідність прийняття законів кваліфікованою більшістю голосів народних обранців (ст.ст. 20, 155 Конституції України);

3) звичайні закони *приймаються простою більшістю голосів парламентарів (в Україні це не менш ніж 50 % голосів народних депутатів + 1 голос)*. Коло питань, що підлягають законодавчій регламентації, визначено ст. 92 Конституції України;

4) кодифіковані закони (кодекси). **Кодекс** – *це єдиний, внутрішньо узгоджений, логічно завершений законодавчий акт, який регулює певну сферу однорідних суспільних відносин (наприклад, Кримінальний кодекс України, Цивільний кодекс України та ін.). Характерною особливістю цього різновиду закону є його структура (внутрішня будова), основними елементами якої, як правило, є загальна та особлива частини;*

5) органічні закони. **Органічними** називаються такі законодавчі акти, що є своєрідним продовженням єдиного «конституційного організму» і необхідність прийняття яких випливає з положень Основного

Закону держави. Такі нормативно-правові акти деталізують норми конституції та закріплюють і регулюють порядок утворення та функціонування органів держави, органів місцевого самоврядування та інших органів об'єднань громадян. Так, згідно зі ст. 123 Конституції України організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначаються законом. Зміст зазначеного конституційного положення свідчить про те, що Закон України «Про прокуратуру» за своєю юридичною природою є органічним.

З приводу загальнотеоретичної категорії, що розглядається нами, існує й альтернативний погляд, за яким **органічні (кодіфіковані) закони** – це юридично цілісні, внутрішньо узгоджені акти, що вирізняються високим рівнем нормативних узагальнень і покликані комплексно регулювати певну сферу суспільного життя. До таких законів можуть бути віднесені Основи законодавства і кодекси за різними галузями законодавства;

б) оперативні закони. Оперативними називаються такі законодавчі акти, якими визначено порядок та час набрання чинності, подовження дії або ж припинення дії нормативно-правових актів чи міжнародних договорів (наприклад, Закон України «Про прийняття Конституції України та введення її в дію» від 28.06.1996 р.);

в) надзвичайні закони. Надзвичайними називаються такі законодавчі акти, необхідність прийняття яких зумовлена певними надзвичайними подіями в суспільстві чи на міжнародній арені. **Характерними особливостями таких законів є:** 1) тимчасовий характер їхньої дії; 2) обмеження ними конституційних прав і свобод людини, за винятком тих, які визначені в ч. 2 ст. 64 Конституції України; 3) призупинення ними дії інших законодавчих актів.

Підзаконний нормативно-правовий акт – це такий нормативно-правовий акт, який приймається на підставі закону та з метою його виконання і призначений для врегулювання найважливіших суспільних відносин.

Видовому поняттю «підзаконний нормативно-правовий акт» притаманні ті ж самі ознаки, що й родовому «нормативно-правовий акт». Однак його характерною специфічною особливістю є те, що зазначений різновид нормативно-правового акта має підзаконний характер, тобто ухвалюється на підставі закону та конкретизує чи деталізує його положення.

Залежно від суб'єктів правотворчості та їхньої юридичної форми розрізняють такі види підзаконних нормативно-правових актів, що діють у нашій державі:

- 1) постанови Верховної Ради України;
- 2) укази та розпорядження Президента України;
- 3) постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України;
- 4) нормативні накази, інструкції, розпорядження та положення міністерств, державних комітетів, інших центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом;
- 5) постанови та рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 6) постанови, рішення та розпорядження Ради Міністрів Автономної Республіки Крим;
- 7) рішення місцевих рад;
- 8) розпорядження голів місцевих (обласних і районних) державних адміністрацій;
- 9) нормативні накази та розпорядження керівників територіальних управлінь центральних органів виконавчої влади;
- 10) нормативні накази керівників територіальних управлінь і відділів обласних та районних державних адміністрацій;
- 11) нормативні накази адміністрації державних підприємств та установ.

Зважаючи на функціональне призначення і техніко-юридичні особливості підготовки та оприлюднення, до підзаконних нормативно-правових актів можна також віднести рішення Конституційного Суду України, якими відміняються норми права, що не відповідають Конституції України.

З приводу юридичної природи цього різновиду правових актів єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні існує й інший погляд, суть якого зводиться до того, що згадані рішення Конституційного Суду України за своєю юридичною силою прирівнюються до законів.

Висвітлення цього питання буде неповним, якщо не зважити на той факт, що *суттєвою прогалиною системи національного законодавства є відсутність у ній спеціального закону про нормативні правові акти України*. З метою формування гармонійної системи джерел національного права України та уникнення юридичних конфліктів між її складовими елементами доцільним видається прийняття вищезгаданого закону, тим більше що відповідний законопроект вже кілька років знаходиться в українському Парламенті.

§ 5. Межі чинності нормативно-правових актів

Одним із важливих питань, що мають не лише теоретичне, але й практичне значення, є межі чинності нормативно-правових актів. Його висвітлення потребує перш за все розкриття змісту поняття «дія нормативно-правового акта».

Дія нормативного юридичного акта, на думку С. Алексєєва, – *це реальне функціонування виражених в акті юридичних норм, фактичний прояв юридичної енергії. Таке реальне функціонування виражених в акті юридичних норм охоплюється поняттям юридичної сили (правової обов'язковості).*

Таким чином, **дія нормативно-правового акта** – *це обов'язковість або формальна можливість його здійснення. Параметри (межі) дії акта визначаються часом, простором і колом суб'єктів.*

Часову або темпоральну дію нормативно-правового акта характеризують такі показники: а) момент набуття актом чинності (тобто початку його дії); б) напрям темпоральної дії нормативно-правового акта (тобто його дія стосовно фактів, що виникли вже після набуття ним чинності, так званих нових фактів, а також тих, які виникли ще до цього, так званих старих фактів, і тривають після набуття актом чинності); в) момент (і підстави та порядок) зупинення дії нормативно-правового акта; г) момент припинення (скасування) дії нормативно-правового акта.

Залежно від напрямку дії нормативно-правового акта в часі розрізняють *пряму, зворотну і переживаючу дію нормативно-правового акта.*

Пряма дія нормативно-правового акта означає, що приписи акта поширюються на факти, які виникли: а) після введення його в дію (тобто на «нові» факти) і б) до набуття ним чинності, але продовжують існувати і після того (тобто на «старі» факти), проте тільки з моменту набуття ним чинності. За зворотною дією акта його норми поширюються на факти, які виникли до набуття ним чинності («старі» факти), але вже з моменту їх виникнення, тобто відбувається перегляд, корекція поперед, рішень щодо таких фактів за новим нормативно-правовим актом.

Переживаюча дія акта свідчить, що він поширюється тільки на «нові» факти, а стосовно фактів, які виникли до набуття ним чинності і не припинили свого існування, діє попередній нормативно-правовий акт.

Пряму дію у часі мають всі нормативно-правові акти; зворотну і переживаючу – тільки у випадках, спеціально передбачених законодавством (оскільки закон, як правило, не має зворотної та переживаючої дії).

Зупинення (призупинення) дії нормативно-правового акта – це тимчасове, неостаточне переривання його темпоральної дії, яка зумовлюється певними обставинами і здійснюється у порядку, передбаченому законодавством. Її слід відрізнити від припинення (або скасування) дії нормативно-правового акта, тобто від остаточної втрати ним юридичної дії. Дія нормативно-правового акта припиняється внаслідок: вичерпання подій (ситуацій, стану), з існуванням яких офіційно пов'язувалася чинність акта; скасування акта органом, який його прийняв, або вищестоящим органом; прийняття з цього ж питання іншого (нового) нормативно-правового акта тим самим органом; закінчення строку, на який було передбачено чинність акта; офіційне визнання акта незаконним з дотриманням передбаченої законом судової процедури.

Просторова (територіальна) дія нормативно-правового акта характеризується обсягом фізичного простору, в межах якого на відповідних суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість такого акта (точніше, обов'язковість закріплених у ньому юридичних норм). В Україні інтерпретація поняття фізичного простору або території держави офіційно унормована Законом «Про державний кордон України» (1991). Зокрема, передбачено, що державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України - суші, вод, надр, повітряного простору. Визначено також, які води належать до територіального моря України та до її внутрішніх вод (ст.ст. 1, 5, 6). Державною територією, на яку поширюється чинність законів України, є також територія посольств, консульств, торговельних представництв, місій за кордоном, літаків, які знаходяться за межами держави, торгових кораблів у відкритому морі (океані), а також військових кораблів, що перебувають за кордоном, і космічних апаратів (кораблів). Міжнародними (зокрема, міждержавними) угодами передбачено також ситуації, коли на території однієї держави застосовується закон іншої держави.

Дія нормативно-правового акта на коло суб'єктів характеризується тим, на яких саме суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість юридичних норм, закріплених у нормативно-правових актах. За загальним принципом, чинність нормативно-правового акта поширюється на всіх фізичних та юридичних осіб, що перебувають на території держави. Це впливає із суверенності державної влади. Так реалізуються насамперед засади рівності всіх людей перед законом. Передбачено й винятки: законодавство України про кримінальну та адміністративну відповідальність не поширюється на працівників зарубіжних посольств, консульств, представництв, на глав держав та урядів, що перебувають в Україні з

офіційним візитом. Особи, що не мають українського громадянства, позбавлені окремих прав (скажімо, обіймати певні посади – судді, капітана пароплава та ін., обирати і бути обраними до представницьких органів державної влади і самоврядування) та не мають окремих обов'язків (наприклад, проходити дійсну військову службу). Законодавство України зберігає чинність стосовно своїх громадян, які перебувають за кордоном. Не поширюються на всіх суб'єктів так звані спеціальні акти (норми), адресовані лише певним категоріям громадян (студентам, пенсіонерам тощо) або певним видам організацій чи соціальних спільнот.

Отже, чинність закону (нормативного акта) у часі починається з моменту набрання законом чинності. Набрання законом чинності означає, що з цього моменту всі організації, посадові особи і громадяни повинні керуватися ним, виконувати і дотримуватись його.

Відомо, що порядок і терміни набрання законами чинності встановлюються в кожній державі особливими актами. В Україні ці правила сформульовані насамперед у чч. 2 і 3 ст. 57 Конституції України, згідно з якими закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Як бачимо, в Конституції порядок набрання чинності нормативними актами викладено лише в загальних рисах. Більше того, в Конституції є пряма вказівка на необхідність прийняття з цього питання спеціального закону. На жаль, на сьогоднішній день в Україні такого закону все ще немає. Зараз з цього питання діє Указ Президента України від 10 червня 1997 р. № 503/97 «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів і набрання ними чинності» (далі – Указ № 503).

Стаття 1 Указу № 503 визнає офіційними друкованими виданнями «Офіційний вісник України», «Відомості Верховної Ради України», газети «Урядовий кур'єр» та «Голос України», а також інформаційний бюлетень «Офіційний вісник Президента України».

Розглянемо порядок набуття чинності різними нормативними актами.

1. Згідно з ч. 5 ст. 94 Конституції та Указом № 503 нормативні акти Верховної Ради України і Президента України набувають чинності через 10 днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим нормативним актом, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні.

2. Нормативні акти Кабінету Міністрів України, що визначають

права та обов'язки громадян, набирають чинності не раніше їх опублікування в офіційних друкованих виданнях. Решта – з моменту їх прийняття, якщо пізніший термін не передбачений у самих актах.

3. Порядок набуття чинності нормативними актами міністерств та інших центральних органів виконавчої влади визначено Указом Президента України від 3 жовтня 1992 р. № 493/92 «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади». Згідно зі ст. 1 Указу з 1 січня 1993 р. нормативні акти, що видаються міністерствами, іншими органами виконавчої влади, органами господарського управління та контролю і стосуються прав, свобод та законних інтересів громадян або мають міжвідомчий характер, підлягають державній реєстрації в Міністерстві юстиції України. Такі нормативні акти набувають чинності через 10 днів після їх реєстрації, якщо в них не встановлено пізніший термін набрання чинності. Нормативний акт включається до Єдиного державного реєстру нормативних актів і публікується в «Офіційному віснику України».

4. Рішення органів місцевого самоврядування, згідно з п. 5 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», набувають чинності з дня їх офіційного оприлюднення, якщо відповідною радою не встановлено пізніший термін введення цих рішень у дію.

5. Згідно зі ст. 41 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» нормативно-правові акти місцевих державних адміністрацій підлягають державній реєстрації у відповідних органах юстиції і набирають чинності з моменту їх реєстрації, якщо самими актами не встановлено пізніший термін введення їх у дію. У той же час акти, які стосуються прав та обов'язків громадян або мають загальний характер, набирають чинності з моменту їх оприлюднення, якщо самими актами не встановлено пізніший термін введення їх у дію.

Другою найважливішою характеристикою дії закону в часі є *напрямок темпоральної дії*, що визначається як дія закону стосовно фактів, які виникли вже після набуття ним чинності (нових фактів), а також тих, які виникли ще до цього (старих фактів) і тривають після набуття актом чинності.

Певний внесок у вирішення питань про напрями дії законів у часі зроблено Конституційним Судом України в рішенні у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів від 9 лютого 1999 р. № 1-рп/99. У цьому рішенні зазначається, що перехід від однієї форми регулювання суспільних відносин до іншої може здійснюватися, зокрема, негайно (*безпосередня дія*), шляхом перехідного періоду (*ультраактивна форма*) і шляхом зворотної дії (*ретроактивна форма*).

Нормативні акти у правовій державі переважно діють лише «вперед» і не мають зворотної дії, тобто приводять до виникнення юридичних наслідків тільки у зв'язку з тими фактами, що виникли після набрання ними чинності. Традиційно зазначається, що, виходячи з практики, загальний принцип, який визначає напрям дії нормативних актів, може бути визначений як принцип негайної дії. Це пояснюється тим, що держава, як правило, зацікавлена в найбільш швидкій заміні застарілих відносин новими, застарілої норми новою.

Принцип негайної дії нормативного акта, за образним висловом С. Алексєєва, полягає в тому, що новий нормативний акт ніби розтинає триваючі відносини. Усі ті юридичні наслідки, які відповідно до фактів, що відбулися в минулому, вже настали, як правило, зберігають свою силу. Але й новий нормативний акт діє негайно; згідно з цим усі факти, що виникли після набрання чинності новим актом, підпадають під його дію.

Зворотна сила закону – це поширення дії закону на ті суспільні відносини, що виникли до набрання ним чинності.

Для фізичних і юридичних осіб діють різні правила, які визначають можливість зворотної дії закону. На підтвердження цієї тези доречно звернутись до практики Конституційного Суду України. У Рішенні єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні за № 1-рп/99 від 9 лютого 1999 р. у справі про зворотню дію у часі законів та інших нормативно-правових актів визначається, що «положення ч. 1 ст. 58 Конституції України про те, що закони та інші нормативно-правові не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, треба розуміти так, що воно стосується людини і громадянина (фізичної особи)». Аналіз сформульованої Конституційним Судом України правової позиції свідчить про обмеження дії інтерпретованої норми лише колом фізичних осіб, адже вказівка щодо юридичних осіб відсутня.

Важливе значення для юридичної практики (особливо для правильної юридичної кваліфікації протиправної поведінки) має конституційне положення, закріплене в ч. 2 ст. 58 Основного Закону України, згідно з яким ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення. Разом із тим закон може мати зворотню дію в часі, поширюючи свій вплив на ті суспільні відносини охоронної спрямованості, які виникли до набрання ним чинності, щоправда, за умови, якщо ним пом'якшується або скасовується юридична відповідальність (ч. 1 ст. 58 Конституції України).

Переживаюча дія нормативного акта – це явище, за своїм характером протилежне зворотній силі. Тут застарілий нормативний акт,

скасований новим, якоюсь мірою діє й після втрати ним юридичної сили. Він ніби «переживає» відведений йому термін. «Переживання» закону можливе тільки у триваючих відносинах. Воно застосовується, як правило, у разі, коли необхідно враховувати інтереси осіб, що вступили в правовідносини до видання нового нормативного акта.

Третій параметр, яким визначається дія нормативного акта в часі, – *момент припинення його дії*. Припинення чинності закону означає й остаточну втрату ним юридичної сили. Проте, як вказує С. Алексєєв, при оцінці правомірності фактів і ситуацій, що відбувалися в минулому, суду, іншому юрисдикційному органу необхідно керуватися законом, що діяв у той час, коли відбувалися відповідні події. А в ситуації з законом, що має переживаючу силу, скасованим законом слід керуватися і при оцінці сьогоденних подій.

Традиційно в літературі наводяться такі підстави припинення дії нормативних актів:

1) закінчення терміну, на який вони були прийняті (наприклад, закон про Державний бюджет України на відповідний рік втрачає силу в 0 годин 1 січня наступного року);

2) зміна обставин, на які вони були розраховані (наприклад, втратили свій сенс і тому припинили дію акти періоду Великої вітчизняної війни після її закінчення);

3) при скасуванні цього акта іншим актом (найпоширеніший випадок).

Остання підстава може бути класифікована на:

а) пряме скасування нормативного акта уповноваженим на те органом;

б) фактичну заміну нормативного акта іншим актом, що регулює ту ж групу суспільних відносин.

Останній момент, що підлягає з'ясуванню при розгляді питання про дію закону в часі, – *це зупинення (призупинення) дії нормативного акта*. Під ним звичайно розуміють тимчасове, неостаточне переривання його темпоральної дії, яке зумовлюється певними обставинами і здійснюється в порядку, передбаченому законодавством. Призупинити дію нормативного акта може як орган, що прийняв його, так і інший орган, якщо подібні повноваження надано йому законом. Наприклад, згідно зі ст. 137 Конституції України «з мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо

їх конституційності».

Територіальний принцип – це дія нормативних актів у межах території держави. Про склад території держави див. § 2 розділу 3.

Залежно від правового статусу суб'єкта прийняття акта та його змісту нормативні акти можуть поширюватися:

а) на всю територію держави (наприклад, закони, нормативні укази глави держави, постанови уряду);

б) на територію суб'єкта федерації або територію автономного утворення, що є складовою унітарної держави (наприклад, постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим);

в) на територію відповідних адміністративно-територіальних одиниць або певну їх частину (рішення органів місцевого самоврядування, розпорядження голів місцевих державних адміністрацій).

Екстериторіальний принцип – це дія нормативних актів поза межами держави. Так, згідно зі ст. 7 КК України «громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочин за її межами, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України». Якщо вони «за вчинені злочини зазнали кримінального покарання за межами України, вони не можуть бути притягнені в Україні до кримінальної відповідальності за ці злочини».

На території України застосовується законодавство іноземних держав, якщо це регламентується Конституцією і законами України, міжнародними угодами з іншими державами. Наприклад, у Цивільному кодексі України є спеціальний розділ про застосування цивільних законів іноземних держав і міжнародних договорів.

Дія нормативних правових актів на коло осіб визначається їх поширенням на певних суб'єктів права. Розрізняють:

а) нормативно-правові акти **загальної дії**, які поширюються на всіх осіб, що перебувають на території держави, тобто громадян, іноземців, осіб без громадянства, осіб з подвійним громадянством, державні й недержавні організації, установи, міжнародні організації та інших суб'єктів правових відносин. Іноземні громадяни та особи без громадянства, які знаходяться на території держави на законних підставах, зобов'язані поважати Конституцію і закони, можуть користуватись тими самими правами і свободами, що й громадяни. Водночас на них не поширюється дія деяких нормативно-правових актів України. Так, іноземці не можуть обирати і бути обраними до державних органів і органів місцевого самоврядування, брати участь у референдумах, бути членами політичних

партій, нести військовий обов'язок (за винятком окремих держав, наприклад, Франції) тощо;

б) нормативно-правові акти **спеціальної дії**, які поширюються на визначене коло спеціальних суб'єктів (наприклад, військовослужбовців, суддів тощо).

Глави держав, урядів, дипломатичні, консульські працівники мають право дипломатичного імунітету. Вони не підлягають арешту і затриманню, на них не поширюються кримінальна, адміністративна і частково цивільна юрисдикція держави перебування.

Особливу категорію адресатів нормативно-правових актів складають особи з подвійним громадянством, а також біженці та переселенці. Особи з подвійним громадянством (біпатриди) стають адресатами законодавства двох і більше держав. Біженці, залишивши свою країну в силу якихось надзвичайних обставин (переслідування, стихійне лихо, військові дії), також стають суб'єктами правовідносин кількох держав. На відміну від них вимушені переселенці полишають (за різних причин) не суверенну державу, а певний регіон даної держави.

Контрольні запитання:

1. Як співвідносяться поняття «правоутворення» та «правотворчість»?
2. Які ознаки характеризують поняття «правотворчість»?
3. Розкрийте зміст принципів правотворчості.
4. З яких стадій складається правотворчий процес?
5. В яких значеннях уживаються загальнотеоретичні поняття «джерело права» та «форма права» ?
6. Охарактеризуйте форми об'єктивного права.
7. Які ви знаєте різновиди нормативно-правових актів?

Розділ 13. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

- § 1. Поняття правових відносин
- § 2. Види правових відносин
- § 3. Структура правових відносин
- § 4. Суб'єкти правовідносин. Поняття та структура правосуб'єктності
- § 5. Поняття та різновиди об'єктів правовідносин
- § 6. Зміст правовідносин (фактичний, вольовий та юридичний)

§ 1. Поняття правових відносин

Однією з найбільш складних у загальнотеоретичній юридичній науці є проблема правовідносин. У теорії правовідносин до цього часу вчені не виробили єдиного підходу до розуміння цього поняття, свідченням чого є різні його дефініції.

Так, М. Матузов визначає **правовідносини** як *врегульовані правом суспільні відносини, що знаходяться під охороною держави, учасники яких виступають носіями взаємно кореспондуючих одне одному юридичних прав і обов'язків*.

Р. Халфіна **правовідносини** розглядає як *модель поведінки осіб, котрі взаємодіють між собою на основі правових норм*. Автор зазначає, що зв'язок прав і обов'язків як тієї моделі, що повинна визначати реальну поведінку, є одним із зв'язків елементів правовідносин. Правовідносини при цьому визнаються деяким юридичним «каркасом» тих реальних суспільних відносин, що зазнали нормативного регулювання. Інакше кажучи, існує певна юридична схема передбачуваних дій, що повинні вчинити особи з метою виконання того чи іншого нормативного припису.

Ю. Ткаченко у своїй роботі «Методологічні питання теорії правовідношення» зазначає, що «**правовідносини** як термін використовуються для позначення двох різнопорядкових явищ: «модель» – як образ діяльності суб'єктів і «відносини» – як результат якої-небудь предметної діяльності (виробничої, соціальної, політичної, духовної), *врегульованої правом*».

На думку автора, «не існує власне правових відносин, а є лише правовий спосіб регулювання суспільних відносин. Коли ми називаємо від-

носини правовими, то при цьому йдемо на серйозну умовність, про яку весь час необхідно пам'ятати, щоб не оголосити правовідносини самостійним видом суспільних відносин».

Російський правник В. Протасов за результатами розгляду правовідносин як системи будує **системну модель правовідносин**, котра являє собою систему, елементами якої є учасники правових відносин (суб'єкти), об'єднані правовою структурою – доцільним правовим зв'язком, що впливає з суб'єктивних юридичних прав і обов'язків (доцільних правових властивостей суб'єктів), – яка функціонує для досягнення соціально корисного результату.

Останнім часом у юридичній науці важливого значення набуває **діяльнісний підхід**. Ю. Гревцов у руслі цього методологічного підходу зауважив: «Поведінка людей – ось центральна ланка у процесі генезису правовідносин, яка у загальній формулі правового регулювання виявляється прихованою. Юридичні відносини не виникають самі по собі, не творить їх і норма права. У кожному конкретному випадку вони формуються діяльністю людей, на поведінку яких (через їх свідомість і волю) і впливає норма права у напрямку передбачених нею суспільних відносин».

Правові відносини, на думку Ю. Гревцова, є специфічною формою соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів та досягнення результату, що передбачений законом або не суперечить закону та іншим джерелам права

Зважаючи на той факт, що функції держави здійснюються у правових формах, вважаємо доречнішим вести мову про правовідносини не як специфічну, а як правову форму соціальної взаємодії суб'єктів права.

Поняття, що розглядається нами, характеризують такі **ознаки**:

- правові відносини – це вид соціальних відносин у суспільстві, механізм виникнення і реалізації якого підпорядкований загальним законодавчим встановленням та здійснення соціальних відносин;
- сторонами правовідносин можуть бути лише особи, що наділені властивостями суб'єкта права (правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю);
- фактичним змістом правових відносин є взаємодія сторін, а форма визначена юридичним нормативом;
- переважно у межах цього різновиду суспільних відносин здійснюється використання суб'єктивних прав і свобод, їх захист, а також виконання юридичних обов'язків;
- у сучасному суспільстві правові відносини – один із основних легітимних шляхів досягнення людиною мети, реалізації інтересів і намі-

рів у межах існуючого правопорядку та законності;

- на відміну від інших різновидів соціальних відносин правові вирізняє тісний зв'язок із юридичним нормативом, що може не лише містити загальну модель юридичної взаємодії, тобто змісту правовідносин, але й вказувати на способи та засоби захисту від порушень цієї моделі;

- правовідносини є основою правопорядку.

Вищевикладене дозволяє зробити такі висновки з приводу інтерпретації поняття «правовідносини»:

1) *по-перше, досить поширеною в науковій і навчальній юридичній літературі залишається інтерпретація поняття «правовідносини» через його зв'язок із юридичним нормативом – нормою права, виразом чого є такі словосполучення, що є складовою визначень поняття «правовідносини»: «передбачене нормою права», «урегульовані нормою права», «виникають на основі норми права», «передбачені або не суперечать закону, договору чи іншим джерелам права» та ін.;*

2) *по-друге, зважаючи на потреби юридичної практики, найбільш продуктивним, на нашу думку, є діяльнісний підхід до розуміння поняття «правовідносини», адже він не лише передбачає, але й вимагає дослідження правовідносин у взаємозв'язку із правовою діяльністю та правовою поведінкою суб'єктів права.*

§ 2. Види правових відносин

Найбільш повне уявлення про багатоманітність проявів досліджуваного нами явища правової дійсності можна отримати за допомогою такої логічної операції, як класифікація. Правовідносини диференціюються за такими критеріями:

- залежно від *галузевої приналежності норм права, що є підставою для їх виникнення:*

1) *конституційні; 2) цивільні; 3) трудові; 4) сімейні; 5) кримінальні та ін.* Особливості кожного з наведених різновидів правовідносин будуть з'ясовані в подальшому, при вивченні галузевих юридичних дисциплін;

- *за субординацією в правовому регулюванні:*

1) *матеріальні правовідносини, що виникають на основі норм матеріального права та є юридично первинними (наприклад, цивільно-правові відносини, кримінально-правові відносини);*

2) *процесуальні правовідносини, що виникають на основі норм процесуального права та є похідними від матеріальних правовідно-*

син (наприклад, цивільно-процесуальні правовідносини);

- з огляду на те, чиї інтереси реалізуються в межах правовідносин:

1) *приватноправові відносини*, в межах яких реалізуються приватні інтереси суб'єктів (наприклад, цивільні, сімейні або трудові правовідносини);

2) *публічно-правові відносини*, в межах яких реалізуються публічні (суспільні або державні) інтереси (наприклад, конституційні, адміністративні, кримінальні та ін.)

- залежно від визначеності сторін, які є учасниками правовідносин:

1) *абсолютні*, в яких визначена лише уповноважена сторона, котра наділена суб'єктивним правом, а всі інші виступають щодо неї зобов'язаною стороною (наприклад, правовідносини власності);

2) *відносні*, в яких визначено обидві сторони, як уповноважену, так і зобов'язану (наприклад, цивільно-правові відносини купівлі-продажу, в яких сторонами є продавець і покупець);

- залежно від кількості суб'єктів, які є учасниками правовідносин:

1) *прості*, тобто двосторонні;

2) *складні*, тобто багатосторонні;

- залежно від визначеності кількості суб'єктів:

1) *загальні*, в яких кількість уповноважених або зобов'язаних суб'єктів не визначена (наприклад, конституційно-правові відносини, що виникають на основі норм Розділу 2 Конституції України);

2) *конкретні*, кількість зазначених суб'єктів точно визначена (наприклад, конституційно-правові відносини, що виникають на основі норм Розділу 5 Конституції України);

- залежно від функціонального призначення:

1) *регулятивні правовідносини* виникають із правомірних дій суб'єктів з метою забезпечення нормальної організації суспільного життя;

2) *правоохоронні відносини* – правова форма соціальної взаємодії праводієдатних суб'єктів, яка має владний характер, детермінована фактом вчинення правопорушення і має на меті його профілактику чи припинення, відновлення порушеного права, притягнення правопорушника до певного виду юридичної відповідальності та уможлиблює примусове виконання ним суб'єктивного юридичного обов'язку, передбаченого законом чи договором і опосередкованого правозастосовним актом;

- за характером поведінки зобов'язаного суб'єкта:

1) *правовідносини активного типу*, в яких зобов'язаний суб'єкт мусить вчинити певні дії (наприклад, податкові правовідносини, що виникли між платником податків та податковою інспекцією);

2) *правовідносини пасивного типу*, в яких зобов'язаний суб'єкт повинен утриматися від вчинення активних дій (наприклад, кримінально-процесуальні правовідносини, що виникли між обвинуваченим, стосовно якого обрано запобіжний захід у виді підписки про невиїзд, та слідчим, який проводить досудове слідство у кримінальній справі);

- залежно від розподілу прав і обов'язків між сторонами:

1) *односторонні*, в яких сторони мають або права, або обов'язки (наприклад, цивільно-правові відносини позики, що виникли між позичодавцем та позичальником);

2) *двосторонні*, в яких кожна зі сторін має як права, так і обов'язки (наприклад, цивільно-правові відносини купівлі-продажу, що виникли між продавцем і покупцем);

- за характером волевиявлення сторін:

1) *договірні*, для виникнення яких необхідно волевиявлення обох сторін (наприклад, сімейні або трудові правовідносини);

2) *управлінські*, для виникнення яких достатньо волевиявлення лише уповноваженої сторони, якою є державний орган (наприклад, правоохоронні відносини);

8) за *терміном тривалості*:

1) *короткочасні*, що завершуються одноактною реалізацією учасниками правовідносин своїх прав і обов'язків;

2) *тривалі (довготривалі)*, що не завершуються одноактною реалізацією прав і обов'язків (наприклад, пенсійні правовідносини не завершуються одноразовою виплатою пенсіонеру пенсії, адже такі виплати тривають до його смерті).

Класифікація правовідносин відображена у вигляді схеми № 30.

§ 3. Структура правовідносин

Одним із питань, які традиційно розглядаються в межах теорії правовідносин, є з'ясування їх внутрішньої будови. З цього приводу варто зауважити, що зазначене питання вирішується вченими по-різному. Одні для словесного позначення поняття, що відбиває внутрішню будову правовідносин, використовують термін «*склад правовідносин*», інші – «*структура правовідносин*».

Ми поділяємо думку О. Скакун, яка з приводу цього питання зауважила: «термін «структура» є більш адекватним стану правовідносин, аніж термін «склад», оскільки останній лише фіксує елементи правовідносин без вказівки на їхню логічну взаємозалежність. Правовідносини – логічно пов'язана конструкція всіх елементів, де головними полюсами зв'язку є їх суб'єкти, які реалізують юридичні права, юридичні обов'язки, повноваження та юридичну відповідальність заради досягнення результату цього зв'язку».

Досліджуючи взаємозв'язок структури та елемента як категорій діалектики, Д. Керимов зазначив, що *специфіка елемента в тому й полягає, що він є необхідним атрибутом структури. Без елементів немає структури, так само як і без структури немає елементів. Необхідними елементами правових відносин є, на думку вченого, суб'єкт, об'єкт, правомочність та юридичний обов'язок, без визначеного зв'язку між якими немає і самих правовідносин.*

На наш погляд, можна повністю погодитись із методологічною посилкою автора щодо характеру взаємозв'язку категорій структури та елемента, однак при цьому ми не поділяємо погляду вченого щодо структури правовідносин. Так, зокрема, викликає зауваження той факт, що Д. Керимов у структурі правовідносин виокремив лише одного суб'єкта, без вказівки на їхню можливу множину. Загальновизнаним у юридичній науці є той факт, що правовідносини залежно від кількості суб'єктів, які є їх учасниками, поділяються на прості (двосторонні) та складні (багатосторонні), що виключає можливість існування односторонніх правовідносин.

Не можна погодитись і з тезою вченого про те, що структурним елементом правовідносин є правомочність. Поняття «правомочність» визначається як складова частина змісту суб'єктивного права, що являє собою конкретну юридичну можливість, яка надається правосуб'єктній особі з метою задоволення її інтересів. Правомочність належить до сфери суб'єктивних прав, а не навпаки, оскільки суб'єктивне право, з огляду на його зміст, не може належати до сфери правомочності.

Таким чином, підхід російського науковця Д. Керимова щодо правомочності як структурного елемента правовідносин не виправдано обмежує зміст суб'єктивного юридичного права однією конкретною юридичною можливістю, а їх існує принаймні три: 1) правомочність на власні позитивні дії; 2) правомочність на чужі дії; 3) правомочність домагання. Тож, на наш погляд, методологічно коректнішим виглядає включення до структури правовідносин не однієї якоїсь правомочності, а суб'єктивного юридичного права в цілому, тим більше що цей елемент юридичного змісту правовідносин кореспондує суб'єктивному юридичному обов'язку.

У загальнотеоретичній юридичній науці предметом дискусії є визнання одним із структурних елементів правових відносин їх об'єкта. Як такий, що знаходиться за межами правовідносин, вбачає його російський учений В. Лапач. На його думку, об'єкт правовідносин не може бути віднесений до елементів останнього: він є елементом механізму регулювання суспільних відносин, але не частиною цих відносин. Зазначимо, що виокремлення об'єкта правовідносин як самостійного елемента механізму регулювання суспільних відносин є недоречним, оскільки він не має регулятивних властивостей, притаманних нормам права, які встановлюють міру можливої та (або) міру необхідної поведінки суб'єктів.

Вирішенню цього питання присвятив свою наукову статтю «Об'єкт у структурі правовідносин» вітчизняний науковець В. Єрмоленко. На противагу субстратному підходу науковець для визначення елементної побудови структури правовідносин наголошує на необхідності використання структурно-функціонального підходу, що визначає спрямованість дослідження на можливість функціонування правовідносин, що забезпечується взаємодією саме певної сукупності елементів структури. Провівши комплексний аналіз взаємодії елементів структури між собою та в цілому зі структурою правовідносин, автор дійшов висновку про те, що об'єкт слід вважати складовою частиною правовідносин.

Дискусійним у правознавстві є й питання щодо включення до структури правовідносин юридичного факту. Так, зокрема, А. Спаський, поділяючи погляд О. Скакун щодо визнання юридичного факту структурним елементом правовідносин, зауважив, що «правовідносини не є статичним явищем, вони постійно знаходяться в динаміці, тому для визначення їх цілеспрямованого напрямку та взаємозв'язку їх елементів юридичний факт необхідно включити до структури правових відносин. Юридичний факт також допомагає розкрити взаємозв'язок норми права та правовідносин. Без нього сама структура правовідносин не може розвиватися, є «мертвою». Ось чому юридичний факт може розглядатися і як підстава динаміки правовідносин, і як їх структурний елемент».

Ми не поділяємо тези про те, що юридичний факт є елементом структури правовідносин, на підтвердження чого наведемо такий аргумент: визначення цілеспрямованого напрямку розвитку правовідносин значно більшою мірою залежить не від юридичного факту, а від потреб та інтересів їх учасників, причому як приватних, так і публічних (суспільних або державних).

З урахуванням філософського підходу до розуміння категорії «структура» (див. Розділ 11. Норми права.), **внутрішня структура правовідносин** являє собою їх (правовідносин) внутрішню будову, що поля-

гає в поділі правових відносин на взаємопов'язані між собою складові елементи, які у процесі взаємодії забезпечують їхню функціональну самостійність.

Аналіз визначення цього поняття дозволяє виокремити такі структурні елементи правовідносин:

- суб'єкти правовідносин (принаймні два);
- об'єкт правовідносин (або об'єкти, з огляду на його моністичну чи плюралістичну концепції);
- зміст правовідносин (фактичний, вольовий та юридичний).

Внутрішня структура правовідносин відображена у вигляді схеми № 31.

Слід сказати, що наведений підхід до структури правовідносин у сучасній загальнотеоретичній юридичній науці є доволі усталеним. Саме ним ми і будемо керуватися при висвітленні інших питань цієї теми.

§ 4. Суб'єкти правових відносин. Поняття та структура правосуб'єктності

Огляд навчальної та наукової літератури, присвяченої правовідносинам, свідчить про те, що вчені оперують кількома поняттями, які відбивають їхній суб'єктний склад. Серед них вирізняють такі: «суб'єкт права», «суб'єкт правовідносин» та «учасник правовідносин». У зв'язку з цим досить актуальним виглядає питання щодо з'ясування співвідношення зазначених вище загальнотеоретичних категорій, тим більше що воно й дотепер не знайшло свого однозначного вирішення.

На сучасному етапі розвитку загальнотеоретичної юридичної науки, на нашу думку, не можна погодитись із поглядами тих учених, які отожднюють поняття «суб'єкт права», «суб'єкт правовідносин» та «учасник правовідносин». Спробуємо довести цю тезу. Р. Халфіна з приводу співвідношення згаданих вище категорій досить влучно зауважила, що суб'єкт права – поняття широкіше, якоюсь мірою відмінне від поняття «суб'єкт правовідносин». На підтвердження цієї думки в літературі наводяться такі аргументи. *По-перше*, конкретний громадянин як постійний суб'єкт права не може бути одночасно учасником усіх правовідносин; *по-друге*, новонароджені, малолітні діти, душевнохворі особи, будучи суб'єктами права, не є суб'єктами більшості правовідносин; *по-третє*, правовідносини – не єдина форма реалізації права.

Необхідною передумовою набуття суб'єктом права статусу суб'єкта правовідносин є наявність у нього такої юридичної властивості, як **право-**

суб'єктність, під якою розуміють *передбачену законом здатність суб'єкта права бути учасником правовідносин*. Правосуб'єктність – це складна юридична властивість, а питання її структури й досі не знайшло свого однозначного вирішення в загальнотеоретичній юридичній науці, свідченням чого є такі погляди науковців.

На думку М. Кельмана та О. Мурашина, *правосуб'єктність* містить два елементи – *правоздатність і дієздатність*, причому остання поділяється на *угодоздатність і деліктоздатність*.

Російський науковець Л. Морозова стосовно фізичних осіб розрізняє три елементи правосуб'єктності: *правоздатність, дієздатність і деліктоздатність*.

Інший російський правник, М. Матузов, до вже названих додає ще й четвертий елемент – *осудність* як умову кримінальної відповідальності, зазначаючи при цьому, що деліктоздатність та осудність хоча й охоплюються дієздатністю, таке розчленування поняття в літературі проводиться і може сприяти більш глибокому його з'ясуванню.

Структура правосуб'єктності фізичних і юридичних осіб як суб'єктів правовідносин відображена у вигляді схеми № 32.

Висвітлення питання правосуб'єктності, з огляду на вищевикладене, вимагає характеристики таких її структурних елементів, як правоздатність, дієздатність і деліктоздатність.

Правоздатність – це *передбачена законом здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки*. Вона виникає в момент її народження і припиняється в момент її смерті. У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини (ст. 25 ЦК України). Жодна особа не може бути обмежена в правоздатності. Правочин, що обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним (ч. 1 ст. 27 ЦК України).

У навчальній літературі запропоновано розрізняти загальну, галузеву і спеціальну правоздатність.

Загальна правоздатність – принципова можливість особи мати будь-які права і обов'язки, що передбачені чинним законодавством, хоча фактично володіти ними вона може лише за відомих обставин.

Галузева правоздатність – можливість набувати права в тих чи інших галузях права. Наприклад, сімейна, виборча, трудова правоздатність.

Спеціальною (фаховою, посадовою) називається така правоздатність, для якої необхідні спеціальні знання чи талант, наприклад, судді, прокурора, слідчого тощо.

Дієздатність – це передбачена законом здатність особи своїми власними діями (діями або бездіяльністю) набувати суб'єктивні права й юридичні обов'язки та самотійно їх здійснювати.

Питання дієздатності фізичної особи традиційно розглядаються юридичною наукою «крізь призму» положень цивільного законодавства, що обумовлено здатністю такої особи усвідомлювати характер і наслідки своїх дій та керувати ними. *Залежно від віку та стану психічного здоров'я законодавство встановлює для фізичної особи повну, неповну та часткову дієздатність, а також передбачає підстави для обмеження дієздатності або ж визнання фізичної особи недієздатною.*

Повна дієздатність – настає при досягненні суб'єктами 18-річного віку або ж до досягнення повноліття за умови реєстрації шлюбу (ст. 34 ЦК України). Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі і за інших підстав, визначених ч. 2 ст. 35 ЦК України.

Неповна дієздатність притаманна неповнолітнім особам віком від 14 до 18 років (ст. 32 ЦК України).

Частковою дієздатністю наділені неповнолітні особи, які не досягли 14 років (ст. 31 ЦК України).

Обмежена дієздатність застосовується за рішенням суду до фізичних осіб, якщо вони страждають на психічний розлад, який істотно впливає на їх здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 36 ЦК України), а також фізичних осіб, які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим самим ставлять себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вони за законом зобов'язані утримувати, у скрутне матеріальне становище (ч. 2 ст. 36 ЦК України).

Недієздатною за рішенням суду визнається фізична особа, яка внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 39 ЦК України).

Трансдієздатність – це передбачена законом здатність особи створювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки для інших осіб, а також здатність особи набувати суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, створених для неї іншими особами. Так, наприклад, адвокат, представляючи інтереси свого клієнта в суді, фактично створює для нього власними діями суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Деліктоздатність – це передбачена законом здатність особи нести відповідальність за вчинене правопорушення. Визначальними умовами деліктоздатності є вік суб'єкта, стан його психічного здо-

ров'я, а в деяких випадках ще й приналежність до громадянства держави. *За загальним правилом, юридичній відповідальності підлягають фізичні особи, котрі досягли 16 років.* Однак у деяких випадках Закон передбачає як понижений (до 16 років), так і підвищений вік юридичної відповідальності (18 і більше років). Так, кримінальній відповідальності підлягають неповнолітні особи, яким на день вчинення тяжкого злочину (вбивство, розбій грабіж та інші) виповнилося 14 років. Щодо підвищеного віку юридичної відповідальності, то він притаманний, як правило, посадовим і службовим особам державних органів і пов'язаний в основному зі вчиненням ними посадових злочинів.

Володіючи правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю, суб'єкт права може бути суб'єктом правовідносин, однак це не означає, що він уже став їх учасником, вступив у певні конкретні правовідносини. Для реальної участі в правовідносинах необхідна наявність юридичного факту, передбаченого гіпотезою норми права. А це дає підстави для висновку про те, що *поняття «суб'єкт правовідносин» та «учасник правовідносин» нетотожні, оскільки суб'єкт правовідносин – це особа, потенційно здатна бути учасником правовідносин, у той час як учасник правовідносин – це реальний учасник даних правових відносин.* Очевидно, керуючись саме цими міркуваннями, вітчизняні правники М. Кельман та О. Мурашин поняття **«суб'єкти правовідносин»** визначили у такий спосіб: *«це індивіди, організації або спільності, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин – носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків».* У наведеній дефініції поняття «суб'єкти правовідносин» слово «можуть» якраз і вжито для того, щоб підкреслити факт потенційної здатності індивідів, організацій і спільностей бути учасниками правовідносин.

Таким чином, *потенційними суб'єктами правових відносин є фізичні або юридичні особи, котрі згідно з чинним законодавством володіють правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю. Реальна ж участь таких суб'єктів у правових відносинах детермінована життєво важливою обставиною, що передбачена гіпотезою регулятивної або охоронної норми права і в теорії права отримала назву «юридичний факт».*

Важливою та невід'ємною складовою теорії суб'єктів правовідносин є їх класифікація. Повний класифікаційний ряд суб'єктів правовідносин, на нашу думку, може виглядати так:

– *індивіди (фізичні особи)* – громадяни даної держави, іноземці (громадяни інших держав), біпатриди (громадяни двох держав), апатриди (особи без громадянства будь-якої держави);

– *організації (юридичні особи)* – державні органи, підприємства та установи, а також недержавні організації (підприємства, установи, політичні партії);

– *соціальні спільноти* – народ, нація, територіальні громади (за адміністративно-територіальними одиницями, виборчими округами тощо), трудові колективи;

- *держава* як особливий суб'єкт правовідносин.

Найбільш поширеним суб'єктом практично всіх видів правовідносин є фізичні особи, серед яких розрізняють такі категорії: 1) громадяни даної держави; 2) іноземці (громадяни інших держав); 3) біпатриди (фізичні особи, які мають подвійне громадянство); 4) апатриди (особи без громадянства).

Колективними суб'єктами правовідносин є юридичні особи. Сучасна правова доктрина розглядає юридичну особу як самостійного та реально існуючого суб'єкта правовідносин. Вважається, що існування юридичної особи та вчинювані нею дії не залежать від реальних людей (тобто осіб фізичних). Однак цілком очевидним є той факт, що без людей, самі по собі юридичні особи діяти не можуть.

Юридична особа – це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді (ст. 80 ЦК України).

Юридичну особу характеризує низка ознак, до яких відносять такі:

1) *організаційна єдність*. Цей принцип означає, що юридична особа виступає в правовідносинах як єдине ціле. Організаційна єдність виражається у визначенні цілей і завдань юридичної особи, у встановленні її внутрішньої структури, компетенції органів, порядку їх діяльності і взаємовідносин з іншими органами, порядку припинення юридичної особи та в інших випадках;

2) *наявність відокремленого майна*. Юридична особа повинна мати своє майно, відокремлене від майна його учасників (засновників), членів трудового колективу, інших організацій, громадян, держави тощо. Наявність майна створює матеріальну базу діяльності юридичної особи;

3) *самостійна майнова відповідальність*. За цією ознакою організація, що визнається юридичною особою, зобов'язана нести самостійну майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном, якщо інше не визначене у законі чи установчих документах;

4) *здатність виступати у цивільних правовідносинах від власного імені*. Організація, якщо вона є юридичною особою, діє в цивільних правовідносинах від свого імені, а не від імені засновників, держави,

вищестоящих організацій, організації, до складу якої вона входить.

Характеризуючи такий різновид суб'єктів правовідносин, як юридична особа, не можна не торкнутися питання, пов'язаного з особливостями її правосуб'єктності. Річ у тому, що *на відміну від фізичної особи, виникнення правоздатності, дієздатності та деліктоздатності юридичної особи збігаються у часі (факт державної реєстрації). Аналогічне правило характеризує припинення юридичної особи.*

Традиційно юридичні особи класифікувалися залежно від форми власності, на базі якої вони створювалися. За цим критерієм юридичні особи розподілялися на державні, приватні, комунальні, громадські та інші. Уперше в статті 81 ЦК України законодавчо закріплена класифікація юридичних осіб залежно від порядку їхнього створення.

За означеним критерієм організації диференціюються на *юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права.*

Юридичні особи приватного права створюються за ініціативою приватних осіб. Це можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Юридичні особи публічного права створюються розпорядчим способом, тобто на підставі розпорядження державного органу, органу місцевого самоврядування, управління, тощо.

Держава виступає особливим суб'єктом правовідносин (так вважали ще римські юристи). *Ці особливості знаходять свій вияв у такому:*

- держава не має ні правоздатності, ні дієздатності (на відміну від фізичних і юридичних осіб);

- вона не має й спеціальної компетенції (на відміну від інших колективних суб'єктів);

- саме держава встановлює та формулює принципи, цілі та завдання власної діяльності, а також визначає права і обов'язки громадян та інших суб'єктів;

- лише вона має право самостійно визначити для себе коло обов'язків та предмет ведення;

- лише вона офіційно представляє суспільство як у межах власної території, так і за її межами – у взаємовідносинах з іншими державами.

Держава як організація всього суспільства покликана виступати виразником публічних, загальних інтересів, а отже, діяти на основі норм публічного права.

У межах власної території та за її межами держава є важливим учасником таких публічних відносин:

1) *міжнародно-правових* – укладає двосторонні та багатосторонні договори на основі норм публічного міжнародного права;

2) *конституційно-правових* – прийняття до національного громадянства,

нагородження громадянина державною нагородою чи присвоєння йому почесного звання;

3) *кримінально-правових і кримінально-процесуальних* – здійснює боротьбу зі злочинністю ім'ям держави та ін.

Держава виступає особливим суб'єктом правоохоронних відносин, який може бути як уповноваженою, так і зобов'язаною стороною. Уповноваженою стороною держава виступає в усіх видах процесуальних та кримінальних правовідносин, адже судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України, а кримінальне покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину.

Зобов'язаною стороною правоохоронних відносин держава виступає у разі порушення нею своїх договірних зобов'язань, пов'язаних із забезпеченням прав і свобод людини та громадянина, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 53). Щоправда, варто зауважити, що конвенційні права людини і громадянина порушуються не самою державою, а державними органами, органами місцевого самоврядування, їхніми службовими та посадовими особами.

Держава виступає і як суб'єкт правовідносин на основі норм приватного права:

1) *міжнародних* – укладає договори на основі норм міжнародного приватного права;

2) *внутрішніх цивільно-правових* – випускає державну позику; приймає передачу спадщини на користь держави.

У сфері приватноправових відносин держава є рівноправним учасником і не має ніяких пільг чи переваг.

Держава управляє певною часткою власності, яка не закріплена за окремими державними організаціями та установами, а належить суспільству в цілому. Ця частка державного майна та кошти державного бюджету складають державну казну країни. Тому у приватноправових відносинах виступає не держава в цілому в єдності своїх функцій та органів, а держава як загальнодержавна казна у вигляді своїх фінансових організацій, які діють у певній галузі комерційної, господарської діяльності.

§ 5. Поняття та різновиди об'єктів правовідносин

Слід зазначити, що більшість учених радянської та пострадянської доби, які досліджували правовідносини, небезпідставно вказували на той факт, що проблема об'єкта правовідносин належить у теорії права до однієї з найбільш складних. Тут все піддається сумніву, починаючи від того, чи потрібна взагалі така категорія, як об'єкт правовідносин, і закінчуючи питанням, що ж слід розуміти під об'єктом правовідносин.

Так, зокрема, російський правник А. Дудін під **об'єктом правовідносин** розуміє *предмет, на який спрямована діяльність суб'єктів правовідносин, здійснювана в процесі реалізації ними своїх юридичних прав і обов'язків*. Однак зовсім несподівано, з погляду логіки своїх міркувань і сформульованого загального визначення зазначеної категорії, А. Дудін погоджується з існуючим у літературі поділом об'єктів правовідносин на: 1) речі (матеріальні блага), тобто предмети, що мають просторові межі; 2) продукти духовної творчості (результати авторської, винахідницької та раціоналізаторської діяльності); 3) особисті нематеріальні блага (ім'я, честь, гідність); 4) дії (утримання від дій) суб'єктів правовідносин; 5) результати дій суб'єктів правовідносин. Вважаємо, що така диференціація об'єктів правовідносин з усією очевидністю розширює обсяг аналізованого нами поняття.

На думку А. Венгерова, **об'єкт правовідносин** – *це різні блага, які прагнуть отримати уповноважені суб'єкти, це стани, яких вони прагнуть досягти, та поведінка, якої вони очікують від зобов'язаних суб'єктів*.

Аналіз наведеної дефініції поняття «об'єкт правовідносин» є свідченням того, що автор при її формулюванні намагався конкретизувати коло об'єктів правовідносин (блага, стани, поведінка).

Шляхом конкретизації, але вже не кола об'єктів правовідносин, а філософської категорії «об'єкт», спробував вирішити проблему об'єкта правовідносин російський правник Н. Огурцов. Приділивши багато уваги обґрунтуванню тези про те, що проблема об'єкта правовідносин може бути вирішена лише на основі використання закономірностей філософського зв'язку «суб'єкт – об'єкт», учений дійшов зрештою до визнання правильності концепції множинності об'єктів правовідносин і розуміння об'єкта як блага. Як підсумок Н. Огурцов зазначає, що *об'єктом кримінальних правовідносин, що за своїм функціональним призначенням правоохоронні, є злочин*. У зв'язку з цим цілком логічним і небезпідставним виглядає запитання: якою мірою висновок ученого

щодо об'єкта кримінальних правовідносин як злочину узгоджується з розумінням об'єкта правовідносин як блага? Причиною очевидного протиріччя в судженнях автора, на нашу думку, є штучне звуження обсягу поняття «об'єкт правовідносин», зумовлене розумінням його лише як блага.

Водночас не можна не відзначити той факт, що наведений погляд ученого щодо розуміння об'єкта правовідносин як блага є доволі поширеною в загальнотеоретичній юридичній науці думкою. Підтвердженням цьому є такі його інтерпретації, що містяться в навчальній юридичній літературі.

О. Скакун **об'єкти правовідносин** визначає як *матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюють свої суб'єктивні юридичні права і суб'єктивні юридичні обов'язки.*

П. Рабінович під **об'єктом правовідносин** розуміє *певне особисте або соціальне благо, для здобуття та використання якого встановлюються взаємні юридичні права й обов'язки суб'єктів.*

На думку О. Мурашина, **об'єктом правовідносин** *виступають матеріальні, духовні та інші соціальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини і здійснюють свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки.*

Аналіз поглядів науковців є свідченням того, що всі наведені вище дефініції поняття «об'єкт правовідносин» сформульовані вченими в межах однієї концепції «об'єкт правовідносин – матеріальне або нематеріальне благо», що не враховує особливостей правоохоронних відносин. У зв'язку з цим доречно нагадати думку російського правника М. Марченка, котрий підкреслює, що «при визначенні об'єкта правовідносин набагато легше мати справу з тими правовідносинами, які пов'язані із задоволенням майнових інтересів, з матеріальними благами людей. Виокремлення матеріалізованого об'єкта з яскраво окресленими просторовими межами не є особливо складним. Набагато складніше це зробити, коли йдеться про спрямованість суб'єктивних прав і юридичних обов'язків не на речі, а на особисті немайнові або інші соціальні блага, а також на певну поведінку, що виявляється в діях чи бездіяльності людей. У подібних випадках про об'єкт правовідносин доречніше говорити не стільки в загальнотеоретичному, скільки в прикладному, практичному аспекті, стосовно кожного конкретного випадку та з урахуванням особливостей тієї чи іншої галузі права».

Значну увагу дослідженню об'єкта правовідносин приділив російський правник В. Протасов у своїй роботі «Що й як регулює право».

Вчений дійшов висновку, що існування в теорії поняття «об'єкт правовідносин» характеризується подвійним смисловим змістом, а відповідним терміном позначаються, по суті, два різних явища: *об'єкт правової діяльності та об'єкт правового інтересу*. Ототожнення їх зумовлено відсутністю термінологічного розмежування, а також тим, що об'єкт правової поведінки та об'єкт інтересу можуть співпадати в одному явищі; але в більшості випадків вони відокремлені одне від одного і кожне з них може мати самостійне правове значення.

Об'єктом інтересу, зазначає В. Протасов, *можуть бути самі правовідносини в цілому (наприклад, правовідносини громадянства), суб'єктивне юридичне право, правова поведінка (роботи, послуги), об'єкт правової діяльності (у випадку їх збігу) та її результат. Об'єкти правової діяльності мають дві ознаки. Вони повинні: а) бути об'єктами правової поведінки; б) мати юридичне значення.*

З позицій моністичної концепції розглядають об'єкт правовідносин О. Іоффе та В. Хропанюк. Логіка їх міркувань є такою.

Сутність суб'єктивного цивільного права і цивільного обов'язку, стверджує О. Іоффе, полягає в тому, що, забезпечуючи певну поведінку громадян, вони виступають як один із засобів задоволення законом охоронюваних інтересів. Суб'єктивне цивільне право та цивільно-правовий обов'язок спрямовані, таким чином, на забезпечення певної поведінки; з-поміж усіх явищ зовнішнього світу лише людська поведінка здатна реагувати на вплив, що чиниться суб'єктивним правом або юридичним обов'язком. Ні речі, ні так звані особисті нематеріальні блага не здатні до такого реагування, відповідно, ані речі, ані особисті нематеріальні блага не є об'єктами прав. *Оскільки одна лише діяльність людини, людська поведінка, що виявляється в діях або утриманні від дій, здатна до реагування на правовий вплив, остільки існує єдиний і лише один об'єкт правомочності та обов'язку, а отже, і об'єкт правовідносин – людська поведінка, діяльність або дії людей.*

В. Хропанюк під **об'єктом правовідносин** розуміє *те, на що впливають правовідносини*. Щоб з'ясувати, на що саме впливають правовідносини, необхідно, на думку науковця, спочатку визначити об'єкт норм права. Правові норми, як відомо, регулюють суспільні відносини. Об'єктом їхнього впливу є вольова поведінка людей. Правовідносини ж конкретизують загальні права та обов'язки, передбачені нормою права стосовно індивідуальних суб'єктів. Таким чином, робить висновок автор, *об'єктом правовідносин є фактична поведінка їх учасників*.

На наш погляд, слід погодитись із думкою В. Хропанюка, котрий з приводу об'єкта правовідносин зауважив, що *завдання юриспруденції*

полягає у вивченні дій учасників правовідносин, а не речей та інших благ, заради яких вони вступають у правовідносини. Для юриста важливо встановити характер цих дій, їх відповідність юридичним правам і обов'язкам суб'єктів. Якщо така відповідність є наявною, то одночасно досягається і мета, якої намагалися досягти учасники правовідносин. Речі, предмети матеріального світу вивчають філософія, соціологія, економічна наука, виробнича практика. Теорія права досліджує лише юридичну властивість речей, які перебувають у сфері інтересів суб'єктів правовідносин.

Проведений аналіз різних поглядів науковців щодо розуміння поняття об'єкта правовідносин дає підстави для таких висновків:

- по-перше, інтерпретація вченими категорії, що розглядається нами, прямо залежить від того, прибічниками якої концепції об'єкта правовідносин – моністичної чи плюралістичної – вони є;

- по-друге, розуміння об'єкта правовідносин лише як матеріального чи нематеріального блага значно звужує обсяг цього поняття і не враховує особливостей правоохоронних відносин, адже навряд чи правопорушення може визнаватися благом для обох сторін, які є їх учасниками;

- по-третє, альтернативою визначенню поняття об'єкта правовідносин як матеріального чи нематеріального блага або ж спробам його конкретизації, які б враховували особливості правоохоронних відносин, на нашу думку, може послугувати його визначення як **явища матеріального чи нематеріального характеру, з приводу якого та заради досягнення чого суб'єкти вступають у правовідносини, наділяючись взаємними юридичними правами та юридичними обов'язками.** Такий підхід до розуміння об'єкта правовідносин дозволяє врахувати як подвійний смисловий зміст поняття, що розглядається нами, так і всі можливі варіанти розвитку правовідносин: момент їх виникнення у запропонованій нами дефініції відбивається словосполученням «з приводу якого», а час зміни і припинення – словосполученням «заради досягнення чого». При цьому необхідно децю обмежити філософську категорію, словесним символом якої є явище, натомість збагативши її зміст такою суттєвою ознакою, як відсутність достатньо високого рівня свідомості, що притаманний людині як суб'єкту права й учаснику правовідносин.

Згідно з моністичною концепцією об'єктом правовідносин визнається лише поведінка суб'єктів, адже саме поведінка людини здатна реагувати на правовий вплив.

Згідно з плюралістичною концепцією розрізняють такі види об'єктів правовідносин:

- 1) матеріальні блага (рухоме і нерухоме майно);
- 2) особисті нематеріальні блага (життя людини, її честь, гідність);
- 3) продукти духовної творчості (музичні твори, художні твори);
- 4) поведінка суб'єктів (причому як правомірна – для регулятивних правовідносин, так і протиправна – для правоохоронних відносин);
- 5) результати поведінки суб'єктів (для організації, яка уклала договір на перевезення вантажу, важливим є не лише факт своєчасної його доставки до пункту призначення, але й факт збереження вантажу).

§ 6. Зміст правовідносин (фактичний, вольовий та юридичний)

Зміст правовідносин – це конкретна поведінка суб'єктів правовідносин та її юридичне закріплення нормами права у вигляді суб'єктивних юридичних прав та суб'єктивних юридичних обов'язків.

У будь-яких правовідносинах доречно виокремлювати *фактичний, юридичний та вольовий зміст* (М. Матузов). При цьому необхідно виходити з того, що врегульовані правом суспільні відносини в принципі не втрачають свого фактичного змісту (економічного, політичного, сімейного, майнового і т. ін), а лише видозмінюються, набуваючи нової додаткової властивості, стаючи правовими.

Фактичний (матеріальний) зміст правовідносин – це реально здійснювані учасниками правовідносин дії, спрямовані на реалізацію їх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Вольовий зміст правовідносин складають воля держави та воля самих суб'єктів, які є учасниками правовідносин.

На нашу думку, особливо важливим є той факт, що в структурі змісту правовідносин виокремлюється ще й вольовий аспект, який дозволяє врахувати специфіку правоохоронних відносин, адже для їхнього виникнення, на відміну від регулятивних, достатньо волевиявлення лише уповноваженої сторони, якою виступає судовий або ж правоохоронний орган, покликаний встановити істину у справі та призначити правопорушнику захід покарання за вчинене протиправне діяння.

Зважаючи на той факт, що правове регулювання здійснюється головним чином через механізм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків і цим відрізняється від інших видів нормативного регулювання, варто зазначити, що вказані *права і обов'язки*, які кореспондують одне одному

в межах визначених правовідносин, утворюють їх *юридичний зміст*.

Юридичний зміст правовідносин – це зафіксовані у нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників.

Суб'єктивне юридичне право – це надана праводієздатному суб'єкту юридичними нормами з метою задоволення його інтересів або інтересів тих осіб, яких він представляє за законом, міра можливої (дозволеної) поведінки у правовідносинах, забезпечена кореспондуючим обов'язком зобов'язаної сторони правовідносин і гарантована державою.

Вищенаведене визначення суб'єктивного юридичного права дозволяє виокремити такі **його суттєві ознаки**.

1. Ідеться про можливість певної поведінки.
2. Ці можливості надані не кому-небудь, а саме суб'єкту права (особі правоздатній).
3. Надане суб'єкту права з метою задоволення його інтересів.
4. Існує в правовідносинах.
5. Має свої межі, будучи мірою поведінки. Порухення цієї міри є зловживання правом.
6. Суб'єктивне юридичне право не може існувати поза зв'язком із відповідним юридичним обов'язком, без реалізації якого не може бути реалізовано і суб'єктивне юридичне право.
7. Реалізація гарантується можливістю державного примусу стосовно носія кореспондуючого юридичного обов'язку або іншими способами правового захисту.
8. Має юридичну природу, яка знаходить свій прояв у тому, що:
 - а) можливість певної поведінки надається юридичними нормами;
 - б) здійснення гарантується державою.

Зміст суб'єктивного юридичного права складають такі *правомочності*:

- можливість власних активних дій уповноваженої сторони;
- можливість уповноваженої сторони вимагати належної поведінки від зобов'язаної сторони;
- можливість уповноваженої сторони звернутися за захистом до держави у разі порушення суб'єктивного права;
- можливість використання в разі необхідності міжнародного захисту конвенційних прав і свобод людини.
- можливість уповноваженої сторони користуватися відомим соціальним благом.

Суб'єктивний юридичний обов'язок – це покладена на праводієздатного суб'єкта юридичними нормами з метою задоволення інтересів упов-

новаженої сторони правовідносин міра необхідної (належної) поведінки їх зобов'язаної сторони, реалізація якої гарантована можливістю застосування державного примусу.

Вищенаведене визначення суб'єктивного юридичного обов'язку дозволяє виокремити такі **його суттєві ознаки**.

1. Ідеться про необхідність певної поведінки.
2. Може бути покладена лише на праводієздатну особу.
3. Покладається на суб'єкта правовідносин з метою задоволення інтересів уповноваженої особи.
4. Існує в правовідносинах.
5. Належна поведінка має свої межі (міру).
6. Не може існувати поза зв'язком із суб'єктивним юридичним правом.
7. Реалізація забезпечена можливістю державного примусу.
8. Має юридичну природу, яка виражається в тому, що: а) необхідність певної поведінки покладається на суб'єкта юридичними нормами; б) реалізація забезпечується можливістю державного примусу.

Зміст суб'єктивного юридичного обов'язку складають такі елементи, що перебувають у діалектичній єдності з елементами змісту суб'єктивного юридичного права:

- необхідність учинити певні дії або утриматися від них;
- необхідність для правозобов'язаної особи відреагувати на зверненні до неї законні вимоги уповноваженого;
- необхідність нести відповідальність за невиконання цих вимог;
- необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, щодо якого він наділений правом;
- необхідність держави – порушниці конвенційних зобов'язань ужити заходів загального характеру стосовно потенційних потерпілих і заходів індивідуального характеру стосовно особи, чиї конвенційні права безпосередньо порушені державою.

Структура юридичного змісту правовідносин як діалектичної єдності правомочностей уповноваженої сторони правовідносин та необхідностей їх зобов'язаної сторони представлена у вигляді схеми № 33.

Висвітлення цього питання буде неповним, якщо не з'ясувати особливості юридичного змісту правовідносин за участю органів публічної влади, у тому числі судових і правоохоронних органів.

Особливістю юридичного змісту правоохоронних відносин є те, що правоохоронний або юрисдикційний орган, переважно як уповноважена сторона вищезазначених правовідносин, для вирішення поставлених перед ним завдань та здійснення зумовлених цими завданнями функцій на-

ділений державно-владними повноваженнями, що складають діалектичну єдність юридичних прав та юридичних обов'язків державного органу, посадової чи службової особи цього органу. Зобов'язана сторона правоохоронних відносин (фізична або юридична особа, котра вчинила правопорушення), відповідно, наділяється кореспондуючими юридичним правам та юридичним обов'язкам державного органу, посадової чи службової особи цього органу суб'єктивними юридичними правами та суб'єктивними юридичними обов'язками.

Юридичне право правоохоронного (юрисдикційного) органу чи посадової особи, на нашу думку, можна визначити як складову частину їх повноважень, що являє собою передбачену законом міру можливої поведінки уповноваженої сторони правовідносин, що здійснюється в інтересах особи, суспільства, держави за наявності необхідних юридичних фактів, зловживання або відмова від реалізації якої тягне за собою юридичну відповідальність.

Юридичний обов'язок державного правоохоронного (юрисдикційного) органу чи посадової особи за своєю юридичною природою аналогічний суб'єктивному юридичному обов'язку людини і громадянина та може бути визначений як складова частина їх повноважень, що являє собою передбачену законом міру необхідної поведінки зобов'язаної сторони правовідносин, що здійснюється в інтересах особи, суспільства, держави за наявності необхідних юридичних фактів, відмова від якої чи її неналежне здійснення спричиняють юридичну відповідальність.

Важливе теоретичне та практичне значення має з'ясування співвідношення понять, що складають юридичний зміст правоохоронних відносин. Незважаючи на схожість категорій «юридичне право державного органу, його посадової чи службової особи» та «суб'єктивне юридичне право людини і громадянина» за такою суттєвою ознакою, як можливість вибору варіанту певної поведінки, відмінність між ними полягає в тому, що, по-перше, юридичні права державних органів, їх посадових осіб є засобом здійснення завдань і функцій, які законом покладені на ці органи, в той час як суб'єктивні юридичні права людини і громадянина є засобом задоволення їх потреб і інтересів; по-друге, юридичні права державних юрисдикційних органів, їх посадових осіб реалізуються лише в межах конкретних правовідносин, тоді як суб'єктивні юридичні права людини і громадянина можуть реалізуватися і поза правовідносинами; по-третє, діяльність державних органів, їх посадових осіб підпорядкована принципу «дозволено лише те, що прямо передбачено законом», у той час як поведінка щодо реалізації суб'єктивних юридичних прав людиною і громадяни-

ном узгоджується із принципом «дозволено робити все, що не заборонено законом»; по-четверте, за наявності необхідних юридичних фактів державні юрисдикційні органи, їх посадові особи не можуть не здійснювати своїх юридичних прав, у той час як носії суб'єктивного юридичного права самі уповноважені вибирати модель поведінки, можуть здійснювати або не здійснювати належне їм право.

Поняття «юридичне право державного юрисдикційного органу чи посадової особи» та «юридичний обов'язок державного юрисдикційного органу чи посадової особи» дозволяють виокремити як **спільні**, так і **відмінні ознаки**. Спільним у них є те, що, по-перше, і юридичні права, і юридичні обов'язки згаданих суб'єктів здійснюються лише в межах конкретних правовідносин і, як правило, не в їхніх власних інтересах, а в інтересах особи, суспільства, держави; по-друге, формою реалізації як юридичного права, так і юридичного обов'язку є застосування; по-третє, відмова від їх здійснення, за наявності передбачених законом юридичних фактів, спричиняє юридичну відповідальність.

Розмежування зазначених понять може здійснюватися за такими ознаками:

1) право державного органу чи посадової особи – це міра їх можливої поведінки, в той час як юридичний обов'язок зазначених суб'єктів – міра їх необхідної поведінки;

2) додатковою підставою юридичної відповідальності державного органу (посадової особи) як носія юридичного права та юридичного обов'язку є, відповідно, зловживання цим правом в першому випадку або ж неналежне виконання юридичного обов'язку – в другому.

Контрольні запитання

1. Які ви знаєте підходи до розуміння поняття «правові відносини»?
2. Назвіть ознаки поняття «правові відносини».
3. За якими критеріями здійснюється класифікація правовідносин?
4. Розкрийте зміст поняття «структура правовідносин».
5. Як співвідносяться поняття «суб'єкт права», «суб'єкт правовідносин» та «учасник правовідносин»?
6. Охарактеризуйте структурні елементи правосуб'єктності фізичних осіб.
7. Що визнається об'єктом правовідносин за його моністичною та плюралістичною концепціями?
8. Охарактеризуйте фактичний та вольовий зміст правовідносин.
9. Які елементи складають зміст суб'єктивного юридичного права та суб'єктивного юридичного обов'язку?

Розділ 14. ЮРИДИЧНІ ФАКТИ

§ 1. Поняття юридичного факту

§ 2. Види юридичних фактів

§ 3. Правові презумпції, правові преюдиції й юридичні фікції та їх вплив на розвиток правовідносин

§ 1. Поняття юридичного факту

Створення наукової категорії «юридичний факт» тісно пов'язане з переробкою та осмисленням римського права його більш пізніми дослідниками. Німецький юрист А. Манігк стверджував, що поняття «юридичний факт» вперше залучив до наукового обігу К. Савін'ї. У своїй роботі «Система сучасного римського права» автор зазначав: «Я називаю події, що викликають виникнення або припинення правовідносин, юридичними фактами».

Корені поняття «юридичний факт» слід шукати в історії юридичної науки. Ще в римському праві розрізняли кілька підстав виникнення правовідносин. В Інституціях Гая, Юстиніана їх чотири: *контракт*, *квазі-контракт*, *делікт*, *квазі-делікт*. Пізніше стали вирізняти п'яту підставу – *односторонню угоду (правочин)*. Згадуються також строки, підстави укладення шлюбу, підстави переходу речей за спадком та інші юридичні факти. Цей поділ був сприйнятий Кодексом Наполеона і розвинутий згодом у буржуазному законодавстві.

В юридичній літературі зазначається, що категорія «юридичний факт» розвивалась із потреби юридичної практики, із прагнення охопити єдиним поняттям різноманітні передумови руху конкретних правових відносин. Серед наукових праць, присвячених проблемі юридичних фактів, на особливу увагу заслуговує наукова монографія В. Ісакова «Юридичні факти в радянському праві».

Юридичні факти – одна з тих теоретичних проблем, що мають безпосередній зв'язок із юридичною практикою. Правозастосовний орган повинен не лише встановити всі необхідні для вирішення справи юридичні факти, але й правильно їх кваліфікувати. Неправильна юридична оцінка цих фактів призводить до того, що одним обставинам не надається належного правового значення, а іншим, навпаки, приписуються невластиві їм якості. Вміння працювати з фактами, юридико-фактична культура – необхідний

елемент загальної правової культури суб'єкта, який застосовує норми права. Саме ця обставина зумовлює необхідність розгляду зазначеної загальнотеоретичної категорії в межах навчальної дисципліни «Теорія держави і права».

У навчальній і науковій юридичній літературі, присвяченій юридичним фактам, досить стабільним і навіть консервативним залишається визначення зазначеної категорії, про що свідчить аналіз наукових статей А. Завального «Юридичні факти: історичні та сучасні аспекти розуміння» та «Поняття юридичного факту: плюралізм наукових підходів».

Під *юридичними фактами* більшість учених розуміють *ті життєво важливі обставини, з наявністю яких норми права пов'язують виникнення, зміну чи припинення правовідносин*. Сам же А. Завальний визначає юридичний факт в одному випадку як *«фрагмент дійсності, наданий людині у сприйнятті, почуттєвому досвіді (матеріальний момент), що зафіксований у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі правової норми, із настанням якого пов'язують передбачені юридичні наслідки (юридичний момент)»*, а в іншому – як *«фрагмент дійсності, який має значення для суб'єктів права, детермінований соціальними чинниками, зафіксований у тексті нормативно-правового акта як знання про спеціальні умови, за наявності яких здійснюється реалізація норми (норм) права з метою регулювання суспільних відносин»*.

Як позитивну можна оцінити спробу автора при розкритті змісту цього поняття поєднати матеріальний та юридичний моменти, однак, на нашу думку, наведені дефініції значно звужують обсяг зазначеної категорії, залишаючи поза увагою вчених і практиків ті життєво важливі обставини, відсутність (ненастання) яких гіпотезою правової норми визначена як підстава для виникнення, зміни або припинення правовідносин. Яскравим прикладом цього різновиду юридичних фактів, що в теорії права отримав назву *негативних*, може слугувати факт відсутності вчиненого нового злочину як умова для погашення судимості, про що зазначається в нормах права, закріплених у ст. 89 КК України.

Крім того, друге визначення поняття «юридичний факт», на нашу думку, є неповним, оскільки не містить у собі ознаки, яка відбиває функціональне призначення юридичного факту в механізмі правового регулювання: бути підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин.

Юридичні факти *характеризуються низкою рис*, до яких можна віднести такі:

1) *це обставини конкретні, індивідуальні*. Юридичні факти являють собою явища дійсності, що існують у певній точці простору і часу. Якщо йдеться про факти-дії, то конкретність дій означає, що вони вчинені пев-

ними суб'єктами і мають конкретний соціальний і правовий зміст. Конкретність юридичних фактів-подій виражається в тому, що вони відбуваються в певній місцевості та у визначений проміжок часу;

2) *це обставини, що містять інформацію про стан суспільних відносин, які складають предмет правового регулювання.* Юридичними фактами виступають лише такі обставини, що прямо чи побічно зачіпають права та інтереси суспільства, держави, соціальних колективів, особи. Позбавлені змісту з соціального погляду події та дії не можуть мати й юридичного значення;

3) *це обставини, що у певний спосіб виражені (об'єктивовані) зовні.* Юридичними фактами не можуть бути абстрактні поняття, думки, події внутрішнього духовного життя людини та інші схожі явища. Разом із тим законодавство може враховувати суб'єктивну сторону вчинків (вину, мотив, інтерес, мету) як елементи складного юридичного факту;

4) *це обставини, що полягають у наявності або відсутності певних явищ матеріального світу.* Необхідно враховувати, що юридичне значення можуть мати не лише позитивні, але й так звані негативні факти (відсутність відносин службового підпорядкування, спорідненості, судимості та ін.);

5) *це обставини, прямо чи побічно передбачені нормами права.* Більшість юридичних фактів вичерпно визначені в гіпотезі правової норми. Проте існує категорія індивідуально визначених фактів, які лише в загальному вигляді (побічно) передбачені в законодавстві;

6) *це обставини, зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі.* Багато юридичних фактів мають правове значення лише в тому випадку, якщо вони належним чином оформлені та засвідчені;

7) *це обставини, що викликають передбачені законом правові наслідки.* Ідеться перш за все про виникнення, зміну або припинення правових відносин. Разом із тим слід зауважити, що юридичний факт може викликати й інші правові наслідки, наприклад, анулювати юридичні факти, що виникли раніше.

Враховуючи вищевикладене, дефініцію поняття **«юридичні факти»** можна сформулювати у такий спосіб: *це у певний спосіб виражені (об'єктивовані) зовні конкретні життєво важливі обставини, з наявністю або відсутністю яких норми права пов'язують виникнення, зміну чи припинення правовідносин.*

§ 2. Види юридичних фактів

Одним із важливих завдань, які покликана розв'язати теорія юридичних фактів, є їх класифікація. Серед сталих підходів до диференціації юридичних фактів можна виокремити такі: 1) за вольовим критерієм; 2) за юридичними наслідками; 3) за субординацією в правовому регулюванні; 4) за способом зв'язку з явищами правової дійсності; 5) за ознакою їх документального закріплення; 6) за складом; 7) за значенням юридичних фактів у фактичному складі; 8) за функціями юридичних фактів у фактичному складі.

Саме зазначені підходи до класифікації юридичних фактів і стануть предметом нашого подальшого розгляду.

Залежно від **прояву волі суб'єктів права** юридичні факти традиційно поділяються на *дії* (відбуваються як результат волевиявлення відповідних осіб) та *події* (трапляються незалежно від волі суб'єктів). Такий підхід до класифікації юридичних фактів, на нашу думку, потребує уточнення в частині виокремлення як самостійного різновиду фактів-дій. Вважаємо, що факти-дії не відображають повною мірою усіх можливих зовнішніх проявів правової поведінки суб'єктів права. Як відомо, для правової поведінки характерні дві форми об'єктивації в зовнішньому світі, а саме: дії та бездіяльність. Обсяг цих понять охоплюється обсягом категорії «діяння». Тому за вольовим критерієм юридичні факти доречніше диференціювати на факти-діяння та факти-події.

Класифікація юридичних фактів за вольовим критерієм відображена у вигляді схеми № 34.

Юридичні факти, що є **діяннями**, залежно від відповідності їх приписам правових норм поділяються на:

1) **правомірні** – такі діяння, що відповідають приписам правових норм. Розрізняють такі види правомірних діянь:

а) **юридичні акти** – такі правомірні діяння, що мають на меті викликати певні юридичні наслідки (наприклад, ухвалення судом рішення у справі, складання фізичною особою заповіту);

б) **юридичні вчинки** – такі правомірні діяння, що такої мети спеціально не мають, однак правові наслідки цих діянь настають у силу закону (наприклад, малювання художником картини, що з часом породжує авторське право на цей художній твір);

2) **неправомірні (правопорушення)** – такі діяння, що суперечать юридичним приписам. Неправомірні діяння, у свою чергу, можуть

класифікуватися за різними критеріями:

а) *за ступенем суспільної небезпеки*, що є зовнішнім виразом неправомірної поведінки, правопорушення поділяються на:

- *злочини* – суспільно небезпечні діяння;
- *проступки* – суспільно шкідливі діяння;

б) *за суб'єктами* розрізняють такі правопорушення:

- *вчинені фізичними особами*, котрі можуть бути суб'єктами практично всіх видів правопорушень. Крім того, за чинним КК України лише фізичні особи є суб'єктами кримінальних злочинів.

- *вчинені юридичними особами*, як приватними, так і публічними. Юридичні особи, за чинним деліктним законодавством, несуть конституційну, цивільну та адміністративну відповідальність. Так, наприклад, за рішенням суду може бути заборонена діяльність тих об'єднань громадян, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення (ст. 37 Конституції України). Порушення юридичною особою своїх договірних зобов'язань має наслідком цивільно-правову відповідальність, а порушення зазначеним суб'єктом законодавства про ветеринарну медицину передбачає адміністративну відповідальність. Аналіз санкцій охоронних норм права дає підстави для висновку, що обмеження, яких зазнають юридичні особи, здебільшого мають майновий, а рідше – організаційний характер;

- *вчинені державою*. Такий висновок випливає з огляду на аналіз норм права, закріплених у ст. 3 Конституції України. Оскільки утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов'язком держави, то його невиконання чи неналежне виконання останньою може кваліфікуватися як конституційне правопорушення. Своєрідною юридичною гарантією належного виконання державою взятого на себе обов'язку є положення, згідно з яким «держава відповідає перед людиною за свою діяльність». Держава може виступати і суб'єктом міжнародної відповідальності у разі порушення своїх конвенційних зобов'язань у галузі прав людини. Так, згідно зі ст. 53 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожна держава, яка підписала цю Конвенцію, взяла на себе зобов'язання виконувати рішення Європейського Суду з прав людини, тобто нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення;

в) *за об'єктом посягання* правопорушення диференціюються на такі різновиди:

- злочини проти життя та здоров'я особи;
- злочини проти довкілля;
- злочини проти власності;
- адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
- адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління та інші. Особлива частина кодифікованих законодавчих актів, які закріплюють склади адміністративних правопорушень (КУпАП) та кримінальних злочинів (КК України), побудована саме з урахуванням родового об'єкта правопорушення;

г) за галузями права правопорушення поділяються на такі різновиди:

- конституційні;
- кримінальні;
- цивільні;
- адміністративні;
- міжнародні;
- кримінально-процесуальні та ін.

Останнім часом в юридичній науці обговорюється питання про можливість виокремлення *екологічних, сімейних* та деяких інших правопорушень;

д) *залежно від форми вини* правопорушення диференціюються на такі різновиди: 1) *навмисні*; 2) *необережні*.

Факультативним елементом суб'єктивної сторони правопорушення є *мотивація* неправомірної поведінки. Зважаючи на *мотив учинення*, правопорушення поділяються на *хуліганські; корисливі* та ін. Наведений підхід до класифікації правопорушень є особливо важливим для юридичної практики, адже сприяє правильній кваліфікації неправомірної поведінки суб'єктів і дозволяє уникнути порушення вимог законності у правозастосовній діяльності на стадії встановлення юридичної основи справи.

Під **фактами-подіями**, як нами було зазначено вище, *розуміють такі обставини, які не залежать від прояву волі суб'єктів*. Однак такий підхід до розуміння фактів-подій, як правильно стверджує В. Ісаков, потребує певних уточнень:

- *по-перше*, багато подій у своєму зародженні можуть залежати від волі суб'єкта (наприклад, народження людини, її смерть, пожежа тощо). Такого роду фактичні обставини називають «*відносними подіями*»;

- *по-друге*, розвиток науки і техніки збільшує можливості впливу людини на процеси та явища природи. Те, що сьогодні не залежить від волі та свідомості людини (зливи, цунамі, землетруси), завтра може стати керованим або частково керованим процесом. Сфера явищ, не залеж-

них від волі та свідомості людини, не залишається незмінною, відповідно, скорочується сфера «чистих» подій.

Юридичні *факти-події* класифікуються за *такими критеріями*:

- за походженням – природні (стихійні) та залежні в своєму походженні від людини;

- залежно від повторюваності подій – унікальні та повторювані (періодичні);

- за тривалістю – миттєві (пригоди) та тривалі в часі (процеси);

- за кількістю учасників – персональні, колективні, масові. Масові події, у свою чергу, поділяються на події з визначеною та з невизначеною кількістю осіб, які беруть у них участь;

- за характером наслідків, які настали, – на події зворотні та незворотні.

За *юридичними наслідками* юридичні факти диференціюються на *правостворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі*.

Правостворюючими називаються такі юридичні факти, з наявністю або відсутністю яких норми права пов'язують виникнення правовідносин (наприклад, факт укладення шлюбу є підставою для виникнення сімейних правовідносин між подружжям; факт вчинення правопорушення є підставою для виникнення правоохоронних відносин).

Правозмінюючими називаються такі юридичні факти, з наявністю або відсутністю яких норми права пов'язують зміну правовідносин, тобто зміну їх юридичного змісту, складовими якого є суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин (наприклад, факт призначення працівника на керівну посаду має своїм наслідком зміну його правового статусу, тобто зміну прав і обов'язків).

Правоприпиняючими називаються такі юридичні факти, з наявністю або відсутністю яких норми права пов'язують припинення правовідносин, тобто припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків їх учасників (наприклад, вихід працівника на пенсію є підставою для припинення трудових правовідносин).

Важливе не лише теоретичне, але й практичне значення має питання визначення критеріїв для відмежування зміни правовідносин від їх припинення. З цього приводу заслуговує на увагу погляд В. Ісакова, який за основу розмежування бере *ступінь зміни основних елементів правовідносин – їх суб'єктів, об'єкта, змісту (прав і обов'язків)*. *Зміна одного з перерахованих елементів – це, як правило, зміна правовідносин. Зміна двох і тим більше трьох елементів майже завжди спричиняє*

припинення попереднього зв'язку та появу нового.

За субординацією в правовому регулюванні розрізняють такі різновиди юридичних фактів:

1) *матеріальні*, що є підставою для виникнення, зміни чи припинення матеріальних правовідносин (наприклад, факт укладення цивільно-правового договору купівлі-продажу);

2) *процесуальні*, що є підставою для виникнення, зміни чи припинення процесуальних правовідносин (наприклад, факт обґрунтованого звернення громадянина з цивільним позовом до місцевого суду є підставою для порушення цивільної справи, а отже, виникнення цивільно-процесуальних правовідносин).

За способом зв'язку з явищами правової дійсності юридичні факти поділяються на *позитивні* та *негативні*.

Позитивними називаються такі юридичні факти, *наявність яких* є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин. Більшість юридичних фактів є позитивними (наприклад, факт приналежності до громадянства; факт досягнення повноліття та ін.).

Негативними називаються такі юридичні факти, *відсутність яких* є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин (наприклад, факт відсутності судимості; факт відсутності іншого зареєстрованого шлюбу та ін.).

За ознакою їх документального закріплення юридичні факти диференціюються на *оформлені* та *неоформлені*.

Оформленими називаються документальні зафіксовані (закріплені) юридичні факти. Варто зазначити, що найчастіше юридичні факти є оформленими (наприклад, свідоцтво про народження підтверджує факт народження фізичної особи; дипломи бакалавра, спеціаліста чи магістра підтверджують факти здобуття громадянами вищої освіти з відповідним освітньо-кваліфікаційним рівнем).

Неоформленими називаються ті юридичні факти, що не мають документальної фіксації (закріплення). Наприклад, цивільно-правовий договір позички, як правило, укладається в усній формі, оскільки не вимагає документальної фіксації.

За ступенем складності юридичні факти поділяються на *прості* та *складні*.

Простим називається такий юридичний факт, який є відображенням нескладного фрагмента, «зрізу» соціальної дійсності (наприклад, факт весняної повені, що спричинив пошкодження застрахованого будинку, є підставою для здійснення передбачених договором страхових виплат).

Конкретна соціальна ситуація, на чому слушно наголошує В.Ісаков, досить часто являє собою поєднання елементів об'єктивного і суб'єктивного, закономірного і випадкового, матеріального та ідеального. Тому як юридичний факт виступають не лише прості фрагменти соціальної дійсності, але й доволі складні її зрізи. Отже, *складним* називається такий юридичний факт, що являє собою фактичну обставину, яка складається з кількох юридично значущих сторін (ознак). Наприклад, факт вчинення правопорушення, склад якого є сукупністю ознак об'єктивного та суб'єктивного характеру (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона).

Від *складного юридичного факту* необхідно відрізнити *фактичний склад*, під яким розуміють *сукупність (систему) юридичних фактів*, необхідних для настання правових наслідків – виникнення, зміни чи припинення правовідносин (Ю. Гревцов). Наприклад, для виникнення пенсійних правовідносин необхідна наявність таких юридичних фактів, які в сукупності утворюють фактичний склад:

- 1) факт досягнення пенсійного віку;
- 2) факт наявності передбаченого законом трудового стажу;
- 3) факт подання працівником заяви про вихід на пенсію;
- 4) факт прийняття уповноваженим державним органом правозастосовного акта про призначення громадянину пенсії.

Відмінність між складним юридичним фактом і фактичним складом полягає в тому, що останній складається з різнорідних юридичних фактів. В окремих передбачених законом випадках для юридичної повноцінності фактичного складу необхідна не лише наявність усіх елементів – юридичних фактів, але й суворе дотримання їх «накопичення» в фактичному складі.

За значенням юридичних фактів у фактичному складі пропонується розрізняти *головні* та *підлеглі* юридичні факти.

Головними називаються такі юридичні факти, які найбільш повно відображають сутність соціальної ситуації, що підлягає правовому регулюванню (наприклад, головними фактами для призначення пенсії є вік фізичної особи та її трудовий стаж).

Підлеглими називаються такі юридичні факти, що уточнюють, конкретизують юридично значущі деталі (підлеглими фактами для призначення пенсії є подання працівником заяви про вихід на пенсію та прийняття уповноваженим державним органом правозастосовного акта про призначення громадянину пенсії).

За функціями юридичних фактів у фактичному складі вирізняють

факти, що породжують право, та факти, що перешкоджають виникненню або трансформації права.

Такими, що *породжують право*, називаються юридичні факти, необхідні для настання правових наслідків (наприклад, факт постійного проживання на території України протягом десяти останніх перед днем виборів років, поряд з іншими передбаченими ч. 2 ст. 103 Конституції України фактичними обставинами, є підставою для реєстрації такого громадянина ЦВК як кандидата у Президенти України на виборах глави держави).

Такими, що *перешкоджають виникненню або трансформації права*, називаються юридичні факти, які гальмують розвиток фактичного складу, перешкоджають настанню правових наслідків (наприклад, факт наявності не погашеної і не знятої у встановленому законом порядку судимості, передбачений ч. 3 ст. 76 Конституції України, є підставою для відмови у реєстрації такого громадянина ЦВК як кандидата у народні депутати на виборах до Верховної Ради України).

У контексті питання, що розглядається нами, не можна не торкнутися і такого різновиду юридичних фактів, як *факти-строки*. Вони вказують на час, настання або проходження якого тягне за собою певні юридичні наслідки. Строки бувають матеріально-правовими та процесуально-правовими; вимірюються годинами (наприклад, строк адміністративного затримання), добами (зокрема, строк адміністративного арешту), місяцями (наприклад, строк виправних робіт), роками (приміром, строк позбавлення волі). Факти-строки знаходять своє закріплення в нормах-строках, які з точки зору функціонального призначення мають субсидіарний характер. Саме ця особливість зумовлює існування фактів-строків лише як одного з елементів фактичного складу.

Завершуючи розгляд цього питання, слід зауважити, що *наведені підходи до диференціації юридичних фактів не можна вважати вичерпними, адже вони постійно вдосконалюються як з погляду критеріїв для класифікації життєво важливих обставин, які мають юридичне значення, так і в аспекті їх різновидів.*

§ 3. Правові презумпції, правові преюдиції й юридичні фікції: поняття та їх вплив на розвиток правовідносин

Вихідною основою, своєрідною методологічною посилкою при висвітленні цього питання є погляд вітчизняного правника П. Рабіновича на проблему класифікації юридичних фактів. Як критерій для класифікації юридичних фактів учений запропонував *онтологічний статус*

останніх, на підставі чого поділив їх на такі різновиди:

- 1) *факти (акти), обґрунтовані обставинами реальними;*
- 2) *факти (акти), обґрунтовані обставинами уявними (презумпціями).*

Немає сумніву, що запропонований автором підхід до класифікації юридичних фактів має велике пізнавальне значення, однак, на нашу думку, він викликає певні зауваження, адже незважаючи на спільну природу і схожі риси, методологічно неправильно ототожнювати поняття «правова презумпція» та «юридичний факт». Не випадково О. Скакун характеризує *правову презумпцію як феномен правової дійсності, який хоча й не є юридичним фактом, однак може породжувати правовідносини*. Спробуємо довести цю тезу шляхом порівняльного аналізу вищезазначених загальнотеоретичних категорій. *Вагомим аргументом на користь цього буде і той факт, що вчені розглядають правову презумпцію як засіб юридичної техніки або як регулятор суспільних відносин*.

В юридичній енциклопедії наведена така інтерпретація поняття «**презумпції в праві**» (лат. praesumptio – припущення, від praesumere – передбачити, передчувати, вгадувати): *закріплені правовими нормами припущення про вірогідність настання певного юридичного факту*.

Більш вдалою, на нашу думку, є дефініція цього поняття, запропонована вітчизняним правником П. Рабіновичем. Автор тлумачить **правову презумпцію** як *закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів, яке може призвести до виникнення, зміни або припинення правовідносин, визначаючи в такий спосіб її можливу роль у динаміці правовідносин*.

При формулюванні двох вищенаведених визначень поняття, що розглядається нами, як ключовий використовується термін «*припущення*», а не термін «*обставини*», притаманний категорії «*юридичний факт*», що є підставою для розмежування цих понять.

Загальновизнаним в юридичній науці є поділ правових презумпцій на два різновиди:

- 1) *презумпції, що не можуть бути спростовані (неспростовні, незаперечні), – це такі припущення щодо існування певного факту, які не потребують доведення і не підлягають сумнівам, спростуванню (наприклад, презумпція недієздатності малолітньої особи, що впливає з положень ст. 31, 32 ЦК України, або презумпція рівності всіх перед законом, що впливає зі змісту ст. 21 Конституції України);*

- 2) *презумпції, що можуть бути спростовані (спростовні, заперечні), – це такі припущення щодо існування певного факту, які мають юридичне значення доти, доки щодо цього факту не буде встановлено*

інше (наприклад, презумпція батьківства).

В умовах функціонування національної правоохоронної системи. особливого значення набуває **презумпція невинуватості**, під якою розуміють *правове положення, згідно з яким підозрюваний, обвинувачений чи підсудний вважається невинуватим у вчиненні злочину доти, доки його винуватість не буде доведена в порядку, встановленому законом*. Своє законодавче закріплення презумпція невинуватості у вигляді низки владних приписів, які розкривають зміст однойменного принципу, знаходить у ст. 62 Конституції України.

Важливе не лише теоретичне, але й практичне значення має з'ясування співвідношення понять «презумпція невинуватості» та «принцип презумпції невинуватості». Під **принципом презумпції невинуватості** в кримінально-процесуальній діяльності необхідно розуміти *імперативний, неспростовний, безумовний для виконання процесуальними суб'єктами, наділеними владою, припис закону*.

Отже, попри термінологічну схожість правову презумпцію як спростовне припущення необхідно відмежовувати від принципу презумпції невинуватості як керівного, загального правового начала кримінально-процесуальної діяльності.

У цивільному процесі, на відміну від кримінального, суд керується **презумпцією винуватості**, *суть якої полягає в припущенні, що кожний, хто вчинив об'єктивно протиправне діяння, вважається винним доти, доки не буде доказано протилежне*. Цей принцип застосовується як у сфері договірної, так і позадоговірної відповідальності.

Цивільно-правова відповідальність, як правило, настає за наявності вини, водночас у кожному з передбачених законом випадків винуватість правопорушника презюмується (припускається), а юридичний обов'язок доводити невинуватість у вчиненні цивільного правопорушення покладається не на державу в особі правоохоронних органів, як цього вимагає презумпція невинуватості, а на особу, винуватість якої презюмується.

Роль та значення презумпції винуватості правопорушника в цивільному праві, на думку О. Іоффе, виявляється в такому:

- *по-перше*, ця презумпція містить у собі високий ступінь імовірності, оскільки являє собою узагальнений нормативний висновок із реальних відносин нашого суспільства;

- *по-друге*, презумпція винуватості правопорушника ґрунтується на серйозних господарсько-політичних міркуваннях і прямо впливає із завдання забезпечення усталеності цивільного обігу, а також утвердження начала рівності сторін у цивільному процесі;

- *по-третє*, як одна із конкретних форм закріплення принципу рів-

ності сторін у процесі презумпція винуватості правопорушника стимулює також їх активність, у чому виявляється її основне процесуальне призначення. У результаті активної діяльності сторін і самого суду можуть бути виявлені прямі докази винуватості або, навпаки, невинуватості правопорушника, що не викликають сумнівів.

Зазначимо, що думки вченого з цього приводу не втратили своєї актуальності і в умовах сьогодення.

Таким чином, на відміну від кримінального права, в цивільному, де виникнення відповідальності та її обсяг зазвичай не залежать від ступеня вини, правопорушник постає перед вибором: або доводити свою невинуватість і завдяки цьому звільнитись від відповідальності, або зважати на те, що його винуватість буде доведена, і тоді за будь-якого ступеня вини його діяння отримає одну й ту саму кваліфікацію та потягне за собою одні й ті самі наслідки – відшкодування збитків у повному обсязі. Однак він не може ставити своїм завданням домогтися зміни кваліфікації своєї поведінки або зменшення обсягу відповідальності шляхом доведення вини певної форми чи тяжкості, оскільки цивільне право не встановлює залежності між цими явищами. Щодо вини його активність може бути спрямована тільки на повне звільнення від відповідальності шляхом доведення своєї невинуватості.

Крім правових презумпцій, схожими за своєю природою з юридичними фактами є такі явища правової дійсності, як правові преюдиції й юридичні фікції. Сучасні юридичні словники не містять інтерпретації поняття «правова преюдиція», однак у них наводиться тлумачення роз'яснення поняття «преюдиціальність».

Преюдиціальність (від лат. *praecedens* – попереднє рішення) – *обов'язковість фактів, встановлених судовим рішенням, що набуло законної сили в одній цивільній справі, для суду при розгляді інших цивільних справ, у яких беруть участь ті самі особи.*

Преюдиціальність базується на правовій властивості законної сили судового рішення і визначається його суб'єктивними та об'єктивними межами, за якими сторони та треті особи з самостійними вимогами, що брали участь у справі, а також їхні правонаступники не можуть знову заявляти в суді ті самі вимоги з тих самих підстав, а також оспорювати в іншому процесі встановлені судом у рішенні з такої справи факти (ч. 2 ст. 223 ЦПК України).

В юридичній літературі наводиться приклад преюдиціальності, що вже став традиційним. Так, якщо судовим рішенням, що набрало законної сили, встановлена відповідальність власника джерела підвищеної небезпеки за завдану шкоду, то у випадку пред'явлення регресного по-

зову власником такого джерела до особи, яка безпосередньо завдала шкоди, факти, встановлені в судовому рішенні в першому процесі, мають преюдиціальне значення і не підлягають оспорюванню. Так само факти, на підставі яких особа була засуджена за крадіжку чи інше протиправне заволодіння чужим майном, можуть бути підставою для судового рішення за цивільним позовом про відшкодування шкоди, завданої злочином.

На нашу думку, така інтерпретація поняття преюдиціальності не охоплює всі можливі прояви цього феномена і, зважаючи на визначення, розрахована лише на цивільний процес. Водночас слід зауважити, що правова преюдиціальність юридичних фактів має важливе практичне значення в процесі правозастосовної діяльності судових і правоохоронних державних органів, їх службових і посадових осіб, особливо на стадії встановлення юридичної основи справи, що здійснюється шляхом юридичної кваліфікації неправомірної поведінки фізичних та юридичних осіб.

Так, зокрема, у значній кількості статей Особливої частини КК України як кваліфікована ознака складу злочину зазначається повторність. Для прийняття відповідного процесуального рішення органом дізнання, слідчим, прокурором, судом необхідно документальне підтвердження факту визнання особи винною у вчиненні в минулому цього ж самого злочину або іншого злочину, який у разі вчинення нового злочину дає юридичні підстави кваліфікувати останній як вчинений повторно.

Преюдиціальність факту вчинення правопорушення знаходить свій вияв і в тому, що обтяжуючою обставиною, яка впливає на міру відповідальності за вчинення дисциплінарних проступків і адміністративних правопорушень, є повторність їх вчинення протягом року. В усіх наведених випадках підтвердженням факту притягнення особи до юридичної відповідальності є документально оформлене процесуальне рішення судового чи іншого юрисдикційного органу.

З огляду на вищевикладене можна запропонувати таке визначення поняття **«правова преюдиція»**: *це виключення можливості оспорювати раніше доведений юридичний факт, який має документальне підтвердження і являє собою підставу для виникнення, зміни або припинення правовідносин.*

Аналіз вищенаведеного визначення дозволяє розмежувати поняття «правова преюдиція» та «юридичний факт». *Якщо юридичні факти являють собою життєво важливі обставини, передбачені нормами права як підстава для виникнення, зміни або припинення правовідносин, правові преюдиції необхідно розуміти як своєрідний імператив, адресова-*

ний судовим і правоохоронним органам держави щодо неприпустимості при вирішенні конкретних юридичних справ оспорювати раніше доведені в передбаченому законом порядку юридичні факти, щоправда, за наявності їх документального підтвердження. Нехтування цією вимогою закону знаходить свій вияв у неправильній юридичній кваліфікації поведінки суб'єктів, а по суті – порушенні вимог принципу законності у процесі правозастосовної діяльності уповноважених на те державних органів.

Важливе значення для правозастосовної діяльності мають юридичні фікції (від лат. *fictio* – вигадка, щось не існуюче реально). Юридичні фікції виникли в епоху середньовіччя як надійний, перевірений часом і відпрацьований прийом, який дозволяє обійти право під виглядом суворого слідування його приписам. З плином часу юридичні фікції набули достатньо широкого розповсюдження та визнання. Не буде перебільшенням зазначити, що без юридичних фікцій сучасне право та юридична практика обходитись не можуть. Підтвердженням цього є хоча б той факт, що юридично неможливою виявилась би вся господарська діяльність людей, адже вона здійснюється, як правило, від імені юридичних осіб, а останні є не чим іншим, як юридичною фікцією. Те ж саме повною мірою стосується і сфери функціонування публічного права. Сучасна правова доктрина розглядає юридичну особу як самостійного та реально існуючого суб'єкта правовідносин. Вважається, що існування юридичної особи та вчинювані нею дії не залежать від реальних людей (тобто фізичних осіб). Однак цілком очевидним є той факт, що без людей, самі по собі, юридичні особи діяти не можуть.

Відомий учений Л. Петражицький у своїй роботі «Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності» досить змістовно виклав положення існуючих в юридичній науці теорій юридичних осіб, у тому числі й теорію фікції. Автор, зокрема, звернув увагу на той факт, що вчення про юридичну особу було ґрунтовно розроблено знаменитим юристом XIII ст. Папою Інокентієм IV у 1245 р. За цим ученням, яке традиційно пов'язують із іменем Савін'ї, реальним суб'єктом прав може бути тільки окрема людина. Але позитивне право може для відомих цілей перенести правоздатність і на щось таке, що не є реальною особою, фінгірувати наявність особи там, де її в дійсності немає. Такі фінгіровані, тобто вигадані для цілей права, суб'єкти, що існують лише як «абстрактне поняття», а не в дійсності (*nomina juris et non personarum, nomina intellectuality*, за виразом Інокентія IV), і є по суті юридичними особами.

Російський учений А. Романов, досліджуючи правову систему Англії, серед трьох цілей використання юридичних фікцій в англійському

праві першою визначив пом'якшення неймовірної жорстокості норм середньовічного кримінального права. Останнє, як відомо, передбачало лише одну форму покарання – страту для осіб, визнаних винними у вчиненні будь-якого тяжкого злочину (фелонії). Смертна кара підлягала призначенню судом незалежно від ролі злочинця у вчиненні злочину, а також будь-яких інших обставин, які могли би пом'якшити його вину. Не враховувався також характер суспільної небезпеки вчиненої фелонії. Мета пом'якшення покарання досягалася за допомогою різних прийомів, побудованих на використанні юридичної фікції. До таких прийомів належало, наприклад, заниження вартості вкраденого. Це дозволяло крупну крадіжку майна вартістю більше одного шилінга (фелонію) розглядати як дрібну крадіжку, тобто як крадіжку майна вартістю менше одного шилінга. Дрібну крадіжку відносили до місдімінорів (незначних кримінальних злочинів), а не до фелоній, і, відповідно до норм загального права, її вчинення не тягло за собою смертної кари злочинця. З метою пом'якшення покарання достатньо широко використовувалась в англійських судах і інша юридична фікція, що отримала назву «пільга духовенству».

Очевидним є той факт, що покарання злочинця у виді смертної кари за вчинення крадіжки майна вартістю трохи більше одного шилінга було надто суворим, а отже, несправедливим. Тож аби право не суперечило вимогам справедливості, а практика реалізації правових норм не виявилась позбавленою здорового глузду, виправданим було застосування юридичних фікцій.

Отже, юридичні фікції з'являються там і тоді, де і коли правові норми починають вступати у суперечність із вимогами життя, справедливості та правової дійсності.

Юридична фікція – це умовне припущення про існування таких дій або подій (тобто юридичних фактів), яких насправді не було, немає і не могло бути, або ж імовірність існування яких у дійсності є мінімальною (незначною), що є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин.

Важливе теоретичне і практичне значення має питання щодо співвідношення понять «юридичний факт» та «юридична фікція». Зазначені загальнотеоретичні категорії хоча й мають спільну ознаку – породжують юридичні наслідки, однак при цьому не можуть визнаватися тотожними, адже юридична фікція, на відміну від юридичного факту, являє собою умовне припущення про існування таких дій або подій (тобто юридичних фактів), яких насправді не було, немає і не могло бути, або ж імовірність існування яких у дійсності є мінімальною (не-

значною). *Що ж до юридичного факту, то це така життєво важлива обставина, яка мала чи має місце в дійсності і до того ж передбачена гіпотезою правової норми.*

Окремі прояви поведінки суб'єктів визнаються законом як фіктивні (наприклад, фіктивний шлюб, фіктивне банкрутство, фіктивне підприємство), однак їх не можна розглядати як юридичні фікції, адже, на відміну від останніх, вони є суспільно шкідливими або навіть суспільно небезпечними діями, а тому кваліфікуються як правопорушення і є підставою для виникнення правоохоронних відносин. З цього приводу доречно пригадати думку видатного юриста минулого Р. Іеринга, який охарактеризував фікції як «юридичну хибу, освячену необхідністю, ... технічний обман». Таке розуміння юридичної фікції, на нашу думку, дає можливість пізнати соціально корисну сутність цього правового явища.

Отже, правові презумпції, правові преюдиції й юридичні фікції хоча й не є юридичними фактами, однак при цьому виконують функцію останніх, тобто у певний спосіб впливають на розвиток правоохоронних відносин, що знаходить свій вияв у такому:

а) презумпція невинуватості у кримінальному процесі та винуватості в цивільному процесі як спростовні та найбільш важливі серед правових презумпцій, спонукають суб'єктів правоохоронних відносин до вияву активності, тобто реалізації державно-владних повноважень органу дізнання, слідчого, прокурора та суду в першому випадку та використання суб'єктивних юридичних прав і обов'язків цивільного відповідача – в другому;

б) правові преюдиції виключають можливість оспорювати раніше доведені юридичні факти, а тому вплив на розвиток правових відносин прямо залежить від їх документального оформлення;

в) юридичні фікції забезпечують виникнення правовідносин, а також прийняття рішення у справі, що відповідає засадам справедливості. Такий висновок впливає з огляду на той факт, що, завдячуючи теорії юридичних фікцій, суб'єктом правовідносин було визнано юридичну особу, котра наділяється правосуб'єктністю, а тому може бути учасником правових відносин.

Контрольні запитання

1. Які ознаки характеризують поняття «юридичний факт»?
2. За якими підставами здійснюється класифікація юридичних фактів?
3. Охарактеризуйте різновиди юридичних фактів за вольовим критерієм.
4. Як співвідносяться поняття «складний юридичний факт» і «фактичний склад»?

5. Розкрийте зміст поняття «правова презумпція» та назвіть її різновиди.
6. Як співвідносяться поняття «юридичний факт» та «правова преюдиція»?
7. Що спричинило появу юридичній фікцій у правовій системі?
8. Чи визнаються юридичними фікціями такі прояви поведінки суб'єктів права, як фіктивне банкрутство та фіктивний шлюб?

Розділ 15. СИСТЕМА ПРАВА І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

- § 1. Поняття та загальна характеристика системи права
- § 2. Поняття та загальна характеристика системи законодавства
- § 3. Поняття та форми систематизації законодавства

§ 1. Поняття та загальна характеристика системи права

При висвітленні цього питання за відправну точку візьмемо таку ознаку об'єктивного права, як його системність, а як методологічною основою скористаємось філософською категорією «система».

Системність права – це об'єктивне об'єднання за змістовними ознаками певних правових частин у структурно упорядковану цілісну єдність, якій властива відносна самостійність, усталеність і автономність функціонування (Д. Керимов).

Відбиті в наведеному визначенні ознаки поняття системності права вказують на органічний зв'язок частин, які її утворюють. Цей зв'язок виражається в такій залежності системоутворюючих компонентів, коли виключення або зміна одного з них може викликати зміну інших або навіть потягти за собою порушення всього системного цілого.

Аналіз системних утворень у праві виявляє різний рівень множинності їх комплексу: разом із односистемними функціонують і численні багатосистемні правові утворення. Так, система правової «клітинки» – норми права – відносно проста, односистемна. Однак уже система інституту права включає в себе ряд простих систем (підсистем), відповідних правових норм і тим самим стає багатосистемною. Ще більш комплексним є багатосистемне утворення на рівні галузі права, оскільки включає в себе підсистеми різних рівнів – правові норми та інститути. Нарешті, вершиною багатосистемності є система права, що складається із підсистем – правових норм, інститутів і галузей. При цьому система права – не просто сукупність її підсистем, а система підсистем. Тим самим утворюється ієрархія правових систем, із яких вибудовується струнка будівля правової системності: від підґрунтя (система багатоманітних правових норм) через проміжні «поверхи» (система інститутів і галузей права) до його вершини (система права) (Д. Керимов)

Категорія «система» використовується в найрізноманітніших галу-

зях людських знань. З погляду філософії *це цілісна сукупність елементів, у якій всі елементи настільки тісно пов'язані одне з одним, що виступають щодо оточуючих умов та інших систем як єдине ціле.* У цьому контексті в юридичній літературі широко використовується поняття «система права», «система законодавства», «правова система», «політична система» та ін. З'ясувати зміст цих понять означає встановити їх складові елементи, їх взаємозв'язки, спосіб організації в процесі утворення та розвитку.

Кожна держава має свою національну правову систему, що є частиною її соціальної системи. Правова система тієї чи іншої країни має свою специфіку, структуру, мету, відносини, формується у визначений історичний період та характеризується притаманними лише їй національними особливостями.

Правова система – *це конкретно-історична сукупність права, юридичної практики та пануючої правової ідеології окремої держави* (О. Малько).

Загальнотеоретичні категорії «правова система» і «система права» не є тотожними, а тому їх слід розрізняти. *Поняття «правова система» ширше за поняття «система права». Система права є складовим елементом правової системи. Вона відображує не сукупність усіх правових явищ у їх взаємодії, а тільки внутрішню будову об'єктивного права як системи правових норм.*

Системна побудова права має велике значення, тому що дозволяє більш повно й точно тлумачити окремо взятую норму права і правильно застосувати її на практиці.

Щодо понять «система права» і «система законодавства», то вони використовуються для характеристики національного права і законодавства. Перше з них фіксує аспекти структурної диференціації правових норм, друге – аспекти структурної диференціації законодавчих актів, яка склалася в тій чи іншій державі в національному праві. Іншими словами, *поняття «система права» виражає структуру змісту, а поняття «система законодавства» – структуру форми об'єктивного права; їх структури перебувають у тісному взаємозв'язку.*

Розкриваючи зміст поняття «система права», зупинимося на його сучасній інтерпретації, що знайшла своє закріплення в новітній навчальній літературі з теорії держави і права, а також науковій літературі з досліджуваної тематики.

Так, зокрема, П. Рабінович під **системою права** розуміє *систему всіх чинних юридичних норм певної держави.*

О. Скакун **систему права** визначає як *об'єктивно зумовлену систе-*

мою суспільних відносин внутрішню структуру права, що складається з взаємозалежних норм, логічно розподілених за галузями, підгалузями та інститутами.

Н. Оніщенко, присвятивши монографічне дослідження правовій системі, пропонує таку дефініцію поняття **«система права»**: – це зумовлена економічним і соціальним устроєм структура права, що відображає внутрішню узгодженість і єдність юридичним норм і одночасно їх поділ на відповідні галузі та інститути.

Російський правник Л. Морозова **систему права** інтерпретує як об'єктивно існуючу внутрішню структуру права, що склалася історично і зумовлена характером суспільних відносин, які регулюються.

В юридичній літературі наводяться й інші визначення поняття системи права, однак при цьому завжди підкреслюється, що це:

а) системне утворення, тобто не проста сукупність або сума елементів, а цілісне утворення, наділене конкретними властивостями, зв'язками, внутрішньою структурою;

б) об'єктивне явище, оскільки зумовлене відносинами, що склалися в суспільстві;

в) зумовлене національними, історичними, культурними або іншими соціальними факторами;

г) динамічне, здатне змінювати свою внутрішню організацію під впливом зовнішнього середовища (Л. Морозова).

Структурними елементами системи права є:

- 1) норма права;
- 2) інститут права;
- 3) підгалузь права;
- 4) галузь права.

Структура системи права відображена у вигляді схеми № 37.

Норма права, поняття якої надано при викладенні однієї з попередніх тем курсу, має загальний характер, тобто вона не припиняє свою дію після одноразового застосування, а діє постійно і безперервно. Норма також характеризується неконкретністю адресатів – вона поширює свою дію не на індивідуально визначених, а на будь-яких осіб, які вступають або можуть вступити в правовідносини на її основі.

Норми права мають формально-визначений характер і в своїй сукупності утворюють інститути, підгалузі та галузі права.

Інститут права – це сукупність відокремлених, взаємопов'язаних правових норм певної галузі чи підгалузі права, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин.

Інститут права регулює окремі сторони суспільного життя і характе-

ризується певними властивостями, а саме: *регулятивністю, предметністю та галузевістю*. Його головне призначення – *забезпечити відносно завершене регулювання у межах своєї групи однорідних суспільних відносин*.

Серед інститутів права вирізняють:

1) *галузеві* (інститут громадянства, інститут спадкування), що складаються з сукупності норм однієї галузі права;

2) *міжгалузеві* (інститут юридичної відповідальності; інститут права власності), що складаються з сукупності норм різних галузей права.

Класифікація інститутів права може здійснюватися і за такими підставами:

- *за галузевою належністю*: конституційні, цивільні, адміністративні, кримінальні та інститути інших галузей права;

- *залежно від ролі, яку вони виконують*: предметні та функціональні;

- *залежно від відносин, що ними регулюються*: матеріальні та процесуальні;

- *залежно від закріплення загальних понять, принципів, завдань чи спеціальних зобов'язань*: загальні і спеціальні;

- *за спрямованістю дії*: регулятивні і правоохоронні.

Більшим за обсягом нормативного матеріалу, ніж інститут права, але в межах відповідної галузі права, є такий структурний елемент системи права, як підгалузь права.

Підгалузь права – *це складова частина галузі права, сукупність інститутів права, які регулюють певну сферу однорідних суспільних відносин*.

На відміну від інститутів права, підгалузь права не є обов'язковим елементом кожної галузі права. Вона утворюється лише в межах найширших за обсягом нормативного матеріалу галузей права. Наприклад, у структурі конституційного права вирізняють такі підгалузі, як виборче, парламентське, муніципальне право; в структурі цивільного права – зобов'язальне, авторське, спадкове право; в структурі фінансового права – бюджетне та податкове право.

Галузі права, для яких характерні невеликі обсяги нормативного матеріалу, не мають у своєму складі підгалузей права (процесуальні галузі права). У той же час за певних умов, а саме об'єктивної потреби у регулюванні суспільних відносин, підгалузь може набути характеру самостійної галузі права. Так, наприклад, із галузі цивільного права виокремилось сімейне право.

Базовим структурним елементом системи права є галузь права.

Галузь права – *це сукупність норм права, які регулюють певну які-*

сно однорідну сферу суспільних відносин специфічними методами правового регулювання.

Поняття системи права та її структурних елементів відтворені у вигляді схеми № 35.

В основу розподілу права на галузі покладені **два критерії**:

- 1) предмет правового регулювання (матеріальний критерій);
- 2) метод правового регулювання (юридичний критерій).

Предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, які об'єктивно потребують і можуть бути врегульовані нормами права.

Предмет правового регулювання вказує, на яку групу однорідних суспільних відносин спрямована дія норм права, тобто відповідає на питання, що саме, які суспільні відносини регулюються нормами права.

Предмет правого регулювання є головною підставою для поділу норм права на галузі права, тобто кожній галузі права відповідає певний предмет правового регулювання. Наприклад, предмет регулювання галузі земельного права складають суспільні відносини у сфері раціонального використання і охорони земель; предмет галузі адміністративного права – суспільні відносини у сфері здійснення виконавчої влади та державного управління тощо.

Додатковим, похідним від предмета критерієм розподілу норм права на галузі є метод правового регулювання.

Метод правового регулювання – це сукупність прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється вплив права на суспільні відносини певного виду.

Метод правового регулювання відповідає на питання, як, яким чином право здійснює свій регулятивний вплив. Кожній галузі права притаманний свій набір методів правового регулювання.

До найбільш загальних методів правового регулювання належать:

- 1) *централізований (імперативний) метод*, що ґрунтується на нерівності правового статусу суб'єктів, які є учасниками правовідносин;
- 2) *децентралізований (диспозитивний) метод*, що ґрунтується на рівності правового статусу суб'єктів, які є учасниками правовідносин.

Предмет правового регулювання та загальні методи правового регулювання відображені у вигляді схеми № 36.

Ці так звані «первинні методи» конкретизуються і можуть виявлятися в різних сполученнях, як правило, з перевагою одного з них. Вони знаходять своє продовження в методах, що характеризують ті чи інші структурні сукупності суспільних відносин, до яких можна віднести:

- 1) *метод матеріального і морального заохочення*, що притаманний

галузі трудового права. Таке заохочення спрямоване на стимулювання матеріальної зацікавленості у вирішенні певних завдань, на підвищення різних форм робочої і творчої активності, підвищення кваліфікації, набуття нових професій тощо;

2) *метод рекомендацій*, що використовується для впорядкування поведінки самоврядних організацій, відносно яких владно-імперативні методи впливу не можуть бути прийнятними. Цей метод характерний для конституційного та господарського права. Держава може впливати на них лише шляхом дозволів, сприяння, надання організаційної допомоги, рекомендаційних актів, які містять норми права і застосування яких покладено на розсуд цих організацій. Держава у формі рекомендацій використовує дозволи, що має сприяти розвитку самодіяльності та ініціативи суб'єктів права.

З огляду на використані правові режими галузі права поділяються на:

1) *профілюючі (фундаментальні)* – конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне, цивільне процесуальне, кримінально-процесуальне право;

2) *спеціальні* – трудове, сімейне, земельне право тощо;

3) *комплексні* – господарське, торгівельне, морське право тощо.

З приводу наведеної класифікації галузей права слід зазначити той факт, що не всі вчені поділяють думку щодо існування комплексних галузей права. Сама ідея комплексних галузей права в радянській юридичній науці пов'язана з ім'ям В. Райхера, котрий висловив її в роботі «Суспільно-історичні типи страхування». У 1957 р. ідея комплексних галузей права була підтримана Ю. Толстим, а в 1961 р. – О. Іоффе та М. Шаргородським.

До цього часу нечисленні прибічники комплексних галузей права не можуть переконливо обґрунтувати причини їх існування та розкрити їхню природу. Становлення і розвиток комплексних галузей у системі національного права відбувається скоріше всупереч, аніж завдяки теоретичним зусиллям правознавців. Своім існуванням комплексні галузі зобов'язані лише об'єктивним тенденціям у розвитку системи права.

За субординацією в правовому регулюванні (місцем у механізмі правового регулювання) галузі права можна поділити на *матеріальні* (конституційне, адміністративне, цивільне, трудове, сімейне, кримінальне право тощо) та *процесуальні* (цивільно-процесуальне, адміністративно-процесуальне, кримінально-процесуальне право тощо).

Предметом матеріального права є суспільні відносини, які реально склалися між людьми і повинні бути організовані за допомогою правового регулювання, а предметом процесуального права – організаційні

суспільні відносини, тобто такі, що визначають засоби реалізації норм матеріального права і де учасниками, як правило, виступають органи держави, посадові особи.

Особливе місце у системі права будь-якої держави посідає міжнародне право (публічне і приватне), яке хоча і не входить у національну систему права, але здійснює на неї відповідний вплив.

Теоретичне обґрунтування поділу системи права на публічне і приватне було здійснено юристами Стародавнього Риму. Так, римський юрист Ульпіан писав, що *публічне право має відношення до держави, а приватне – відбиває інтереси окремих осіб.*

Сьогодні правові системи багатьох цивілізованих держав романо-германської правової сім'ї, у тому числі й України, ґрунтуються на принципі поділу права на приватне та публічне.

Публічне право – це сукупність норм права, предметом регулювання яких є сфера суспільних або державних інтересів. Це передусім норми конституційного, адміністративного, кримінального, фінансового, процесуального права. Тут юридичний пріоритет має воля органів державної влади, котра, однак, у першу чергу спрямована на захист інтересів особи і населення країни в цілому.

Приватне право – сукупність норм права, предметом регулювання яких є сфера приватних, індивідуальних інтересів. Це норми цивільного, трудового та сімейного права. Тут юридичний пріоритет належить волі приватних осіб, громадян, їх об'єднань, регулювання відбувається на засадах координації, тобто за принципами юридичної рівності, автономії.

Публічне і приватне право взаємопов'язані між собою. Приватне право фактично не існує без публічного, оскільки публічне покликане охороняти і захищати приватні відносини. На сьогодні публічне і приватне право лишаються фундаментальними вихідними частинами дійсно демократичної правової системи.

§ 2. Поняття та загальна характеристика системи законодавства

У сучасній юридичній літературі розрізняють два основних підходи до розуміння поняття «система законодавства». У вузькому розумінні **система законодавства зводиться до чинної в державі сукупності законодавчих актів, тобто законів та актів делегованої законотворчості, що за своєю юридичною силою та предметом правового регулювання прирівнюються до законів.** У широкому розумінні **система законо-**

давства зводиться до всієї певним чином упорядкованої сукупності нормативно-правових актів, що є зовнішньою формою виразу системи права.

Н. Оніщенко підкреслює, що існує декілька тлумачень терміна «законодавство» (а по суті, «система законодавства»):

- 1) сукупність усіх законів та підзаконних актів держави;
- 2) сукупність нормативних правових актів вищого законодавчого органу, Президента й уряду України;
- 3) сукупність усіх нормативних актів вищого органу законодавчої влади;
- 4) сукупність виключно законів.

У контексті питання, що розглядається нами, на особливу увагу заслуговує Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміна «законодавство») № 12-рп/98 від 9 липня 1998 року.

У резолютивній частині цього Рішення Конституційний Суд України визначив, що *термін «законодавство», який вживається в ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України щодо визначення сфери застосування контракту як особливої форми трудового договору, треба розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України та законів України.*

Аналіз резолютивної частини зазначеного Рішення Конституційного Суду України дозволяє зробити низку висновків, які, на нашу думку, суттєво коригують обсяг категорії «система законодавства» в її сучасному доктринальному розумінні:

- *по-перше*, обсяг поняття «законодавство» дещо звужений, оскільки йдеться не про всі нормативно-правові-акти, що приймаються в державі, а лише про ті з них, які походять від Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України;

- *по-друге*, як структурний елемент національного законодавства України чи не вперше були визнані міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Подібний висновок повною мірою узгоджується з положенням, закріпленим у ч. 1 ст. 9 Основного Закону Української держави;

- *по-третє*, оскільки Україна в 1997 р. ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, а також факультативні протоколи до неї (тобто міжнародний договір у галузі захисту прав та свобод людини), відкрились реальні можливості для імплементації в національну правову систему елементів прецедентного права, адже рішення Європейського суду з прав людини за своєю юридичною природою є судовими прецедентами.

Необхідно зазначити, що система права і система законодавства попри свою спільну юридичну природу є різними юридичними категоріями. *Якщо система права відбиває об'єктивні закономірності суспільного розвитку і від ступеня цієї об'єктивності залежить зміст системи законодавства та ефективність його реалізації, то система законодавства як результат діяльності уповноважених суб'єктів має суб'єктивний характер і зумовлюється існуючими соціально-економічними умовами.*

Іншими словами, *якщо система права – це внутрішня організація та побудова права, то система законодавства – це зовнішня форма виразу та закріплення нормативного матеріалу, сукупність правових джерел. Система права і система законодавства співвідносяться як зміст і форма, тобто законодавство є основною формою вираження права.*

Право і законодавство взаємопов'язані, але не тотожні явища. Між ними існують деякі відмінності, що виявляються у такому:

1) первинним елементом побудови системи права є норма права, що завжди має чітку структуру (гіпотеза, диспозиція, санкція), а первинним елементом побудови системи законодавства є стаття нормативно-правового акта, котра зазвичай не має чіткої структури;

2) система законодавства за обсягом поданого в ньому матеріалу ширше, ніж система права, оскільки включає те, що не може бути віднесеним до норм права – різні програмні положення, вказівки на мету і мотиви видання тих чи інших актів;

3) система права складається з галузей права, що мають свій предмет і метод правового регулювання, а система законодавства включає галузі законодавства, що не мають свого (специфічного, своєрідного) методу правового регулювання;

4) норми галузі права відрізняються більш високим ступенем однорідності суспільних відносин, ніж норми галузі законодавства;

5) внутрішня структура системи права не збігається з внутрішньою структурою системи законодавства, тому що система права має лише горизонтальну (галузеву) будову, а система законодавства може мати як

горизонтальну (галузеву), так і вертикальну (ієрархічну) будову;

б) структурні елементи системи права (норми права) не мають зовнішніх реквізитів: назв розділів, глав, статей та інших частин, а структурні елементи системи законодавства (нормативно-правові акти), як правило, мають назви розділів, глав, статей.

Співвідношення системи права і системи законодавства відображено у вигляді схеми № 38.

Структура системи законодавства є теоретичною конструкцією, що відображає внутрішню організацію упорядкованих і узгоджених нормативно-правових актів та поділу їх на галузі й інститути законодавства.

Структура системи законодавства України поділяється на:

1) *горизонтальну (галузеву)*, що передбачає поділ нормативно-правових актів за галузевою ознакою.

В одних випадках галузі права збігаються з галузями законодавства, а в інших – ні. Наприклад, цивільному праву відповідає цивільне законодавство, кримінальному праву – кримінальне законодавство, в той час як є морське право, а відповідної галузі законодавства не існує, оскільки відсутній кодифікований нормативно-правовий акт.

Крім того, на базі однієї галузі права можуть існувати декілька галузей законодавства. Наприклад, на базі конституційного права існує виборче та інформаційне законодавство;

2) *вертикальну (ієрархічну)*, що передбачає розташування нормативно-правових актів залежно від їх юридичної сили та місця суб'єкта правотворчості в ієрархічній системі нормотворчих органів.

Структура системи законодавства, з огляду на принципи її побудови, відображена у вигляді схеми № 38.

Найвищу юридичну силу має Конституція. На її основі приймаються закони та підзаконні нормативно-правові акти, що видаються на виконання законів і не повинні суперечити їм.

Залежно від об'єкта правового регулювання може складатися і комплексна система законодавства.

§ 3. Поняття, види та форми систематизації законодавства

Законодавство складається з великої кількості нормативно-правових актів, прийнятих різними правотворчими органами держави в різні історичні періоди, у зв'язку з чим виникають неузгодженості між новим і старим законодавством. Крім того, законодавство має акти і но-

рми, які формально не діють, у ньому часто зустрічаються прогалини, не пов'язані один з одним положення; деякі законодавчі акти повторюються, а в деяких з них неточно формулюються терміни тощо.

Тому час від часу виникає необхідність приведення законодавства в чітку систему, ліквідації протиріч шляхом внесення змін і доповнень, тобто систематизації законодавства.

Систематизація законодавства – це діяльність компетентних державних органів та уповноважених організацій щодо упорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, зведення їх у єдину внутрішньо узгоджену систему.

О. Ющик пропонує розрізняти такі види систематизації законодавства:

1) *елементарна систематизація законодавства* – це системне упорядкування окремих положень нормативно-правових актів та їх розвиток з метою формування окремих цілісно завершених юридичних норм (від положень локальних нормативно-правових актів до конституційних положень юридичної норми);

2) *інституційна систематизація законодавства* – це системне упорядкування та розвиток положень юридичних норм, якими регулюється певний суспільний інститут, з метою формування цілісного правового інституту.

3) *галузева систематизація законодавства* – це системне упорядкування та розвиток положень юридичних норм, які належать до певної галузі законодавства, з метою формування завершеної цілісної галузевої структури правового регулювання відповідних сфер життєдіяльності суспільства;

4) *комплексна систематизація законодавства* – це системне упорядкування та розвиток положень юридичних норм кількох взаємопов'язаних галузей законодавства з метою формування цілісних міжгалузевих нормативних комплексів для забезпечення вищого рівня системності законодавства;

5) *загальна систематизація законодавства* – це системне упорядкування та розвиток положень усіх чинних юридичних норм існуючого законодавства з метою максимально ефективного правового регулювання життя суспільства.

Від видів систематизації законодавства необхідно відрізняти її форми, до яких відносять такі:

- 1) облік;
- 2) інкорпорацію;
- 3) кодифікацію;

4) консолідацію.

Облік – це діяльність щодо накопичення нормативно-правових актів, підтримання їх у контрольному стані, а також створення пошукової системи, що забезпечує ефективний пошук необхідної правової інформації.

Досвід законодавчої і правозастосовної діяльності в Україні і зарубіжних країнах свідчить, що якість обліку нормативних актів у державних органах і установах, ступінь його налагодженості, ефективність збирання і зберігання даних про чинні нормативні акти, про внесення до них змін і доповнень багато в чому визначають юридичну культуру правотворчості, ефективності правозастосовної діяльності та правового виховання.

Чітко налагоджений облік законодавства необхідний перш за все для кваліфікованого застосування правових норм у повсякденній практичній діяльності виконавчих органів, адміністрацій підприємств, установ, у роботі фірм, об'єднань тощо.

Найбільш проста форма обліку законодавства – це *фіксація реквізитів нормативних актів в спеціальних журналах (журнальний облік)*. Такий облік може вестися за хронологічним, алфавітним, предметним чи системно-предметним принципами.

Хронологічний принцип означає, що всі нормативні акти, які підлягають обліку у відповідному органі чи установі, реєструються в журналі (журналах) за датами їх прийняття. Зрозуміло, що акти різної юридичної сили (закони, укази, постанови тощо), як правило, підлягають окремій реєстрації.

При алфавітно-предметній реєстрації як більш досконалому виді обліку нормативних актів, що надходять у певний орган чи установу, такі акти фіксуються за предметними рубриками, що розташовуються у алфавітному порядку (наприклад, аванс, акредитив тощо).

Оптимальна форма журнального обліку – *тематично-предметна*, коли рубрики розділів журналу всього масиву законодавства поділяються на певні галузі, підгалузі і юридичні інститути.

Зрозуміло, що можливості журнального обліку досить скромні, і він використовується лише там, де інформаційний масив невеликий і обмежений досить вузькою проблематикою.

Друга, більш досконала форма обліку законодавства – *картковий облік*. Це створення різного роду карток, тобто карткової системи, що формується за певними критеріями. Такий облік використовується в органах законодавчої, виконавчої і судової влади, у великих установах і організаціях, які за родом своєї діяльності мають справу з широким ко-

лом нормативних актів і потребують різнорівневої інформації.

На картках картотеки можуть бути зафіксовані або основні реквізити акта (вид акта, його заголовок, дата видання, місце офіційного опублікування), або повний текст акта; останньому надається перевага. Рубрики і картотеки визначаються на базі виробленого заздалегідь словника чи рубрикатора. Пошук відповідних картотек здійснюється як ручним способом, так і напівавтоматизованим або навіть автоматизованим режимами (картки з крайовою перфорацією, пересувні полиці, тиражування необхідних карток тощо).

Переваги карткового обліку полягають у тому, що він забезпечує можливість оперативно вносити корективи у картки відповідно до змін, внесених в акт, розміщений на картках.

Картки у картотеці звичайно розміщують за *хронологічним, алфавітно-предметним чи предметно-галузевим принципом*. Зручніший останній, коли облік здійснюється шляхом розміщення всіх карток у відповідні розділи, підрозділи, пункти й інші показники раніше розробленого і затвердженого класифікатора, що базується на поділі всього масиву законодавства на галузі, підгалузі, інститути тощо.

Третя форма обліку законодавства – *це ведення контрольних текстів чинних нормативних актів*, тобто внесення в тексти офіційних видань законів, указів, постанов й інших нормативних актів відміток про скасування, зміну, доповнення таких актів чи окремих їх частин з фіксацією тих актів, на підставі яких зроблені відмітки.

Сьогодні все більш активно використовується так званий *автоматизований облік законодавства* на базі застосування сучасної комп'ютерної техніки і новітніх досягнень інформатики. Створення автоматизованих інформаційно-пошукових систем законодавства має низку безперечних переваг порівняно з іншими видами обліку нормативних актів. *По-перше*, у комп'ютерні системи можливо закласти практично безмежний обсяг правової інформації. Це все законодавство країни (закони, укази Президента України, постанови Уряду, усі види відомчих актів), а також акти органів місцевого самоврядування, проекти майбутніх законів, законодавство ряду зарубіжних країн, найважливіші рішення судових органів, анотації юридичної літератури тощо. *По-друге*, довідки про законодавство і практику його застосування можна одержати при автоматизованому обліку з будь-якого питання, що цікавить абонента, у той час як, наприклад, при картковому обліку такі довідки можна видавати лише залежно від рубрик класифікатора картотеки. Крім того, комп'ютер надає можливість одержати юридичну довідку максимально швидко і відразу ж її видрукувати та тиражувати в кількості, необхідній абоненту.

Інкорпорація – це форма систематизації законодавства, що передбачає об'єднання нормативно-правових актів без зміни їх змісту в збірники у хронологічному, алфавітному, предметному чи іншому порядку.

Метою інкорпорації є підтримка законодавства в діючому стані, який міг би забезпечити його доступність, надавати найширшим колам суб'єктів достовірну інформацію про нормативно-правові акти у їх чинній редакції.

Результатом інкорпорації є зовнішнє упорядкування чинного законодавства. Під час такого упорядкування до тексту актів, вміщених у збірник, вносяться всі наступні офіційні зміни і доповнення з фіксуванням реквізитів тих актів, якими внесені відповідні корективи, а також вилучаються глави, статті, пункти, абзаци й інші частини, які визнані такими, що втратили силу.

Із тексту нормативно-правових актів виключаються також різного роду оперативні доручення, ненормативні приписи, тимчасові норми, строки яких закінчився, відомості про осіб, що підписали відповідний акт.

Отже, особливістю інкорпорації є те, що при упорядкуванні законодавства зміст нормативно-правових актів залишається незмінним. І цією властивістю інкорпорація відрізняється від кодифікації і консолідації.

Залежно від юридичних наслідків видання збірників інкорпорація поділяється на **офіційну** та **неофіційну**.

Офіційна інкорпорація здійснюється від імені компетентних правотворчих державних органів, які затверджують або іншим способом офіційно схвалюють підготовлені збірники чинних нормативно-правових актів. Такі збірники є офіційною формою оприлюднення чинних актів або тих, що набувають чинності і виступають офіційним джерелом права. І тому на його матеріали можна посилатися в процесі правотворчої або правозастосовної діяльності при вирішенні будь-якої юридичної справи.

Неофіційна інкорпорація здійснюється державними чи приватними видавництвами, науковими установами, навчальними закладами, окремими спеціалістами за власною ініціативою. Неофіційні збірники законодавства не є джерелами права, на них не можна посилатися у процесі правотворчості й застосування права, вони мають суто довідково-інформаційний характер.

Більшість виданих сьогодні в Україні збірників законодавства – це неофіційна інкорпорація.

Інкорпорація залежно від критеріїв систематизації нормативних матеріалів може бути таких видів:

1) *хронологічна*, за якої у збірнику законодавства нормативно-правові акти розташовуються за часом їх опублікування і набрання законної сили. У хронологічній інкорпорації кожний нормативно-правовий акт має порядковий номер, назву, рік, місяць і день видання, а також номер статті;

2) *системна (предметна, тематична)*, за якої у збірнику законодавства нормативно-правові акти розташовуються за тематичними розділами або за предметною ознакою (галузями права, їх інститутами), сферами державної діяльності. У систематичних збірниках на початку кожного розділу та кожного підрозділу розміщуються акти більшої юридичної сили, що містять основні принципіві норми з відповідного питання, а потім акти, що розвивають, конкретизують і деталізують основні норми;

3) *суб'єктна*, за якої упорядкування нормативно-правових актів здійснюється за суб'єктом їх прийняття.

Окремі збірники законодавства можуть будуватися не за одним, а за кількома критеріями (наприклад, хронологічним та за критерієм суб'єкта нормотворчості. Так, наприклад, подається нормативний матеріал у «Відомостях Верховної Ради України»).

Кодифікація – це форма систематизації законодавства, за якої здійснюється змістовна переробка (усунення протиріч, скасування застарілих норм) нормативно-правових актів, що мають спільний предмет і метод правового регулювання, та створення зведеного нормативного акту.

Кодифікація є, по суті, вищою правотворчою формою систематизації нормативного матеріалу. Вона узагальнює, доповнює та впорядковує лише чинне законодавство, об'єднуючи його у певній галузі права. Результатом кодифікації є новий зведений нормативно-правовий акт стабільного змісту, що регулює значну частину суспільних відносин у сфері дії певної галузі права. Акт кодифікації завжди значний за обсягом та має складну структуру.

Кодифікаційна робота здійснюється виключно державними органами згідно з їх компетенцією та має офіційний характер.

Кодифікаційні акти можуть мати різну юридичну форму (назву документа), а саме:

1) *основи законодавства* – це кодифікаційний акт, який містить поняття, цілі та завдання правового регулювання, принципи, що встановлюють основні напрямки регулювання певної сфери суспільних відносин;

2) *кодекс* – це єдиний внутрішньо узгоджений, логічно завершений законодавчий акт, який регулює певну сферу однорідних суспільних відносин.

Кодекс є найбільш уживаним видом кодифікованого акта. Він має структурний розподіл на частини, розділи, підрозділи, статті, що певною мірою відображають зміст тієї чи іншої галузі законодавства.

Кодекс або повністю поглинає всі норми відповідної галузі права (Кримінальний кодекс), або містить основну за обсягом і найбільш важливу частину таких норм (Цивільний кодекс);

3) *статут* – це нормативно-правовий акт, який визначає правове становище певних підприємств, органів, установ (Статут підприємства) або ту чи іншу сферу державної діяльності (Статут залізничних доріг);

4) *положення* – це нормативно-правовий акт, який регламентує правовий статус, завдання і компетенцію певного органу, установи, іншої організації чи групи однорідних органів, установ, інших організацій (Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України);

5) *правила* – це нормативно-правовий акт, який містить процедурні норми, що визначають порядок організації якого-небудь роду діяльності (Правила дорожнього руху).

В юридичній літературі за обсягом розрізняють такі види кодифікації:

1) *загальна* – це створення зведених кодифікаційних актів з усіх основних галузей законодавства (Конституція);

2) *галузева* – це систематизація нормативно-правових актів у межах певної галузі законодавства (Цивільний, Сімейний, Кримінальний кодекси тощо);

3) *спеціальна* – це систематизація нормативно-правових актів у межах одного або кількох інститутів (Податковий, Лісовий, Митний кодекси тощо).

Таким чином, *кодифікаційний акт є впорядкованою системою пов'язаних між собою нормативних приписів, що регулюють на основі єдиних принципів права певну сферу відносно однорідних, достатньо стабільних суспільних відносин.*

Кодифікаційні акти сприяють стабільності законодавства, є основою законодавчої діяльності.

Консолідація – це форма систематизації законодавства, за якої здійснюється створення на основі кількох нормативно-правових актів з одного і того ж питання нового об'єднаного акта, в якому нормативні приписи розміщуються в логічному порядку після редакційної обробки, але без зміни їхнього змісту.

При консолідації новий акт затверджується компетентним правотворчим органом, а старі численні розрізнені акти визнаються такими, що втратили чинність.

Поняття та форми систематизації законодавства відображені у

вигляді схеми № 39.

У навчальній літературі висловлена думка щодо існування поряд із традиційними особливої форми систематизації законодавства – **створення зводу законів**, під якою пропонується розуміти *зібрання в одному виданні всього чинного законодавства держави, об'єднаного за хронологічним або тематичним принципом* (В. Смородинський).

О. Скакун видання зводу законів розглядає як результат поєднання консолідації, кодифікації та інкорпорації, що дає підстави для висновку про існування цієї форми систематизації законодавства як самостійної.

Звід законів як систематизований акт, на думку В. Смородинського, характеризують такі риси:

- *по-перше*, він завжди є офіційною публікацією актів законодавства, оскільки видається від імені та за дорученням органу законодавчої влади;
- *по-друге*, звід законів має пріоритет перед усіма попередніми офіційними публікаціями законів, містить їх чинну редакцію;
- *по-третє*, він є зібранням усіх чинних законів без винятку (а не кодифікацією за галузевим принципом);
- *по-четверте*, цей вид систематизації передбачає велику попередню законотворчу роботу з узгодження норм законодавства, заповнення прогалин у ньому, скасування застарілих норм, об'єднання законів, що регулюють однакові питання, в єдині законодавчі акти тощо.

Прикладом таких універсальних актів можуть слугувати Звід законів Юстиніана, Звід законів Російської імперії, Звід законів СРСР та ін.

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте ознаки поняття «система права».
2. Як співвідносяться між собою поняття «система права» і «правова система»?
3. За якими критеріями здійснюється поділ системи права на галузі?
4. Охарактеризуйте галузі національного права України.
5. Як розтлумачив термін «законодавство», що вживається в ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України, Конституційний Суд України у своєму Рішенні за № 12-рп/98 від 9 липня 1998 року?
6. Як співвідносяться між собою поняття «система права» і «система законодавства»?
7. Розкрийте зміст поняття «систематизація законодавства».
8. Що являє собою облік як одна з форм систематизації законодавства?
9. Які різновиди кодифікованих актів за юридичною формою ви знаєте?

Розділ 16. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

§ 1. Поняття та форми реалізації норм права

§ 2. Поняття, підстави та стадії застосування норм права

§ 3. Акт застосування норм права: поняття, різновиди та співвідношення з нормативно-правовим актом

§ 4. Прогалини в законі та прогалини в праві: поняття і способи їх усунення та подолання

§ 5. Вимоги до правильного застосування норм права

§ 1. Поняття та форми реалізації норм права

Норми права, в яких містяться загальнообов'язкові приписи, є результатом правотворчості, тобто владної форми діяльності держави. Але фактичного існування правового припису недостатньо для того, щоб суспільні відносини були врегульовані. Соціальна сутність права полягає в урегулюванні, упорядкуванні суспільних відносин, створенні необхідних умов для реалізації прав та інтересів окремої особи і нормального існування суспільства в цілому. Тому ефективність правового регулювання суспільних відносин залежить не лише від змісту норм, але й від того, наскільки ці приписи правильно реалізуються. Таким чином, після видання нормативно-правових актів акцент діяльності державних органів повинен бути перенесений на впровадження в суспільне життя їх приписів. В. Лазарев з цього приводу зазначає, що цінність приписів, які містяться в нормах права, набуває реального значення лише за умови втілення їх у конкретних суспільних відносинах.

Реалізація норм права є складним, багатогранним явищем, тому в правовій науці розглядається неоднозначно. У навчальній та науковій юридичній літературі під **реалізацією норм права** традиційно розуміють *процес втілення правових приписів у поведінці суб'єктів та їх практичній діяльності щодо здійснення суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків*.

Ю. Власов **реалізацію норм права** визначає як *діяльність суб'єктів, яка детермінована відповідними мотивами і поставленими цілями для задоволення суб'єктивних потреб*. Під цим кутом зору реалізація норм права вбачається як *інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів права, що спрямована на використання, виконання, дотримання та застосу-*

вання правових норм, здійснюється для задоволення потреб та досягнення бажаного особистого та соціального результату.

П. Рабінович поняття **«реалізація права»** інтерпретує як фактичне здійснення правових приписів у поведінці та діяльності (бездіяльності) суб'єктів права. Саме через реалізацію норм права досягається результат, зміст якого був закладений законодавцем при виданні норми права.

О. Скакун формулює таку дефініцію: **«реалізація норм права – це втілення розпоряджень правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права, в їх практичній діяльності»**. Саме тому її можна розглядати як процес і як кінцевий результат.

Реалізація норм права передбачає соціальну і юридично значиму поведінку суб'єктів, їх позитивну діяльність для досягнення певних соціальних результатів. Але ця поведінка не є кінцевим результатом реалізації правового припису. Як і правова поведінка, реалізація норм права нерозривно пов'язана з досягненням певного соціального ефекту.

Учасники конкретних суспільних відносин діють у відповідності з чинним законодавством, виконують його вимоги і, врешті-решт, створюють порядок, який, на погляд держави, найкраще відповідає інтересам суспільства та особи, забезпечує подальший прогресивний розвиток суспільства. Тому своєчасна і точна реалізація норм права – це найважливіша передумова додержання та зміцнення правопорядку.

Таким чином, **реалізація норм права – це втілення в правомірній поведінці індивідуальних та колективних суб'єктів приписів чинних норм права з метою задоволення потреб і досягнення бажаного особистого та соціального результату.**

Реалізація норм права має величезне практичне значення. На підтвердження цієї тези М. Гнатюк наводить такі аргументи:

- *по-перше*, шляхом правореалізації здійснюються суб'єктивні права та обов'язки, без яких учасники не зможуть самостійно втілити правові норми у життя;

- *по-друге*, норми права встановлюють специфіку правовідносин, відповідно до якої визначається поведінка учасників правовідносин;

- *по-третьє*, реалізація норм права необхідна також у разі виникнення спору між учасниками правовідносин;

- *по-четверте*, реалізація норм права виникає з необхідності контролю з боку держави за законністю та доцільністю дій учасників правових відносин або коли вимагається офіційне підтвердження наявності або відсутності конкретних фактів та спеціальне їх юридичне оформлення.

Норми права, як слушно зауважує О. Скакун, можуть бути реалізо-

вані по-різному: у правовідносинах і поза ними, за участю державних органів і без них. Конкретна форма реалізації правових норм залежить від особливостей їх гіпотез і диспозицій, специфіки суспільних відносин, які ними регулюються, характеру поведінки суб'єктів, які беруть участь у реалізації правових норм. У цьому зв'язку на основі певних ознак та критеріїв можуть розрізнятися форми реалізації норм права.

Реалізація загальних настанов – це втілення в життя загальних приписів, що містяться в преамбулах законів; у статтях, які фіксують загальні завдання і принципи права. Вплив права на суспільні відносини в результаті реалізації його загальних настанов, завдань і принципів може бути досить важливим, але в той же час позбавлений юридичної специфіки і має ідейний, моральний характер, виражає «дух» права, а не його літеру.

Реалізація загальних правових норм поза правовідносинами – це втілення у життя загальних норм, що встановлюють правовий статус і компетенцію суб'єкта права, тобто безперешкодне використання суб'єктом юридичних прав та виконання суб'єктивних юридичних обов'язків без конкретних зв'язків або відносин між суб'єктами права.

Реалізація правових норм у конкретних правових відносинах – це втілення у реальні суспільні відносини приписів конкретних норм права з встановленими правами та обов'язками.

С. Алексєєв пропонує розглядати реалізацію норм права через механізм правового регулювання, виокремлюючи: регламентацію суспільних відносин (юридичні норми); дію юридичних норм (правовідносини); реалізацію суб'єктивних прав та обов'язків (правозастосовні акти). При цьому правосвідомість та законність виступають фундаментом реалізації норм права.

За кількістю учасників можна виокремити такі форми реалізації норм права:

1) *індивідуальну* (особиста участь суб'єкта у використанні конкретних особистих прав або виконанні конкретних обов'язків);

2) *колективну* (необхідність участі двох і більше суб'єктів у використанні конкретних прав або виконанні конкретних обов'язків).

Найбільш поширеним і важливим є поділ форм реалізації норм права *за характером дій правореалізуючих суб'єктів*. На цій підставі розрізняють:

1) *дотримання* (суб'єкт не вчиняє дій, заборонених приписами права);

2) *виконання* (суб'єкт виконує дії, до яких його зобов'язують приписи норми права);

3) *використання* (суб'єкт відповідно до своїх інтересів і потреб ви-

користовує права, надані йому відповідно до приписів норм права);

4) *застосування* (діяльність державних органів або посадових осіб, що спрямована на реалізацію норм права з метою вирішення конкретної справи шляхом видання індивідуально-правових приписів).

За складністю дій правореалізуючих суб'єктів можна виокремити такі форми:

1) *безпосередню (просту)*, що здійснюється без участі держави: *дотримання, виконання, використання*;

2) *опосередковану (складну)*, що здійснюється з участю держави: *застосування*.

Залежно від характеру та змісту норми права розрізняють три основні безпосередні форми реалізації: *дотримання, виконання та використання*. Усі ці три форми реалізації правових норм мають назву безпосередніх форм, оскільки суб'єкти реалізують самостійно, тобто без втручання та участі держави, свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Дотримання (додержання) норм права – це форма безпосередньої реалізації норм права, за якої суб'єкт не вчиняє дій, заборонених приписами права.

При дотриманні (додержанні) правових норм поведінка суб'єкта узгоджується з нормами-заборами, тобто реалізуються заборонні норми права. У заборонах вказується небажана для суспільства і держави поведінка. Заборонні норми можуть прямо не формулювати заборону, але вона логічно випливає зі змісту норми: якщо в санкції норми встановлені юридично негативні наслідки, то такі дії заборонено законодавцем. Дотримання (додержання) норм права здійснюється пасивною поведінкою суб'єктів: вони не чинять дій, заборонених нормами права, і в такий спосіб додержуються правових заборон.

Виконання норм права – це така форма їх реалізації, за якої суб'єкт виконує дії, до вчинення яких його зобов'язують приписи норм права.

Зобов'язуючі норми закріплюють вимогу активної поведінки щодо здійснення зазначених у цих нормах позитивних дій з боку фізичних або юридичних осіб. Здійснення таких позитивних дій спрямоване на досягнення бажаного для суспільства, держави і особи соціального результату. Відмова від виконання зобов'язуючих норм або їх неналежне виконання тягне за собою застосування примусової сили держави. І навпаки, людина, яка активно, належним чином виконує свій обов'язок, може бути заохочена.

Використання норм права – це форма реалізації суб'єктивного права, за якої здійснюється втілення в життя уповноважених норм.

Уповноважуючі норми надають суб'єктам право на здійснення передбачених в них позитивних дій. Суб'єкт права відповідно до своїх інтересів та потреб використовує права, надані йому приписами норм права, що знаходить свій вираз у здійсненні ним повноважень, наданих нормами права.

На відміну від дотримання та виконання норм права, що для індивіда можуть бути як добровільними, так і примусовими, використання норм права може бути тільки добровільним. Особі надається можливість вирішувати самотійно, користуватися наданим правом чи ні. Тому за невикористання своїх прав індивід не може притягуватись до юридичної відповідальності.

Реалізувати норми права у формі їх дотримання (додержання), виконання та використання можуть як окремі індивіди, так і їх об'єднання, а також державні та недержавні організації та їх посадові особи.

Поняття форм безпосередньої реалізації норм права відображено у вигляді схеми № 40.

§ 2. Поняття, підстави та стадії застосування норм права

Особливою формою реалізації норм права є застосування, якому притаманний державно-владний характер. Правозастосування має місце там, де адресати правових норм не можуть реалізувати передбачене законом право чи обов'язок без посередництва компетентних органів. Від якості й ефективності діяльності у застосуванні норм права в багатьох випадках залежить реальне втілення права у правовій дійсності, свідомо-вольових діяннях людей. Як зазначає Ю. Власов, основне соціальне призначення застосування правових норм полягає у створенні умов та забезпеченні здійснення інших форм реалізації норм права. Саме від ефективності правозастосовної діяльності уповноважених суб'єктів права в багатьох випадках залежить реальне втілення правових приписів у правовій дійсності, свідомо-вольових діях людей.

Огляд наукової та навчальної юридичної літератури, присвяченої проблемі застосування норм права, свідчить як про відмінність у поглядах науковців щодо розуміння однойменного поняття, так і про вживання ними різних термінів для словесного позначення цієї загальнотеоретичної категорії.

Зауважимо, що у науковій і навчальній юридичній літературі як словесний символ поняття, що розглядається нами, вживаються такі терміни: 1) правозастосування; 2) застосування права; 3) застосування

норм права.

Слово «правозастосування» є складним і утворилося в результаті об'єднання двох коренів – «право» та «застосування». Оскільки його смислове навантаження аналогічне терміну «застосування права», що являє собою словосполучення, спробуємо дати відповідь на питання про те, яка із двох уживаних категорій – «застосування права» чи «застосування норм права» – є більш вдалою для словесного позначення такого явища правової дійсності, як правова форма діяльності уповноважених державних органів (їх службових і посадових осіб), спрямована на вирішення конкретної юридичної справи шляхом ухвалення правового акта, що має персоніфікований характер.

Відповідь на поставлене нами питання знаходиться у прямій залежності від того, яке смислове навантаження мають слово «право» та словосполучення «норм права», що є складовими термінів «застосування права» та «застосування норм права».

У сучасній юридичній науці термін «право» вживається в таких значеннях:

а) як соціально-правові домагання людей, наприклад, право людини на життя, право народів на самовизначення тощо. Для позначення права в цьому значенні використовується спеціальний термін «природне право»;

б) як система юридичних норм, які створені або санкціоновані державою з метою регулювання найважливіших суспільних відносин. Для позначення права в цьому значенні використовуються спеціальні терміни «позитивне право», «об'єктивне право» та «право держави»;

в) як певні можливості суб'єкта, що є засобом задоволення його інтересів. Для позначення права в цьому значенні використовуються спеціальні терміни «суб'єктивне право» та «суб'єктивне юридичне право», причому останній є більш вдалим, адже суб'єктивне право не обов'язково може бути юридичним.

Термін «норма права», навпаки, вирізняється своєю однозначністю і традиційно тлумачиться як один із різновидів соціальних норм, якому держава надає формально обов'язкового характеру.

Зважаючи на полісемічність слова «право» та однозначність у підході до розуміння словосполучення «норма права», вважаємо більш вдалим і доцільним вживання терміна «застосування норм права».

Застосування правових норм, на думку П. Рабіновича, – це здійснювана компетентними державними органами, уповноваженими на це громадськими об'єднаннями або їх посадовими особами організаційно-правова діяльність, результатом якої є встановлення піднормативних, формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфіко-

ваних суб'єктів.

В. Копейчиков дає таку інтерпретацію поняття **«застосування норм права»**: *це спрямована на реалізацію норм права і здійснювана в спеціально встановлених формах державно-владна, творчо-організуюча діяльність державних органів і уповноважених державою громадських органів щодо прийняття індивідуально-конкретних правових приписів з метою вирішення конкретної справи.*

Застосування норм права – *це здійснювана в процедурно-процесуальному порядку владно-організуюча, творча діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань та посадових осіб, спрямована на вирішення конкретних справ шляхом видання індивідуальних правових приписів.*

Ця особлива форма реалізації норм права характеризується низкою ознак, які суттєво відрізняють її від безпосередніх форм реалізації норм права:

1) застосуванню норм права притаманний державно-владний характер. Застосування є одним із видів державної діяльності і здійснюється від імені держави чи уповноважених нею суб'єктів. Включення певних суб'єктів у процес застосування норм права відбувається лише на підставі закону і лише із санкції держави;

2) застосування характеризується активним, творчим характером, про що свідчить багатостадійність цього процесу. Компетентні органи повинні творчо підходити до прийняття рішення при застосуванні норм права: необхідно знайти у кожному рішенні правильний варіант поведінки чи вибрати ефективну та справедливу міру впливу;

3) правозастосування здійснюється в певних процесуальних формах, тобто в рамках компетенції органа або посадової особи, згідно з чітко визначеною норма права процедурою, порушення якої тягне за собою недійсність всього правозастосовного процесу;

4) правозастосовний процес має індивідуалізований, персоніфікований характер, тому що являє собою вирішення конкретної справи, певної правової ситуації на основі норми права;

5) застосування норм права має комплексний характер, бо охоплює, як правило, й інші форми реалізації або здійснюється паралельно з ними. Посадова особа, яка ухвалює рішення у тій чи іншій справі, не тільки застосовує норми права, але одночасно зобов'язана виконувати, дотримуватися, а іноді і використовувати норми матеріального і процесуального права, щоб реалізувати вимоги законності і доцільності в правозастосовній діяльності;

б) процес застосування норм права завершується виданням право-

застосовного акта, в якому фіксується індивідуально-конкретний правовий припис щодо вирішення конкретної справи. Акт має державно-владний характер і є юридичним фактом.

В юридичній літературі, як вважає М. Гнатюк, склалися два основні підходи до визначення випадків правозастосування: *формально-юридичний* та *змістовний*. Згідно з формально-юридичним підходом правозастосування є необхідним тоді, коли без нього неможливе виникнення прав чи обов'язків учасників правовідносин або права чи обов'язки не можуть бути реалізовані без владного втручання. У змістовному плані можна вирізнити такі випадки, як вчинення правопорушення, розподіл суспільних матеріальних та інших благ, спір учасників правовідносин тощо.

Слід зазначити, що в процесі застосування норм права уповноважений суб'єкт шляхом видання правозастосовного акта покликаний вирішувати такі завдання: організацію належного виконання приписів норм права та забезпечення відповідної реакції з боку держави на порушення або неналежне виконання норм права. Саме тому і необхідність у застосування норм права виникає в таких випадках:

1) коли без державно-владної діяльності компетентних органів в інших учасників суспільних відносин не можуть виникнути суб'єктивні права та юридичні обов'язки;

2) при вирішенні спору про право – якщо існують певні перешкоди щодо можливості використання учасниками суспільних відносин належних їм суб'єктивних прав, а також коли покладені на них юридичні обов'язки не виконуються у добровільному порядку;

3) якщо виникає необхідність офіційно закріпити певні дії чи перевірити їх законність;

4) коли не виконуються обов'язки чи є перешкоди у здійсненні права, що зумовлює необхідність вдаватись до примусових заходів;

5) якщо правовий припис починає діяти з урахуванням певних обставин, що вимагають спеціального встановлення чи контролю;

6) якщо вимагається офіційне встановлення юридично значимих фактів або конкретних документів;

7) у разі здійснення виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави та органів місцевого самоврядування – вирішення кадрових питань;

8) коли виникає потреба у реалізації санкції юридичної норми – визначення міри юридичної відповідальності правопорушника;

9) існують прогалини у праві і потрібно застосувати аналогію права чи закону або міжнародні акти, що офіційно ратифіковані державною

владою.

Отже, у процесі застосування норм права уповноважений орган за допомогою індивідуально-правових актів вирішує два питання: організації виконання приписів норм права й їх позитивного виконання; забезпечення відповідної реакції на порушення або неналежне виконання норм права.

Процес застосування норм права починається з ініціативи суб'єкта правозастосування, за вказівкою вищестоящего органу чи за відповідними заявами заінтересованих суб'єктів і являє собою систему послідовних дій його учасників.

Застосування юридичних норм являє собою єдиний процес вирішення конкретної справи, що умовно поділяється на декілька етапів – стадій. Доцільним є виокремлення таких *самостійних стадій* цього процесу:

1. Встановлення та аналіз фактичних обставин справи.
2. Вибір норми права та її тлумачення.
3. Прийняття рішення у справі та видання акта застосування норм права.
4. Здійснення фактичних дій для виконання акта застосування норм права.

Стадії процесу застосування норм права відображено у вигляді схеми № 41.

Зрозуміло, що залежно від специфіки професійної діяльності ці етапи можуть змінюватися.

Перша стадія – *встановлення та аналіз фактичних обставин справи, що потребує вирішення.* На цій стадії необхідно встановити, яка дія або подія відбулася та чи має вона юридичне значення. Завданням суб'єкта, який застосовує правову норму, є виявлення і відбір юридично значущих фактів, необхідних для вирішення справи, а також їх аналіз і оцінка. Встановлення фактичних обставин справи повинно бути законним і обґрунтованим. Збір і аналіз фактичних обставин, необхідних для вирішення справи, здійснюється не будь-яким шляхом, а за допомогою юридично визначених засобів і у встановлених законом формах.

Друга стадія – *вибір норми права, що розрахована на даний випадок, її аналіз, встановлення автентичності її тексту.* На цій стадії встановлюється факт існування норми права, на основі приписів якої повинна розглядатися дана конкретна справа. При виборі норми права, що передбачала б обставини, які слід врегулювати, треба встановити автентичність тексту правової норми, проаналізувати її з погляду законності, дії в часі, в просторі та на коло осіб. Суб'єкт правозастосування повинен

встановити дійсний зміст норми права, тобто встановити волю правотворчого органу, що виражена у нормі права.

Третя стадія – прийняття рішення у справі, що знаходить своє закріплення у правозастосовному акті. На цій стадії приймається рішення у справі, яке юридично оформлюється виданням правозастосовного акта, тобто індивідуального акта владного характеру, що встановлює права й обов'язки суб'єктів в конкретних правовідносинах. Правозастосовний акт виконує функцію індивідуального регулювання поведінки суб'єктів у конкретних правових відносинах. Саме тому акти застосування норм права повинні бути законними та вмотивованими.

Державно-владне рішення, що є результатом правозастосування, виконує подвійну функцію: констатація, тобто визнання певних фактів, встановлення їх правомірного чи протиправного характеру, а також визнання належності права певній особі; встановлення нового юридичного обов'язку, тобто після ухвалення рішення необхідна додаткова діяльність, новий обов'язок компетентних органів щодо виконання рішення.

Четверта стадія – здійснення фактичних дій з виконання акта застосування норм права. На заключній стадії здійснюються певні фактичні дії, завдяки чому норма права, її приписи впроваджуються в життя. Заклучна ця стадія тому, що реальне виконання прийнятого рішення є критерієм об'єктивної оцінки правового регулювання в цілому. Початковим елементом даної стадії є доведення прийнятого рішення до відома зацікавлених суб'єктів. У деяких випадках організація виконання рішення здійснюється під керівництвом органу, який ухвалив дане рішення. Інколи така процедура здійснюється відразу ж після винесення рішення (оголошення вироку чи рішення суду), в інших – пізніше. Але це обов'язково, бо зацікавлені суб'єкти повинні знати про всі правові рішення, які їх прямо стосуються.

Застосування права в багатьох випадках є необхідною ланкою у механізмі правового регулювання, виконує свої функції, але при цьому головною метою правозастосування є забезпечення дії права.

§ 3. Акт застосування норм права: поняття, різновиди та співвідношення з нормативно-правовим актом

Результатом вирішення юридичної справи є видання індивідуального державно-владного веління, тобто припису, що має форму певного юридичного документа.

Акт застосування норм права – це державно-владне індивідуаль-

но-визначене рішення, що приймається уповноваженим суб'єктом у конкретній юридичній справі на підставі відповідних правових норм з метою визначення наявності або відсутності суб'єктивних прав і юридичних обов'язків конкретних суб'єктів або міри відповідальності конкретних осіб за вчинене ними правопорушення.

Правозастосовний акт необхідно розглядати і як акт-дію відповідного компетентного органу, і як акт-документ, в якому ця дія відображена.

Акти застосування норм права *характеризуються такими рисами:*

1) мають владний характер – це офіційні акти компетентних суб'єктів, що уособлюють їх волевиявлення та виражають волю держави;

2) мають юридичну силу та забезпечуються відповідними засобами державного примусу;

3) видаються на основі та відповідно до норм матеріального і процесуального права;

4) мають індивідуально-правовий характер – завжди містять індивідуально-конкретне, державно-владне веління щодо вирішення конкретної справи, тобто поширюються на конкретну юридичну ситуацію та адресуються чітко визначеним суб'єктам;

5) видаються у певній формі і у передбаченому законом порядку (процедурі), мають точну назву. Закон визначає чіткий порядок видання і внутрішнього та зовнішнього оформлення індивідуального правового акта, що має необхідні реквізити та певну внутрішню структуру;

6) відіграють роль юридичних фактів, тобто на їх підставі можуть виникати, змінюватись і припинятись правові відносини. На підставі акта застосування у конкретних осіб виникають суб'єктивні права та юридичні обов'язки;

7) можуть бути оскаржені зацікавленими особами чи опротестовані уповноваженими посадовими особами у визначеному законом порядку.

Зважаючи на те, що застосування права має важливе значення для регулювання суспільних відносин, має публічний характер, торкається інтересів багатьох осіб та органів, видання актів застосування норм права здійснюється у визначеному законом процедурно-процесуальному порядку.

Правозастосовні акти можна класифікувати за різними критеріями:

1) *за формою зовнішнього виразу:* письмовий акт; усний акт; конклюдентний акт;

2) *за способом прийняття:* колегіальні та одноособові;

3) *за суб'єктом прийняття:* акти державної законодавчої влади; акти глави держави; акти органів виконавчої влади; акти судів, акти нота-

ріату; акти прокурорського нагляду; акти органів місцевого самоврядування; акти керівників підприємств, установ, організацій та ін.;

4) *залежно від структурного елемента норми права, що застосовується*: акти застосування диспозиції норми права; акти застосування санкції норми права;

5) *за юридичною формою (назва документа)*: укази; постанови; розпорядження; накази; ухвали; протести; рішення та ін.;

6) *за функцією у правовому регулюванні*: регулятивні та охоронні;

7) *за юридичними наслідками*: правовстановлюючі; правоконстатуючі; правозмінюючі; правоприміняючі; правоскасовуючі;

8) *за значенням у юридичному процесі*: основні та допоміжні акти;

9) *за характером індивідуальних велінь (приписів)*: уповноважуючі; зобов'язуючі; заборонні.

Акти застосування норм права є одним із засобів державного керівництва і одночасно засобом вирішення конкретних юридичних справ. Правозастосовний акт виконує функцію індивідуального регулювання поведінки суб'єктів у конкретних правових відносинах. Саме тому акти застосування норм права повинні відповідати певним вимогам щодо них, а саме:

- вони повинні видаватись суб'єктами, до компетенції яких входить вирішення даної конкретної справи;

- рішення, сформульовані у правозастосовному акті, повинні бути вмотивованими перш за все їх відповідністю положенням нормативного акта, що застосовується в даній справі;

- вони повинні видаватись у встановлені строки і мати всі необхідні реквізити. У них має бути вказано, ким виданий цей акт (назва державного органу чи організації), коли виданий (дата прийняття рішення), назва (постанова, протокол, ухвала); має бути підпис уповноважених посадових осіб, скріплений печаткою.

Важливе не лише теоретичне, але й практичне значення має з'ясування співвідношення понять «нормативно-правовий акт» та «акт застосування норм права». З огляду на той факт, що *правовий акт є родовим поняттям по відношенню до окремих його різновидів, ознаки цієї категорії будуть спільними для понять «нормативно-правовий акт» та «акт застосування норм права».*

Правовий акт є складним багатогранним явищем правової дійсності, тому комплексне уявлення про означений феномен може бути отримано лише в результаті його багатоаспектного розгляду:

- з погляду теорії праворозуміння, зокрема, нормативістського, соціологічного та аксіологічного підходів, правовий акт волевиявлення

правотворчих органів (нормативно-правовий акт) і правозастосовних судових органів (судове рішення) необхідно розглядати як форму об'єктивного права;

- в аспекті теорії правової поведінки правовий акт являє собою її фрагмент, елемент, що складається з суб'єкта та суб'єктивної сторони, об'єкта й об'єктивної сторони;

- з погляду теорії юридичних фактів правовий акт необхідно розглядати як правомірні діяння суб'єктів права, що мають на меті досягнення конкретних юридично-значущих результатів;

- в аспекті теорії юридичних документів правовий акт являє собою письмовий носій правової інформації про правила поведінки загального характеру, про правила їхнього розуміння або ж про правові приписи, що мають персоніфікований характер.

- з погляду теорії юридичної діяльності правовий акт необхідно розуміти як результат правотворчої, правоінтерпретаційної та правореалізаційної, і, перш за все, правозастосовної діяльності;

- в аспекті взаємозв'язку із процесом правового регулювання правовий акт являє собою юридичний засіб, за допомогою якого поведінка суб'єктів приводиться у відповідність із вимогами правових норм.

Зважаючи на вищевикладене, необхідно розрізнити два підходи до розуміння досліджуваної категорії:

правовий акт (у широкому розумінні) – це волевиявлення праводієздатних суб'єктів права, зовні об'єктивоване у вербальній, конклюдентній або документальній формі, що породжує юридичні наслідки;

правовий акт (у вузькому розумінні) – це забезпечене з боку держави та визнане легітимним з боку громадянського суспільства формально-обов'язкове волевиявлення органів публічної влади, їх службових і посадових осіб, що має офіційний характер, здійснює справедливий з погляду домінуючої частини населення регулятивний або охоронний вплив на поведінку суб'єктів права і породжує юридичні наслідки, що відповідають принципу правопевності;

Аналіз вищенаведених дефініцій дозволяє виокремити такі суттєві ознаки поняття правовий акт у його широкому розумінні:

1) виражає волю (є волевиявленням) праводієздатних суб'єктів права;

2) зовні виражається у вербальній, конклюдентній або документальній формі;

3) породжує юридичні наслідки, тобто є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин. З цього приводу заслуговує на увагу доволі лаконічне судження про правовий акт Ж.-Л. Бержеля. Під цим поняттям вчений розуміє акт, який вносить зміни в юридичну ситуацію, тобто, зміни в юридично значущі умови і обставини, що створюють певне правове становище, викликають ті чи інші відносини суб'єктів права.

Загальнотеоретичну категорію, що розглядається нами, в її вузькому розумінні (зі звуженим обсягом і збагаченим змістом, словесним символом якої є термін «**правовий акт публічної влади**») характеризують такі суттєві ознаки:

- 1) являє собою волевиявлення органів публічної влади, їх службових і посадових осіб;
- 2) має формально-обов'язковий характер;
- 3) має офіційний характер;
- 4) має легітимний характер;
- 5) здійснює справедливий з погляду домінуючої частини населення регулятивний або охоронний вплив на поведінку суб'єктів права;
- 6) має цільову орієнтацію на утвердження правопорядку;
- 7) з погляду визначених законом юридичних наслідків має бути правопевною;
- 8) гарантується державою;

Відмінності між окремими різновидами правових актів можна визначити за такими підставами:

1) *за змістом*: нормативно-правовий акт містить норми права (правила поведінки загального характеру); правозастосовний акт – правила поведінки індивідуального характеру;

2) *за зовнішньою формою виразу*: нормативно-правовий акт має лише письмову форму, в той час як правозастосовний акт може бути письмовим, вербальним чи конклюдентним;

3) *за юридичною формою (назвою документа)*: попри той факт, що окремі різновиди правових актів можуть мати однакову назву (наприклад, постанова, указ, наказ), для кожного з них передбачена і особлива форма. Для нормативно-правового акта, наприклад, закон; для правозастосовного акта – вирок, протест тощо;

4) *за внутрішньою структурою (внутрішньою будовою)*: нормативно-правовий акт може складатися з преамбули, частин, розділів, статей, параграфів, пунктів, підпунктів, а правозастосовний акт – зі вступної, описової (констатуючої), мотивувальної та резолютивної частин;

5) *за субординацією в механізмі правового регулювання*: нормативно-правовий акт є юридично первинним щодо правозастосовного акта;

б) *стосовно джерел права*: національна правова доктрина України виходить із того, що нормативно-правовий акт є основним джерелом права, в той час як правозастосовний акт (навіть якщо він прийнятий вищим судовим органом) джерелом права не визнається;

7) *за дією на коло суб'єктів*: нормативно-правовий акт поширює свою дію на кількісно невизначене коло суб'єктів, у той час як адресати правозастосовного акта визначені поіменно;

8) *за сферою дії*: нормативно-правовий акт поширює свою дію на кількісно невизначене коло життєвих випадків, дія ж правозастосовного акта обмежена конкретним життєвим випадком;

9) *за вектором (напрямком) дії у часі*: нормативно-правовий акт може мати як пряму, так і зворотну дію в часі, в той час як правозастосовний акт зворотної дії у часі не має;

10) *залежно від можливості оскарження*: нормативно-правовий акт за загальним правилом не підлягає оскарженню, а правозастосовний акт може бути оскарженим. Не є винятком із загального правила навіть рішення вищих судових органів у конкретних справах, які можуть стати предметом розгляду у відповідних міжнародних судових установах чи відповідних органах міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

§ 4. Прогалини в законі та прогалини у праві: поняття і способи їх усунення та подолання

Поширеним явищем у правозастосовній діяльності є інститут аналогії у праві, який передбачає застосування закону (права) за аналогією з метою усунення існуючих прогалин у праві з конкретних правовідносин. Необхідність застосування інституту аналогії зумовлена неспроможністю законодавця в силу об'єктивних причин своєчасно реагувати на появу нових та зміну існуючих суспільних відносин та пов'язаною з цим неурегульованістю нормами права певних правових відносин.

Законотворчій практиці та практиці правозастосування відома проблема прогалин у праві. **Прогалини у праві** – це відсутність норм права (або їх частини), що регулюють конкретні суспільні відносини, у тому разі, якщо вони повинні і можуть бути врегульовані правом. Дійсна прогалина у праві існує тоді, коли певне питання повинно вирішуватись юридичними засобами, але правом таке вирішення не передбачено.

Причини виникнення прогалин у праві можуть бути такі:

- неможливість законодавця відтворити в нормах права всієї мно-

жини ситуацій, що потребують правового регулювання;

- невміння законодавця передбачити появу нових життєвих ситуацій, що будуть потребувати правового регулювання – відставання нормотворчості від розвитку суспільного життя;

- технічні прорахунки законодавця.

Способом усунення прогалини в праві є видання компетентним органом правових норм, яких бракує. Прогалина може бути усунена також конкретизуючим актом або актом офіційного нормативного тлумачення, якими не врегульовані суспільні відносини, включені до кола відносин, що регулюються якимось нормативним приписом. Однак такий шлях не завжди є зручним і можливим, бо дуже складний та потребує певного часу. Тому в деяких випадках виникає необхідність у **подоланні прогалини**, що являє собою спосіб відшукування правових засад для одноразового вирішення конкретної справи, у правовому регулюванні якої встановлено прогалину. Засобами подолання прогалин у праві можуть бути *аналогія закону та аналогія права.*

Аналогія закону – застосування для врегулювання суспільних відносин норм права, які містяться в нормативно-правовому акті, що врегульовує аналогічні (близькі за змістом) відносини.

Таким чином, перш за все треба відшукати нормативний припис, який регулює аналогічні, найбільш близькі суспільні відносини. Схожість фактів, які аналізуються, і фактів, що закріплені в нормі, що застосовується за аналогією, повинна бути відображена в суттєвих, аналогічних у правовому аспекті ознаках.

При застосуванні аналогії закону передбачається пошук норми за предметом правового регулювання, тобто розглядаються юридичний інститут, галузь законодавства, а в подальшому можливе звернення до іншої галузі і до законодавства в цілому (субсидіарне застосування). Знайшовши найбільш близьку за змістом норму, треба вирішувати конкретний випадок на її підставі з урахуванням інших аналогічних норм, принципів інституту і галузі, до яких належить норма.

Субсидіарне застосування права здійснюється тоді, коли прогалини виявляються в одній галузі (інституті) законодавства, а застосовуються за аналогією норми іншої галузі (інституту).

У разі якщо суспільні відносини прямо не врегульовані ніякими чинними нормами права, а норми, що врегульовують схожі відносини, відсутні, застосовують **аналогію права** – *врегулювання суспільних відносин на основі загальних ідей і принципів права (гуманізму, справедливості, рівності всіх перед законом тощо).* Аналогія у праві є правовим способом заповнення прогалин у праві, зміст якого полягає у виникнен-

ні прав і обов'язків із дій фізичних та юридичних осіб, які хоч і не передбачені законом, але внаслідок загальних засад і змісту законодавства породжують права та обов'язки.

Слід зауважити, що застосування аналогії закону та особливо аналогії права має обмежену сферу і допускається лише у тих випадках, які прямо передбачені законом. Український законодавець диференційовано підходить до питання можливості застосування аналогії в різних галузях права. У приватному праві застосування права за аналогією (аналогія закону й аналогія права) допускається цивільним та сімейним законодавством (ст. 8 ЦК України та ст. 10 Сімейного кодексу України). У публічному праві аналогія закону не допускається – кримінальне законодавство містить пряму заборону застосування закону за аналогією (ч. 4 ст. 3 КК України). У навчальній та науковій літературі звертається увага на припустимість застосування аналогії у випадку відсутності норм матеріального права. Що ж до застосування за аналогією процесуальних норм, то це питання, на думку Р. Майданник, залишається дискусійним.

Необхідно зауважити, що орган, який застосовує аналогію права, повинен обґрунтовувати своє рішення на загальних положеннях нормативних актів, що визначають цілі та призначення всього комплексу норм.

Режим законності вимагає від процесу застосування за аналогією дотримання таких правил:

- рішення за аналогією неприпустимо, якщо воно заборонене законом;
- застосування аналогії можливе лише у випадках реальної відсутності правового припису, дійсної прогалини у праві;
- обставини казусу, які підлягають вирішенню, і обставини, що закріплені в юридичній нормі, повинні мати суттєву правову схожість;
- рішення за аналогією не повинно суперечити чинному законодавству;
- пошук аналогічної норми повинен починатися з аналізу предмета юридичного інституту, галузі законодавства і лише потім розповсюджуватися на інші галузі і систему законодавства;
- суспільні відносини, до яких застосовується аналогія, мають знаходитися у сфері правового регулювання і хоча б принципово бути врегульовані правом.

Застосування аналогії не є заповненням прогалин в законодавстві і має значення винятково для даного конкретного випадку. Вироблене за допомогою аналогії рішення у юридичній справі не повинне суперечити

чинному законодавству.

§ 5. Вимоги до правильного застосування норм права

Вимоги до правильного застосування норм права – юридичні правила (умови), за допомогою яких правозастосовний орган втілює в життя принципи права.

Застосування норм права буде правильним та ефективним лише тоді, коли цей процес відповідатиме таким вимогам:

1. *Законність* – означає, що вирішення конкретної справи ґрунтується на конкретній нормі права, що прямо стосується справи. Суб'єкт правозастосування повинен дотримуватися точного змісту норм права та діяти в рамках своєї компетенції і не виходити за рамки повноважень, передбачених законом, а у разі їх порушення – нести юридичну відповідальність. При цьому правозастосовний орган повинен діяти за принципом: дозволено робити лише те, що прямо передбачено в законі.

2. *Обґрунтованість* – виявлення всіх фактів, що стосуються справи, ретельне та неупереджене вивчення цих фактів, визнання їх достовірними, відкидання всіх сумнівних фактів. Правозастосовні акти повинні бути мотивованими.

3. *Доцільність* – відповідність діяльності правозастосовних органів не тільки приписам норм права, але й конкретним життєвим обставинам, умовам місця та часу; вміння обирати оптимальний шлях реалізації норм права в конкретній життєвій ситуації. Суб'єкт правозастосування в межах змісту норми права обирає рішення, яке найповніше та найправильніше відображає зміст закону. При однаковому та неухильному виконанні юридичних розпоряджень суб'єкт правозастосування діє ініціативно, розумно розподіляючи сили та засоби при урахуванні місця та часу, зважає на індивідуальні особливості справи, соціальне значення норми права, що застосовується, та її відповідність духу закону. Доцільність у застосуванні не повинна протиставлятися законності й обґрунтованості.

4. *Справедливість* – неупереджене ставлення до дослідження обставин справи, до осіб, які беруть участь у ній, до остаточного рішення; прийняття рішення тільки за умови узгодження його з загальновизнаними принципами права, моралі, загальнолюдськими цінностями та власними й суспільними моральними переконаннями. Вимога справедливості передбачає об'єктивний підхід до вивчення обставин справи, до суб'єктів правовідносин і їхніх дій, до рішення у справі. Від того, наскі-

льки справедливе рішення, залежить і його виховний вплив на суспільство і конкретну особу.

5. *Гуманізм* – означає визнання людини найвищою цінністю, повага до гідності та розуму людини, людяність, повага людини до людини, взаємоповага держави і особи, справедливість, свобода, захист особи.

В об'єктивному праві виражаються загальнолюдські цінності – рівноправність усіх людей, соціальна справедливість, свобода особи тощо. Тому суб'єкти правозастосування, ухвалюючи рішення у справі, повинні пам'ятати, що у праві і законодавстві виражаються міра свободи і відповідальності за протиправну діяльність і поведінку. Але при застосуванні ця міра повинна бути гуманною.

Очевидно, що тільки врахування діалектичної єдності інтересів громадянина і держави, юридичних прав та обов'язків дозволить ухвалювати гуманні рішення як щодо окремих громадян, так і стосовно держави та суспільства.

Інші вказані в юридичній літературі вимоги (всебічність, повнота, об'єктивність, істинність тощо) слід розглядати як похідні, що забезпечують конкретизацію та доповнення основних.

Контрольні запитання:

1. У чому полягає значення реалізації норм права?
2. За якими критеріями здійснюється класифікація реалізації норм права?
3. Чим відрізняється застосування норм права від форм його безпосередньої реалізації?
4. Які підстави застосування норм права ви знаєте?
5. Охарактеризуйте стадії процесу застосування норм права.
6. За якими підставами проводиться розмежування нормативно-правового акта та акта застосування норм права?
7. Назвіть способи подолання прогалин у законі та праві.
8. Охарактеризуйте вимоги до правильного застосування норм права.

Розділ 17. ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

- § 1. Поняття та необхідність тлумачення норм права.
- § 2. Способи тлумачення норм права.
- § 3. Види тлумачення-з'ясування норм права за обсягом.
- § 4. Види тлумачення-роз'яснення норм права.
- § 5. Правороз'яснювальний процес: поняття та стадії.
- § 6. Акт тлумачення норм права: поняття, різновиди та співвідношення з нормативно-правовим актом.

§ 1. Поняття та необхідність тлумачення норм права

Слово «тлумачення», що має латинське походження, у широкому значенні визначають як пізнавальний процес, спрямований на розуміння та пояснення явищ природи або суспільного буття. Тлумачення – багатозначний термін: з одного боку, це певний процес мислення, пізнання, спрямований на з'ясування явищ і об'єктів та результат цього процесу; з іншого – це пояснення результату з'ясування, що має вияв у сукупності висловлювань мови, які надають указаним явищам і об'єктам певного значення.

В юридичній літературі немає єдиного погляду на визначення цього терміна. Деякі вчені, наприклад О. Черданцев, вживають словосполучення «тлумачення права». Інші (А. Піголкін, Н. Гранат) не погоджуються з таким терміном, вважаючи, що тлумаченню підлягають не право чи система норм, а відповідний нормативно-правовий акт, і тому більш вдалим є термін «тлумачення закону» або «тлумачення нормативного акта». На користь такого підходу свідчить і той факт, що в тексті Основного Закону Української держави законодавець, визначаючи повноваження Конституційного Суду України, послуговувався словосполученням «офіційне тлумачення Конституції і законів України». *Вагомим контраргументом проти вживання зазначеного юридичного терміна може слугувати як понад п'ятнадцятирічна практика діяльності Конституційного Суду України, що дозволила дати офіційне роз'яснення лише частині норм Конституції України, так і теза про те, що будь-яка інтелектуальна діяльність має свою мету та певні хронологічні межі.*

Але більшість науковців (В. Копейчиков, О. Скакун, Ю. Власов та ін.) вживають термін «тлумачення норм права», вважаючи, що важливішим у цьому разі є не формулювання терміна, а його зміст. Ми поді-

ляємо цю думку і приєднуємося до висловлювання П. Недбайла, що термін «тлумачення норм права» є цілком придатним для практичної мети і увійшов у повсякденне користування так широко, що вже не викликає принципівих зауважень щодо своєї сутності.

Огляд навчальної та наукової літератури свідчить, що науковці вкладають різний зміст у поняття «тлумачення норм права». На підтвердження цієї тези наведемо такі підходи до розуміння цієї категорії:

1) **тлумачення** розглядається як певна діяльність щодо з'ясування змісту закону або іншого нормативного акта (С. Вільнянський);

2) **тлумачення** визначається як роз'яснення змісту закону або іншого нормативного акта (Ю. Ткаченко);

3) **тлумачення** – це діяльність щодо з'ясування або роз'яснення (інтерпретації) змісту норми з метою правильного її застосування і реалізації (П. Рабінович);

4) **тлумачення** є з'ясуванням змісту норм права і результатом такого з'ясування, при цьому під результатом розуміють як сам результат з'ясування, тобто визначення обсягу норми права, так і роз'яснення норми права (О. Черданцев). Схожої думки з приводу тлумачення норм права дотримується і С. Олійников, щоправда діяльність, спрямовану на з'ясування, осмислення дійсного змісту норм права, поєднує з результатом такої діяльності, що переважно виражається в інтерпретаційно-правовому акті;

5) **тлумачення** вживається у трьох різних, але пов'язаних між собою значеннях: з'ясування, роз'яснення та інтерпретація. Під інтерпретацією розуміють визначення співвідношення обсягу норми права, що тлумачиться, з обсягом її тексту (С. Комаров);

6) **тлумачення** передбачає як з'ясування змісту норм права та отримання результату з'ясування, так і роз'яснення цього результату (В. Лазарев, А. Шабуров).

7) **тлумачення** – це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів, яка має об'єктивний і суб'єктивний характер, спрямована на з'ясування та роз'яснення волі законодавця, матеріалізованої у нормі права, а також результати цієї діяльності (Ю. Власов).

Тлумачення норм права складається з двох частин: 1) з'ясування та його результату; 2) роз'яснення. Розглянемо їх детальніше.

З'ясування норм права – це внутрішній процес мислення суб'єкта тлумачення, спрямований на пізнання і розкриття дійсного змісту норми права, та результат цього процесу. Під змістом норми права розуміють волю законодавця, матеріалізовану в нормі права.

З'ясування норм права можна розглядати в двох аспектах. По-

перше, це внутрішній процес мислення, який здійснюється суб'єктом за допомогою певних способів тлумачення і спрямований на пізнання та розкриття дійсної волі законодавця, вираженої в нормі права. *По-друге*, це певний результат з'ясування, до якого приходять суб'єкт тлумачення в процесі пізнання змісту норми права.

Роз'яснення (інтерпретація) норм права – це діяльність суб'єкта тлумачення, яка має зовнішній вираз і спрямована на пояснення третім особам дійсного змісту правової норми, та результат цієї діяльності. Роз'яснення здійснюється у тих випадках, коли в результаті з'ясування норми права та отримання його результату суб'єкт тлумачення вважає за потрібне дати детальніше розгорнуте пояснення змісту цієї норми для її правильного й однакового розуміння іншими особами.

Роз'яснення норм права, як і з'ясування, також можна розглядати в двох аспектах. *По-перше*, як інтелектуально-вольовий процес, спрямований на роз'яснення дійсного змісту норми права третім особам. *По-друге*, як результат процесу роз'яснення норм права, що виявляється в акті роз'яснення. При цьому під терміном «акт» необхідно розуміти не тільки певний письмовий документ, а й усні пояснення змісту норми права.

Для розкриття сутності тлумачення, крім його складових частин, потрібно визначити об'єкт і предмет тлумачення норм права.

З приводу об'єкта тлумачення в юридичній науці існують різні погляди науковців. Прихильники так званої *суб'єктивної теорії тлумачення* (Г. Полянська та Р. Сапір) вважають, що в процесі тлумачення норм права повинна встановлюватися лише історична «воля законодавця», яка є незмінною, і завдання суб'єкта тлумачення – встановити цю волю. Інші вчені (С. Алексєєв) підтримують *об'єктивну теорію тлумачення*, суть якої зводиться до того, що прийнята норма є незалежною від законодавця, і тому при тлумаченні треба встановлювати «волю закону», яка може змінюватись з розвитком економічного базису та суспільних відносин. Ми поділяємо думку Ю. Власова, що **об'єктом тлумачення є воля законодавця, виражена в тексті норми права**, адже, як слушно зауважує науковець, воля законодавця у відриві від норми права, в якій вона матеріалізована, не може бути об'єктом тлумачення, тому що його завдання – встановити зміст того, що законодавець фактично вклав у норму права, а не те, що він при цьому розумів або бажав виразити. Думки законодавця, якщо їх відірвати від об'єктивованого результату – норми права, можуть мати невизначений зміст і призвести до довільного його тлумачення та, як наслідок, порушення законності.

Додатковим аргументом на користь визнання об'єктом тлумачення

ня волі законодавця, вираженої в тексті норми права, слугує і той факт, що такий підхід повною мірою узгоджується з філософським розумінням категорії «об'єкт» як явища, на яке спрямована предметно-пізнавальна діяльність суб'єкта. Стосовно тлумачення норм права таким явищем є воля законодавця.

З приводу предмета тлумачення норм права в юридичній науці також склалися різні, навіть полярні погляди науковців. Так, зокрема, В. Лазарев та Ю. Тодика під **предметом тлумачення** розуміють *історичну волю законодавця (нормодавця), виражену в законі (нормативно-правовому акті)*. Такий підхід до розуміння поняття «предмет тлумачення норм права» вступає в протиріччя з суб'єктивною теорією тлумачення норм права, за якою *історична воля законодавця є об'єктом, а не предметом тлумачення норм права*.

Тому ми поділяємо думку тих науковців, для яких **предмет тлумачення** – це *сама норма права, її текст, тексти пов'язаних із нею правових та неправових джерел*.

Зважаючи на викладене, можна виокремити такі **ознаки поняття «тлумачення норм права»**:

1) це інтелектуально-вольова діяльність різних з огляду на рівень правосвідомості суб'єктів права;

2) така діяльність має *об'єктивний і суб'єктивний характер*. *Об'єктивний характер* обумовлений об'єктивністю позитивного права, що підтверджується такими аргументами: *по-перше*, його зміст зумовлений економічними відносинами, суспільним буттям; *по-друге*, як правильно зазначає С. Алексєєв, норми права об'єктивні щодо індивідуальної свідомості, а також науки та інших форм суспільної свідомості. В цьому розумінні вони є об'єктивною реальністю, в тому числі для суб'єкта тлумачення. Праву необхідна така якість, як об'єктивно-реальний чинник суспільного життя, інакше воно не здійснювало б функції регулятора суспільних відносин, бо не могло б бути сприйняте суб'єктами суспільних відносин (Ю. Власов).

Суб'єктивний характер зумовлений такими причинами. *По-перше*, тлумачення здійснюється певними суб'єктами, які є носіями різноманітних особистих якостей. Сюди можна віднести розумові здібності, рівень індивідуальної правосвідомості і моральної чистоти, обсяг практичного досвіду, особисті ціннісні орієнтації тощо. Суб'єкт тлумачення може належати до певної соціальної групи і виступати носієм її ідеології та інтересів. *По-друге*, як правильно зазначає О. Черданцев, результат тлумачення права виступає ідеальним відображенням норми у свідомості суб'єкта тлумачення. Отже, результат тлумачення виявляється у таких

суб'єктивних формах мислення, як поняття і судження. Сам процес тлумачення норм права також відбувається в ідеальних формах мислення: поняттях, судженнях, розумових висновках (умовиводах). *По-третє*, суб'єктивний характер тлумачення норм права зумовлений тим, що об'єкт тлумачення відбивається у свідомості різних суб'єктів за різних соціальних умов і з різною повнотою та глибиною проникнення у зміст норм права. Це залежить не лише від індивідуальних здібностей суб'єкта тлумачення, а й від мети тлумачення, що походить із особливостей конкретного факту, до якого застосовується норма;

3) спрямованість цього виду діяльності на з'ясування та роз'яснення волі законодавця, матеріалізованої у нормі права;

4) результативність, яка знаходить свій вияв у розкритті змісту правової норми (пізнанні матеріалізованої в ній волі законодавця) для себе та його об'єктивованої інтерпретації для інших.

З приводу необхідності тлумачення норм права в юридичній науці склалися два погляди:

1) тлумачення потребує будь-який закон. Тлумачення має місце в будь-якому правозастосовному процесі;

2) тлумачення права має місце лише в певних випадках, наприклад у разі неясності та суперечності законів. Відомий російський юрист М. Гредескул з цього приводу зауважив, що «тлумачення співвідносне з темрявою або неясністю законів: воно починається там, де починається темрява, і зростає в складності з огляду на міру посилення останньої».

Сучасні науковці пов'язують необхідність тлумачення права з особливостями його предмета, а саме:

1) нормативністю права, загальним, абстрактним характером правових норм. Реалізація абстрактної норми права в конкретній життєвій ситуації без з'ясування її змісту виявляється неможливою;

2) формальною визначеністю правил поведінки в юридичному тексті, що зумовлює такі обставини, які викликають необхідність тлумачення:

– вживання термінів, які є вузкими чи ширшими, ніж правове поняття, що вони виражають, або вживання слів-синонімів на позначення одного поняття;

– наявність в юридичних текстах спеціальних юридичних термінів (юридична особа, імпічмент тощо) та оціночних понять («тяжкі наслідки», «значні збитки» тощо);

– вживання висловів, які вимагають з'ясування можливих варіантів поведінки, що ними передбачаються (наприклад, «та інші», «в інших випадках, передбачених законом» тощо);

– недосконалість юридичної техніки, відсутність ясної, точної, зрозумілої мови юридичного акта, двозначність, розпливчастість формулювань;

3) системністю норм права, що зобов'язує суб'єкта тлумачення враховувати взаємозв'язок і взаємообумовленість норм права (наприклад, зв'язок між класичними і спеціалізованими нормами права);

4) необхідністю забезпечення органічної єдності «духу і букви» закону.

У питанні щодо необхідності тлумачення норм права ми поділяємо думку тих науковців, які стверджують, що його необхідно здійснювати завжди (принаймні це стосується тлумачення-з'ясування норм права), адже неможливо правильно реалізувати припис правової норми, не зрозумівши її дійсного змісту.

§ 2. Способи тлумачення норм права

Під способами тлумачення норм права розуміють *сукупність правил і прийомів, які забезпечують з'ясування дійсного змісту норм права.*

В теорії тлумачення норм права вченими обґрунтовано кілька способів з'ясування їх дійсного змісту.

Мовний спосіб тлумачення норм права. Щоб воля законодавця могла регулювати суспільні відносини, вона повинна набути зовнішнього виразу. Цей вираз вона отримує в мові. Формулюючи норму права, законодавець використовує певні прийоми та правила мови. Тому при тлумаченні необхідно використовувати мовні прийоми і правила для з'ясування волі законодавця, вираженої в нормі права.

При використанні цього способу тлумачення норм права *необхідно керуватися такими правилами:*

1) словам і виразам, що містяться у нормі права, треба надавати те значення, яке вони мають у літературній мові, якщо немає підстав для іншого їх тлумачення;

2) за наявності легальної дефініції слова, терміна або якщо законодавець іншим чином визначив його значення, так і слід його розуміти, незважаючи на інше значення цього слова в повсякденній мові. Значення терміна, встановлене законодавцем для однієї галузі права, не можна без достатніх підстав поширювати на інші;

3) якщо в нормі права не визначено значення юридичних термінів, то їм слід надавати того значення, яке вони мають в юридичній науці та

практиці;

4) не можна без достатніх підстав різним термінам надавати одне і те ж значення. Слово, вираз повинні мати змістовне навантаження;

5) слова і вирази в нормі права треба розуміти в тому значенні, в якому вони вжиті законодавцем на час видання цієї норми.

Логічний спосіб тлумачення норм права. Визначаючи суспільні відносини, які, на думку законодавця вимагають правового регулювання, розробляючи й ухвалюючи конкретну норму права, законодавець використовує певні логічні прийоми і правила мислення. Його воля, матеріалізуючись у нормі права, має певну логічну структуру. Внаслідок цього при тлумаченні треба використовувати логічні прийоми і правила для з'ясування дійсної волі законодавця, вираженої у правовій нормі. *Сукупність логічних прийомів і правил, використання яких є необхідним для з'ясування дійсного змісту норми права, становить суть логічного способу тлумачення.*

В юридичній літературі існують різні погляди вчених на зміст цього способу тлумачення. На думку Ю. Власова, логічні прийоми і правила суб'єкт застосовує для дослідження як самої норми права, так і її правових та неправових зв'язків. У цьому разі логічні прийоми і правила застосовуються поряд і в тісному зв'язку з прийомами й правилами граматичного, системного та історичного способів тлумачення.

Звичайно, при використанні цього способу суб'єкт тлумачення повинен застосовувати закони та правила, розроблені формальною і діалектичною логікою, наприклад закони тотожності, суперечності, виключення третього, достатньої підстави.

До логічних прийомів з'ясування дійсного змісту норм права можна віднести такі:

1) логічне перетворення, або перебудова тексту з відновленням тих членів речення, яких бракує, аби уникнути двозначності чи невизначеності нормативно-правового припису;

2) виведення норм права з інших правових норм (їх логічний розвиток);

3) аналогія (умовивід за аналогією) – висновок про приналежність певної ознаки досліджуваному одиничному об'єкту (предмету, події відношенню або класу) на основі його схожості в суттєвих рисах з іншим вже відомим одиничним об'єктом;

4) висновки з понять та ін.

Системний спосіб. Суспільні відносини є досить складним, багатогранним явищем, і законодавець, здійснюючи їх системне врегулювання, створює тим самим систему права. Отже, його воля набуває систем-

ного характеру, і при тлумаченні норм права суб'єкту необхідно використовувати прийоми та правила системного тлумачення. В правовій науці переважна більшість авторів називають цей спосіб систематичним. Водночас термін «систематичність» означає регулярність, періодичність будь-яких явищ і для визначення сутності цього способу є невдалим. Тому ми підтримуємо думку О. Шмоткіна та Ю. Власова стосовно використання терміна «системний», що більш правильно відображає сутність і зміст цього способу тлумачення.

Сутність системного тлумачення полягає у встановленні та дослідженні за допомогою прийомів і правил, розроблених юридичною наукою на підставі вчення про системність права, правових зв'язків норми права, що тлумачиться, з іншими правовими нормами, особливо тими, які регулюють однакові або однорідні суспільні відносини.

Особливого значення цей спосіб тлумачення набуває при розкритті змісту відсильних та бланкетних норм права.

Історичний спосіб тлумачення норм права. Мірою розвитку суспільства є зміни суспільних відносин. Це зумовлює відповідний розвиток і самого права. Отже, як суспільство, так і право мають свою історію. Крім того, як слушно зазначав М. Коркунов, «припущення, що законодавець дотримувався при вираженні своєї волі правил логіки та граматики, є не більш як припущенням. Тому якщо ми будь-яким шляхом переконаємося, що в даному випадку законодавець припустився граматичної чи логічної помилки, це припущення втрачає свою силу і ми не в змозі прийняти тлумачення, яке зумовлюється ним. Для з'ясування того, як у дійсності згідно з волею законодавця має бути прийнято сказане в законі, кращим засобом є ознайомлення з історією виникнення цього закону».

При застосуванні історичного способу тлумачення використовують джерела поза межами чинної системи права, а саме:

– скасовані правові норми, що регулювали однакові суспільні відносини з нині чинною нормою права;

– матеріали підготовки і ухвалення норми права;

– преамбули до нормативних актів, які містять відповідну норму;

– матеріали, в яких є роз'яснення норми права, що тлумачиться. В результаті дослідження таких джерел роблять порівняльні висновки щодо скасованої норми і чинної, аналізують історичні обставини і причини ухвалення відповідної норми права, завдання і мету, яких бажав би досягти законодавець, тощо. Все це є вихідним етапом історичного тлумачення. *Порівняльний прийом* історичного тлумачення є найефективнішим для розуміння дійсного змісту норм права. В історичному спосо-

бі норми права, що тлумачаться, порівнюються з аналогічними нечинними нормами, які містяться в проекті чи скасованому нормативному акті. Порівняння в процесі історичного тлумачення вже передбачає певні знання про зміст аналізованої норми права. Історичне тлумачення здійснюється в тісній взаємодії з іншими способами з'ясування, які часом передують використанню цього прийому.

Історичні умови, обставини видання норми права, встановлені в процесі історичного тлумачення, можуть пояснити, чому ухвалено саме цю правову норму, причини її ухвалення, цілі законодавця.

Спеціально-юридичний спосіб тлумачення норм права. Цей спосіб виокремлюють такі автори, як Н. Гранат, А. Шабуров, В. Лазарев та ін. На їхню думку, *сутність спеціально-юридичного способу тлумачення полягає в дослідженні технічно-юридичних засобів та прийомів викладення волі законодавця, заснованих на спеціальних знаннях юридичної науки і, насамперед, юридичної техніки.*

Телеологічний спосіб тлумачення норм права. Цей спосіб (іноді під назвою «цільовий») виокремлюють такі вчені, як Т. Насирова, П. Недбайло, В. Лазарев. Як вважає Т. Насирова, **телеологічне тлумачення** – це діяльність, що здійснюється суб'єктами права, спрямована на встановлення за допомогою відокремленої сукупності прийомів аналізу і синтезу цільових параметрів закону, які дозволяють розкрити загальний зміст та зміст конкретних нормативних приписів.

Особливість телеологічного тлумачення полягає у прив'язці всіх знань і прийомів їхнього використання до того, що виходить за межі безпосереднього змісту норми права, але пояснює його.

Логіко-юридичний спосіб тлумачення норм права (конструювання правової норми). Як головний засіб з'ясування дійсного змісту норм права визнає його О. Лейст. *Нерозривний зв'язок та узгодженість правових норм, складові частини яких знаходяться у різних нормативних актах, потребують при застосуванні тієї чи іншої норми ретельного дослідження всіх положень відповідних нормативних актів. Практичне значення структури правової норми (гіпотеза – диспозиція – санкція) в тому й полягає, що вона орієнтує осіб, які застосовують правові норми, на всебічний аналіз нормативно-правового матеріалу, порівняння пов'язаних між собою статей законів та інших нормативних актів, виявлення елементів, що утворюють одну норму, визначення змісту, умов застосування та наслідків порушення. В цьому, на думку автора, полягає сутність логіко-юридичного способу тлумачення норм права.*

Види тлумачення норм права за способами (способи тлумачення норм права) відображено у схемі № 42.

§ 3. Види тлумачення-з'ясування норм права за обсягом

Тлумачення за обсягом – це з'ясування співвідношення буквального тексту (букви закону) та дійсного змісту юридичних норм (духу закону).

У реальному житті виникають деякі невідповідності між дійсним змістом норми права та її словесним вираженням (текстом). Це може статися за різних обставин: коли законодавець не зміг чітко та всебічно сформулювати свою волю, тобто юридична техніка використана неефективно; коли виникли нові суспільні відносини, а текст своєчасно не змінили; коли існують інші, близькі за змістом норми, що в змозі розширити або звужити обсяг її дії. Тому на практиці застосовується тлумачення норми за обсягом правового змісту.

Тлумачення з погляду співвідношення між текстуальним виразом правової норми та її дійсним змістом може бути буквальним (адекватним), розширювальним або обмежувальним (див. схему № 43).

Буквальне (адекватне) тлумачення – це з'ясування, в результаті якого дійсний зміст норми права розуміють у повній відповідності з її текстуальним виразом («дух» закону відповідає «літері» закону). Наприклад, буквальному тлумаченню підлягає норма права, закріплена в ч. 1 ст. 53 Конституції України, що наділяє кожну фізичну особу незалежно від її статі, віку, національності, релігійних переконань правом на освіту. У такий самий спосіб мають тлумачитись більшість норм Розділу II Основного Закону, що закріплюють права та свободи людини і громадянина, підтвердженням чого є припис ч. 1 ст. 64 зазначеного законодавчого акта, за яким конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Буквальне тлумачення свідчить про однозначність слів та термінів текстуального виразу змісту норми права – дійсний зміст норми права та його текстуальний вираз повністю співпадають.

На практиці таке поєднання не завжди можливе. В силу об'єктивних чи суб'єктивних причин текстуальне вираження волі законодавця і фактичний її зміст часто не співпадають і норма потребує інтерпретації. В таких випадках застосовується розширювальне або обмежувальне тлумачення закону.

Обмежувальне тлумачення – це з'ясування, в результаті якого дійсний зміст норми права необхідно розуміти вужче за її словесне вираження («дух» закону вужчий за «літеру» закону). Наприклад, обме-

жувальному тлумаченню підлягає норма права, закріплена в ч. 2 ст. 51 Конституції України, адже батьки, позбавлені батьківських прав, не несуть відповідальності за ухилення від виконання юридичного обов'язку утримувати дітей до їх повноліття, однак при цьому втрачають право на отримання матеріальної допомоги від своїх повнолітніх дітей у разі настання непрацездатності в майбутньому. Звільнено від виконання зазначеного конституційного обов'язку і тих фізичних осіб, котрі самі потребують піклування з боку держави (наприклад, інваліди, що за станом здоров'я не можуть здійснювати трудової функції).

Розширювальне тлумачення – це з'ясування, в результаті якого дійсний зміст норми права встановлюється ширшим за її буквальний текстуальний вираз («дух» закону ширше за «літеру» закону). Наприклад, розширювальному тлумаченню підлягає норма права, закріплена в ч. 1 ст. 129 Конституції України, що гарантує при здійсненні правосуддя незалежність не лише професійним суддям, але й присяжним.

Розширювальне тлумачення здійснюється, коли буквальний текстуальний вираз норми права неповною мірою відображає волю законодавця. Така ситуація виникає за обґрунтованих підстав вважати, що законодавець мав на увазі певні факти і вони охоплюються значенням та метою норми права, але ці факти не знайшли чіткого виразу в тексті норми права.

Два останніх види тлумачення здійснюються лише тоді, коли не співпадає дійсний зміст норми права із її словесним вираженням. Норма при цьому обов'язково роз'яснюється відповідно до висновків з'ясування її дійсного змісту. Але такі види тлумачення не повинні мати місця, якщо це призведе до погіршення правового стану особи, до якої застосовується норма. Наприклад, неприпустимо розширено тлумачити обставини, які обтяжують кримінальну відповідальність.

Необхідно звернути увагу на випадки, за яких розширювальне та обмежувальне тлумачення є неприпустимим:

1) за наявності вичерпних переліків, що знаходяться в правових приписах нормативно-правового акта, та положень, які є винятком із загального правила, розширене тлумачення не допускається;

2) за наявності незавершених переліків не допускається обмежувальне тлумачення.

§ 4. Види тлумачення-роз'яснення норм права

Суб'єктами тлумачення можуть бути: органи законодавчої та виконавчої влади, судові і правоохоронні органи, юридичні та фізичні особи.

Але значення такого тлумачення, його юридична обов'язковість та компетентність неоднакові, тому й тягнуть за собою різні юридичні наслідки. Тлумачення, що висловлене індивідом, має приватний характер і визначається сферою конкретних відносин і не вимагає спеціального аналізу. Тлумачення, яке надається уповноваженим на те органом, має особливий авторитет і потребує спеціального аналізу.

За суб'єктами тлумачення та юридичними наслідками розрізняють офіційне та неофіційне тлумачення.

Офіційне тлумачення – це сформульоване у спеціальному інтерпретаційному акті роз'яснення змісту і мети правових норм, яке здійснюється уповноваженим на це законом суб'єктом, результати якого мають обов'язковий характер.

Офіційне тлумачення характеризується такими ознаками: *по-перше*, є результатом діяльності компетентного органу; *по-друге*, результат такого тлумачення наділяється юридичною силою, тобто стає обов'язковим для суб'єктів, які реалізують норму; *по-третьє*, має юридичне значення, тобто породжує юридичні наслідки; *по-четверте*, забезпечує, за підтримки держави, одностайне розуміння і застосування законодавства; *по-п'яте*, результати офіційного тлумачення мають бути закріплені в спеціальному акті.

Офіційне тлумачення за сферою поділяється на *нормативне* та *казуальне*.

Нормативне тлумачення норми права – це роз'яснення дійсного змісту норми права, що має загальнообов'язкове значення при вирішенні всіх справ, що регулюються інтерпретованою нормою. Існує два різновиди нормативного тлумачення за авторством:

а) *автентичне тлумачення* – зміст норми права роз'яснює той суб'єкт, який видав норму права. При цьому немає необхідності в наданні такому суб'єкту спеціальних повноважень на здійснення автентичного тлумачення – відповідно до логіки такий орган безумовно має право на офіційну інтерпретацію її дійсного змісту, тому що саме він найбільш адекватно розуміє власну волю, яку він заклав у нормативний акт і в змозі роз'яснити її іншим суб'єктам. При цьому роз'яснення може бути як загального (нормативного) характеру, так і казуального (конкретного) характеру, коли норма тлумачиться стосовно конкретної справи. Хоча на практиці автентичне тлумачення переважно має нормативний характер;

б) *легальне (делеговане) тлумачення* – загальнообов'язкове роз'яснення змісту дає орган, який дану норму не встановлював, але відповідним чином на це уповноважений. Повноваження здійснювати та-

ке тлумачення норм права встановлюється законом.

Легальне тлумачення, в свою чергу, може бути: *відомчим*, що здійснюється керівництвом центральної установи будь-якого відомства і його сила обмежується сферою діяльності даної установи; *міжвідомчим (офіційним)* – зі сферою розповсюдження на інші відомства.

Суб'єктами офіційного тлумачення можуть бути всі державні органи, які організують процес реалізації норм права. Тому юридична сила актів тлумачення залежить від владних повноважень органів, що видали ці акти. Найвищу юридичну силу мають інтерпретаційно-правові акти органу законодавчої влади і вищих за ієрархією органів судової та виконавчої влади.

Одним із видів міжвідомчого тлумачення є *судове роз'яснення норм права*. Воно забезпечує правильне розуміння і однакове застосування нормативних актів у діяльності судів.

Казуальне тлумачення норми права – це роз'яснення дійсного змісту норми права, результати якого мають обов'язкове значення лише для даного конкретного випадку і стосовно осіб, які мають до нього безпосереднє відношення.

Казуальне тлумачення може бути *судовим* (здійснюється судами при розгляді конкретних справ і знаходить своє вираження у вироках чи рішеннях по цій справі) та *адміністративним* (здійснюється міністерствами, місцевими державними адміністраціями та їх посадовими особами).

Неофіційне тлумачення норми права – це роз'яснення дійсного змісту норми права, результати якого не мають обов'язкового значення. Воно може надаватися будь-яким індивідуальним або колективним суб'єктом права.

Сила неофіційного тлумачення полягає лише в глибині аналізу, обґрунтованості і переконливості висновків. Цей вид тлумачення значною мірою допомагає в практиці одностайного застосування правових норм. Ефективність неофіційного тлумачення значною мірою залежить від рівня правової свідомості інтерпретатора. Якщо цей рівень високий, то кількість правопорушень зменшується, більш чітко діють державні органи, більш повно задовольняються права особи, зміцнюється правовий порядок.

Неофіційне тлумачення за рівнем обґрунтованості, компетентності інтерпретатора може класифікуватися на:

1) *доктринальне (наукове) тлумачення* – роз'яснення дійсного змісту норм права, що здійснюється науково-дослідними установами, вченими-юристами або досвідченими юристами-практиками та знаходить

своє відображення в коментарях до законодавства, монографіях, статтях, лекціях, виступах і т. ін. Доктринальне роз'яснення базується на наукових дослідженнях теорії і практики, а тому значною мірою допомагає, відповідно до закономірностей суспільного розвитку, здійснювати як правозастосування, так і правотворчу діяльність держави. Значну роль наукове тлумачення відіграє при застосуванні аналогії права й аналогії закону;

2) *професійне (компетентне) тлумачення*, що з огляду на наявність чи відсутність у інтерпретатора юридичної освіти, в свою чергу може бути професійним юридичним або професійним неюридичним.

Професійне юридичне тлумачення здійснюють особи, які обізнані з правом, тобто мають юридичну освіту або певний досвід юридичної діяльності. При цьому значну роль відіграє професійна компетентність юриста у відповідній сфері суспільних відносин. *Професійне неюридичне роз'яснення* здійснюється фахівцями в інших галузях (економіка, політика, історія, інформатика), коли потрібна інтерпретація нормативно-правових актів чи окремих конструкцій та термінів, що не мають побутового застосування або по-іншому застосовуються саме в цих галузях.

3) *буденне тлумачення* в повсякденному житті здійснюється особами, які не мають спеціальних юридичних знань і досвіду юридичної діяльності. Цей вид неофіційного тлумачення має суттєве значення для успішної реалізації громадянами своїх прав та інтересів. Якість його безпосередньо залежить від рівня загальної освіти, правової свідомості і правової культури індивіда і є опосередкованою від правової культури суспільства.

Всі види неофіційного тлумачення мають певний вплив на різні види юридичної практики і сприяють однаковому розумінню змісту правових норм суб'єктами права. Неофіційне тлумачення не є обов'язковим для суб'єктів права, але значно впливає на формування суспільної та індивідуальної правосвідомості і поведінки конкретних осіб, груп, колективів.

Види тлумачення-роз'яснення норм права відображено у вигляді схеми № 44.

§ 5. Правороз'яснювальний процес: поняття та стадії

Розглядаючи питання правороз'яснювального процесу, насамперед, слід звернути увагу на той факт, що в навчальній літературі воно практично не висвітлюється, однак має надзвичайно важливе практичне

значення, адже дає певне уявлення про природу офіційного тлумачення норм права, про етапи його здійснення.

Процес роз'яснення норм права Ю. Власов визначає як *систему пов'язаних між собою в логічній послідовності відносно відокремлених інтелектуально-вольових дій суб'єкта тлумачення, що спрямовані на розкриття дійсного змісту правових норм через його з'ясування і подальше роз'яснення третім особам.*

Інтелектуально-вольові дії, враховуючи послідовний характер їх здійснення, на думку автора, можна поділити на стадії офіційного тлумачення.

Оскільки правом офіційного тлумачення норм права, як правило, наділені суб'єкти правотворчості, цілком обґрунтованим буде припущення про певну аналогію між стадіями правотворчості та стадіями офіційного тлумачення норм права.

Першою стадією є правороз'яснювальна ініціатива, з якою суб'єкти суспільних відносин звертаються до уповноваженого на офіційне тлумачення суб'єкта за роз'ясненням дійсного змісту норм права. Уповноважений суб'єкт теж має право започаткувати процес роз'яснення за власною ініціативою. В цьому разі перша стадія починається з узагальнення існуючої юридичної практики та з'ясування необхідності в наданні роз'яснень.

Друга стадія – це узагальнення суб'єктом тлумачення існуючої юридичної практики та перевірка необхідності в наданні роз'яснення дійсного змісту норм права.

Третя стадія правороз'яснювального процесу полягає у з'ясуванні суб'єктом офіційного тлумачення дійсного змісту норми права, отриманні результату з'ясування, його перевірки на адекватність волі законодавця, вираженій у нормі права, що роз'яснюється.

Четверта стадія складається з розробки й обговорення суб'єктом тлумачення проекту роз'яснення дійсного змісту норм права. На цій стадії викладають результат з'ясування дійсного змісту норми права, відзначають випадки неправильного її розуміння й реалізації.

П'ята стадія полягає в прийнятті або затвердженні суб'єктом тлумачення проекту роз'яснення дійсного змісту правової норми.

Шоста стадія правороз'яснювального процесу – опублікування акта роз'яснення норм права.

На завершення розгляду цього питання слід зазначити, що вказані стадії з усією очевидністю виявляються лише тоді, коли існує спеціальна мета на роз'яснення. В інших випадках, наприклад коли тлумачення суб'єкт здійснює в процесі правозастосовної діяльності, чітко окреслити

стадії правороз'яснювального процесу майже не можливо.

§ 6. Акт тлумачення норм права: поняття, різновиди та співвідношення з нормативно-правовим актом

Як було зазначено вище, правороз'яснювальний процес завершується прийняттям та опублікуванням акта тлумачення норм права, в якому роз'яснюється й уточнюється їх зміст. Роз'яснення, що містяться в таких документах, мають офіційний характер, а тому є обов'язковими для суб'єктів правозастосування.

Акт тлумачення норм права (інтерпретаційно-правовий акт) – це забезпечене з боку держави формально-обов'язкове волевиявлення правотворчих чи спеціально уповноважених органів публічної влади, їх службових і посадових осіб, що має офіційний характер, здійснюється у спеціально передбаченому законом процедурно-процесуальному порядку з метою забезпечення однакового розуміння змісту правових норм та порядку їх реалізації відповідними суб'єктами права.

Акт тлумачення норм права характеризується такими рисами:

- 1) його забезпеченість (гарантованість) з боку держави;
- 2) його формальна обов'язковість (загальна або індивідуальна) для адресатів реалізації інтерпретованої норми;
- 3) можливість його прийняття лише правотворчими чи спеціально уповноваженими органами публічної влади, їх службовими і посадовими особами (наприклад, Конституційним Судом України);
- 4) дія в єдності з тим нормативно-правовим актом, в якому містяться норми права, що тлумачаться, та залежність від нього в плані подальшої долі;
- 5) здійснення акту-волевиявлення у спеціально передбаченому законом процедурно-процесуальному порядку, тобто завершення правороз'яснювального процесу;
- 6) наявність (поряд із властивими нормативно-правовим актам) спеціальних письмових форм їх виразу: роз'яснень, інструктивних листів та ін.;
- 7) забезпечення ним однакового розуміння змісту правових норм та порядку їх реалізації відповідними суб'єктами права;
- 8) можливість не лише прямої, але й зворотної дії в часі.

Акти тлумачення норм права диференціюються за такими критеріями:

– за галузевою приналежністю норми права, що тлумачиться: 1) акти тлумачення норм конституційного права; 2) акти тлумачення норм цивіль-

ного права; 3) акти тлумачення норм кримінального права та ін.;

– *залежно від структурного елемента норми права, що тлумачиться:*

1) акти тлумачення гіпотези норми права; 2) акти тлумачення диспозиції норми права; 3) акти тлумачення санкції норми права;

– *за формою зовнішнього виразу:* 1) письмові акти; 2) усні акти (тільки казуальні);

– *за юридичною формою виразу (назва юридичного документа):*

1) постанови; 2) укази; 3) накази; 4) роз'яснення та ін. Російський науковець Л. Морозова, хоча й змішує такі критерії для класифікації правоінтерпретаційних актів, як зовнішня та юридична форми, однак слушно та небезпідставно зауважує, що зазвичай акт тлумачення норм права має ту ж саму юридичну форму, що й акт, який роз'яснюється;

– *за сферою дії:* 1) нормативні (загальні); 2) казуальні (індивідуальні);

– *за «авторством» норми права, що є предметом тлумачення:*

1) акти автентичного (авторського) тлумачення; 2) акти делегованого (легального) тлумачення;

– *за повноваженнями інтерпретатора:* 1) акти правотворчих органів (засновуються на правотворчих повноваженнях інтерпретатора; мають певну форму; містять нормативні (загальні) роз'яснення; володіють однаковою юридичною силою, що й правотворчі акти цих органів); 2) акти правозастосовних органів (засновуються на правозастосовних повноваженнях інтерпретатора; мають певну форму; містять правила застосування норм права, сформульованих в результаті узагальнення юридичної практики).

Важливе не лише теоретичне, але й практичне значення має з'ясування співвідношення понять «нормативно-правовий акт» та «акт тлумачення норм права». В межах розділу 16 нами було визначено спільні риси нормативно-правового акта та акта застосування норм права, що повною мірою властиві й інтерпретаційно-правовому акту.

Розмежування зазначених різновидів правового акта здійснюється за такими підставами:

1) *за змістом:* нормативно-правовий акт містить норми права (правила поведінки загального характеру), а правоінтерпретаційний акт – правила їхнього розуміння;

2) *за зовнішньою формою виразу:* нормативно-правовий акт має лише письмову форму, в той час як правоінтерпретаційний акт може бути письмовим або вербальним (лише для казуального тлумачення норм права);

3) *за юридичною формою (назвою документа):* попри той факт, що окремі різновиди правових актів можуть мати однакову назву (наприклад,

постанова, указ, наказ), для кожного з них передбачена і особлива форма. Наприклад, для нормативно-правового акта – закон, для правоінтерпретаційного акта – рішення;

4) *за внутрішньою структурою (будовою)*: нормативно-правовий акт може складатися з преамбули, частин, розділів, статей, параграфів, пунктів, підпунктів, а правоінтерпретаційний акт – зі вступної, описової (констатуючої), мотивувальної та резолютивної частин;

5) *з огляду на можливість самостійного існування в механізмі правового регулювання*: нормативно-правовий акт має своє самостійне значення в механізмі правового регулювання суспільних відносин, у той час як правоінтерпретаційний акт такого значення не має і повністю поділяє долю норми права, що тлумачиться;

6) *за субординацією в механізмі правового регулювання*: нормативно-правовий акт є юридично первинним відносно правоінтерпретаційного акта;

7) *відносно джерел права*: національна правова доктрина України виходить із того, що нормативно-правовий акт є основним джерелом права, в той час як інтерпретаційно-правовий акт (навіть якщо він ухвалений Конституційним Судом України) джерелом права не визнається.

На останок хотілося б зауважити, що ми не ставили своїм завданням дати вичерпну відповідь на питання щодо спільних рис і відмінностей окремих різновидів правових актів. Однак сподіваємось, що викладений у цьому параграфі матеріал допоможе майбутнім юристам розібратися в специфічних особливостях інтерпретаційно-правового акта.

Контрольні запитання:

1. Підходи до розуміння поняття «тлумачення норм права».
2. Об'єкт тлумачення норм права за суб'єктивною теорією тлумачення.
3. Способи тлумачення норм права.
4. Види тлумачення-з'ясування норм права за обсягом.
5. Зміст поняття «офіційне тлумачення норм права».
6. Стадії правороз'яснювального процесу.
7. Критерії, за якими здійснюється класифікація інтерпретаційно-правових актів.

Розділ 18. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

- § 1. Поняття та види правової поведінки.
- § 2. Поняття та види правомірної поведінки.
- § 3. Поняття та види правопорушень.
- § 4. Склад правопорушення: поняття та характеристика його елементів.
- § 5. Причини правопорушень.

§ 1. Поняття та види правової поведінки

Одним із видів людської діяльності є поведінка людини, перш за все спрямована на безпосереднє задоволення різних потреб та певних інтересів, а також зайняття відповідальної позиції у сфері суспільних відносин. Поведінка людей має різні форми виразу, мотиви, цілі, наслідки, вона може регулюватись нормами права або бути поза сферою правового регулювання (наприклад, відносини дружби, захоплення музикою, спортивними іграми тощо).

Для загальнотеоретичної науки та юридичної практики не втратило своєї актуальності питання щодо з'ясування смислового навантаження юридичного терміна «правова поведінка» та змісту однойменного поняття. В навчальній і науковій літературі, присвяченій цій тематиці, зазначається, що цей термін утвердив у доктринальному (науковому) обігу В. Кудрявцев у своїй відомій праці «Правова поведінка: норма і патологія», висловлюючи певні застереження щодо очевидної його умовності.

Основною складністю, що виникає з приводу вживання терміна «правова поведінка», є його семантична спорідненість з категорією «правомірна поведінка». Серед терміно-понять, які претендують бути всеохоплюючими щодо тієї поведінки, яка є дотичною до права, називаються і такі, як «правозначуща поведінка», «поведінка у правовій сфері», «юридична поведінка» та ін. Але жодний із них не отримав беззастережної підтримки наукової спільноти.

Погляди науковців щодо змісту поняття «правова поведінка» практично аналогічні, свідченням чого є такі його інтерпретації:

правова поведінка – це передбачена нормами позитивного права й підконтрольна державі соціально значуща поведінка людей (індивідів чи

колективів), що, як правило, породжує чи здатна породжувати певні юридичні наслідки (М. П'янов);

правова поведінка – це соціально значимі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю та волею, передбачаються нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки (М. Кельман, О. Мурашин);

правова поведінка – це передбачена нормами об'єктивного права соціально значуща свідомо-вольова поведінка індивідів або їхніх об'єднань, що, як правило, спричиняє або здатна спричинити юридичні наслідки (Н. Крестовська, Л. Матвєєва).

З огляду на аналіз наведених дефініцій категорії «правова поведінка» можна виокремити такі її ознаки:

1) має соціальну значущість, тобто поведінка людей з погляду інтересів особи, суспільства, держави оцінюється як соціально корисна чи соціально шкідлива;

2) має свідомо-вольовий характер, тобто припускає усвідомлення та психічне ставлення особи як до свого діяння, так і його наслідків;

3) передбачена нормами права, за допомогою яких впроваджується у життя корисна поведінка та витісняється небажана, шкідлива поведінка;

4) має здатність породжувати юридичні наслідки; правова поведінка, виконуючи роль юридичного факту в механізмі правового регулювання, впливає на виникнення, зміну чи припинення правовідносин, у межах яких здійснюються суб'єктивні права та юридичні обов'язки, реалізуються заходи відповідальності.

На таку ознаку правової поведінки, як її *зовнішній прояв*, небезпідставно вказує і А. Крижанівський. Думки людини, стан її внутрішнього світу – це також поведінка, але вона цікавить психологію, психіатрію тощо. Право ж орієнтується на форми поведінки, що виявляються через дію чи бездіяльність і у своєму конкретному прояві здатні породжувати правові наслідки, а також піддаються оцінці з позицій не тільки формально-юридичних підстав («букви»), але й «духу» права.

Однак визначальною ознакою правової поведінки, за А. Крижанівським, слід визнати саме те, що це така поведінка соціальних суб'єктів, яка *породжує правові наслідки та піддається правовій оцінці*. Щодо першої ознаки зрозуміло: якщо правова поведінка породжує правові наслідки, вона піддається правовій оцінці (правомірна / неправомірна, шкідлива / корисна, залежна / незалежна від волі тощо). Складніше з тією поведінкою, що хоча й не породжує правових наслідків, але може піддаватися правовій оцінці за формулою «правомірна-

неправомірною». Гіпотетично можливо передбачити велику кількість ситуацій, коли може виникнути питання такого роду. Слід хоча б пригадати практику радянських часів, коли порушенням громадського порядку вважалася поява в громадському місці з «нестандартною» зачіскою, у «занадто» вузьких або широких штанах чи коротких сукнях тощо.

З урахуванням викладеного можемо визначити **правову поведінку** як *соціально значущі, виражені зовні у вигляді дій або бездіяльності акти суб'єктів права, що носять свідомо-вольовий характер, передбачені нормами об'єктивного права та породжують юридичні наслідки.*

Слід відзначити, що в правових нормах здебільшого закріплюється модель не правової поведінки в цілому, а її елементи (фрагменти) – правові акти. *Зауважимо, що в контексті теми, яка розглядається нами, йдеться про правові акти не як різновид юридичних фактів-дій, що мають на меті досягнення конкретного юридично значущого результату, а про правові акти як волевиявлення дієздатних та деліктоздатних суб'єктів права, що може кваліфікуватись як вияв не лише правомірної, але й неправомірної поведінки.* Складовими елементами правових актів є: *суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона.*

Суб'єктом правового акту може бути фізична або юридична особа, що наділена такими властивостями, як *правоздатність, дієздатність та деліктоздатність.*

Суб'єктивна сторона правового акту відображає внутрішнє психічне ставлення суб'єкта до свого діяння та його соціально значущих наслідків. Зазначений елемент складу правового вчинку безпосередньо пов'язаний із поведінковою частиною правосвідомості суб'єкта, що є відображенням правової дійсності у вигляді цілей, мотивів та правових установок.

Об'єкт правового акту – це суспільні відносини, що зазнали регулятивного та охоронного впливу з боку права.

Об'єктивна сторона правового акту є його зовнішнім виразом і характеризується самим діянням (дією чи бездіяльністю), його соціально значущими наслідками та причинним зв'язком між діянням та наслідками.

Правова поведінка має різні прояви в суспільному житті, свідченням чого є такі підходи до класифікації цього поняття:

– з огляду на різну значущість правової поведінки для суспільства. Так, М. П'янов пропонує розрізняти чотири її види: 1) правова поведінка, що необхідна суспільству (наприклад, сплата податків); 2) правова поведінка, що є бажаною для суспільства (наприклад, участь у виборах); 3) правова поведінка, що допускається суспільством (наприклад, страйк,

розлучення); 4) правова поведінка, що є небажаною для суспільства (суспільно шкідлива – паління, зловживання спиртними напоями);

– з огляду на поєднання формально-правових і суспільних характеристик. В. Корельський і В. Перевалов виокремлюють такі різновиди правової поведінки: 1) суспільно корисна правомірна поведінка, що відповідає правовим приписам; 2) соціально шкідлива правопорушуюча поведінка, що суперечить правовим заборонам; 3) зловживання правом (соціально шкідлива поведінка, що здійснюється в межах правових приписів); 4) об'єктивно протиправна поведінка, що не завдає шкоди, однак здійснюється з порушенням правових приписів;

– за суб'єктами її здійснення розрізняють: 1) індивідуальну правову поведінку; 2) колективну (групову) правову поведінку;

– за формою зовнішнього прояву: 1) фізична (діяльнісна); 2) вербальна (усна); 3) письмова (документальна); 4) конклюдентна (мова жестів);

– за характером діяння суб'єктів права: 1) діяльність (сплата податків); 2) бездіяльність (наприклад, незавдання шкоди культурній спадщині).

Не позбавлена сенсу диференціація правової поведінки з огляду на сферу суспільного життя, в якій вона здійснюється. Так, це правова поведінка в: 1) економічній сфері (наприклад, здійснення працівником трудової функції); 2) політичній сфері (наприклад, участь громадянина у виборах); 3) культурній сфері (наприклад, участь студента у навчальному процесі); 4) сімейній сфері (наприклад, участь подружжя у вихованні дітей); 5) екологічній сфері (наприклад, незавдання шкоди природі, збереження флори та фауни).

Різний ступінь активності індивідуальних та колективних суб'єктів права залежить від того, чиї інтереси реалізуються їх правовою поведінкою. З огляду на зазначений критерій можна виокремити:

1) правову поведінку, що є засобом реалізації приватних інтересів (наприклад, укладення цивільно-правового договору). Для такої поведінки характерний *більший ступінь активності*;

2) правову поведінку, що є засобом реалізації публічних (суспільних або державних) інтересів (наприклад, сплата податків). Така поведінка характеризується *значно меншим ступенем активності*.

Завершуючи розгляд цього питання, зауважимо, що суб'єкт правозастосування головним чином оцінює правову поведінку на предмет її відповідності чи невідповідності правовим нормам, а звідси впливає висновок про вельми важливе для юридичної практики значення таких різновидів правової поведінки, як правомірна та неправомірна, що й

стануть предметом нашого подальшого розгляду.

Поняття та види правової поведінки відображено у вигляді схеми № 45.

§ 2. Поняття та види правомірної поведінки

У сучасній юридичній науці аксіоматичним є положення про те, що реалізувати приписи правових норм, досягти цілей правового регулювання, утвердити законність і правопорядок можна лише шляхом правомірної поведінки суб'єктів. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває необхідність з'ясування юридичної природи цього явища державно-правової дійсності, а також багатоманітності його проявів в суспільному житті.

Не можна не відзначити і того факту, що саме в цьому різновиді правової поведінки найбільшою мірою зацікавлені і суспільство, і держава.

Огляд навчальної та наукової літератури, зважаючи на таку *суттєву ознаку* категорії «правомірна поведінка», як її *відповідність (несуперечність) приписам правових норм*, свідчить про однозначність науковців у підході до розуміння цього поняття. На підтвердження цієї тези наведемо деякі його дефініції. Так, правомірна поведінка:

– *це такі вчинки (діяння), що не суперечать приписам правових норм або основним принципам права певної держави* (П. Рабінович);

– *це суспільно корисна поведінка суб'єкта права (дія чи бездіяльність), яка відповідає приписам юридичних норм і охороняється державою* (О. Скакун);

– *це суспільно корисна, суспільно необхідна, бажана і допустима поведінка осіб, яка відповідає правовим нормам і гарантується державою* (М. Кельман, О. Мурашин).

Категорію «правомірна поведінка» характеризують такі **ознаки**:

1) відповідає (не суперечить) приписам правових норм або основним принципам права певної держави (тобто, «літері» та «духу» об'єктивного права);

2) може бути суспільно корисною, суспільно необхідною, бажаною чи допустимою, що забезпечує нормальне функціонування та розвиток як особистості, так і усіх суспільних та державних інститутів;

3) має свідомо-вольовий характер;

4) зовні виявляється як дія або бездіяльність;

5) забезпечується (гарантується) державою;

6) як правило, породжує позитивні для суспільства в цілому та

суб'єктів її здійснення юридичні наслідки.

З урахуванням наведених ознак категорію «**правомірна поведінка**» можна визначити як *суспільно корисні, суспільно необхідні, бажані чи допустимі акти або вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що носять свідомо-вольовий характер, відповідають (не суперечать) «літері» та «духу» об'єктивного права, забезпечуються державою і, як правило, породжують позитивні для суспільства в цілому та суб'єктів їх здійснення юридичні наслідки.*

Пізнання багатоманітності проявів правомірної поведінки не можливе без здійснення класифікації цієї категорії. Зважаючи на спільну юридичну природу правової та правомірної поведінки, цілком логічним вважаємо висновок, що класифікація правомірної поведінки повторює диференціацію правової поведінки за такими критеріями: *залежно від сфери суспільного життя; за суб'єктами її здійснення; за формою зовнішнього прояву; за характером діяння суб'єктів права.*

Водночас пізнання правомірної поведінки як самостійного явища правової дійсності та однойменної категорії додатково вимагає її класифікації за такими підставами:

– *залежно від форм реалізації норм права:*

- 1) використання суб'єктивного права;
- 2) виконання юридичного обов'язку вчинити активні дії;
- 3) дотримання юридичного обов'язку не вчиняти активних дій;
- 4) застосування державно-владних повноважень, що становлять діалектичну єдність юридичних прав та юридичних обов'язків органу публічної влади, його посадової чи службової особи;

– *з огляду на спричинені юридичні наслідки (як юридичний факт):*

- 1) правоутворююча, що спричиняє виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин;
- 2) правозмінююча, що спричиняє зміну суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин;
- 3) правоприпиняюча, що спричиняє припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин;

– *з огляду на фактичний зміст правовідносин:*

- 1) діяння, спрямоване на здійснення суб'єктивного права;
- 2) діяння, спрямоване на здійснення юридичного обов'язку;
- 3) діяння, спрямоване на здійснення державно-владних повноважень, що становлять діалектичну єдність юридичних прав та юридичних обов'язків органу публічної влади, його посадової чи службової особи (для публічно-правових відносин);

– *з огляду на причини її здійснення:*

- 1) правомірна поведінка, детермінована суб'єктивними причинами;
- 2) правомірна поведінка, породжена об'єктивними причинами;
– *залежно від ставлення держави до правомірної поведінки:*

- 1) схвалювана;
- 2) заохочувана (стимульована);
- 3) допустима;

– *залежно від особливостей внутрішнього ставлення суб'єкта права до свого діяння (за суб'єктивною стороною):*

1) активна поведінка, що характеризується високим ступенем активності, відповідальності, правосвідомості, внутрішньою переконаністю суб'єктів права у необхідності виконувати вимоги правових норм;

2) звичайна поведінка, що характеризується тим, що необхідність виконання вимог правових норм у суб'єктів права стала звичкою, яка не вимагає від них додаткових витрат і зусиль;

3) пасивна (конформістська) поведінка, що характеризується низьким ступенем соціальної активності суб'єктів права, їх пристосованістю до правового становища, відсутністю власної позиції, прагненням не відрізнятися від інших суб'єктів, а вчиняти так, як інші;

4) маргінальна поведінка, що характеризується притаманністю суб'єктам права готовності до протиправних дій у разі послаблення контролю за їх поведінкою, але переступити межу між правомірною та неправомірною поведінкою їм не дозволяє страх перед юридичною відповідальністю.

§ 3. Поняття та види правопорушень

Аналіз навчальної та наукової літератури свідчить про однакове розуміння науковцями поняття правопорушення, свідченням чого є такі його дефініції:

правопорушення – *це протиправне винне діяння деліктоздатного суб'єкта, яке є особистісно або суспільно шкідливим чи небезпечним* (П. Рабінович);

правопорушення – *це суспільно небезпечне або суспільно шкідливе протиправне винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, за яке передбачена юридична відповідальність згідно з чинним законодавством* (О. Скакун);

правопорушення – *це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки*

(С. Олійников).

Аналіз наведених визначень дозволяє виокремити такі **суттєві ознаки поняття правопорушення**:

1) суспільна небезпечність (шкідливість) фактів правопорушень, що визначається кількістю суспільних зв'язків, ними порушуваних, та ступенем можливості їх відновлення. При цьому можливі три варіанти впливу неправомірної поведінки на суспільні відносини: а) одне правопорушення негативно впливає на велику кількість зв'язків між людьми; б) правопорушення вносить незначні зміни у спілкування людей, але загальна кількість подібних фактів, здійснюваних у певний проміжок часу, унеможливорює нормальне функціонування суспільства; в) правопорушення завдає невідновлюваних збитків суспільству чи людині;

2) протиправність правопорушення означає, що відповідна діяльність або бездіяльність суб'єкта не відповідає вимогам, сформульованим у конкретній правовій нормі. Конкретним вираженням протиправності діяння можуть слугувати або порушення заборони, прямо передбаченої в законі чи в будь-якому іншому нормативно-правовому акті, або невиконання зобов'язань, покладених на суб'єктів правовідносин законом чи укладеним на його основі договором, або зловживання правом;

3) вина – як одна з найважливіших ознак правопорушення. Правова доктрина і практика України та інших сучасних демократичних держав виходить із того, що не будь-яке суспільно небезпечне або шкідливе діяння слід вважати правопорушенням, а лише те, яке вчиняється навмисно чи з необережності. Вина відбиває психічний стан і ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння – дії чи бездіяльності, а також наслідків цього діяння. Вина означає розуміння та усвідомлення особою протиправності своєї поведінки та її наслідків. Ось чому не визнаються правопорушеннями протиправні діяння, вчинені малолітніми особами чи особами, визнаними судом неосудними через нездатність усвідомлювати протиправність своїх дій. Не вважаються правопорушеннями і так звані об'єктивно протиправні діяння, хоча вони вчиняються свідомо, з волі суб'єкта, але не відображують його негативного ставлення до вимог правових приписів. Такого роду діяння вчиняються в силу професійних або службових обов'язків, в стані необхідної оборони і не містять в собі вини, наприклад дії пожежника, який завдає шкоди майну під час гасіння пожежі, аналогічні дії рятувальника, лікаря;

4) діяння як зовнішнє вираження протиправної поведінки суб'єкта. Воно характеризується як активними діями, так і бездіяльністю, й з погляду юриспруденції може бути виражене: в невиконанні суб'єктом своїх обов'язків, що випливають з договору чи закону; в недотриманні забо-

рон, установлених правовими нормами; у зловживанні суб'єкта своїми правами, створенні будь-яких перепон у використанні своїх прав іншими суб'єктами (наприклад, правомочностей власника стосовно володіння, користування, розпорядження своїм майном) і т. ін. Різноманітні наміри, думки з приводу вчинення правопорушень самі по собі не є правопорушеннями і вважаються юридично нейтральними доти, доки вони не проявилися як конкретні протиправні вчинки (діяння) суб'єктів;

5) деліктоздатність особи, котра згідно із законом визнається суб'єктом учинення правопорушення, а відтак здатна нести юридичну відповідальність. Деліктоздатність знаходить свій вияв у здатності особи контролювати свою волю та свою поведінку, давати звіт у своїх діях, усвідомлювати їх протиправність, а також здатності нести відповідальність за їхні наслідки. Визначальними умовами деліктоздатності фізичної особи є її вік, стан психічного здоров'я, а в деяких випадках – ще й приналежність до громадянства держави. За загальним правилом юридичній відповідальності підлягають фізичні особи, які досягли 16 років. Однак у деяких випадках закон передбачає як знижений (до 16 років), так і підвищений вік юридичної відповідальності.

Зокрема, кримінальній відповідальності підлягають неповнолітні особи, яким на момент вчинення умисних злочинів, вичерпний перелік яких наведений в ч. 2 ст. 22 КК України, виповнилося 14 років. Щодо підвищеного віку юридичної відповідальності, то він притаманний, як правило, посадовим і службовим особам органів публічної влади, котрі згідно з чинним деліктним законодавством визнаються суб'єктами дисциплінарних проступків, адміністративних правопорушень, а також кримінальних злочинів;

б) юридична відповідальність, як негативний наслідок і водночас необхідна реакція держави на його (правопорушення) прояв. З погляду юридичних наслідків правопорушення як юридичний факт породжує правоохоронні відносини, в межах яких реалізуються заходи відповідальності за вчинене протиправне діяння. Таким чином, для суб'єкта правопорушення юридичні наслідки завжди будуть негативними. Водночас правопорушення може розцінюватися як юридичний факт, на основі якого: виникають процесуальні правовідносини у зв'язку з притягненням суб'єкта до юридичної відповідальності і, відповідно, виникають нові для суб'єкта процесуальні права й обов'язки; змінюються або припиняються ті правовідносини, учасником яких був суб'єкт (наприклад, звільнення працівника з роботи у зв'язку з учиненням ним крадіжки; зміна умов договору за волевиявленням однієї сторони через невиконання чи неналежне виконання зобов'язань іншою стороною та ін.).

Отже, правопорушення завжди передбачає можливість настання юридичних наслідків, які виражаються у зазнанні правопорушником втрат особистого, матеріального чи організаційного характеру.

Незважаючи на те, що за своєю юридичною природою всі правопорушення – поняття однорідні, прояви їх у суспільному житті надзвичайно різноманітні, адже це складні юридичні факти, що мають кілька сторін (ознак). У зв'язку з цим особливого значення набуває класифікація правопорушень, яку методологічно коректно проводити лише за умови використання як критерію таких явищ, що є як зовнішнім, так і внутрішнім проявом неправомірної поведінки індивідуальних або колективних суб'єктів права.

За ступенем суспільної небезпеки, що є зовнішнім вираженням неправомірної поведінки, правопорушення поділяються на *злочини і проступки (провини)*.

Злочинами визнаються суспільно небезпечні діяння, а **проступками** – суспільно шкідливі діяння.

За суб'єктами вчинення правопорушення поділяються на такі різновиди:

- а) вчинені фізичними особами;
- б) вчинені юридичними особами;
- в) вчинені державою.

Важливе теоретичне та практичне значення для пізнання правопорушень має їх класифікація *за об'єктами посягання*:

- 1) злочини проти життя та здоров'я особи;
- 2) злочини проти довкілля;
- 3) злочини проти власності;
- 4) адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
- 5) адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління та ін.

Особлива частина кодифікованих законодавчих актів, які закріплюють склади адміністративних правопорушень (КУпАП) та кримінальних злочинів (КК України), побудована саме з урахуванням родового об'єкта правопорушення.

За галузями права правопорушення поділяються на *конституційні, кримінальні, цивільні, адміністративні, трудові, міжнародні, кримінально-процесуальні*. В останній час в юридичній науці обговорюється питання про можливість виокремлення *екологічних, сімейних* та деяких інших видів правопорушень. Розкриємо зміст цих понять.

Конституційне правопорушення – це *протиправне діяння*

суб'єктів, яке завдає шкоди державному ладу; його об'єктом виступають закріплені Конституцією порядок організації та діяльності органів державної влади, форма правління та устрій держави. Отже, об'єктом такого проступку можуть стати форма або апарат держави, а також конституційні права людини.

Цивільне правопорушення – це протиправне діяння, що завдає шкоди майновим і пов'язаним з ними особистим немайновим інтересам суб'єкта. Об'єкт цього правопорушення – майнові або пов'язані з ними немайнові цінності.

Залежно від характеру цивільно-правового порушення розрізняють:

– договірні правопорушення, які пов'язані з порушенням обов'язків сторін цивільно-правового договору;

– позадоговірні правопорушення, які пов'язані з недотриманням чи невиконанням вимог цивільно-правових норм.

Адміністративне правопорушення – протиправна, винна дія чи бездіяльність, що посягає на громадський або державний порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність. Адміністративними проступками є, наприклад, порушення правил протипожежної безпеки, санітарної гігієни, безбілетний проїзд у громадському транспорті тощо.

Дисциплінарне правопорушення – це протиправне діяння суб'єкта, що завдає шкоди внутрішньому трудовому розпорядку підприємств, установ та організацій.

Матеріальні проступки – це протиправні діяння, що полягають у винному (умисному чи необережному) заподіянні робітником шкоди майну власника або ж заподіянні власником шкоди майну працівника.

З огляду на мотив учинення правопорушення поділяються на хуліганські, корисливі та ін. Наведений підхід до класифікації правопорушень має важливе теоретичне і практичне значення для правильної кваліфікації неправомірної поведінки суб'єктів і дозволяє уникнути порушення вимог законності в правозастосовній діяльності на стадії встановлення юридичної основи справи.

§ 4. Склад правопорушення: поняття та характеристика його елементів

У загальнотеоретичній юридичній науці поняття «склад правопо-

рушення» визначається як сукупність ознак об'єктивного і суб'єктивного характеру, за наявності яких діяння визнається правопорушенням. Його структурними елементами є об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона. Зупинимося на характеристиці цих елементів більш детально.

1. **Об'єкт правопорушення** – це ті суспільні відносини, які охороняються нормами права і на які посягає правопорушення. Саме об'єкт посягання орієнтує суб'єктів правозастосовної діяльності в тому, наскільки суспільно шкідливим чи небезпечним є правопорушення. Оскільки предмет правового регулювання кожної галузі права є різним, то цілком очевидним є висновок, що й об'єкт кожного з різновидів правопорушення буде мати свої специфічні особливості.

В теорії права прийнято розрізняти загальний, родовий, видовий та безпосередній об'єкти правопорушення. Наприклад, родовим (в даному випадку – і видовим) об'єктом кримінального злочину, передбаченого ст. 187 КК України, є врегульовані законом суспільні відносини власності, передусім відносини з приводу володіння, користування і розпорядження майном. Додаткові обов'язкові об'єкти цього злочину – суспільні відносини, через які реалізується право людини на життя, здоров'я, психічну або фізичну недоторканність. При знищенні чи пошкодженні майна додатковими факультативними об'єктами можуть виступати громадський порядок, екологічна безпека. Стосовно загального об'єкта, то тут слід зауважити, що він в усіх кримінальних злочинах є одним – це вся сукупність суспільних відносин, які охороняються нормами кримінального права.

2. **Об'єктивна сторона правопорушення** характеризує зміни у зовнішньому середовищі, заподіяні суспільно небезпечною поведінкою суб'єкта. Зазначений елемент складу правопорушення визначає об'єктивні ознаки протиправної поведінки, інтерпретація яких у юридичній літературі є різною. В одному випадку до них відносять лише шкідливі наслідки та причинний зв'язок між ними і діянням правопорушника; у другому – додають ще й саме протиправне діяння особи; у третьому – діяння, способи дії й бездіяльності, шкідливі наслідки та причинний зв'язок між ними. Остання позиція, хоча вона й більш повно охоплює риси об'єктивної сторони, не є беззаперечною.

Найбільш усталеним в загальнотеоретичній науці є погляд на **об'єктивну сторону правопорушення** як на елемент складу правопорушення, що характеризується протиправним діянням, його шкідливим або небезпечним результатом, а також необхідним причинним зв'язком між ними. Такий підхід до сукупності об'єктивних ознак протиправної

поведінки дозволяє розмежувати правопорушення на два різновиди: 1) правопорушення з матеріальним складом, які вважаються закінченими за умови настання суспільно небезпечних наслідків; 2) правопорушення з формальним складом, які вважаються закінченими з моменту вчинення самого протиправного діяння і не потребують настання суспільно небезпечних наслідків, про що раніше нами вже згадувалося.

Протиправність діяння полягає в його державній, юридичній заборонності, у невідповідності вчинку юридичним приписам. Таке діяння може бути виражене як у формі активних дій (якщо суб'єкт не дотримується заборонних норм), так і в пасивній формі (якщо суб'єкт не виконує зобов'язальних норм).

Висвітлення цього питання буде неповним, якщо не з'ясувати *факультативні елементи об'єктивної сторони правопорушення*, які подекуди визначальною мірою впливають на кваліфікацію протиправної поведінки. До них відносять *місце, час, знаряддя та спосіб вчинення правопорушення, а також розмір завданих збитків*. Наприклад, диспозиція ст. 297 КК України «вчинення злочину у вигляді наруги над могилою» пов'язує злочин з місцем поховання. Кваліфікуючими та особливо кваліфікуючими ознаками злочинів проти встановленого порядку несення військової служби є їх учинення в умовах воєнного стану чи бойової обстановки. Пунктом 5 ст. 115 КК України передбачено кримінальну відповідальність за вчинення умисного вбивства способом, небезпечним для життя багатьох осіб. Кримінальна відповідальність за вчинення крадіжки, що завдала значної шкоди потерпілому, вчинена у великих або особливо великих розмірах, передбачена ч.ч. 3-5 ст. 185 КК України.

3. Суб'єкт правопорушення – *деліктоздатна фізична особа (людина) або деліктоздатне об'єднання (юридична особа), котрі вчинили правопорушення*. При висвітленні теми 14 «Юридичні факти» ми вже розглядали різновиди правопорушень за суб'єктами, а також особливості їх юридичної відповідальності. Лише нагадаємо, що:

а) *фізичні особи* є суб'єктами практично всіх видів правопорушень. Крім того, лише вони за чинним КК України визнаються суб'єктами злочинів;

б) *юридичні особи* за чинним деліктним законодавством є суб'єктами конституційної, цивільної та адміністративної відповідальності;

в) *держава* з огляду на аналіз норм права, закріплених в ст. 3 Конституції України та ст. 53 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є суб'єктом конституційних та міжнародних правопорушень.

4. Суб'єктивна сторона правопорушення – *це психічне ставлення суб'єкта до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Таке ставлен-*

ня характеризується виною, мотивом і метою.

Вина – це обов'язкова ознака суб'єктивної сторони будь-якого правопорушення, що визначає його психологічний зміст і є необхідною умовою юридичної відповідальності. Поняття вини характеризується змістом, сутністю, формою і ступенем вини.

Зміст вини обумовлений сукупністю свідомості (інтелектуальний момент), волі (вольовий момент) та їх співвідношенням.

Сутність вини визначає соціальну природу вини і полягає в негативному ставленні особи до тих інтересів, цінностей, благ (суспільних відносин), що охороняються законом.

Форма вини – це поєднання певних ознак (елементів) свідомості і волі особи, котра вчиняє суспільно небезпечно або суспільно шкідливе діяння.

Ступінь вини означає кількісну характеристику вини, відображає тяжкість провини особи перед суспільством, є сукупністю форми і змісту вини з урахуванням всіх особливостей психічного ставлення особи до обставин правопорушення.

Розрізняють дві форми вини: **умисну** та **необережну**. Кожна із зазначених форм вини, в свою чергу, поділяється на два різновиди, а саме: **прямий умисел** і **непрямий (побічний) умисел**, **протиправна самовпевненість** та **протиправна недбалість**.

Розкриємо зміст цих понять.

Прямий умисел – це різновид умисної форми вини, за якої суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його суспільно шкідливі або небезпечні наслідки і бажає їх настання. Наприклад, суб'єктивна сторона крадіжки характеризується прямим умислом на заволодіння чужим майном.

Непрямий умисел – це різновид умисної форми вини, за якої суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його суспільно шкідливі або небезпечні наслідки і хоча не бажає, але свідомо припускає їх настання. Основна відмінність між прямим і непрямим умислом полягає в їх вольовому моменті. Якщо при прямому умислі він характеризується бажанням настання суспільно шкідливих або небезпечних наслідків, то при непрямому – свідомим припущенням їх настання. В останньому випадку воля особи посідає не активну, а пасивну щодо наслідків позицію, оскільки наслідки є побічним результатом протиправної дії (бездіяльності) винного.

Протиправна самовпевненість – це різновид необережної форми вини, за якої суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає можливість настання його суспільно шкідливих або небезпечних наслідків, але легковажно розраховує на їх відвернення. Прикладом проти-

правної самовпевненості може слугувати перевищення швидкості водієм, який розраховує у будь-який момент загальмувати й уникнути небажаних наслідків, але не встигає цього зробити і завдає тілесних ушкоджень пішоходу, або ж завдає майнової шкоди іншим учасникам дорожнього руху.

Протиправна недбалість – це різновид необережної форми вини, за якої суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, але не передбачає можливості настання його суспільно шкідливих або небезпечних наслідків, хоча повинен був і міг їх передбачити. Інтелектуальний момент протиправної недбалості полягає в тому, що особа не передбачає можливості настання суспільно шкідливих або суспільно небезпечних наслідків свого діяння. Вольовий момент протиправної недбалості вказує на реальну можливість винного передбачити суспільно небезпечні наслідки своєї поведінки, але незважаючи на це, він не активізує свої психічні сили і здібності для вчинення вольових дій, необхідних для запобігання таким наслідкам.

Від протиправної недбалості необхідно відрізнити казус, під яким розуміють діяння, що за ознаками об'єктивної сторони може кваліфікуватися як правопорушення, однак таким не визнається через відсутність вини суб'єкта, котрий заподіяв шкоду.

Казуси – такі ситуації, коли суспільно шкідливі або небезпечні наслідки, що настали, перебувають у причинному зв'язку з діянням особи, яка не передбачала і за обставинами справи не повинна була та/або не могла передбачити їх настання.

Важливе значення для юридичної практики мають *факультативні елементи суб'єктивної сторони правопорушення*. До них відносять *мету та мотив вчинення правопорушення, а також емоційний стан правопорушника*.

Наприклад, ч. 1 ст. 187 КК України прямо вказує на заволодіння чужим майном як мету вчинення розбою. Як правило, всі злочини, що посягають на право власності, вчиняються з корисною метою. Особливий емоційний стан людини є необхідною умовою для кваліфікації кримінального злочину за статтями 116 та 117 КК України.

Структурні елементи складу правопорушення відображено у вигляді схеми № 46.

Отже, правопорушення як складний юридичний факт являє собою діалектичну єдність чотирьох елементів: суб'єкта, суб'єктивної сторони та об'єкта і об'єктивної сторони. Врахування особливостей кожного з цих елементів має важливе значення для правильної юридичної кваліфікації неправомірної поведінки деліктоздатних суб'єктів права.

§ 5. Причини правопорушень

Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «причини правопорушень» є філософська категорія «причина», що може бути пізнана у взаємозв'язку та взаємодії з іншою категорією діалектики – наслідком.

Під *причиною* розуміють явище, що передує в часі наслідку та з необхідністю його породжує. *Наслідок* – необхідний результат дії причини. Якщо за наслідок вважати правопорушення, то поняття «**причини правопорушень**» може бути визначене як *ті суб'єктивні або об'єктивні явища соціальної дійсності, що неминуче призводять (спричинюють) до вчинення правопорушень*.

Так, П. Рабінович пропонує такі підходи до класифікації причин правопорушень:

– *за значущістю щодо обумовлювання, детермінації правопорушень:*

1) *основні* – соціальні явища, яким належить визначальна, вирішальна роль у цьому процесі (суперечність чинного законодавства природним правам людини);

2) *неосновні* – явища, які лише полегшують учинення правопорушень, фонові явища (недосконалість обліку й охорони матеріальних цінностей, недостатній контроль за дотриманням правил техніки безпеки, правил дорожнього руху тощо). Це обставини (або умови), що сприяють учиненню правопорушень;

– *за онтологічним статусом стосовно свідомості конкретної особи:*

1) *об'єктивні* – явища, що не залежать від особи (недоліки в роботі державних органів, економічні й політичні кризи);

2) *суб'єктивні* – явища, що входять до складу індивідуальної свідомості конкретного суб'єкта (незнання особою вимог закону, її негативне ставлення до його приписів).

Заслуговує на увагу диференціація причин правопорушень на економічні, побутові, соціальні, політичні, ідеологічні, інформативні та юридичні. Охарактеризуємо кожну з названих груп:

1) *економічні* – процес становлення ринкової економіки тісно пов'язаний із процесом нормативного регулювання економіки в цілому. Цей процес має займати певний час, але не тягнутись занадто довго. Як наслідок, виникають незадоволеність, апатія, невпевненість у завтрашньому дні, агресивність тощо;

2) *побутові* – зазвичай пов'язані з економічними причинами, а також з рівнем стосунків у окремій сім'ї, що часто залежить від рівня як загальної, так і правової культури та правової свідомості особи і суспільства в цілому;

3) *соціальні* – соціальна напруженість як результат послаблення соціальної відповідальності держави та неврівноваженості соціальної політики: неналежний рівень і несвоєчасна оплата праці, підвищення плати за комунальні послуги, низький рівень соціального забезпечення. Не вирішуючи цих проблем, держава так чи інакше провокує нестабільність поведінки людей;

4) *політичні* – політичні проблеми пов'язані з тим, що в Україні дотепер не сформовані демократичні засади функціонування політичної системи, а більшість представників політичної еліти не мають належного рівня політичної свідомості, переймаються лише власними інтересами, а не проблемами суспільства;

5) *ідеологічні* – падіння колишніх ідеалів, низький рівень правосвідомості як наслідок зруйнування існуючої раніше системи правового виховання і лише початок формування нової системи: правосвідомість громадянина виявилась невідповідною до декриміналізації багатьох діянь, що вважалися злочинними, та до одночасного вступу в дію принципу «дозволено все, що не заборонено законом»; свободу вибору громадяни сприйняли як уседозволеність, а грань між правомірною і неправомірною поведінкою було стерто;

6) *інформативні* – впливають з рівня поінформованості особи не тільки про свої права та обов'язки, а й про стан розвитку країни в цілому. Бажання особи не лише знати про життя суспільства, але й брати у ньому активну участь.

На завершення розгляду цього питання зауважимо, що повне та об'єктивне виявлення причин правопорушень є неодмінною умовою поліпшення стану правопорядку й дотримання законності в державі.

Контрольні запитання

1. Ознаки, які характеризують поняття «правова поведінка».
2. Підстави, за якими проводиться диференціація правової поведінки.
3. Елементи складу правового вчинку.
4. Зміст поняття «правомірна поведінка».
5. Різновиди правомірної поведінки за суб'єктивною стороною.
6. Характеристика ознак правопорушення.
7. Критерії, за якими можна класифікувати правопорушення.
8. Визначення поняття «причини правопорушень».

Розділ 19. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

- § 1. Поняття юридичної відповідальності.
- § 2. Види юридичної відповідальності.
- § 3. Підстави та принципи юридичної відповідальності.
- § 4. Цілі та функції юридичної відповідальності.

§ 1. Поняття юридичної відповідальності

Юридична відповідальність є одним з фундаментальних і системоутворюючих інститутів у праві сучасної України, що сприяє формуванню у населення поваги до закону, стимулює правомірну поведінку суб'єктів суспільних відносин, а отже, є важливим засобом забезпечення законності й правопорядку, який виступає істотним фактором розбудови України як правової держави.

Зважаючи на складну юридичну природу цього інституту, в науковій та навчальній літературі сформувався двохаспектне розуміння юридичної відповідальності: *перспективна (позитивна або заохочувальна) відповідальність* – передбачає заохочення за виконання корисних для суспільства і держави проявів поведінки; *ретроспективна (негативна або охоронна) відповідальність* – передбачає застосування заходів державно-владного впливу за вчинене правопорушення.

Таким, що поєднує в собі риси позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) відповідальності, можна вважати визначення поняття юридичної відповідальності, запропоноване О. Зеленою, як *усвідомлення суб'єктом права своїх дій у процесі реалізації наданих прав і обов'язків – відповідальність за сьогоднішню та майбутню поведінку (позитивна відповідальність) та як обов'язок зазнати певних обмежень за порушення норм права (ретроспективна відповідальність)*.

Ми не поділяємо позицію тих науковців, які обстоюють ідею існування не лише ретроспективної, але й перспективної юридичної відповідальності, що стала до того ж предметом обґрунтованої критики з боку багатьох фахівців, представників не лише загальнотеоретичної, але й галузевих юридичних наук.

Крім того, вважаємо за необхідне зробити деякі уточнення з приводу вживаного вище термінологічного ряду.

Словосполучення «негативна юридична відповідальність» не є синонімом терміна «ретроспективна юридична відповідальність», оскільки остання (мається на увазі ретроспективна юридична відповідальність як явище правової дійсності) може бути як позитивною, так і негативною.

Термін «перспективна юридична відповідальність» не можна вважати синонімом словосполучення «позитивна юридична відповідальність», оскільки фактичною підставою її настання буде вчинення в майбутньому соціально та юридично значущого діяння. Перспективна правова поведінка може бути кваліфікована як правомірна, так і протиправна. Кореспондують обом вказаним її видам два різновиди юридичної відповідальності: позитивна та негативна. Перспективна негативна і позитивна юридична відповідальність, як правовий інститут, являють собою сукупність охоронних та заохочувальних норм права, що за наявності передбачених законом фактичної та юридичних підстав потенційно можуть бути реалізовані шляхом застосування до конкретного суб'єкта заходів державно-владного впливу. Таким чином, перспективна негативна юридична відповідальність як модель необхідної правової поведінки об'єктивно існує і до вчинення особою правопорушення.

Ознайомлення з юридичною літературою, присвяченою проблематиці юридичної відповідальності, свідчить про те, що це поняття тлумачиться науковцями то як застосування, то як правові відносини, то як юридичний обов'язок, то як політико-правовий стан, то як несприятливі наслідки тощо.

Так, зокрема, С. Алексєєв під **юридичною відповідальністю** розуміє застосування до винної особи заходів державного примусу за вчинене правопорушення.

Вважаємо, що із розумінням поняття юридичної відповідальності як застосування заходів державного примусу повною мірою погодитись не можна, адже деліктоздатна особа, котра неналежним чином виконала свої договірні зобов'язання (а по суті, вчинила правопорушення), вправі добровільно, без втручання державних органів відшкодувати завдані збитки, тобто виконати додатковий юридичний обов'язок, який складає зміст правовідновлюючої юридичної відповідальності.

Російські правники І. Сенякін та Є. Черних під **юридичною відповідальністю** розуміють правові відносини, що виникли з факту правопорушення між державою в особі її спеціальних органів і правопорушником, на якого покладається обов'язок перетерплювати відповідні позбавлення та несприятливі наслідки за вчинення правопорушення, за порушення вимог, які містяться в нормах права.

З приводу виказаної думки науковців щодо розуміння поняття юридичної відповідальності як правовідносин виникає запитання про їх видову приналежність за функціями права. Хоча вчені прямо не вказують на різновид правовідносин, які виникають з факту вчинення правопорушення між державою в особі її певних органів і суб'єктами права, котрі відповідають перед суспільством і державою за точну та добросовісну реалізацію передбачених нормами права і звернених до них відповідних вимог, очевидним є той факт, що функціональне призначення таких правовідносин є охоронним. Таким чином, *юридичну відповідальність науковці фактично ототожнюють із правоохоронними відносинами.*

Вважаємо, що пов'язувати юридичну відповідальність лише з правоохоронними відносинами методологічно є не зовсім коректним, адже вона може здійснюватися і в межах регулятивних правовідносин, що є характерним для галузей приватного права. Юридичний обов'язок відшкодування потерпілому шкоди може бути реалізований правопорушником добровільно, без втручання держави.

Доволі поширеним у науковому загалі є погляд на юридичну відповідальність як на юридичний обов'язок. Так, зокрема, П. Рабінович **юридичну відповідальність** визначає як *закріплений у законодавстві та забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали.*

Ми поділяємо запропонований вченим підхід до розуміння загальнотеоретичної категорії, що складає предмет розгляду. Водночас вважаємо, що по-перше, юридичний обов'язок як вияв юридичної відповідальності може бути передбачений не лише нормами законодавства, але й договорами нормативного змісту; по-друге, позбавлення чи обмеження правопорушника певних цінностей не завжди носить примусовий характер, на чому нами наголошувалося вище.

Окремі науковці фактично ототожнюють юридичну відповідальність із санкцією, державним примусом. Наприклад, В. Лазарев стверджує, що **«юридична відповідальність – це міра державного примусу за вчинене правопорушення, пов'язана з перетерплюванням винним позбавлень особистого (організаційного) або майнового характеру».**

Ми не ставимо під сумнів такої властивості юридичної відповідальності, як її об'єктивний, а подеколи і необхідний зв'язок із державним примусом, однак при цьому поділяємо позицію більшості науковців, які державний примус співвідносять із юридичною відповідальністю як ціле та його частину. Мабуть, ні в кого не викличе сумніву той факт, що певні заходи державного примусу можуть застосовуватися не лише за

вчинене правопорушення, але й як заходи попереджувального впливу, заходи припинення протиправної поведінки, заходи захисту.

Юридична відповідальність, на думку В. Баранова, являє собою політико-правовий стан, що передбачений юридичною нормою та виник у результаті особисто вчиненого правопорушення, коли компетентний орган, посадова особа або громадянин на основі закону або у спеціальній формі вимагає від правопорушника звіту за вчинене діяння, покладає на нього визначену міру позбавлень (обмежень), а правопорушник перетерплює несприятливі наслідки порушення юридичної норми.

Вважаємо, що розуміння поняття юридичної відповідальності як політико-правового стану значною мірою вступає у протиріччя з тими положеннями теорії юридичних фактів, які стосуються ознак юридичних станів. На підтвердження цієї тези наведемо визначення поняття «юридичний стан».

Під **юридичними станами** розуміють складні юридичні факти, що характеризуються відносною стабільністю та тривалим періодом існування, протягом якого вони можуть неодноразово (в поєднанні з іншими фактами) викликати настання правових наслідків. Аналіз наведеної дефініції дозволяє виокремити таку важливу ознаку юридичних фактів-станів, як тривалий період їх існування. У зв'язку з цим виникає питання: чи завжди юридична відповідальність є обставиною, довготривалою в часі? Цілком очевидно, що ні. Тому ближчими до істини є ті вчені, котрі юридичну відповідальність відносять не до фактів-станів, а до фактів-правовідносин.

Аналіз визначень поняття юридичної відповідальності дає підстави для висновку про його складність та багатогранність як явища правової дійсності, а тому комплексне уявлення про означений феномен може бути отримано лише в результаті його багатоаспектного розгляду:

– з погляду теорії реалізації норм права юридична відповідальність являє собою застосування санкцій охоронних норм права (для штрафної юридичної відповідальності) або ж добровільне виконання додаткового юридичного обов'язку (для правовідновлюючої юридичної відповідальності);

– в аспекті теорії правовідносин юридичну відповідальність слід розглядати, по-перше, як правоохоронні відносини, що виникли з факту правопорушення між державою в особі її судових і правоохоронних органів та особою, винною у його вчиненні; а по-друге, як юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних цінностей, що йому належали;

– з огляду на реакцію держави на факт вчинення правопорушення та подальшого впливу на поведінку винної особи юридичну відповідальність необхідно розуміти як здійснювані уповноваженими державою суб'єктами заходи державного примусу до особи, котра вчинила правопорушення;

– в аспекті юридичних наслідків, що настають для конкретної особи у зв'язку з вчиненням нею правопорушення, юридична відповідальність характеризується обмеженнями особистого, майнового чи організаційного характеру, тобто несприятливими наслідками.

Поняття «юридична відповідальність» характеризується такими **ознаками:**

- 1) підставою її настання є факт вчинення правопорушення;
- 2) виражається в юридичному обов'язку правопорушника зазнати позбавлення певних цінностей, що йому належали;
- 3) здійснюється в межах правовідносин добровільно або за рішенням судового чи іншого юрисдикційного органу;
- 4) заходи державно-владного впливу, як її вияв, застосовуються в процедурно-процесуальному порядку;
- 5) є негативною реакцією держави на правопорушення та суб'єкта, винного у його вчиненні;
- 6) є юридичним фактом і породжує юридичні наслідки (наприклад, судимість).

Відтак, категорія «юридична відповідальність» може бути визначена як здійснюваний у межах правовідносин (переважно правоохоронних) добровільно або за рішенням судового чи іншого юрисдикційного органу та забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних цінностей, що йому належали.

§ 2. Види юридичної відповідальності

В юридичній літературі диференціація юридичної відповідальності здійснюється за кількома критеріями.

За формою здійснення розрізняють:

- 1) *судову відповідальність*, що призначається органами правосуддя в результаті розгляду ними певної юридичної справи;
- 2) *адміністративну відповідальність*, що призначається відповідними компетентними органами за порушення порядку управління тощо.

За характером санкцій (здійснюваними функціями):

- 1) *штрафна (каральна) відповідальність*, що має такі особливості:

– настає за вчинення злочинів, адміністративних і дисциплінарних проступків;

– носить відносно-визначений характер, оскільки штрафні санкції встановлюють мінімальні та максимальні межі юридичної відповідальності;

– покарання (стягнення) накладається уповноваженим державним органом або посадовою особою;

– більш суворі міри покарання (стягнення) поглинає менш суворі;

– реалізується в спеціально встановленій процесуальній формі;

2) *правовідновлююча (компенсаційна)*, що має такі *особливості*:

– настає за вчинення цивільних правопорушень;

– носить абсолютно-визначений характер, оскільки може бути чітко визначений розмір заподіяної матеріальної та моральної шкоди;

– передбачає можливість добровільного виконання юридичного обов'язку, відновлення порушеного права без участі держави;

– виключає поглинання менш суворого покарання (стягнення) більш суворим;

– може реалізуватися поза спеціально встановленою процесуальною формою.

За суб'єктами:

1) *юридична відповідальність фізичних осіб*;

2) *юридична відповідальність організацій (юридичних осіб)*;

3) *юридична відповідальність держави*.

Залежно від галузевої структури права розрізняють такі види юридичної відповідальності: 1) *конституційна*; 2) *адміністративна*; 3) *кримінальна*; 4) *цивільно-правова*; 5) *дисциплінарна*; 6) *матеріальна*. З'ясуємо особливості зазначених видів юридичної відповідальності.

Конституційно-правова відповідальність як різновид ретроспективної юридичної відповідальності *являє собою здійснюваний у межах правовідносин добровільно або за рішенням судового чи іншого державного органу та забезпечений державою юридичний обов'язок суб'єкта конституційно-правових відносин зазнати обмежень в основному організаційного характеру, що передбачені санкціями норм конституційного законодавства, як правило, на випадок учинення ним конституційного делікту* (Л. Липачова).

Особливими ознаками конституційно-правової відповідальності, на думку В. Погорілка та В. Федоренка, є такі:

1) конститууючий (системоутворюючий) характер, тобто визначення нею загальних принципів для інших видів юридичної відповідальності;

2) політичний характер, оскільки настає за порушення суспільних відносин, пов'язаних зі здійсненням влади в державі;

3) передбачення нею такої конституційної санкції, як міра юридичної відповідальності: а) дострокове припинення повноважень органу держави, органу або посадової особи місцевого самоврядування; б) відмова в реєстрації політичної партії, громадської організації; в) скасування чи призупинення дії конституційного нормативно-правового акта тощо;

4) специфічність підстав конституційно-правової відповідальності: підставою ретроспективної відповідальності є юридичний факт конституційного делікту;

5) особливе коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності, що є вужчим за коло суб'єктів конституційного права. Суб'єктами конституційно-правової відповідальності можуть бути виключно орган публічної влади або його посадова особа (об'єднання громадян, державні органи й органи місцевого самоврядування). Людина та громадянин не наділені конституційною деліктоздатністю;

6) джерелами конституційно-правової відповідальності є не лише норми Конституції України, але й всі інші конституційно-правові норми, об'єктивовані в системі чинного конституційного законодавства;

7) для конституційно-правової відповідальності властиві особливі процесуальні форми реалізації. В окремих випадках процедура відповідальності регулюється комплексом конституційних та інших галузевих норм чинного законодавства.

Кримінальна відповідальність – здійснюваний у межах правоохоронних відносин за рішенням судового органу та забезпечений державою юридичний обов'язок фізичної особи, визнаної винною у вчиненні злочину, зазнати обмежень особистого, майнового чи організаційного характеру, що передбачені санкціями норм кримінального законодавства.

Кримінальна відповідальність, як різновид ретроспективної юридичної відповідальності, має свої *особливості*, до яких можна віднести такі:

1) настає лише за вчинення суспільно небезпечних діянь (кримінальних злочинів), вичерпний перелік яких міститься у Кримінальному кодексі;

2) суб'єктами, що притягуються до кримінальної відповідальності, за чинним КК України можуть бути лише фізичні особи;

3) реалізується лише в судовому порядку, адже лише суди за чинним КПК України уповноважені розглядати кримінальні справи по суті;

4) поряд із нормою права, що закріплює склад кримінального злочину, юридичною підставою притягнення до кримінальної відповідальності є обвинувальний вирок суду. Кримінальна відповідальність матеріалізується в обвинувальному вирокі суду, яким особа засуджується за вчинений злочин та їй призначається покарання;

5) процес притягнення до кримінальної відповідальності супроводжується можливістю застосування до обвинуваченого чи підсудного передбачених кримінально-процесуальним законом запобіжних заходів, що суттєво обмежують конституційні права людини і громадянина;

6) передбачає найбільш суворі заходи державно-владного впливу на особу злочинця (кримінальні покарання);

7) у сфері кримінального судочинства при вирішенні питання про притягнення фізичної особи до кримінальної відповідальності діє презумпція невинуватості, що закріплена в Основному Законі держави. Обвинувачений у вчиненні злочину вважається невинуватим, доки його вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вирокі суду, що набрав законну силу. При цьому обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість, а усі сумніви щодо доведеності вини тлумачаться на користь обвинуваченого;

8) породжує негативні для суб'єкта правові наслідки – судимість, що є правоперешкоджаючим юридичним фактом для виникнення багатьох видів правовідносин.

Адміністративна відповідальність – здійснюваний у межах правоохоронних відносин за рішенням судового чи іншого юрисдикційного органу та забезпечений державою юридичний обов'язок особи, визнаної винною у вчиненні адміністративного правопорушення, зазнати обмежень особистого, майнового чи організаційного характеру, що передбачені санкціями охоронних норм адміністративного законодавства.

Адміністративну відповідальність, як різновид ретроспективної юридичної відповідальності, нерідко співвідносять із кримінальною, до якої вона доволі близька, але водночас має специфічні особливості. Серед таких *особливостей* такі:

1) її підставою є не тільки адміністративне правопорушення (провина), а й порушення норм інших галузей права, у випадках, прямо передбачених чинним законодавством;

2) полягає у застосуванні до винних осіб адміністративних стягнень – ст. 23 КУпАП зазначає, що адміністративне стягнення є мірою відповідальності; адміністративні стягнення менш суворі, ніж кримінальні покарання;

3) суб'єктами, правомочними на порушення справи про адміністра-

тивне правопорушення і притягнення до адміністративної відповідальності, крім судів є адміністративні комісії, органи державного управління, органи внутрішніх справ, державні інспекції, податкові, митні органи, інші державні органи та посадові особи (ст. 213 КУпАП);

4) особливий порядок притягнення до адміністративної відповідальності, що передбачає одночасно застосування заходів забезпечення провадження у справі: адміністративне затримання, огляд речей і особистий огляд і т. ін.;

5) адміністративна відповідальність не тягне за собою судимості.

Адміністративні правопорушення мають загальний зі злочинами об'єкт посягання, однак ступінь їх суспільної небезпеки є меншим. За загальним правилом адміністративна відповідальність настає за правопорушення у тому випадку, якщо за своїм характером вони не тягнуть кримінальної відповідальності.

При призначенні адміністративного стягнення враховуються: а) характер правопорушення; б) особистість правопорушника; в) ступінь його вини; г) майновий стан правопорушника; д) обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність.

Частиною 1 ст. 38 КУпАП встановлені строки накладення адміністративного стягнення. Так, адміністративне стягнення може бути накладено не пізніше як через два місяці з дня вчинення правопорушення, а у разі триваючого правопорушення – два місяці з дня його виявлення.

Цивільно-правова відповідальність – здійснюваний у межах правовідносин добровільно або за рішенням судового органу та забезпечений державою юридичний обов'язок фізичної чи юридичної особи зазнати обмежень майнового характеру (неустойки, штрафу, пені, відшкодування збитків) за невиконання чи неналежне виконання своїх договірних зобов'язань або за заподіяння позадоговірної майнової шкоди, або за порушення деяких особистих немайнових прав (честь, гідність особи та ін.).

Цивільно-правова відповідальність, як різновид ретроспективної юридичної відповідальності, має такі *особливості*:

1) підстава її настання – невиконання договірного зобов'язання майнового характеру у встановлений термін чи виконання неналежним чином, за заподіяння позадоговірної шкоди (цивільно-правової провини) здоров'ю або майну особи;

2) вона завжди носить майновий характер. Навіть відшкодування моральної шкоди визначається в грошовій формі, хоча судом можуть бути застосовані санкції немайнового характеру;

3) настає тільки перед потерпілим, а не перед державою;

4) у сфері цієї відповідальності діє презумпція вини правопорушника, який повинен доказати, що завдана шкода виявилася наслідком дії непереборної сили або була навмисна вина потерпілого;

5) можливою є відповідальність без вини. Мається на увазі настання цивільно-правової відповідальності за шкоду, спричинену в результаті випадкових обставин, тобто таких, яких не можна було запобігти лише в силу передбачення. Тут мається на увазі відповідальність власника джерела підвищеної небезпеки, а також підприємця;

б) полягає у добровільному виконанні юридичного обов'язку правопорушником без застосування примусових заходів. Державний примус застосовується у разі виникнення конфлікту між учасниками цивільних правовідносин.

Розрізняють два види цивільно-правової відповідальності: *договірну* та *позадоговірну*.

Договірна відповідальність настає у випадках невиконання або неналежного виконання обов'язків за договором і може бути встановлена як самим договором, так і законом.

Позадоговірна відповідальність передбачається тільки законом і настає у разі спричинення шкоди особою, яка не перебуває з потерпілим у договірних відносинах.

Найбільш наочно відмінність між двома названими видами відповідальності виявляється в сфері застосування штрафних санкцій.

Позадоговірна (деліктна) відповідальність знаходить свій вияв в обов'язку правопорушника: а) відшкодувати потерпілому втрачені доходи, майнові втрати; б) компенсувати витрати, які потерпілий поніс у зв'язку з відновленням пошкодженого майна або здоров'я.

Договірна відповідальність виявляється в юридичному обов'язку правопорушника відшкодувати збитки і сплатити неустойку.

Цивільним законодавством передбачені й *інші форми* відповідальності за порушення договірних зобов'язань, як от: *відмова від прийняття виконання договору, вимога дострокового розірвання договору, втрата задатку* та ін.

Захист порушених цивільних прав здійснюється в судовому порядку.

Дисциплінарна відповідальність як різновид ретроспективної юридичної відповідальності являє собою здійснюваний у межах правоохоронних відносин за рішенням керівника підприємства, установи чи іншої організації та забезпечений державою юридичний обов'язок фізичної особи, визнаної винною у вчиненні дисциплінарного проступку, зазнати обмежень майнового чи організаційного характеру, що передба-

чені трудовим законодавством та дисциплінарними статутами окремих державних організацій.

Розрізняють такі види дисциплінарної відповідальності: державну, трудову, військову, службову, навчальну та ін.

Дисциплінарні стягнення як вияв дисциплінарної відповідальності накладаються адміністрацією підприємств, установ, інших організацій (особою, що володіє розпорядчо-дисциплінарною владою над конкретним працівником) унаслідок вчинення дисциплінарних провин:

1) загальної (згідно з правилами внутрішнього трудового розпорядку);

2) у порядку підлеглості (для керівників підприємств, установ, організацій та їх заступників);

3) спеціальної (відповідно до дисциплінарних статутів і положень) – реалізується винятково в рамках службового підпорядкування.

Для загальної дисциплінарної відповідальності характерним є те, що на порушників дисципліни праці можуть бути накладені такі стягнення, як догана або звільнення.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність встановлена для суддів, прокурорів, інших працівників правоохоронних органів, а також для працівників деяких галузей господарства. Дисциплінарні стягнення для цих категорій працівників особливі: їм може бути винесено попередження про неповну посадову відповідність, звільнення з посади, пониження в спеціальному званні та ін.

Що стосується дисциплінарної відповідальності в порядку підлеглості, то згідно з чинним законодавством керівники організацій, підприємств або установ, а також їх заступники можуть бути притягнуті до дисциплінарної відповідальності працедавцем на вимогу представницького органу працівників у зв'язку з порушенням законів, інших нормативно-правових актів про працю, умов колективного договору. У разі підтвердження факту порушення трудової дисципліни працедавець зобов'язаний застосувати до керівника організації, його заступника дисциплінарне стягнення. Працівники, котрі обіймають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством.

До дисциплінарної відповідальності можна притягнути лише ту особу, котра перебуває у трудових правовідносинах з вказаною організацією.

Дисциплінарна відповідальність передбачає певну процедуру накладення стягнень, при цьому враховуються такі обставини: а) тяжкість проступку; б) обставини, за яких він вчинений; в) поведінка правопо-

рушника до вчинення проступку.

Якщо протягом року після накладення дисциплінарного стягнення працівник не був притягнутий до нового дисциплінарного стягнення, він вважається таким, що не притягався до відповідальності.

Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника.

На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатися також органами, вищими за органи, яким надано право прийняття на роботу.

Дисциплінарна відповідальність матеріалізується в правозастосовному акті – наказі, що носить персоніфікований характер.

Матеріальна відповідальність, як різновид ретроспективної юридичної відповідальності, являє собою здійснюваний у межах правовідносин добровільно або за рішенням керівника підприємства, установи чи іншої організації та забезпечений державою юридичний обов'язок працівника зазнати обмежень майнового характеру за матеріальну шкоду, заподіяну цій організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків.

Для настання матеріальної відповідальності необхідні: а) наявність завданого збитку; б) спричинення збитку однією зі сторін трудового договору; в) наявність прямого дійсного збитку, а не упущеної вигоди; г) відмова добровільно відшкодувати завдані збитки.

Розрізняють два види матеріальної відповідальності працівника: обмежену і повну.

Обмежена матеріальна відповідальність встановлюється в межах середнього місячного заробітку працівника, котрий заподіяв майнову шкоду підприємству, установі чи іншій організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків.

Повна матеріальна відповідальність вимагає відшкодування збитків у повному розмірі і настає лише у випадках, визначених у законі.

При обмеженій матеріальній відповідальності працедавець може утримати суму збитків із заробітної платні працівника, але за умови його згоди з відрахуванням і не пізніше одного місяця з дня останнього встановленого працедавцем розміру спричинених збитків. Якщо працівник по закінченні місячного строку не згоден добровільно відшкодувати збитки, стягнення здійснюється у судовому порядку.

Працівник не несе матеріальної відповідальності за умови виникнення збитків внаслідок непереборної сили, виправданого господарсь-

кого ризику, крайньої необхідності, необхідної оборони або невиконання працедавцем обов'язків щодо забезпечення належних умов для зберігання майна, дорученого працівникові.

§ 3. Підстави та принципи юридичної відповідальності

Підстави юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою та належною. Відсутність сукупності таких обставин унеможливорює юридичну відповідальність.

У юридичній науці пропонується розрізняти:

- 1) підстави притягнення до юридичної відповідальності;
- 2) підстави настання юридичної відповідальності.

Підстави притягнення до юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою.

Фактичною підставою притягнення до юридичної відповідальності є склад правопорушення.

Підстави настання юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність належною.

Такими підставами є:

- а) факт учинення небезпечного або шкідливого діяння (правопорушення) – фактична підстава;
- б) наявність норми права, яка забороняє таку поведінку та встановлює відповідні санкції – нормативна підстава;
- в) відсутність підстав звільнення від юридичної відповідальності;
- г) наявність правозастосовного акта – рішення компетентного органу, яким покладається юридична відповідальність, визначаються вид та міра державного впливу – процесуальна підстава.

Принципи юридичної відповідальності – основоположні ідеї, незаперечні вихідні вимоги, якими керуються судові та інші юрисдикційні органи держави при визначенні виду та міри державно-владного впливу, що застосовується до правопорушників і дозволяє забезпечувати правопорядок у суспільстві. Вони є різновидом міжгалузевих принципів права, відображають його глибинні усталені зв'язки.

У державі з демократичним державно-правовим режимом (демократичній державі) юридична відповідальність передбачається тільки за діяння, що є протиправними:

- 1) за фізичні діяння (а не за думки, світогляд, особистісні властиво-

сті);

2) за суспільно шкідливі і, як правило, протиправні діяння, вчинені деліктоздатною особою. Стосовно протиправності діяння є окремі винятки в цивільному праві, так звана «відповідальність безвинного» – обов'язок організацій і громадян, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточуючих (власники автомобілів, будівництва і т. ін.), відшкодувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки (якщо шкода не виникла внаслідок непереборної сили чи наміру потерпілого). Ці правила визначають цивільно-правову відповідальність за шкоду, заподіяну як неправомірними, так і правомірними діями. Вони встановлені з метою захисту прав та інтересів особи, що постраждала від транспортної та іншої діяльності, небезпечної для оточення;

3) за юридично заборонені діяння, тобто такі, що суперечать природі права і літері закону;

4) за власні діяння правопорушника.

До принципів юридичної відповідальності можна віднести такі:

1) законності;

2) доцільності;

3) обґрунтованості;

4) невідворотності юридичної відповідальності;

5) своєчасності;

6) справедливості;

7) презумпції невинуватості;

8) забезпечення права на захист і правову допомоги особи, що притягується до відповідальності;

9) неприпустимості бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення;

10) індивідуалізації юридичної відповідальності.

Розкриємо зміст наведених принципів юридичної відповідальності.

Принцип законності полягає в тому, що юридична відповідальність:

– настає за ті діяння, що передбачені чинним законодавством;

– передбачає конституційність закону, що встановлює межі відповідальності;

– застосовується у визначеному законом процесуальному порядку, як правило, за рішенням компетентних органів публічної влади.

Принцип доцільності, що полягає у відповідності обраної міри впливу на правопорушника цілям юридичної відповідальності. Цей принцип вимагає:

– індивідуалізації державно-примусових заходів залежно від тяжкості правопорушення та властивостей правопорушника;

– пом'якшення та навіть відмови від застосування міри відповідальності за наявності можливості досягти її мети іншими шляхами.

Принцип обґрунтованості відповідальності розуміється як усебічний, повний і об'єктивний розгляд всіх обставин справи. Реалізація даного принципу означає, що:

- встановлені у справі факти відповідають дійсності;
- протиправне діяння і пов'язані з ним обставини розкриті повно, а особу, котра вчинила правопорушення, викрито;
- у справі виявлено обставини, що як обтяжуючі, так і пом'якшують провину правопорушника.

Важливою гарантією обґрунтованості відповідальності є закріплене Конституцією України положення, відповідно до якого забороняється використання доказів, отриманих з порушенням закону. Кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне законодавство й інші процесуальні закони детально визначають порядок діяльності органів держави і посадових осіб у процесі збору й аналізу доказів у справі.

Принцип невідворотності юридичної відповідальності полягає в:

- неминучості настання відповідальності правопорушника;
- оперативності застосування заходів відповідальності за вчинене правопорушення;
- ефективності заходів, які застосовуються до правопорушника.

Принцип своєчасності означає можливість притягнення правопорушника до юридичної відповідальності у максимально стислий термін, не дуже віддалений від факту вчинення правопорушення.

Принцип справедливості виявляється у такому:

- за протиправний вчинок відповідає той, хто його вчинив;
- кримінальне покарання не встановлюється за проступки;
- при визначенні мір покарання та стягнень не повинна принижуватись людська гідність;
- не має зворотної сили закон, що встановлює чи посилює відповідальність.

Як зазначає П. Рабінович, справедливість юридичної відповідальності означає схвалення та підтримку населенням, іншими інститутами громадянського суспільства міри державно-владного впливу, що застосована державними органами до правопорушника. Рішення в справі може визнаватися справедливим за неодмінного дотримання принципів законності й обґрунтованості.

Принцип презумпції невинуватості полягає в такому:

- особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в за-

конному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 1 ст. 62 Конституції);

– ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину (ч. 2 ст. 62 Конституції);

– обвинувачення не може ґрунтуватись на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущених (ч. 3 ст. 62 Конституції).

Презумпція невинуватості поширюється і на сферу адміністративних та дисциплінарних проступків, обов'язок виявлення і припинення яких покладається на органи держави та їх службових осіб. Кожний громадянин чи інша особа не може визнаватися винним у вчиненні провин раніше, ніж це буде доведено компетентними органами і встановлено прийнятими ними рішеннями.

Забезпечення права на захист і правову допомогу особи, що притягується до юридичної відповідальності, означає, що:

– кожен має право на правову допомогу (ст. 59 Конституції України);

– особа, котра притягується до юридичної відповідальності, має право знати суть звинувачення, наводити докази своєї невинуватості, оскаржувати дії та рішення суб'єкта правозастосування у вищих юрисдикційних органах чи в суді.

Принцип неприпустимості бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ч. 1 ст. 61 Конституції України) означає, що справу не може бути порушено за фактом вчинення правопорушення, стосовно якого набуло чинності рішення уповноваженого юрисдикційного органу чи посадової особи.

Принцип індивідуалізації юридичної відповідальності (ч. 2 ст. 61 Конституції) наочно реалізується через нормативно-правові приписи, закріплені в ч. 3 та 5 ст. 29 КК України («Кримінальна відповідальність співучасників»). Відповідно до цих положень можливою є різна відповідальність співучасників, у тому числі організатора, підбурювача та пособника – з одного боку, виконавця – з іншого. Обставинами, що зумовлюють таку різницю, є:

1) ознаки, що характеризують особу окремого співучасника злочину;

2) розходження у змісті умислу співучасників щодо обставин, які обтяжують відповідальність і передбачені у статтях Особливої частини КК як ознаки злочину, що впливають на кваліфікацію дій виконавця;

3) неохоплення змістом умислу співучасників вчиненого виконавцем.

§ 4. Цілі та функції юридичної відповідальності

Для проникнення в сутність юридичної відповідальності необхідно з'ясувати її цілі та призначення в суспільстві. Взагалі мету розуміють як ідеальне уявлення суб'єктів (органів, соціальних груп, осіб) про результати своєї діяльності. Саме вони визначають і засоби, і характер дій, спрямованих на її досягнення.

Цілі юридичної відповідальності – це ті кінцеві результати, яких прагнуть досягти суб'єкти правотворчості, визначаючи діяння протиправним та встановлюючи вид і межі юридичної відповідальності за його вчинення, а суб'єкти правозастосування – визначаючи її міру стосовно тих фізичних або юридичних осіб, які винні у вчиненні правопорушення.

До якого б виду не належала юридична відповідальність, вона повинна досягти *трьох головних цілей*:

- 1) захист правопорядку;
- 2) виховання громадян у дусі поваги до закону;
- 3) загальна та індивідуальна превенція, тобто запобігання вчиненню правопорушень як з боку інших осіб, так і нових правопорушень з боку особи, котра раніше вчинила правопорушення.

Якщо конкретизувати вказані цілі, то можна виокремити, *по-перше*, їхню штрафну (репресивно-каральну) спрямованість – покарати винного; *по-друге*, попереджувально-виховну спрямованість, тобто виховання поваги до прав і законних інтересів інших осіб; *по-третє*, компенсаційну (правовідновлюючу) спрямованість – відновлення порушених прав, відшкодування завданих збитків.

Таким чином, **функції юридичної відповідальності** – це основні напрями її впливу на особу, котра вчинила правопорушення, а також інших осіб з метою захисту правопорядку, виховання громадян у дусі поваги до закону, а також попередження вчинення правопорушень як з боку інших осіб, так і нових правопорушень з боку особи, котра раніше вчинила правопорушення.

Розрізняють такі функції юридичної відповідальності:

- 1) *правовідновлюючу (компенсаційну)*, спрямована на відновлення незаконно порушених прав, примусове виконання невиконаних обов'язків, притаманних громадянам, насамперед майнової відповідальності (відновлення майнового права). Правовідновлюючі санкції мають абсолютно-визначений характер: розмір заподіяної шкоди може бути точно визначений незалежно від обставин правопорушення;

2) *каральну (штрафну)*, спрямована на покарання державою правопорушника; притаманна насамперед кримінальній та адміністративній відповідальності, а також цивільній (конфіскація, штраф, відмова у захисті суб'єктивного цивільного права). Каральні санкції мають відносно-визначений характер, установлюють вищу чи нижню межі покарання (стягнення), його призначення залежить від обставин правопорушення, ступеня провини, характеристики особи й інших обставин;

3) *профілактично-виховну*, спрямована на підвищення рівня правової свідомості та правової культури фізичних осіб і на цій основі – на недопущення вчинення нових правопорушень як з боку особи, котра раніше вже притягувалася до юридичної відповідальності, так й інших осіб, які потенційно можуть стати правопорушниками.

Контрольні запитання:

1. Підходи до розуміння поняття «юридична відповідальність»
2. Критерії, за якими здійснюється класифікація поняття «юридична відповідальність».
3. Відмінності, що існують між штрафною (каральною) та правовідновлюючою (компенсаційною) юридичною відповідальністю.
4. Підстави юридичної відповідальності.
5. Зміст принципів юридичної відповідальності.
6. Цілі та функції юридичної відповідальності.

Розділ 20. ЗАКОННІСТЬ, ПРАВОПОРЯДОК І ДИСЦИПЛІНА

§ 1. Поняття, принципи та функції законності.

§ 2. Поняття, структура та види правопорядку.

§ 3. Гарантії законності та правопорядку.

§ 4. Поняття та види дисципліни.

§ 1. Поняття, принципи та функції законності

Категорія «законність», що посідає одне з провідних місць в теорії права, є складним і багатограним суспільно-правовим явищем, на чому слушно наголошують вітчизняні науковці.

Законність, на думку О. Скакун, – це комплексне (принцип, метод, режим) соціально-правове явище, що характеризує організацію функціонування суспільства і держави на правових засадах. Вона відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави, права і суспільства.

Законність, як вважає О. Шмоткін, – це юридичний засіб забезпечення прав особи і високої організації суспільства, який полягає у реалізації духу й букви правових законів. Такий підхід до розуміння законності є спробою автора змістити акценти від зовнішнього її вияву, від форми – до суті, призначення, її духу.

Як багатоаспектне явище характеризують **законність** О. Мурашин та М. Кельман. Вчені вважають, що вона являє собою правовий характер суспільного життя, вимогу загальної поваги до закону та обов'язок його виконання всіма без винятку суб'єктами права, а також забезпечення прав, інтересів громадян і охорони правопорядку.

Розглянемо цей правовий феномен у різних аспектах.

Законність як принцип діяльності державних органів, об'єднань громадян, посадових осіб та громадян передбачає зв'язаність усіх суб'єктів нормами права, їх діяльність у межах цих норм та для реалізації правових приписів. Це означає, що при здійсненні владних повноважень немає місця суб'єктивізму і сваволі, що ведеться рішуча боротьба із різного роду зловживаннями, фактами зневаги законів, порушеннями прав і законних інтересів громадян, а також з неправомірною поведінкою громадян.

Законність як метод державного керівництва суспільством означає, що:

1) органи держави і посадові особи при здійсненні своєї діяльності, при розробці й прийнятті рішень спираються на принципи та вимоги законності;

2) при організації реалізації прийнятих рішень вони не виходять за межі своєї компетенції;

3) при здійсненні контролю та нагляду за законністю діянь учасників суспільних відносин вони дотримуються правових процедур, використовують правові засоби та способи. Метод законності передбачає високий рівень правової культури.

Законність як режим чинного права – це стан (атмосфера) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам, покликаних відображати принципи свободи та справедливості, що містяться в праві. Тому законність нерозривно пов'язана із демократією. Цей зв'язок характеризується, насамперед, тим, що законність є невід'ємним елементом демократії, дійсного народовладдя. Законність покликана охороняти суспільні відносини, соціальні цінності суспільства, справедливість. Демократія, у свою чергу, справляє значний вплив на формування і підтримання режиму законності. Всебічне забезпечення законності досягається лише за умов демократичних форм державного і суспільного життя, коли діяльність державного апарату перебуває під контролем народу, його представницьких органів.

Отже, **законність (у широкому розумінні)** – це такий режим (стан) державного і суспільного життя, за якого забезпечується повне й неухильне дотримання і виконання законів, підзаконних актів усіма органами держави, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами.

Сутність законності полягає в реальності права, що всі суб'єкти керуються принципом суворого дотримання приписів законів та інших нормативних актів, сумлінно виконують покладені на них обов'язки, безперешкодно і повною мірою використовують свої суб'єктивні права.

З урахуванням викладеного **найповніше законність може бути визначена як режим правомірної діяльності органів держави, що знаходить свій вияв у прийнятті правових законів і підзаконних нормативно-правових актів, а також у їх неухильному додержанні, точному і однаковому виконанні і правильному застосуванні всіма органами держави, посадовими особами, громадянами та їх об'єднаннями** (В. Ткаченко).

Принципи законності – це відправні засади, незаперечні вимоги, що є підґрунтям для формування норм об'єктивного права і висувають-

ся до поведінки учасників правових відносин. Принципи законності розкривають її сутність як режиму суспільно-політичного життя в демократичній правовій державі.

Принципами законності є:

1) *верховенство закону щодо всіх правових актів*. Цей принцип припускає підпорядкованість закону всіх юридичних актів (нормативних, інтерпретаційно-правових і правозастосовних) відповідно до їх субординації. Конституція держави має вищу юридичну силу. Всі закони повинні відповідати Конституції, підзаконні нормативні акти – законам, причому підзаконні акти приймаються і діють лише тоді, коли певні суспільні відносини не врегульовані законом. Правозастосовні акти мають бути піднормативними, тобто відповідати нормативно-правовим актам – законам і підзаконним актам;

2) *загальність законності* означає, що в суспільстві всі державні органи, громадські організації, комерційні об'єднання, посадові особи, громадяни перебувають під дією закону. Не може бути винятку ні для фізичної, ні для юридичної особи, на яку б не поширювалися вимоги законності;

3) *єдність розуміння і застосування законів на всій території їх дії*. Закони є єдиними для всієї держави, всіх її регіонів. Вони висувають однакові вимоги до всіх суб'єктів, які перебувають в сфері їх територіальної та просторової дії. Єдине розуміння сутності та конкретного змісту законів забезпечує законність правозастосовної діяльності, однаковість застосування юридичних норм до всіх суб'єктів права. Єдність законів не виключає, а навпаки – припускає багатоманітність у правотворчості і правозастосованні. Кожний орган держави, громадська або комерційна організація конкретизують і застосовують закони з урахуванням свого функціонального призначення і місцевих особливостей. Однак конкретизація і застосування відбуваються в рамках закону і відповідно до нього;

4) *неприпустимість протиставлення законності й доцільності*. Не можна відкидати закон, не виконувати його, керуючись міркуваннями життєвої доцільності (місцевої, індивідуальної та ін.), тому що такі міркування враховуються в законі. Правові закони самі володіють вищою суспільною доцільністю. Доцільність закону означає необхідність вибору суворо в рамках закону найоптимальніших (таких, що відповідають цілям і завданням суспільства) варіантів здійснення правотворчої діяльності і діяльності з реалізації права.

Думку з приводу неприпустимості протиставлення законності й доцільності не повною мірою поділяє П. Рабінович, який серед основних

принципів законності у державі соціально-демократичної орієнтації виокремлює *соціально-демократичну доцільність*. Зміст зазначеного принципу, на думку автора, полягає у відповідності закону цілям забезпечення прав людини і прав нації (народу), соціальної демократії і прогресивного розвитку суспільства; необхідність вибору в межах закону найбільш ефективного (оптимального) засобу досягнення мети закону;

5) *невідворотність відповідальності за вчинене правопорушення* означає своєчасне розкриття будь-якого протиправного діяння. Правоохоронні органи покликані як запобігати правопорушенням, так і вести ефективну боротьбу з ними. У цьому полягає реальність законності досягнення фактичного виконання правових розпоряджень у всіх видах діяльності і невідворотності відповідальності за будь-яке їх порушення.

б) *обумовленість законності режимом демократії*. Цей принцип передбачає наявність двох типів правового регулювання:

– спеціально-дозвільного, що поширюється на владні державні органи і посадових осіб («дозволено лише те, що прямо передбачено законом»);

– загальнодозвільного, що поширюється на громадян та їх об'єднання («дозволено все, крім прямо забороненого законом»);

7) *реальність законності* означає її забезпеченість дієвими, досконалими гарантіями.

Законність як соціально-правове явище має певне функціональне навантаження.

Функції законності – це основні напрями її впливу на суспільні відносини, що виражають сутність і соціальне призначення законності та здійснюються через поведінку їх суб'єктів.

Зміст регулятивної функції полягає в орієнтації всіх учасників суспільних відносин на здійснення правомірних юридично значущих дій (поведінки, діяльності) в окремих сферах суспільного і державного життя. На відміну від регулятивної функції права, що полягає у визначенні напрямків його впливу на поведінку суб'єктів суспільних відносин, регулятивна функція законності полягає у визначенні конкретного обсягу та змісту їх дій у сфері як прийняття, так і реалізації права. Особливість регулятивної функції законності виявляється в тому, що її здійснення не виключає необхідності дій суб'єктів права і поза межами реалізації конкретних норм права. Це стає помітним у процесі правореалізації при подоланні прогалин у праві, коли індивідуально-правове рішення може прийматись органами держави на підставі духу та принципів законодавства. У такому випадку пряма дія принципу законності замінює відсутню норму права.

Важливе місце в системі функцій законності посідає *функція забезпечення верховенства закону*. Всі правові форми діяльності держави – правозакріплення, правозастосування, правоохоронна, проведення контрольно-наглядової діяльності та інші – спрямовані на її здійснення. У процесі здійснення законотворчості повинен бути забезпечений правовий характер законів і відповідність їм усієї системи підзаконних правових актів. У процесі правозастосування ця функція має здійснюватися виданням правомірних індивідуально-правових актів. При розбіжності між законом і Конституцією або між законом і підзаконним нормативно-правовим актом законність вимагає застосовувати норму Конституції і закону.

При впливі на волю і свідомість суб'єктів – носіїв державно-владних повноважень законність є могутньою перешкодою на шляху можливих відхилень поведінки суб'єктів суспільних відносин від змісту правових законів, протистоїть таким негативним явищам, як правовий нігілізм та популізм.

Законності властива функція правової соціалізації людини, поступового формування у громадян високого рівня правової культури, правосвідомості. Процес правової соціалізації, надзвичайно ємний за змістом і різноманітний за формами, відбувається завдяки різним впливам на свідомість людей: виховній ролі права, участі населення в законотвірчій роботі, здійсненню правосуддя тощо. Йдеться про формування соціоправової особистості громадянина, свідомості якого притаманна певна сукупність рис, що мають забезпечити правомірну поведінку в будь-яких життєвих ситуаціях. Це такі риси, як законослухняність, що спирається не на страх перед покаранням за невиконання закону, а на усвідомлення його справедливості та правомірності; віра в судовий захист своїх свобод, прав і т. ін. Повага до права повинна стати елементом генетичної пам'яті й передаватися від покоління до покоління. Для цього слід навчити населення ідентифікувати себе із своїми правами, свободами, обов'язками, позбавитися почуття залежності від влади, яка «все може».

Законності властива *функція гуманізації суспільних відносин*. Вона впливає з тісного зв'язку між вимогами права і моралі при провідній ролі останньої. Діючи відповідно до принципів законності, держава, її органи, посадові особи повинні сприяти формуванню у людей демократичного за своїм змістом світогляду, ядром якого є віра людей у свої права та свободи, в їх захист з боку держави. Таким чином, виробляється позитивне ставлення до влади, а реалізація законів, які вона видає, набуває природного характеру. Вимагаючи відповідної поведінки в ме-

жах закону, режим законності сприяє виникненню в людей почуття поваги один до одного, додержання етичних і моральних норм при вступі їх у будь-які контакти при спільній діяльності. Повага до закону формує у громадян почуття непримиренності до свавілля, беззаконня, насильства, під якими б гаслами вони не проголошувалися.

Дія функції законності в оцінці політично значущих дій дає критерій для оцінки дій суб'єктів політичної діяльності, що здійснюється ними як у власне правовій сфері, так і поза її межами; для оцінки дій правлячої еліти, яка веде боротьбу за зберегання за собою права на здійснення державної влади під час гострих політичних криз; для оцінки дії із заснування нової суверенної держави та ін.

З прийняттям Конституції України 1996 р. постало завдання визначення функцій конституційної законності, що виявляються у сфері конституційно-правових відносин. Необхідність цього зумовлена тим, що конституційна законність становить ядро усього режиму законності, який існує в країні.

§ 2. Поняття, структура та види правопорядку

Поняття «правопорядок» є так само поширеним у юридичній науці, як і категорії «право», «законність». Стаття 19 Конституції передбачає, що «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством».

Розглянемо плюралізм поглядів науковців щодо розуміння поняття правопорядку.

Так, П. Рабінович під **правопорядком** розуміє *режим (стан) упорядкованості, організованості суспільних відносин, який складається за умов законності*.

У свою чергу, А. Колодій **правопорядок** визначає як *систему суспільних відносин, будь-яких інших дій, що мають правове значення і здійснюються в суспільстві відповідно до вимог норм права*.

Правовий порядок – це стан упорядкованості, урегульованості, організованості суспільних відносин, який утворюється, існує і функціонує внаслідок фактичної реалізації правових норм відповідно до принципу законності (В. Ткаченко). Основою правопорядку є право, умовою його виникнення та функціонування – режим законності.

Наведені дефініції категорії «правопорядок» враховують загальноновизнане вживання терміна «порядок», який досить часто використо-

ується для позначення такого стану суспільних відносин, коли вони можуть характеризуватися як упорядковані, врегульовані. Саме в цьому розумінні подеколи йдеться про політичний, економічний, інформаційний та інший порядок.

Поняття «правопорядок», вважає В. Ткаченко, характеризують такі ознаки, що відрізняють його від суміжних категорій, зокрема права, законності, громадського порядку:

1) правовий порядок – це правовий стан упорядкованості, організованості, врегульованості суспільних відносин. У цій правовій якості він, по-перше, виступає могутнім антиподом анархії, хаосу, неорганізованості, невизначеності та нестабільності відносин між людьми; по-друге, правовими засобами стримує можливі незаконні прояви з боку держави, її органів стосовно громадян, а також однієї людини щодо іншої;

2) правопорядок є правовою моделлю, оскільки є наслідком дії норм права, які визначають статус суб'єктів суспільних відносин, характер правових відносин, зв'язків між фізичними, юридичними особами, а також способи, методи, процедури регулювання. Норми права містять проект упорядкованості, організованості взаємовідносин суб'єктів права в тій чи іншій сфері правової регуляції. Іншими словами, з цього погляду правопорядок постає як ціль правового регулювання (ідеальний порядок), до якого прагнуть люди, який хоче бачити суспільство і держава;

3) правопорядок – це фактичний правовий стан упорядкованості, організованості, урегульованості суспільних відносин, наслідок фактичної реалізації норм права, втілення їх у життя. В цьому аспекті правопорядок постає як підсумок (результат) правового регулювання, як реально існуючий та функціонуючий фактичний стан упорядкованості, організованості суспільних відносин або, іншими словами, як наслідок реалізації вимог законності;

4) правопорядок має вольовий характер, бо фактичний правовий стан упорядкованості і організованості суспільних відносин складається не поза волею, а з волі учасників правопорядку. Без вольових правомірних дій суб'єктів суспільних відносин правопорядок не може ні виникнути, ні функціонувати. В цьому аспекті його основою є правові відносини, що являють собою юридичний вираз відповідних суспільних відносин;

5) правопорядок є суспільно-правовим і державно-правовим явищем: суспільно-правовим – оскільки норма права генетично пов'язана із життям суспільства та є, по суті, його породженням; державно-правовим – оскільки держава як публічна політична організація визнає і захищає вироблені суспільством норми права. Правопорядок об'єктивно

охоплює і закріплює як відносини між людьми, їх суспільними утвореннями (сфера суспільного життя), так і відносини з організації та функціонування державної влади (сфера політичного життя). Держава, з одного боку, є елементом правопорядку, оскільки конститується правом і функціонує в його рамках; з другого – держава є умовою правопорядку, оскільки це владна політична організація, яка здатна охороняти (захистити) правопорядок. Гарантування з боку держави є конститутивною ознакою правопорядку.

Правопорядку як складному суспільно-правовому явищу притаманні *зміст і форма*.

Зміст правопорядку виражається в його спрямованості на захист прав і свобод людини, забезпечення нормальних умов життєдіяльності суспільства, верховенства права в державному і суспільному житті.

Форма правопорядку – це притаманна йому структура, організація і оформлення змісту.

Розглянемо структуру правопорядку, оскільки в ній з найбільшою повнотою проступає його зміст.

Першим структурним елементом правопорядку є його суб'єкти – численні учасники з їх різним функціональним навантаженням, ієрархією, супідрядністю та іншими властивостями. Це держава в цілому, її органи, державні установи, підприємства, організації, посадові особи; органи місцевого самоврядування; суспільні утворення – політичні партії, союзи, рухи; громадяни, іноземці, особи без громадянства. Щоб бути суб'єктами правопорядку, всі вони повинні бути визнані державою суб'єктами права.

Другим структурним елементом правопорядку є акти реалізації вимог законності, тобто правомірні дії (поведінка, діяльність) його учасників у їх завершеному стані. Вони, по суті, є реальними формами конституювання, існування, розвитку та функціонування правопорядку. Правомірні (законні) дії укріплюють правопорядок, неправомірні (незаконні) – його руйнують.

Конституювання правопорядку здійснюється у двох напрямках: у додержанні і виконанні вимог законності з боку держави, її органів, посадових осіб; у реалізації здійснення і виконанні суб'єктивних прав і обов'язків громадянами, їх різними соціальними утвореннями.

Третім структурним елементом правопорядку є правові відносини. Правовий порядок у певному аспекті можна визначити як систему правових відносин, оскільки вони, по суті, і є визначальною формою (станом) упорядкованості та організованості суспільних відносин. При цьому до складу правопорядку входять тільки ті правові відносини, що ви-

никають внаслідок здійснення правомірних дій. Правові відносини, які виникають внаслідок правопорушення, перебувають поза межами правопорядку як його антипод.

Правопорядок диференціюється на такі різновиди:

– *за територіальною сферою поширення, або за масштабністю:*

- 1) правопорядок у межах держави в цілому;
- 2) правопорядок у межах внутрішньодержавних утворень (суб'єктів федерації, автономних державних утворень);
- 3) адміністративно-територіальних одиниць – міст, районів, областей та ін.;

– *залежно від впливу права, його структурних частин на процес формування правопорядку:*

1) загальний порядок, який виникає і функціонує внаслідок реалізації всієї системи права. За обсягом цей вид правопорядку фактично збігається із правопорядком за територіальною ознакою;

2) галузевий порядок, який складається на підставі норм певної галузі права (конституційний, фінансовий, цивільно-процесуальний та ін.);

3) спеціальний (інституційний), що виникає на підставі реалізації окремих інститутів права;

– *залежно від ступеня складності:*

1) ускладнений (розгалужений). *Ускладнений правопорядок* має місце при детальній регламентації порядку дій учасників суспільних відносин. При цьому він може бути притаманний і окремій галузі права (наприклад, кримінально-процесуальній, господарсько-процесуальній та ін.);

2) простий (спрощений). *Проста, або спрощена, процедура* має місце в разі спрощення порядку розгляду окремих юридичних питань, справ. Вона характерна для інститутів адміністративного, сімейного та інших галузей права;

– *за ступенем правової оформленості:*

1) порядок, який виникає на підставі реалізації приписів, безпосередньо виданих (установлених) органами державної влади;

2) порядок, який виникає на підставі реалізації правових звичаїв, традицій та ін.

Поняття та види правопорядку відображено у вигляді схеми № 47.

Висвітлення цього питання буде неповним, якщо не з'ясувати співвідношення поняття «правопорядок» із спорідненими з ним категоріями, такими як «законність» і «суспільний порядок». Задля цього нам необхідно визначити спільні риси та відмінності.

Законність і правопорядок характеризуються такими спільними рисами:

1) єдністю їх цілей, зокрема забезпечення прав і свобод громадян, внесення упорядкованості і організованості у суспільні відносини; належність до загальнолюдських цінностей;

2) спрямованістю їх як найважливіших елементів правових систем на реалізацію принципів справедливості, гуманізму, демократизму, сприяння соціальному прогресу;

3) здатністю бути правовою основою і водночас засобом функціонування державної влади і демократії, забезпечувати посилення державності;

4) бути дієвими гарантіями розбудови правової держави, формування громадянського суспільства тощо.

Відмінності між законністю і правопорядком обумовлюються їх внутрішньою природою, сутністю, функціональним призначенням у сфері правового регулювання.

1) Вони розрізняються залежно від притаманних їм власних сутнісно-змістовних ознак і характеру проявів у регулюванні суспільних відносин: *законність* – це певна правомірна якість дій (поведінки, діяльності) суб'єктів суспільних відносин; *правапорядок* – фактичний стан суспільного і державного життя суспільства, що відповідає вимогам законності. Йдеться про взаємозв'язок між нормою права, правомірною поведінкою, станом правової упорядкованості суспільних відносин, що впливає з них.

2) Різними вони є залежно від джерел, із яких виникають, формуються як самостійні явища: для законності джерелом є правомірна поведінка суб'єктів суспільних відносин; правопорядок свою генезу знаходить як у праві, так і в законності, що є основою його формування і розвитку як державно-правового явища.

3) Розрізняються вони за обсягом свого суб'єктного складу: суб'єктом правопорядку є кожна людина – як малолітня, так і доросла, як дієздатна, так і недієздатна. Суб'єктний же склад законності включає тільки дієздатних осіб, організації, правомірними діями яких твориться правопорядок.

4) Законність і правопорядок являють собою різні рівні правової матерії: законність – це рух; правопорядок – кінцевий результат. Іншими словами, законність – це реалізація норм права; правопорядок – це реалізоване право, втілення його приписів у життя на підставі вимог законності.

Інший, відмінний він наведеного погляд на проблему співвідно-

шення законності та правопорядку в аспекті руху правової матерії обстоює А. Крижанівський, стверджуючи, що сьогодні є всі підстави вважати, що правопорядок не є наслідком законності, а навпаки – законність виступає як результат правового порядку. Надійний правовий порядок, тобто ґрунтований на праві устрій суспільної життєдіяльності, є передумовою законності у діяльності владних інституцій держави, загальним правовим «фоном», який спонукає державну владу до дотримання і виконання вимог чинного законодавства.

5) Критерієм відмінностей законності і правопорядку є їхнє функціональне навантаження: головна функція законності – у його встановленні та підтримці, а функція правопорядку – в тому, щоб бути показником ступеня досягнення поставлених цілей. У цьому аспекті законність і правопорядок щодо права виступають правовими засобами ствердження права як вищої соціальної цінності, оскільки таким воно може бути тільки тоді, коли його принципи і норми втілюються в життя, реалізуються в діях суб'єктів соціального спілкування (В. Ткаченко).

Кожне суспільство, незалежно від того, на якому шаблі цивілізації воно перебуває, для свого нормального існування та розвитку потребує **суспільного порядку** – стану упорядкованості, організованості та урегульованості суспільних відносин, що виникає внаслідок створення й реалізації соціальних принципів і норм, які об'єктивно склалися на певному етапі розвитку суспільства. Він створюється заради забезпечення особистої і суспільної безпеки, соціального миру і справедливості, забезпечення дисципліни громадян у громадських місцях та побуті; охорони особистості і прав громадян, моралі і суспільного спокою, захищення всіх верств суспільства; гарантування якісних соціально-економічних умов життя соціуму.

Як стан упорядкованості всієї системи суспільних відносин суспільний порядок об'єктивно покликаний протистояти факторам і тенденціям дезорганізуючого порядку. Без належного порядку неможливо ні управляти, ні організувати нормальний розвиток виробництва, забезпечувати особисту і суспільну безпеку, охороняти різні форми власності, політичний устрій держави, регулювати відносини між структурними частинами суспільства – соціальними групами, класами, націями, етносами тощо.

Суспільний порядок і правопорядок характеризуються низкою спільних рис: зокрема, вони є суспільними явищами; виникають фактично як результат реалізації соціальних норм; мають вольовий та нормативний характер і т. ін.

Водночас вони різняться між собою за обсягом нормативної осно-

ви регулювання суспільних відносин: суспільний порядок складається внаслідок реалізації всієї сукупності соціальних норм – традицій, моралі, права, звичаїв тощо; правопорядок же виникає і функціонує тільки на підставі реалізації правових норм. Тому він є складовою частиною суспільного порядку. Завдяки особливостям своєї нормативності право вводить зміст суспільних відносин у правові межі, на основі чого відповідно до вимог законності складається правопорядок.

Різняться вони між собою і за часом свого виникнення: суспільний порядок складається ще в період первіснообщинного ладу, правопорядок виникає тільки в державно-організованому суспільстві поряд із правом, державою, законністю, а також залежно від різних способів їх забезпечення.

Відмінність між ними полягає і у засобах забезпечення. Суспільний порядок, його виникнення та існування забезпечуються переважно суспільним впливом, а правопорядок – поряд із організаційними, виховними заходами – ще й силою державного примусу.

§ 3. Гарантії законності та правопорядку

Гарантії законності та правопорядку – це сукупність об'єктивних і суб'єктивних умов та спеціальних засобів (заходів), спрямованих на забезпечення та охорону (захист) режиму законності і правопорядку.

Гарантії законності і правопорядку поділяють на загальні і спеціальні (юридичні).

До загальних гарантій слід віднести економічні, політичні та інші фактори й умови, що мають об'єктивний характер, наявність яких забезпечує додержання законності й існування правопорядку. Вони безпосередньо відображають закономірності розвитку суспільства, утворюють макросередовище, в межах якого здійснюється правове регулювання. На процес реалізації вимог законності, встановлення та функціонування правопорядку ці фактори впливають опосередковано, як позитивно, так і негативно. Негативно, наприклад, на стан законності і правопорядку впливає політична нестабільність, дезорганізація державно-владних структур, низький рівень виконавчої дисципліни, бюрократизм і т. ін.

Економічними гарантіями є передусім рівність усіх форм власності і економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин. Особливо слід наголосити на впливі такого фактора, як рівень загальнонаціонального доходу, і на цій основі – матеріального добробуту кожної людини. Матеріально забезпечена людина, як правило, прагне співвідносити

свою поведінку з вимогами законодавства, оскільки розуміє, що її інтереси у свою чергу захищаються режимом законності і правопорядку.

Політичні гарантії – це розвинута система народовладдя, його реалізація через демократичні форми й інститути, свобода самовизначення особистості, політична різноманітність. Законність є стрижневим елементом демократії, правовою формою її буття. Тому й розвиток і зміцнення демократії, функціонування її інститутів сприяють гарантуванню законності і правопорядку.

Серед політичних гарантій головна роль відводиться наявності сильної державної влади. Поняття «сильна державна влада» означає, що ця влада є відповідальною перед народом, заснованою на демократичних принципах формування та функціонування (визнання пріоритету прав і свобод людини, поділ влади, парламентаризм, верховенство права і закону та ін.); легітимною, тобто заснованою на вірі людей у правомірність її існування. Саме за цих умов вона може виступати гарантом справедливості і гуманності, здатна забезпечити прийняття та реалізацію правових за змістом законів та інших нормативно-правових актів, гарантувати особисту безпеку людей, прогресивний розвиток суспільства, ефективну боротьбу зі злочинністю, корупцією та іншими антисоціальними явищами.

Соціальними гарантіями законності і правопорядку слід визнати відсутність відвертих соціальних суперечностей між різними групами, прошарками населення, стабільність, впевненість громадян у непорушності своїх свобод і соціальних прав, їх матеріальний добробут, відсутність безробіття або низький його рівень і т. ін. У створенні такого стану соціальної сфери велику роль відіграють соціально спрямовані заходи держави, благодійні акції суспільних організацій. Навпаки, зростання безробіття, падіння життєвого рівня населення негативно впливає на стан законності, правосвідомість громадян. Виникають антиправові настрої, пошуки шляхів незаконного збагачення, обходу закону, а як наслідок – соціальні конфлікти, соціальна напруга в суспільстві, що може завдати істотної шкоди законності і правопорядку.

Ідеологічні гарантії полягають у наявності моральних і правових уявлень про необхідність та корисність законослухняної поведінки, про неприпустимість здійснення протиправних учинків. Ідеологічною гарантією правопорядку є також наявність достатньо високого рівня загальної та правової культури, правосвідомості членів суспільства, і передусім посадових осіб, які приймають нормативні й індивідуальні правові рішення. Для їх досягнення необхідні організація пропаганди, створення чіткої системи виховання у громадян, почуття відповідальності, права і

законності, створення здорової моральної обстановки. У цій роботі повинні брати активну участь усі структури політичної і правової систем, відповідні установи культури і мистецтва, школи, навчальні заклади, церква тощо. Ідеологічними факторами, які впливають на стан законності і правопорядку, слід вважати існування свободи преси, думок, що дозволяє вести публічну боротьбу з правопорушеннями.

Юридичні гарантії законності – це передбачені законом спеціальні засоби впровадження охорони і, в разі порушення, відновлення законності (П. Рабінович).

В сучасній юридичній науці обґрунтовано такі підходи до класифікації юридичних гарантій законності:

– за найближчими цілями:

1) превентивні (попереджувальні), спрямовані на запобігання правопорушенням;

2) відновлювальні, спрямовані на усунення чи відшкодування негативних наслідків правопорушень;

– за суб'єктами застосування гарантій:

1) парламентські; 2) президентські; 3) судові; 4) прокурорські; 5) муніципальні; 6) адміністративні; 7) контрольні;

– за характером юридичної діяльності:

1) правотворчі; 2) правороз'яснювальні; 3) правозастосовні; 4) правореалізаційні;

– за онтологічним статусом у правовій системі:

1) нормативно-документальні (норми права, а також інтерпретаційно-правові акти загального характеру);

2) індивідуально-документальні (правозастосовні акти, спеціально спрямовані на забезпечення та охорону законності, а також роз'яснювальні юридичні акти індивідуального характеру);

3) діяльнісні (діяльність певних суб'єктів права щодо: а) застосування юридичних норм; б) реалізації нормативних та правозастосовних актів, що гарантують законність).

§ 4. Поняття та види дисципліни

На особливу увагу в межах цієї теми заслуговує питання про дисципліну. Дисципліна у перекладі з латини означає навчання, виховання, порядок. **Дисципліна** – це точне, своєчасне і неухильне виконання та дотримання встановлених правовими й іншими соціальними нормами правил поведінки у державному та суспільному житті.

Дисципліна спрямована на впорядкованість й узгодженість суспільних відносин і виступає найважливішим соціальним чинником, що має безпосередній вплив на життя суспільства та кожної людини. Вона є необхідною умовою ефективного функціонування суспільства та держави, досягнення поставленої мети у діяльності органів держави, місцевого самоврядування та їх посадових осіб, підприємств, установ і організацій, а також громадян.

Залежно від того, що регулює і якими нормами стверджується порядок поведінки людей, розрізняють такі **види дисципліни**: державну, фінансову, трудову, військову, службову, громадську, партійну, технологічну.

Встановлюється дисципліна законами і підзаконними актами, статутами, положеннями та правилами внутрішнього трудового розпорядку, нормами моралі, корпоративними та іншими нормами суспільного співжиття. Забезпечується дисципліна засобами юридичної відповідальності та механізмами державного й громадського контролю.

Державна дисципліна – це точне і неухильне виконання та дотримання всіма державними і недержавними організаціями, посадовими та службовими особами, громадянами встановлених суб'єктами правотворчості правил поведінки, діяльності, а також своєчасне виконання державних завдань і зобов'язань.

Одним з найголовніших елементів державної дисципліни є **виконавча дисципліна**, що ґрунтується на принципах державної служби (персональної відповідальності за виконання службових обов'язків і дисципліни; професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі) та обов'язків державних службовців щодо забезпечення ефективної роботи та виконання завдань державних органів, своєчасного і точного виконання рішень державних органів чи посадових осіб, розпоряджень і вказівок керівників, підвищення професійної кваліфікації та ін. (ст. 3, 10 Закону України «Про державну службу» 1993 р.). Виконавча дисципліна пов'язана з відповідним ставленням працівників апарату до виконання урядових доручень, продуманою кадровою політикою, належним контролем у цій галузі.

Державна дисципліна передбачає персональну відповідальність за доручену справу. За її порушення державний службовець може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності згідно зі ст. 40, 147 КЗпП України та ст. 14 Закону України «Про державну службу».

Фінансова дисципліна – це виконання та дотримання порядку і правил здійснення фінансово-кредитних операцій, зберігання та раціонального використання коштів та інших матеріальних цінностей.

Зобов'язання підприємств, установ та організацій щодо платежів до бюджету, пенсійного і страхового фондів, інших обов'язкових платежів повинні виконуватися відповідно до встановлених норм і нормативів у визначені строки. Фінансова дисципліна передбачає також: виконання кредитних зобов'язань перед банками по сплаті відсотків за користування кредитними ресурсами; своєчасну оплату за одержані матеріальні цінності, виконані роботи, надані послуги та здійснення інших фінансово-розрахункових операцій. Персональну відповідальність за стан фінансової дисципліни покладено на керівників і головних (старших) бухгалтерів підприємств, установ та організацій.

Державний контроль за додержанням фінансової дисципліни здійснюють уповноважені органи виконавчої влади, податкова адміністрація, контрольно-ревізійна служба та інші органи. Особи, винні в її порушенні, притягуються до юридичної відповідальності: цивільно-правової, дисциплінарної, адміністративної, кримінальної та ін.

Трудова дисципліна – це виконання та дотримання працівниками підприємства, установи чи іншої організації вимог трудового законодавства та правил внутрішнього трудового розпорядку.

Трудова дисципліна передбачає сумлінне виконання працівником і власником або уповноваженим ним органом обов'язків, покладених на них законодавством про працю України. Стаття 139 КЗпП зобов'язує громадян працювати чесно і сумлінно, своєчасно і точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу, додержувати трудову і технологічну дисципліну, вимоги нормативних актів щодо охорони праці, дбайливо ставитися до майна власника, з яким укладено трудовий договір. У ст. 141 КЗпП зазначено, що власник або уповноважений ним орган повинен правильно організувати працю, створювати умови для зростання її продуктивності, забезпечувати трудову та виробничу дисципліну, неухильно додержуватися законодавства про працю та правил охорони праці, уважно ставитися до потреб і запитів працівників, поліпшувати умови їх праці та побуту.

Військова дисципліна – дотримання всіма військовослужбовцями порядку і правил, встановлених законодавством та військовими статутами. Вона є важливою умовою боєздатності збройних сил.

Загальні принципи військової дисципліни у Збройних силах України закріплені в Конституції, законах «Про оборону України» (1991), «Про Збройні Сили України» (1991), «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (1992), у військовій присязі та інших правових актах. Конкретні вимоги військової дисципліни зафіксовані в Дисциплінарному та інших статутах Збройних сил України. Вони стосуються

усіх категорій військовослужбовців, залучених на збори військовозобов'язаних, а також прапорщиків, мічманів, офіцерів, генералів і адміралів, які перебувають у запасі (відставці), під час носіння ними військової форми одягу.

Військові статuti вимагають від кожного військовослужбовця сприяти командирові у забезпеченні порядку і дисципліни.

Службова дисципліна – це виконання та дотримання особами рядового і начальницького складу зобов'язуючих і забороняючих приписів Конституції та законів України, актів Президента і Кабінету Міністрів України, наказів та інших нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України, підпорядкованих йому органів і підрозділів та присяги працівника органів внутрішніх справ України.

Державна дисципліна, законність і правопорядок тісно пов'язані між собою, тому що державна дисципліна неможлива без додержання і виконання законів і свідомого позитивного ставлення державних службовців до встановленого правопорядку.

Однак законність і дисципліна різняться за змістом та місцем у системі правового регулювання.

1. З погляду права законність є основою дисципліни, але дисципліна – не тільки правове, а й соціальне явище, що не вичерпується лише законністю. Якщо законність означає точне і неухильне додержання закону, то дисципліна припускає ще й активність, ініціативу в роботі.

2. Поняття дисципліни ширше за поняття законності щодо нормативного забезпечення. Державна дисципліна забезпечується як правовими нормами, так й іншими соціальними нормами, особливо нормами моралі. В основі державної дисципліни лежать виконавча дисципліна, сумлінне ставлення посадових осіб до виконання покладених на них обов'язків.

3. Дисципліна і законність мають різні результати дії. Результат законності – правопорядок. Результат дисципліни – суспільний порядок.

Дисципліна і правопорядок також взаємопов'язані між собою і характеризують у суспільстві взаємозв'язок людини із своїм трудовим колективом, суспільством, масою інших людей. Ставлення людини до питань дисципліни є одним із показників рівня соціалізації – здатності усвідомлювати, підтримувати і розвивати соціальні взаємодії.

Дисципліна – це певний порядок поведінки людей, що забезпечує узгодженість їх дій у колективі, суспільному і державному житті. Державна дисципліна – це дотримання всіма організаціями і громадянами встановленого державою порядку діяльності державних органів, підприємств і установ з виконання покладених на них обов'язків.

На завершення розгляду цього питання зауважимо, що актуальним завданням громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави, як форми його організації, є зміцнення дисципліни, точне і неухильне виконання законів, підзаконних актів, договорів, інших обов'язкових рішень. Необхідною умовою, від якої залежить ефективність роботи щодо зміцнення дисципліни, законності та правопорядку, є високий рівень правової свідомості як службових і посадових осіб органів публічної влади, так і інших суб'єктів права.

Контрольні запитання

1. Законність як метод державного керівництва суспільством.
2. Зміст принципів законності.
3. Характеристика функцій законності.
4. Ознаки, якими характеризується поняття «правопорядок».
5. Підстави для диференціації правопорядку.
6. Відмінні риси законності і правопорядку.
7. Характеристика юридичних гарантій законності і правопорядку.
8. Підстава розмежування дисципліни і законності.

Розділ 21. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

- § 1. Правосвідомість: поняття, види та структура.
- § 2. Деформація правосвідомості: поняття та види.
- § 3. Правова культура: поняття, види та структура.
- § 4. Поняття та система (суб'єкт, об'єкт, форми, засоби та методи) правового виховання.

§ 1. Правосвідомість: поняття, види та структура

Свідомість людини, відображаючи об'єктивні потреби суспільного розвитку, є передумовою і регулятором поведінки людини. *Правосвідомість являє собою одну з форм суспільної свідомості.* В ній відображена правова дійсність у вигляді знань про право, осмислення того, що є правом, яким воно було і яким має бути, а також у вигляді правових настанов поведінки як реакції на оцінку чинного права, діяльність правозастосовних органів. Правосвідомість властива не лише творцям юридичних норм, а й усім громадянам держави. Як справедливо підкреслює І. Ільїн, «...немає людини без правосвідомості, але є безліч людей, які мають зневажливу, запущену, виродливу або аж здичілу правосвідомість. Правосвідомість як духовний орган, необхідний людині, бере участь так чи інакше в усьому її житті, навіть тоді, коли людина вчиняє злочин, пригноблює сусідів, зраджує Батьківщину тощо».

Огляд літератури з предмета розгляду дає підстави для такого висновку: *попри різні словесні формулювання визначення поняття «правосвідомість», які пропонують науковці, зміст загальнотеоретичної категорії, що розглядається нами, по суті зводиться до оцінки права та інших правових явищ через систему ідей, теорій, емоцій, почуттів тощо.* На підтвердження цієї тези наведемо кілька дефініцій поняття «правосвідомість».

Так, І. Яков'юк вважає, що **правосвідомість** являє собою сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання: *ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових установок, за посередництвом яких відображається правова дійсність, формується ставлення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямків розвитку правової системи з погляду забезпечення гідного існування людини, справедливості у міжлюдських стосунках, ефективної організації життєдіяльності держави і суспільства.*

В. Копейчиков **правосвідомість** визначає як *специфічну форму сус-*

пільної свідомості, систему відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей.

А. Венгеров **правосвідомість** розглядає як *об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, що виражають відношення суспільства, груп, індивідів до права – цього цілісного соціального інституту, його системи й структури, до окремих законів, інших характеристик правової системи. Це ще й канал впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, на формування суспільних відносин.*

З огляду на аналіз наведених визначень можна виокремити такі *суттєві ознаки* поняття «правосвідомість»:

- 1) є однією з форм суспільної свідомості;
- 2) відображає правову дійсність у формі юридичних знань, уявлень та поглядів щодо права та практики його реалізації, правових настанов та ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку людей у юридично значущих ситуаціях;
- 3) обумовлюється економічним та політичним ладом суспільства;
- 4) носіями правосвідомості є різні суб'єкти права;
- 5) об'єктом пізнання правосвідомості зазвичай є чинне право в усій багатоманітності його виявів;
- 6) правосвідомість є одним із найважливіших чинників розвитку праворозуміння;
- 7) правосвідомість можна розглядати як своєрідний механізм саморегуляції поведінки людей.

Традиційним питанням, що розглядається в межах теорії правосвідомості, є її *внутрішня структура*. У структурі правосвідомості традиційно виокремлюють такі елементи:

- 1) правову психологію;
- 2) правову ідеологію;
- 3) поведінкову складову.

Правова психологія – *це сукупність почуттів і емоцій, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права, правових явищ.* Це неусвідомлене або не до кінця продумане ставлення до права, правових явищ, що й є правосвідомістю, яка походить з повсякденної практики у процесі зіткнення з конкретними юридичними ситуаціями, а тому формується здебільшого стихійно, спорадично, безсистемно. Тобто правова психологія не осмислена теоретично, не упорядкована логічно; в ній провідним елементом є емоції, а не понятійні форми відображення правової дійсності.

Правова ідеологія – це система ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне (наукове) осмислення правової дійсності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ.

Поведінкова складова – вольовий бік правосвідомості, що являє собою процес переведення приписів правових норм у реальну правову поведінку.

Структуру правосвідомості відображено у вигляді схеми № 48.

Функції правосвідомості – це напрями її впливу на поведінку індивідуальних і колективних суб'єктів права.

Основні функції правосвідомості:

1) *пізнавальна (когнітивна)* – пізнання правової дійсності, в результаті чого формуються правові теорії, концепції, ідеї, суб'єкти набувають правових знань.

2) *правоутворююча* – правосвідомість є джерелом права, тому що нормативні акти є формою зовнішнього виразу правосвідомості суспільства і суб'єктів правотворчості;

3) *оцінювальна функція* – викликає певне емоційне ставлення особистості до права на основі досвіду та практики. Емоційне ставлення виражається в тому, як особистість оцінює отримані знання в конкретній ситуації чи майбутньому;

4) *регулююча* – вплив права на суспільні відносини через правосвідомість суб'єктів, їх правові знання, оцінки, почуття, мотиви та установки.

Важливим питанням загальної теорії права є класифікація правосвідомості. Залежно від носія розрізняють такі види правосвідомості:

1) *індивідуальна* – уявлення, погляди окремої людини про право, законність та інші правові явища. Вона складається як під впливом тих різноманітних відносин, учасником яких стає індивід, так і під впливом притаманних йому психофізичних особливостей.

2) *колективна (групова)* – відображає специфіку відповідної соціальної групи. Єдність інтересів, соціальне становище, умови праці та побуту, психології членів даного колективу та особливий вплив у ньому окремих осіб зумовлює єдине сприйняття всіма чинних норм права, однакові уявлення про те, якими вони повинні бути;

3) *суспільна* – відображає характер ставлення до права, законності та інших правових явищ, що склалося в суспільстві взагалі.

Залежно від глибини відображення правової дійсності виокремлюють такі різновиди правосвідомості:

1) *буденну (емпіричну)*, що складається стихійно під впливом конкретних умов життя людей, особистого життєвого досвіду та конкретних життєвих ситуацій;

2) *професійну*, що формується на основі здобутої юридичної освіти та

юридичної діяльності осіб, для котрих юриспруденція – їхня професія.

3) наукову (теоретичну), що формується на основі глибоких досліджень соціальної дійсності та відповідних правових узагальнень.

Підходи до класифікації правосвідомості відображено у вигляді схеми № 49.

§ 2. Деформація правосвідомості: поняття та види

Деформація правосвідомості – це негативне соціально-правове явище, що являє собою порушення всіх чи кількох компонентів структури правосвідомості (ідей, установок, переконань тощо), їх відхилення від встановленої норми (В. Коробка).

Видами (проявами, способами) деформації правосвідомості є такі:

1) *правовий інфантилізм* – несформованість, недостатній рівень правових знань при особистій впевненості у власній високій професійній юридичній підготовці;

2) *правовий дилетантизм* – вільне поводження з законами або з оцінкою юридичної ситуації не через корисливі мотиви, а через недбале ставлення до юридичних цінностей;

3) *правовий ідеалізм (романтизм або фетишизм)* – гіпертрофоване уявлення про роль юридичних засобів при вирішенні соціально-економічних, політичних та інших завдань;

4) *правовий догматизм* – деформована правосвідомість особи, суспільства, групи, що характеризується формальним прийняттям (без доказів, на віру) положень закону, ототожнення закону з правом, сліпим виконанням догми права;

5) *правова демагогія* – легковажне або свідоме здійснення такого впливу окремої особи або громадських організацій на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного або викривленого уявлення про правову дійсність;

6) *«переродження» правосвідомості* – один із найнебезпечніших проявів деформації правосвідомості, якому притаманний максимальний ступінь викривлення правових ідеалів, свідченням чого стає свідоме вчинення людиною навмисних, переважно тяжких кримінальних злочинів, мотивами яких найчастіше стають хуліганство, користь тощо.

7. *Правовий нігілізм* – найбільш поширений вид деформації правосвідомості, що являє собою заперечення соціальної цінності права, свідоме ігнорування вимог закону, різко критичне ставлення до вимог дотримання права та поваги до нього.

Для з'ясування змісту поняття «нігілізм» звернемося до філософсь-

кого словника. **Нігілізм** взагалі (від лат. «*nihil*» – ніщо, нічого) – це заперечення загальноприйнятих цінностей: ідеалів, моральних норм, культури, традицій. Нігілізм поширився у XIX ст., переважно в країнах Західної Європи та в Росії. Термін «нігілізм» був залучений до наукового обігу Ф. Якобі, але в сучасному тлумаченні його вперше вжив Ф. Ніцше, розуміючи як переоцінку цінностей. Тісно пов'язані з поняттям «нігілізм» прізвища таких філософів, як О. Шпенглер, М. Хайдеггер.

Проблема правового нігілізму є дуже актуальною для нашого суспільства. Протягом тривалого часу, завдяки пануванню адміністративно-командної системи, переважна більшість громадян СРСР сприймала право не як феномен, що має безумовну самостійну цінність, а як одне з примусових знарядь держави.

Правовий нігілізм має різні прояви та відтінки, що підтверджується наведеною нижче класифікацією його основних різновидів.

Так, залежно від ступеня заперечення юридичних явищ можна виокремити *абсолютний та відносний правовий нігілізм*.

Абсолютний правовий нігілізм передбачає повне неприйняття права як соціальної цінності, стійку невіру в його справедливість, силу та ефективність.

Відносний правовий нігілізм виявляється в сумніві, скептичному ставленні до тієї чи іншої сфери правового регулювання, в негативному сприйнятті окремих юридичних явищ.

Залежно від загальної спрямованості заперечення можна виокремити *конструктивний та деструктивний правовий нігілізм*.

Конструктивний правовий нігілізм має загальне позитивне спрямування, в ньому проглядається прагнення створити більш досконалі форми та механізми регулювання суспільних відносин.

Деструктивний правовий нігілізм може бути охарактеризовано як нігілізм занепаду. Він виникає тоді, коли, говорячи словами Ніцше, «воля до ніщо» стає господинею над «волею до життя». В його основі – заклик до руйнування без будь-якої позитивної програми створення.

Залежно від форми об'єктивації може бути *теоретичний та практичний правовий нігілізм*, тобто нігілізм «як стан розумів, почуттів» та «як образ дій, лінія поведінки».

Теоретичний правовий нігілізм полягає в запереченні цінності права у принципі, виходячи з міркувань про необхідність звільнення особистості від будь-яких обмежень, про неприпустимість правового примусу або з аналізу дійсних недоліків існуючої правової системи.

Практичний правовий нігілізм, у свою чергу, може бути *активним та пасивним*. *Активний правовий нігілізм* виявляється у відвертому іг-

норуванні юридичних приписів, вчиненні правопорушень, грубому свавіллі чиновників. Як особливий різновид активного нігілізму можна виокремити *гедонічний нігілізм* – його носій одержує задоволення від свого заперечення, він використовує будь-яку можливість для порушення вимог закону, навіть коли є можливість досягти своєї мети правомірними засобами.

Пасивний правовий нігілізм «замикається у мовчанні, згортанні всіх проявів життєдіяльності». Громадяни припиняють брати участь у виборах, референдумах, не звертаються за допомогою до державних органів. Особливим різновидом пасивного правового нігілізму є *«аскетичний» нігілізм*, тобто демонстративне невикористання наданих об'єктивним правом можливостей навіть тоді, коли вони є доступними.

За характером залежності від оточення правовий нігілізм може бути *конформістський та принциповий*.

У *першому* індивід глибоко не усвідомлює сутність явищ, цінність яких ним заперечується, негативне ставлення до права формується у нього під впливом домінуючих в тій чи іншій соціальній спільноті уявлень та стереотипів.

Принциповим називається правовий нігілізм опозиції, що виникає не завдяки, а всупереч тим поглядам, що існують в найближчому оточенні.

Залежно від того, на чому ґрунтується заперечення – на розумі чи на емоціях – слід розрізняти *раціональний та емоційний правовий нігілізм*.

Раціональний правовий нігілізм можна визначити як систему негативних правових переконань та оцінок, що формуються у суб'єкта внаслідок дії аналітико-синтетичного апарату мислення.

Емоційний правовий нігілізм ґрунтується на афективно-почуттєвих оцінках юридичної дійсності.

Залежно від ступеня усвідомленості, відкритості розрізняють *очевидний та прихований правовий нігілізм*.

Очевидний правовий нігілізм характеризується відкритим, свідомим неприйняттям окремих елементів правової системи або права в цілому. Незалежно від того, має це неприйняття теоретичний чи практичний, активний чи пасивний характер, ні у кого не виникає сумніву щодо дійсного ставлення суб'єкта до права.

Прихований правовий нігілізм не такий очевидний. Він може старанно приховуватись від сторонніх під виглядом поваги до закону і часом навіть не усвідомлюватись самим індивідом (наприклад, коли посадова особа впевнена, що в разі виникнення протиріч між законністю і доцільністю буде правомірним на користь справи поступитися вимогами закону).

Запропонована класифікація різновидів правового нігілізму не є вичерпною, але й вона дозволяє дійти висновку, що усунення (або принаймні послаблення) цього негативного соціального явища є надзвичайно складним завданням.

Правовий нігілізм українського суспільства має глибоке історичне коріння. Багатовікова правова незабезпеченість суспільства, нерівність перед законом і судом, правовий цинізм уряду та інших вищих органів влади, викорінення національної самобутності народу – все це «знищувало будь-яку повагу до законності» в Російській державі, до складу якої протягом століть входила більшість території України.

Сьогодні причинами прояву правового нігілізму в Україні можна вважати:

1) *економічні* – процес руйнації старого господарського організму значно випереджає становлення української економіки як саморегулюючої системи виробничих зв'язків і матеріальних можливостей виробництва на основі економічної свободи, економічного плюралізму. Громадяни позбавляються звичних умов трудової діяльності, й у силу неможливості та нездатності швидко адаптуватися до нової економічної обстановки виникають незадоволеність, апатія, агресивність, невпевненість у завтрашнім дні, невіра в закони;

2) *соціальні* – напруженість як результат ослаблення соціальної відповідальності держави і неврівноваженості її соціальної політики. Нерегулярною оплатою праці, підвищенням вартості комунальних послуг, низьким рівнем соціального забезпечення населення (при наявності інфляції) держава вільно або мимоволі провокує (незалежно від соціально-психологічної нестійкості особи) нігілістичне ставлення до права і закону;

3) *політичні* – в умовах конституційного утвердження ідеологічного і політичного плюралізму виявилася невідповідність демократичних суспільних сил до швидких історичних перетворень. Відсутність прагматичної демократичної ідеології і політики для перехідного періоду обумовила труднощі формування політичної системи українського суспільства;

4) *ідеологічні* – падіння колишніх ідеалів, низький рівень правосвідомості як наслідок руйнації системи правового виховання, що існувала раніше, і зародження нової;

5) *юридичні*:

– у сфері правотворення – відсутність у Парламенту та інших суб'єктів правотворчості системних та логічно послідовних дій, спрямованих на прийняття таких законів і підзаконних нормативно-правових актів, що є об'єктивно необхідними та несуперечливими один

одному на сучасному етапі розвитку суспільства, підриває віру людей у цінність об'єктивного права, у його здатність бути підґрунтям для зміцнення законності і правопорядку;

– у сфері правоохоронної діяльності – несвоєчасне та неповне розкриття злочинів, корумпованість посадових осіб створюють умови для можливості обминути закон, породжують нестійкість правомірної поведінки.

Отже, *неупорядкованість законодавства, його нестабільність і суперечливість, низька правова культура, неналагодженість механізму приведення в дію прийнятих законів і ряд інших чинників породжують правовий нігілізм.*

§ 3. Правова культура: поняття, види та структура

Культура – це загальний спосіб існування людини, її діяльності та об'єктивований результат цієї діяльності. Продуктами культури є уявлення про добро і зло, звичаї, знаряддя праці, засоби комунікації та ін. Право – частина соціальної культури, що визначає один з її видів – правову культуру.

Правова культура тісно пов'язана із загальною культурою народу, ґрунтується на її засадах, слугує відображенням рівня її розвитку.

В юридичній науці склалося кілька методологічних підходів до вивчення правової культури, найважливішими серед яких є структурно-функціональний і аксіологічний.

Структурно-функціональний підхід базується на розумінні правової культури як сукупності (системи) елементів правової дійсності в єдності з їх реальним функціонуванням. Якщо статичний (структурний) аспект правової культури – це її склад, внутрішня форма, то динамічний (функціональний) – виникнення, розвиток і взаємодія елементів правової культури між собою та іншими соціальними явищами.

Динамічний (функціональний) аспект правової культури може розглядатись як сукупність процесів правоутворення, правового мислення, правового регулювання, реалізації норм права, правозастосування та правомірної поведінки.

Якщо структурно-функціональний підхід до правової культури відображає її склад (елементи), то аксіологічний – якісну характеристику. Тут правова культура розуміється як система правових цінностей, що утворюються в процесі розвитку суспільства і відображають прогресивні досягнення минулого і сьогодення. Тому якісна відмінність правової культури полягає в її відповідності правовому прогресу.

Вдалою спробою поєднання зазначених двох підходів є визначення

поняття правової культури, запропоноване А. Семітком. На думку вченого, **«правова культура – це обумовлений соціальним, духовним, політичним і економічним ладом якісний стан правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості й у цілому в рівні правового розвитку суб'єкта (людини, різних груп, усього населення), а також у ступені гарантованості державою і громадянським суспільством свобод і прав людини».**

Питання **про структуру правової культури** у вітчизняній юридичній літературі є дискусійним. Зокрема, В. Сальников вважає, що структурними елементами правової культури є компоненти юридичної дійсності в їхній ролі бути еталонами поведіння: право, правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правомірна поведінка суб'єктів.

Основними компонентами правової культури суспільства А. Рагінов і В. Камінська вважають: право; правовідносини; державні органи та державні організації, що забезпечують виконання права; правосвідомість і правову поведінку, тобто систему практичної діяльності людей з виконання і застосування права.

Н. Кейзеров переконаний, що до згаданих елементів правової культури слід додати критерії політичної оцінки права і правової поведінки.

Виокремлення структурних елементів правової культури є досить умовним, тому що правової діяльності, здійснюваної окремо від правової свідомості, немає, правосвідомість може з'явитися лише в правовій діяльності та її результатах – правових актах.

З огляду на викладене можна запропонувати таку структуру правової культури: 1) правосвідомість; 2) право; 3) правові відносини; 4) законність і правопорядок; 5) правомірна діяльність суб'єктів; 6) державні правові інститути; 7) юридична наука; 8) юридичні акти.

Функції правової культури – це напрями її впливу на сукупність усіх правових явищ (правову систему), насамперед на власну поведінку індивіда та поведінку інших суб'єктів права.

Основними функціями правової культури є такі:

1) *пізнавальна* – засвоєння правової спадщини минулого і сьогодення – вітчизняної та іноземної;

2) *регулятивна* – забезпечення ефективного функціонування всіх елементів правової системи і створення непохитного правопорядку;

3) *нормативно-аксіологічна* – оцінка поведінки особи, рівня розвитку законодавства, стану законності та правопорядку відповідно до норм права держави і міжнародних стандартів;

4) *комунікативна* – встановлення зв'язку між громадянами в правовій сфері (через спілкування у сфері права).

Залежно від носія правової культури розрізняють три її види:

- 1) *правову культуру суспільства;*
- 2) *правову культуру особи;*
- 3) *правову культуру професійної групи.*

Правова культура суспільства – це різновид загальної культури, який становить систему цінностей, що досягнуті людством у галузі права, і стосується правової реальності даного суспільства.

Правова культура особи – це обумовлені правовою культурою суспільства ступінь і характер прогресивно-правового розвитку особи, що забезпечують її правомірну діяльність.

Правова культура особи охоплює собою:

- 1) знання законодавства (інтелектуальний зріз). Поінформованість була і залишається важливим каналом формування юридично зрілої особи;
- 2) переконаність у необхідності і соціальній корисності законів і підзаконних актів (емоційно-психологічний зріз);
- 3) уміння користуватися правовим інструментарієм – законами та іншими правовими актами – у практичній діяльності (поведінковий зріз).

Правова культура професійної групи (або професійна правова культура) притаманна тій спільності людей, які професійно займаються юридичною діяльністю, що потребує фахової освіти і практичної підготовки. Як правило, це культура робочої групи, члени якої є службовими особами і носіями службової правової культури.

Отже, **правова культура** – це складова частина загальної культури, система правових цінностей, що створюються та накопичуються людьми (суспільством) у процесі їх соціально-правової діяльності; сукупність факторів, що характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства, стан законності і правопорядку.

§ 4. **Поняття та система (суб'єкт, об'єкт, форми, засоби та методи) правового виховання**

Серед учених, які досліджують правове виховання, відсутня єдність у підході до розуміння однойменної категорії. Це пояснюється не тільки суб'єктивним фактором, а й тим, що поняття правового виховання розглядається в педагогічному, психолого-педагогічному та інших аспектах, бо є явищем міждисциплінарним. Як зазначає М. Штангрет, філософсько-правове обґрунтування виховання людини на сучасному етапі розвитку суспільства має здійснюватися через всебічне теоретичне осмислен-

ня й інтегрування результатів досліджень суміжних наук (соціології, психології, педагогіки тощо). Правове виховання є різновидом педагогічної діяльності, що спрямована на формування правової свідомості.

Більш широкою за обсягом щодо правового виховання є категорія **правової соціалізації**, під якою розуміють сукупність отриманих якостей, необхідних усім громадянам для діяльності в правовій сфері.

Огляд навчальної та наукової літератури свідчить про єдність у підході науковців до розуміння поняття «правове виховання», свідченням чого є такі його інтерпретації:

1) **правове виховання** – це цілеспрямований постійний вплив на людину з метою формування у неї правової культури і активної правомірної поведінки (О. Скакун);

2) **правове виховання** – це цілеспрямована, послідовна, систематична діяльність держави та її органів, а також громадських об'єднань й організацій із формування певної системи правових знань, умінь і навичок, правового мислення, правових почуттів – почуття права, законності, почуття поваги до права і закону, почуття поваги до тих соціальних цінностей, які регулюються і охороняються законом (В. Котюк);

3) **правове виховання** – це, насамперед, цілеспрямована систематична діяльність держави, її органів та їхніх службовців, суспільних об'єднань і трудових колективів із формування та підвищення правової свідомості та правової культури (В. Нерсисянц).

Поняття «правове виховання» характеризують такі ознаки:

1) послідовність – передбачає певну черговість дій, подій, етапів правовиховної роботи, відповідність завданням правового виховання, логічну обґрунтованість правового виховання;

2) системність – передбачає наявність цілісної сукупності взаємопов'язаних між собою елементів правового виховання, що забезпечує формування у кожного суб'єкта світогляду, переконань, ідеалів, інтересів, морально-вольових рис, навичок і звичок правильно орієнтованої поведінки, цілісної особистості;

3) цілеспрямованість – передбачає визначення мети. Маючи мету, можна побачити недоліки у правовому вихованні, скоригувати правовиховний процес;

4) реалізація через діяльність суб'єктів права. Правове виховання – це діяльність, а оскільки її здійснюють не ізольовані індивіди, а суспільство в цілому, воно є сферою суспільної діяльності;

5) спрямоване на формування і підвищення правової свідомості та правової культури;

6) здійснюється за допомогою правовиховних форм і методів;

7) базується на принципах і нормах об'єктивного права.

З урахуванням окреслених дефініцій та ознак поняття **«правове виховання»** можна визначити як здійснювану на основі принципів і норм об'єктивного права за допомогою спеціальних форм, засобів та методів, послідовну, систематичну та цілеспрямовану діяльність суб'єктів права, що має на меті підвищення рівня правової свідомості та правової культури окремих індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому і зорієнтована на їхню соціально-активну правомірну поведінку.

Функції правового виховання – це обумовлені його сутністю та соціальним призначенням основні напрями впливу правового виховання на свідомість і поведінку людей.

Функціями правового виховання є:

- *пізнавальна* (ознайомлення громадян зі змінами у законодавстві);
- *комунікативна* (забезпечення спілкування громадян у правовій сфері, наступність правового досвіду та удосконалення суспільства, формування і підвищення правової культури індивідів);
- *прогностична* (спрямованість правовиховної діяльності на майбутнє);
- *інформаційна* (доведення до відома фізичних осіб положень нормативно-правових актів та інших джерел об'єктивного права);
- *орієнтаційна* (є для суб'єктів права своєрідним дороговказом щодо їх правомірної поведінки, готовності діяти відповідно до чинних норм права);
- *профілактична* (попередження та запобігання вчиненню правопорушень, перевиховання осіб, які вчинили правопорушення, в дусі поваги до права).

Система правового виховання – це сукупність усіх упорядкованих певним чином структурних елементів правовиховного процесу.

«Механізм правового виховання» та «система правового виховання» – поняття хоча й співвідносні, але не тотожні.

В юридичній науці склалися такі підходи з приводу даного питання:

1) *«механізм правового виховання» і «система правового виховання»* – це різні, проте взаємозалежні поняття. Будь-який механізм є високоорганізованою системою. Водночас механізм може розглядатися як процес, система в дії. Отже, механізм правового виховання дозволяє розкрити процес переведення (динаміку) приписів права в реальну правомірну поведінку людини (цей підхід обґрунтовують у своїх працях П. Баранов, О. Скакун та ін.);

2) *це тотожні поняття, тобто взаємозамінні* (В. Зенін, М. Козюбра, В. Оксамитний та ін.);

3) поняття «механізм правового виховання» не доречно використовувати на сучасному етапі розвитку теорії права, бо в теперішніх умовах спостерігається тенденція відходу від механічного трактування державно-правових явищ і акцентується увага на системному підході. Тому доцільніше розглянути не механізм, а систему правового виховання, елементами якої є *суб'єкти, об'єкти, форми, засоби та методи правового виховання*.

Слід зазначити, що до початку 1980-х рр. в юридичній науці поняття суб'єкта та об'єкта правового виховання практично не розмежувались.

Суб'єкти правового виховання – це фізичні та юридичні особи, а також соціальні спільноти, котрі спрямовують свою діяльність на розробку та реалізацію заходів, пов'язаних із правовим вихованням.

Основними ознаками суб'єктів правового виховання, що відрізняють їх від інших суб'єктів, є: цілеспрямоване здійснення діяльності щодо правового виховання; координаційний і субординаційний зв'язок суб'єктів правового виховання між собою та іншими суб'єктами права; узгодження своєї поведінки з відповідними командами «керівного механізму» системи; вибір поведінки залежно від статусу об'єкта правового виховання.

Зауважимо, що існує множинність суб'єктів правового виховання, а саме: суспільство, держава, нація, політична партія, громадська організація, трудовий чи військовий колектив, церква, школа, група однодумців, сім'я, індивід, які здійснюють правовиховний вплив на інших осіб.

Суб'єкт правового виховання може здійснювати правовиховну функцію як основну (юридичні навчальні заклади чи факультети), так і додаткову.

Об'єкти правового виховання – явища ідеального характеру, на які здійснюється цілеспрямований правовиховний вплив, а саме: свідомість людини, її інтелект, здатність сприймати, оцінювати та здійснювати певні вчинки.

Правове виховання здійснюється у певних формах, до яких можна віднести: правову освіту, правову пропаганду, правову агітацію, правомірну соціально-активну поведінку, юридичну практику, правове самовиховання.

1. **Правова освіта** – це цілеспрямований процес правового навчання в системі освіти юридичного і неюридичного профілю, що полягає у набутті індивідами знань, умінь і навичок правового характеру.

Слід розрізняти такі поняття, як «правова освіта» та «юридична освіта». Юридична освіта – складне і багатогранне явище, а тому погляди фахівців щодо розуміння змісту однойменного поняття суттєво різняться. Юри-

дичну освіту визначають то як складову більш загальної правової освіти, то як галузь вищої освіти, то як фундамент юридичної професії, то як запоруку професійної компетентності правника, то як середовище формування нового покоління правників, то як один із інститутів реалізації соціальної функції права, то як критерій соціальної стратифікації, то як спеціальний вид підприємницької діяльності, то як шлях розбудови політичної кар'єри, то як спосіб реалізації особистих амбіцій.

На нашу думку, **юридична освіта** – це цілеспрямований, послідовний та результативний процес здобуття системи професійних знань, умінь і навичок у вищих навчальних закладах, училищах, технікумах, коледжах, спеціалізацією яких є юриспруденція, формально засвідчений відповідним документом.

Різновидом правової освіти є **правова просвіта**, що являє собою процес роз'яснення права в формі усних чи письмових консультацій, інформації, бесід, зустрічей населення з працівниками міліції та іншими правоохоронними органами, конкурсів і олімпіад із правознавства тощо.

Слід розрізняти і поняття «правова освіта» та «правова просвіта». Освіта, як відомо, є процесом розвитку та саморозвитку особи, пов'язаним із оволодінням соціально значущим досвідом людства, втіленим у знаннях, вміннях, творчій діяльності й емоційному цілісному ставленні до світу, необхідною умовою діяльності особи та суспільства щодо збереження і розвитку матеріальної та духовної культури. *Головний шлях набуття освіти – навчання та самоосвіта.* Процес освіти зазвичай передбачає навчання у закладі освіти, здобуття певної спеціальності і одержання відповідного документа – диплома як свідчення про ґрунтовні й глибокі знання.

Різновидом правової просвіти є *юридична клініка*. До наукового обігу однойменний термін був залучений німецьким професором Фроммгольдом, який у 1901 р. у журналі «Deutsche Juristen-Zeitung» оприлюднив свою статтю «Juristische Kliniken». Проводячи паралелі, у цій статті він вказував на те величезне значення, яке мають для лікарняної практики клініки, що існують при медичних факультетах, і пропонував створити аналогічні при юридичних вищих навчальних закладах, студенти яких під керівництвом професорів аналізували б не вигадані казуси, а безпосередньо надавали юридичну допомогу тим, хто її потребує.

Зазначимо, що назва «юридична клініка» є специфічною, оскільки її тлумачення є різним залежно від мови, в якій вона вживається. Так, у словнику С. Ожегова терміном «клініка» позначається «лікувальна установа, при якій ведеться наукова і навчальна робота», таким чином, акцентується на лікувальному профілі установи. Тому бажано разом з

назвою «юридична клініка» вживати більш зрозумілі для населення словосполучення, наприклад такі як «безкоштовна юридична консультація» або «громадська приймальня з наданням безкоштовної юридичної допомоги» тощо.

«Юридична клініка є структурним підрозділом вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації, що здійснює підготовку фахівців за напрямом «Право», і створюється як база для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів старших курсів», – зазначається у Типовому положенні про юридичну клініку вищого навчального закладу України від 3 серпня 2006 р.

Отже, юридична клініка є особливим різновидом правової просвіти (для населення) та юридичної (для студентів юридичних вузів) освіти. Для останніх юридична клініка – це діяльність з отримання практичних навичок студентами старших курсів через надання юридичних консультацій населенню.

2. Правова пропаганда – цілеспрямована діяльність із формування у членів суспільства високого рівня правосвідомості та правової культури, роз'яснення правової політики й поширення правових знань, ідей, іншої правової інформації за допомогою засобів масової інформації та інших форм доведення правової інформації до широкого загалу. Існує усна і друкована правова пропаганда.

3. Правова агітація – форма правового виховання, що полягає у правовому впливі на правосвідомість і настрої членів суспільства через колективні та індивідуальні співбесіди, виступи на мітингах, зборах, за допомогою преси, телебачення.

4. Правомірна соціально-активна поведінка – це така форма правового виховання, що здійснюється практично в процесі реалізації норм права у таких формах: використання, дотримання, виконання та застосування.

5. Юридична практика – це сукупність напрацьованого досвіду внаслідок правоохоронної діяльності та діяльності з реалізації права різними суб'єктами права. Консультації населення у порядку юридичної допомоги – особливий вид юридичної практики державних органів та інших організацій (наприклад, правовиховна діяльність суду, прокуратури, Національної поліції, юстиції, адвокатури, участь у судових процесах як позивача, відповідача, потерпілого, народного засідателя, присяжного; укладання різного роду цивільно-правових угод, користування послугами адвоката, правоохоронна діяльність).

6. Правове самовиховання – цілеспрямована, повсякденна, систематична діяльність людини з оволодіння правовими знаннями, форму-

вання позитивних правових мотивів і настанов, навичок правомірної поведінки, що полягає в самостійних зусиллях, спрямованих на вироблення звички до активної правомірної поведінки.

Засобами правового виховання респонденти вважають теле- та радіопередачі, лекції на правову тематику, індивідуальну роботу, друковані видання, спеціальні акції (прес-конференції, брифінги, зустрічі, лекції, бесіди, семінари, вечори питань і відповідей, консультації тощо).

Одним з основних елементів у системі правового виховання є методи, за допомогою яких воно здійснюється.

Метод правового виховання – це сукупність прийомів і способів його впливу на свідомість і поведінку суб'єктів.

Розрізняють такі **методи правового виховання**: переконання, наочності, законності, позитивного прикладу, заохочення, розв'язання юридичних казусів, критики і самокритики, наслідування, потенційної погрози застосування санкцій, метод попередження та інші способи і прийоми впливу на свідомість і поведінку суб'єктів.

Щодо завдань правового виховання, то в сучасній науці склалися два підходи. Одні вчені (О. Мураметс, М. Галімов та ін.) основне завдання правового виховання вбачають у підвищенні рівня правосвідомості населення, розвитку його правової культури, що максимально сприяє правомірній поведінці. Інші (наприклад, І. Рябко) розуміють правове виховання більш широко – як цілеспрямований процес формування та розвитку правосвідомості під впливом всієї сукупності фактів життя.

На завершення розгляду цього питання зауважимо, що відродження в Україні системи правового виховання є надійною гарантією права людини знати і здійснювати свої суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки.

Контрольні запитання:

1. Зміст поняття «правова свідомість».
2. Структурні елементи правосвідомості.
3. Критерії, за якими здійснюється класифікація правосвідомості.
4. Види деформації правосвідомості.
5. Функції правової культури.
6. Ознаки поняття «правове виховання».
7. Форми правового виховання.
8. Зміст поняття «методи правового виховання».

Розділ 22. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

- § 1. Загальнотеоретична характеристика правового регулювання.
- § 2. Способи, методи та типи правового регулювання. Правовий режим.
- § 3. Механізм правового регулювання: поняття, структура, стадії та його ефективність.
- § 4. Техніка правового регулювання (юридична техніка).

§ 1. Загальнотеоретична характеристика правового регулювання

Усі раніше розглянуті нами явища правової дійсності (правосвідомість, норми права, правовідносини, акти правозастосування та ін.) досліджувалися переважно відокремлено одне від одного, без урахування їх реального функціонування. В межах цієї теми наше завдання полягає у висвітленні на підставі вже набутих знань про зазначені юридичні феномени системної побудови правової дійсності, механізму взаємодії різних юридичних явищ, що її утворюють, сукупним результатом динамічного поєднання яких і є правове регулювання суспільних відносин.

Як відомо, необхідними умовами існування та гармонійного розвитку кожного суспільства є узгодження інтересів різних його членів, встановлення і підтримування у стосунках між ними певного порядку. Частково це забезпечується за рахунок прямого впливу на поведінку людей різноманітних стихійно-природних, біологічних і соціальних чинників (наприклад, кліматичних умов, природного добору, демографічних процесів та ін.). Однак основне навантаження в реалізації зазначених функцій лягає на спеціально пристосовану до особливостей суспільного буття розгалужену систему соціальної регуляції, важливе місце в якій посідає правове регулювання.

Зміст будь-якого різновиду соціального регулювання (морального, заснованого на звичаях, релігійного, естетичного) так чи інакше полягає у визначенні на нормативному та індивідуальному рівнях відповідно до цілей регулювання меж дозволеної і забороненої поведінки соціальних суб'єктів, встановленні ідеальних моделей їхніх стосунків у певних життєвих ситуаціях, а також у стимулюванні фактичного дотримання ними цих

установлень. Все це повною мірою властиве і правовому регулюванню.

Слід зазначити, що в сучасній юридичній літературі спостерігається єдність науковців у підході до розуміння поняття правового регулювання, свідченням чого є такі його дефініції:

– як здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони і розвитку визначає **правове регулювання** П. Рабінович;

– В. Ткаченко та Є. Ручкін виказали думку, що в загальному плані **правове регулювання** може бути охарактеризоване як процес дії за допомогою правових норм та інших юридичних засобів на поведінку людей з метою упорядкування, охорони та розвитку суспільних відносин;

– як впорядкування суспільних відносин за допомогою норм права та інших правових засобів (актів застосування, договорів тощо) розуміє **правове регулювання** А. Черданцев;

– М. Абдулаєв і С. Комаров під **правовим регулюванням суспільних відносин** розуміють лише одну з форм впливу права на суспільні відносини – вплив за допомогою специфічно-правових засобів: норм права, правовідносин, актів реалізації норм права.

Правовому регулюванню, на відміну від інших видів соціального регулювання, притаманна низка специфічних рис. Однією з них є тісний зв'язок правового регулювання з державою. Саме держава в особі її уповноважених органів відповідно до закономірностей розвитку і потреб суспільного життя встановлює загальні принципи, цілі, завдання, межі та розробляє основні засоби правового регулювання. Це робиться передусім через формування системи законодавчих та інших нормативно-правових актів з відповідних питань.

Друга зі згаданих рис знаходить свій вияв у системній природі правового регулювання. Правове регулювання здійснюється за допомогою різноманітних, але водночас таких, що діють узгоджено і передбачають один одного, юридичних засобів: норм права, правових відносин, актів тлумачення і застосування правових норм та ін. Наприклад, реалізація юридичних приписів, що встановлюють покарання за злочин, відбувається не інакше як через охоронні правовідносини, що виникають на підставі зазначених приписів за наявності фактів правопорушень між особами, що їх вчинили, та правоохоронними органами держави. У свою чергу, ці правовідносини обумовлюють прийняття різних правозастосовних актів (вироків суду, постанов із справ про адміністративні правопорушення та ін.), які покладають на правопорушників юридичний обов'язок понести передбачену законом міру юридичної відповідальності.

Правове регулювання вирізняється з-поміж інших форм соціальної регуляції своєю цілеспрямованістю та результативністю, що виявляються в орієнтації правового регулювання на досягнення чітко визначеного в нормах права соціального результату, а також у широкому діапазоні існуючих для цього способів дії (починаючи зі стимулювання бажаної поведінки правових суб'єктів через надання певних рекомендацій, встановлення пілг, заохочень і закінчуючи можливістю застосування до них засобів державного примусу), що дозволяють ефективно вирішувати поставлені завдання.

Загальнотеоретична характеристика поняття, що складає предмет розгляду, вимагає з'ясування його співвідношення з такими спорідненими категоріями, як «вплив права» (або «правовий вплив»), «дія права» (або «функціонування права»).

У зв'язку з цим М. Абдулаєв і С. Комаров слушно зазначають, що смислове навантаження категорій «правовий вплив» і «правове регулювання» є близьким, що частково збігається, але не тотожним. Поняття «правовий вплив» за обсягом більш широке, ніж «правове регулювання», а тому не доцільно зводити правові засоби і форми впливу права на суспільні відносини тільки до правового регулювання.

М. Байтін підкреслює, що необхідно чітко розмежовувати поняття «вплив права» і «правове регулювання», які органічно взаємопов'язані, проте не збігаються повністю між собою. Перше, на думку вченого, є ширшим за обсягом та охоплює собою і правове регулювання, як вплив права на відносини між людьми спеціально нормативними, специфічно юридичними засобами, і загальносоціальний, духовний, культурний, виховний вплив права. Отже, резюмує автор, *правове регулювання являє собою основну найважливішу частину правового впливу на суспільні відносини.*

Відмінність між правовим регулюванням і правовим впливом О. Малько вбачає у тому, що *предмет правового регулювання є вузьким за предмет правового впливу; правове регулювання як спеціально-юридичний вплив, на відміну від правового впливу, пов'язане із встановленням конкретних прав і обов'язків суб'єктів, з прямим приписом про належне і можливе.*

Правовий вплив і правове регулювання *різняються також предметом своєї спрямованості та механізмом.* Предмет правового впливу є значно ширшим, аніж предмет правового регулювання. Це, зокрема, коло економічних, політичних, соціальних та інших відносин, що безпосередньо правом не врегульовані, але на які воно впливає. Що ж до механізму, то правове регулювання здійснюється за допомогою виключно

юридичних засобів, тоді як правовий вплив – за допомогою і неюридичних (соціальних, ідеологічних, психологічних та ін.) засобів.

Нетотожність правового регулювання і правового впливу знаходить свій вияв і в тому, що на відміну від системного характеру правового регулювання, яке реалізується, про що вже було зазначено вище, через взаємодію різноманітних юридичних засобів, джерелами правового впливу можуть виступати і окремо взяті юридичні явища, наприклад норми права, індивідуальні правові акти і т. ін.

Р. Ромашов пропонує виокремлювати *«активний»* і *«пасивний»* вплив права на суспільні відносини. Метою активної форми впливу права є: вдосконалення та оптимізація сформованих правових відносин; припинення правопорушень; реалізація заходів юридичної відповідальності щодо правопорушників. Мета пасивного впливу права – це збереження сформованого на даному етапі соціального розвитку правопорядку, запобігання правопорушенням. Якщо пасивна форма передбачає опосередкований вплив права, то правове регулювання – це процес, який передбачає безпосередній (активний) правовий вплив на юридично значущі відносини. Незважаючи на вживання нових термінів *«пасивний»* й *«активний»*, по суті, вчений має на увазі інформаційний, ціннісно-орієнтаційний, тобто психологічний, вплив права в першому випадку і спеціально-юридичний – у другому.

Обидва ці різновиди впливу права на особу і на суспільство відображаються поняттям **дії (функціонування) права**.

Правове регулювання поширюється (має поширюватися) не на всі стосунки людей, а лише на ті суспільні відносини, що складають предмет правового регулювання. Під **предметом правового регулювання** розуміють *сукупність суспільних відносин, які можуть бути упорядковані юридичними засобами і об'єктивно потребують такого упорядкування*. Визначення фактичного складу предмета правового регулювання пов'язане з необхідністю врахування низки обставин.

По-перше, правове регулювання є прийнятним тільки для вольових суспільних відносин, учасники яких спроможні свідомо обирати і реалізовувати певні варіанти власної поведінки.

По-друге, специфіка цього виду соціальної регуляції не дозволяє застосовувати його до тих сторін суспільного буття, що не піддаються зовнішньому контролю. Право не здатне (і не повинно) спеціально визначати думки людини, її внутрішню позицію з будь-яких питань.

По-третє, оскільки правове регулювання базується здебільшого на нормативній основі, воно є найбільш ефективним для досить сталих, повторюваних, типових суспільних відносин, ознаки яких в узагальне-

ному вигляді можуть бути зафіксовані у правових приписах.

По-четверте, правове регулювання має застосовуватися лише до тих соціальних відносин, що мають певну суспільну значущість і (або) не можуть без цього нормально розвиватися і функціонувати. У зв'язку з цим недоцільно поширювати юридичну регламентацію на відносини, належна упорядкованість і розвиток яких забезпечується за рахунок інших соціальних регуляторів (звичаїв, моральних, корпоративних, релігійних норм).

По-п'яте, правове регулювання не придатне для визначення характеру особистих стосунків людей, таких як кохання, дружба та деякі інші.

Розглянуті чинники мають об'єктивну природу. Однак існують і деякі суб'єктивні (або суб'єктивно-об'єктивні) фактори, що впливають на обсяг відносин, які регулює право. Найбільш значущими серед них є стан загальної і правової культури населення, рівень розвитку правової науки і юридичної техніки, ефективність юридичної практики тощо.

Правове регулювання є досить складним, багатограним явищем, про що свідчить і його структура. Тож вченими запропонована низка підходів до його класифікації.

Так, П. Рабінович правове регулювання розрізняє за такими критеріями:

– *за способом поєднання загальних юридичних дозволів та загальних юридичних заборон:*

1) загальнодозволенний («дозволено все, що прямо не заборонено законом»);

2) спеціальнодозволенний («дозволено лише те, про що прямо зазначено в законі»);

– *за територіальним статусом правотворчого суб'єкта регулювання:*

1) централізоване (якщо таким суб'єктом є вищий або центральний орган держави);

2) нецентралізоване (коли таким суб'єктом є регіональний, місцевий чи інший територіальний орган);

– *за обсягом суспільних відносин, на які поширюється правове регулювання:*

1) загальне (нормативне), якщо такий обсяг є кількісно невизначеним;

2) індивідуальне, якщо регулювання розраховане лише на одну конкретну життєву ситуацію. Індивідуальне правове регулювання здійснюється, наприклад, при застосуванні відносно-визначених юридичних

норм, коли існує можливість обрати на власний розсуд, проте в межах норм, конкретний варіант поведінки.

Залежно від особливостей формування, задіяних у цьому процесі юридичних засобів, масштабу, здійснюваного впливу на суспільне життя розрізняють нормативне й індивідуальне, централізоване та децентралізоване правове регулювання В. Ткаченко та Є. Ручкін.

Нормативне регулювання реалізується за допомогою норм права, об'єктивованих у законах та інших нормативно-правових актах, санкціонованих державою звичаях, нормативних правових договорах, правових прецедентах. Нормативному регулюванню властиві такі риси:

- поширення не на одну конкретну життєву ситуацію, а на заздалегідь непередбачувану кількість випадків певного виду;
- адресування персонально не визначеному колу суб'єктів;
- встановлення нових загальних прав і обов'язків.

Індивідуальному регулюванню властиві такі риси: реагування на конкретні соціальні факти, що виникають у сфері правового регулювання, спрямованість на юридичне опосередкування відносин між чітко визначеними (персоніфікованими) особами. Крім цього, індивідуальні правові рішення завжди формулюються *ad hoc* (тобто лише для даного випадку) і не є обов'язковими для інших аналогічних ситуацій.

Як правило, індивідуальне правове регулювання засновується на нормативному та полягає в уточненні, пристосуванні правових норм до особливих умов їхньої дії. Разом із тим інколи індивідуальне регулювання може набувати і самостійного значення. Наприклад, у разі виявлення прогалин у законодавстві та необхідності застосування такого способу їх подолання, як аналогія права, індивідуальні правові акти постають у ролі первинних засобів правового регулювання. Найпоширенішими актами індивідуального правового регулювання є рішення та вироки судів за результатами розгляду окремих юридичних справ, різноманітні приписи правозастосовного характеру адміністративних органів (наприклад, рішення виконкому місцевої ради про виділення громадянину земельної ділянки під будівництво житлового будинку, наказ ректора про виключення студента з університету за порушення навчальної дисципліни) і т. ін.

Поділ правового регулювання на централізоване і децентралізоване не збігається з його розмежуванням на нормативне та індивідуальне.

Централізоване правове регулювання здійснюється державними та іншими уповноваженими державою органами і є зовнішнім щодо суб'єктів, на котрих воно поширюється, оскільки не передбачає механізмів узгодження з цими особами змісту адресованих їм правових норм та ін-

дивідуальних приписів. Типовим прикладом централізованого регулювання є встановлення державою прийняттям відповідних нормативно-правових актів системи податків та інших обов'язкових платежів до бюджету.

Децентралізоване правове регулювання поділяється на *координаційне і автономне*.

Координаційне регулювання, на відміну від централізованого, має двосторонній або багатосторонній характер і полягає в самостійному пошуку безпосередніми учасниками відносин, які піддаються правовому регулюванню, узгоджених між цими суб'єктами правових форм їхньої взаємодії, що мають значення (є обов'язковими) тільки для сторін цих відносин. Прикладом координаційного правового регулювання може бути укладення колективного трудового договору між власником (адміністрацією) підприємства і трудовим колективом, у якому встановлюються та конкретизуються взаємні права й обов'язки зазначених суб'єктів трудових правовідносин.

Автономне правове регулювання своїми основними рисами не відрізняється від координаційного, але стосується винятково особистої поведінки його суб'єктів. Автономне регулювання виконує субсидіарні функції щодо вищерозглянутих видів правового регулювання або ж здійснюється на самостійній основі. В обох випадках воно пов'язане з реалізацією правового принципу «дозволено все, крім того, що не заборонено», коли особа в межах чинного законодавства, не порушуючи прав і законних інтересів інших суб'єктів і не вступаючи з ними в безпосередні відносини, визначає хоча і не передбачені в законі, але такі, що не суперечать йому, форми своєї поведінки у правовій сфері. Наприклад, власник земельної ділянки може сам обирати будь-які (в тому числі прямо не визначені в законі) способи її використання, за умови, що ці способи не заборонені земельним законодавством і не зачіпають прав та законних інтересів інших землевласників.

Завершуючи розгляд цього питання, зауважимо, що досягнення мети упорядкування, охорони та розвитку суспільних відносин можливе лише за умови оптимального поєднання (комбінування) різних видів правового регулювання, завдяки чому виявляються їх переваги та компенсуються недоліки.

§ 2. Способи, методи та типи правового регулювання. Правовий режим

Право регулює вельми неоднакові за змістом, складом учасників, підставами виникнення, зміни та припинення суспільні відносини. Через те є природним, що кожна з однорідних груп таких відносин (цивільних, кримінальних, трудових та ін.) об'єктивно вимагає особливих підходів до їхнього врегулювання. Крім того, обрання певних засобів регулятивного впливу, хоча і меншою мірою, залежить від цілей, які ставить перед собою держава (суспільство) на різних етапах свого існування. Наприклад, правове регулювання відносин власності в нашій державі нині докорінно відрізняється від правових форм їхнього упорядкування, що застосовувалися в радянський період. Зазначені чинники, а також характер політичної і правової систем суспільства, його історичні, культурні традиції та деякі інші обставини зумовлюють у кожному випадку обрання досить специфічних способів, методів та типів правового регулювання.

Під **способами правового регулювання** розуміють первинні засоби правового впливу на поведінку людей, пов'язані з наділенням їх суб'єктивними юридичними правами або покладанням на них суб'єктивних юридичних обов'язків (В. Ткаченко, Є. Ручкін). До основних способів правового регулювання належать дозвіл, зобов'язання та заборона (див. схему № 50).

Дозвіл полягає в наданні особі суб'єктивного юридичного права, тобто можливості самостійно приймати рішення щодо реалізації передбачених правовими нормами варіантів власної поведінки. Наприклад, ч. 4 ст. 53 Конституції містить дозвіл на безоплатне здобуття громадянами України вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Зобов'язання – це юридично закріплена необхідність певної поведінки суб'єктів в тих чи інших умовах, обставинах. Наприклад, ч. 1 ст. 67 Конституції України покладає на кожного юридичний обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, визначених законом.

Заборона – це юридична необхідність суб'єкта утриматися від певної поведінки. Наприклад, ч. 1 ст. 37 Основного Закону Української держави містить заборону щодо утворення і діяльності політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності

держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення.

Під **методом правового регулювання** розуміють *специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, що здійснюється за допомогою юридичних засобів.*

Метод правового регулювання характеризується:

- колом суб'єктів, яких держава визнає правоздатними і дієздатними;
- змістом та обсягом правового статусу суб'єктів певних відносин;
- порядком встановлення юридичних прав і обов'язків суб'єктів;
- ступенем визначеності змісту юридичних прав і обов'язків;
- співвідношенням основних регулятивних засобів впливу на поведінку, а саме повноважень (дозволів), обов'язків і заборон;
- порядком (процедурою) здійснення юридичних прав та обов'язків;
- способами примусового забезпечення прав і обов'язків.

До основних в загальнотеоретичній науці відносять імперативний та диспозитивний методи правового регулювання.

Якщо в правовому регулюванні надається перевага покладенню обов'язків, обмежується ініціатива суб'єктів права з уточнення положень юридичних приписів, а серед юридичних фактів, що обумовлюють виникнення правових відносин, переважають акти одностороннього волевиявлення (як, наприклад, адміністративні накази, постанови про порушення провадження у справах про правопорушення тощо), *то правове регулювання базується на імперативному методі.*

Навпаки, якщо сторони суспільних відносин, які піддаються юридичній регламентації, вільні самі приймати рішення щодо участі в них (наприклад, через укладення між собою різноманітних цивільно-правових угод), мають змогу відступати від описаних у правових нормах форм стосунків, встановлювати для себе додаткові, тобто безпосередньо не передбачені юридичними приписами права та обов'язки, *то правове регулювання засновується на диспозитивному методі.*

У деяких випадках для управління діяльністю соціальних суб'єктів використовуються рекомендаційний і заохочувальний методи правового регулювання. *Рекомендаційний метод* полягає в наданні вказівок, що не мають обов'язкової сили стосовно найбільш раціональних, прийнятних для суспільства і цих осіб способів організації їхніх стосунків (наприклад, через пропонування, з метою усунення можливих непорозумінь,

типових форм трудових контрактів між роботодавцем і працівником). *Заохочувальний метод* передбачає встановлення для ініціювання бажаної поведінки юридичних суб'єктів різноманітних пільг, переваг, винятків з обов'язків (наприклад, звільнення окремих категорій підприємств від сплати податків з метою створення сприятливих умов для збільшення виробництва необхідних видів продукції) і т. ін.

Характеристика типів правового регулювання пов'язана з висвітленням його загальної побудови, вихідних засад, згідно з якими здійснюється цілеспрямований юридичний вплив на суспільні відносини, загальних юридичних дозволів і загальних юридичних заборон.

Отже, під **типом правового регулювання** розуміють *спосіб сполучення загальних юридичних дозволів та загальних юридичних заборон щодо суб'єктів, відносини між якими регулюються правовими нормами* (П. Рабінович).

Відповідно до цього розрізняють два типи правового регулювання: *загальнодозволеній (або загальний дозвіл) і спеціальнодозволеній (або загальна заборона)*.

При *загальнодозволеному типі правового регулювання* можливість певної поведінки поставлена в залежність від наявності або відсутності її прямої заборони в законі. Якщо ж таку заборону не передбачено, то ця поведінка (за умови, що вона не суперечить сутності і принципам права, меті і завданням правового регулювання) вважається правомірною. У цьому разі діє юридична формула *«дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом»*.

При *спеціальнодозволеному типі правового регулювання* вихідним є нормативне положення, згідно з яким особа може обирати лише ті форми поведінки, що безпосередньо визнані в законі як припустимі. У цьому разі діє юридична формула *«заборонено все, за винятком того, що прямо дозволено законом»*.

Неважко помітити, що *при застосуванні як загально-, так і спеціальнодозволеного типів правового регулювання законодавець використовує своєрідний юридично-технічний прийом, який полягає у встановленні загального правила (дозволу або заборони) з подальшим введенням винятків з нього*.

У демократичній державі застосування першого типу правового регулювання (загального дозволу) є характерним для врегулювання, насамперед, поведінки людей, а другого (загальної заборони) – для врегулювання діяльності органів органів публічної влади, їхніх службових і посадових осіб.

Розглянуті способи, методи і типи правового регулювання дають

уявлення лише про його окремі сторони, напрямки, аспекти. Характеристика ж цих явищ в їхній єдності, взаємодії як цілісної системи регулювання досягається за допомогою такого місткого поняття, як «правовий режим».

Під **правовим режимом** розуміють *певний порядок правового регулювання, який забезпечується особливим поєднанням залучених для його здійснення способів, методів і типів правового регулювання* (В. Ткаченко, Є. Ручкін). Оскільки ж набір цих складових буває різним, то й діапазон можливих правових режимів теж досить великий – від жорстких до відносно м'яких.

Так, якщо у сфері суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією фізичними особами права власності на мисливську та іншу зброю, використовується спеціальнодозволенний тип правового регулювання, на перше місце висувається імперативний метод регулятивного впливу, а домінуючими способами регулювання є зобов'язання і заборони, то у сфері відносин, які складаються з приводу задоволення індивідами своїх культурних потреб, використовується протилежний за своєю спрямованістю комплекс правових засобів.

§ 3. Механізм правового регулювання: поняття, структура, стадії та його ефективність

Дослідженню загальнотеоретичної категорії «**механізм правового регулювання**» значну увагу приділив С. Алексєєв. Вважається, що саме його праці стали «порушником спокою» в юридичній науці і посправжньому оригінальними розробками радянської доктрини, що анітрохи не втратили ні наукової, ні практичної актуальності, хоча, безумовно, потребують деякого корегування.

Природно, що запропонована концепція більш ніж за сорок років доповнилася, вчені пропонували різні інтерпретації поняття «**механізм правового регулювання**». Сучасний етап розвитку теорії права характеризується тим, що його зміст і мета використання в юридичному понятійному інструментарії однозначно не визначені.

Слушним є зауваження Р. Мухаєва, що відносна новизна поняття «**механізм правового регулювання**» не закріпила за ним його наповнення, і в юридичній науці існують різні погляди на дану проблему, що залежать від розуміння цілей правового регулювання.

Правове регулювання засновується на складній взаємодії майже всіх правових явищ, які розглядалися в попередніх темах курсу теорії

права: принципів права, правових норм, актів їхнього тлумачення та застосування норм права, юридичних фактів, правових відносин, суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, актів їх реалізації, правової свідомості, правової культури, законності та ін. Для відображення характеру зв'язків між цими явищами, що є своєрідними засобами (формами) вирішення завдань правового регулювання, висвітлення функціонального призначення кожного з них у цьому процесі, у правознавстві використовується така категорія, як механізм правового регулювання.

До поняття «механізм правового регулювання» загальнотеоретична юридична наука виявляє підвищений інтерес з 1960-х рр. Першим серед учених-юристів обґрунтував ідею впливу права на суспільне життя професор М. Александров. Найбільш вагомою для розробки цієї проблеми стала монографія професора С. Алексєєва «Механізм правового регулювання в соціалістичній державі», в якій, зокрема, підкреслювалося, що категорія «механізм правового регулювання» опрацьована в теорії для відображення моменту руху, функціонування правової форми. Сьогодні поняття «механізм» вживається у правознавстві і в інших аспектах: «механізм правотворчості», «механізм правового виховання», «соціально-правовий механізм захисту прав і свобод людини» і т. ін. Загальним же є те, що термін «механізм» розуміється всіма як спосіб функціонування, система засобів впливу.

Категорія «механізм правового регулювання» – ємна та багатогранна, тому можливі різні підходи до її розуміння та структури.

Правове регулювання здійснюється за допомогою спеціальної системи правових засобів, яка в загальнотеоретичній юридичній науці отримала назву «механізм правового регулювання». Але правове регулювання і механізм правового регулювання – не одне й те ж, вони співвідносяться як ціле і частина. Вважаємо вірним висловлювання В. Ісакова, що механізм правового регулювання є «юридичною віссю» процесу правового регулювання, стрижнем його змісту.

Слід погодитися з Р. Хачатуровим і Д. Липинським, що переважним у вітчизняній теорії права є інструментальний підхід до дослідження проблеми механізму правового регулювання, в межах якого у вчених відсутня єдність думок стосовно його розуміння як «системи правових засобів».

Розглянемо основні підходи до розуміння змісту поняття механізму правового регулювання.

С. Алексєєв, який безпосередньо займався розробкою даної правової конструкції, вказував, що під механізмом правового регулювання слід розуміти *взяту в єдності всю сукупність юридичних засобів, за до-*

помогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини. Слід зазначити, що С. Алексєєв не охоплював цим поняттям діяльність компетентних органів, спрямовану на реалізацію права. Він вважав, що краще позначати її терміном «структура правового регулювання». При цьому автор визначав **механізм правового регулювання** як *сукупність засобів, за допомогою якої забезпечується не простий, а саме результативний правовий вплив на суспільні відносини. У роботах останніх років учений залишив дане визначення без зміни, підкреслюючи, що наведена дефініція націлена в основному на інструментальну, спеціально-юридичну його інтерпретацію, при якій увага зосереджується на засобах юридичного впливу, що утворюють у своїй послідовності ланцюг правових явищ.*

Аналізуючи визначення запропонованого С. Алексєєвим механізму правового регулювання, Ю. Арзамасов і Т. Радько вважають, що воно має один недолік – правове регулювання визначається через правовий вплив. «Доцільніше, – пише Т. Радько, – дати більш вузьке визначення: **механізм правового регулювання** – це система правових засобів, що здійснюють одночасне взаємопов'язане регулювання суспільних відносин певного виду, в конкретній правовій ситуації». Слід зазначити, що поняття «механізм», «правове регулювання» на галузевому рівні використовуються, як правило, стосовно певного виду правових відносин. У зв'язку з цим вірною є постановка питання про існування правових механізмів, оскільки регулювання тих чи інших відносин вимагає особливих засобів. Тому необхідно розробити окремий механізм, що відображає специфіку конкретних відносин.

Механізм правового регулювання може бути визначений:

– як система послідовно організованих юридичних засобів (явищ), за допомогою яких досягаються цілі правового регулювання (В. Ткаченко);

– як система всіх державно-правових (юридичних) засобів, за допомогою яких держава здійснює владний вплив на суспільні відносини (П. Рабінович);

– як система правових засобів, організованих найбільш послідовним чином з метою подолання перешкод, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права (О. Малько).

Механізм правового регулювання характеризується певними особливостями, до яких можна віднести такі:

– правове регулювання та його механізм є складовою соціального регулювання;

– це певна система взаємодіючих між собою елементів, серед яких

виокремлюють правові засоби (норми права, суб'єктивні права та юридичні обов'язки тощо), способи (дозволи, заборони, зобов'язання і заохочення) та форми безпосередньої реалізації норм права (використання, виконання і дотримання);

– забезпечує регулювання суспільних відносин, тобто є динамічною частиною правової системи;

– механізм правового регулювання має цілеспрямований та результативний характер (Н. Оніщенко).

Заслуговує на увагу погляд О. Малька, згідно з яким **механізм правового регулювання** являє собою систему правових засобів, організованих найбільш послідовним чином з метою подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права. При цьому автор виокремлює три ознаки **поняття** механізму правового регулювання: *мета, засоби досягнення мети і результативність*. І якщо вказані ознаки цілком відповідають досліджуваному явищу, то визначення механізму правового регулювання як подолання перешкод викликає деякі сумніви. Вважаємо, що перешкоди в процесі правового регулювання виникають у разі невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків учасниками правовідносин, але такі випадки далеко не завжди мають місце. На це вказує і сам О. Малько: «Якщо безперешкодна форма реалізації права не вдається, то на допомогу незадоволеності інтересу приходить відповідна правозастосовна діяльність. Виникнення правозастосування в цьому випадку пов'язується з обставинами негативного порядку, що виражаються в наявності реальної небезпеки правопорушення або самого правопорушення».

Своє розуміння поняття **механізму правового регулювання** запропонував К. Шундиків, визначаючи його як *взяту в єдності систему всіх правових засобів, організованих послідовним чином, за допомогою якої забезпечується результативний спеціально-юридичний вплив на суспільні відносини*. Характерна особливість механізму правового регулювання, з огляду на наведену інтерпретацію однойменної категорії, полягає в його динамічній сутності.

Поняття механізму правового регулювання та його основні елементи відображено на схемі № 51.

Механізм правового регулювання має свій склад, до якого входять зазначені юридичні засоби, і структуру – способи їхнього поєднання між собою, певну послідовність обов'язкових і факультативних стадій механізму правового регулювання, що в цілому збігаються з відповідними стадіями правового регулювання.

Якщо С. Алексєєв визначав юридичні засоби тільки як субстанцію-

нальні, інституційні явища і вказував на необхідність суворого розмежування правових засобів і правової діяльності, то К. Шундигов і О. Малько виокремлюють *засоби-інструменти* та *засоби-діяння*, тобто категорія «правові засоби» охоплює і правову діяльність. При визначенні юридичних засобів необхідно враховувати, що цінність механізму правового регулювання як наукової категорії полягає в тому, що дозволяє оцінити результати впливу спеціально-юридичних засобів. Оцінці в тому числі підлягає і юридична діяльність, але не сам її процес, а його результати.

Викликає інтерес позиція Т. Клепцова, згідно з якою **механізм правового регулювання** визначається як *система засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин; це різні інструменти правового регулювання, які утворюють єдиний ланцюг правових явищ, для позначення якої вжито технічний термін «механізм»*. Сенс такої назви полягає в тому, щоб підкреслити, що кожен елемент займає в цій системі своє місце, знаходиться в певному співвідношенні з іншими елементами і взаємодіє з ними. Т. Клепцова трактує механізм правового регулювання занадто широко і сама зазначає, що, на перший погляд, за набором елементів механізм правового регулювання не відрізняється від правової системи суспільства, оскільки до нього включаються майже всі правові явища (від норм права до правової культури). Проте, хоча поняття «механізм правового регулювання» і «правова система» є близькими за змістом, вони не тотожні і їх слід чітко розрізняти, оскільки поняття «правова система суспільства» дає характеристику правових явищ у статиці, тобто в «непрацюючому» вигляді, у зв'язку з чим їх можна розташовувати і перераховувати в будь-якому порядку, а механізм правового регулювання показує, як саме працюють різні правові засоби, яке місце в цьому механізмі займає кожен з них і яким чином вони здійснюють регулюючий вплив на поведінку людей.

С. Бобровник елементи механізму правового регулювання поділяє на *основні* та *факультативні* і пов'язує їх зі стадіями цього механізму.

З аналогічних методологічних позицій щодо відповідності елементів механізму правового регулювання його стадіям підходить П. Рабінович. Учений, зокрема, розрізняє елементи механізму правового регулювання:

– *обов'язкові на відповідних стадіях регулювання:*

- 1) *норми права (моделюють, регламентують суспільні відносини);*
- 2) *нормативно-правові акти («організують» зміст правових норм, виражають їх зовні, забезпечують набуття ними чинності);*
- 3) *юридичні факти (породжують, змінюють або припиняють суб'єк-*

тивні юридичні права і обов'язки персоніфікованих суб'єктів);

4) правовідносини (конкретизують взаємні юридичні права та обов'язки персоніфікованих суб'єктів);

5) акти тлумачення (з'ясування) змісту правових норм;

6) акти реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків;

– *обов'язкові протягом усього регулювання:*

1) правосвідомість (ідеологічно, духовно забезпечує процес правового регулювання);

2) законність (гарантує реальність здійснення регулятивного процесу);

– *факультативні:*

1) інтерпретаційно-правові акти (забезпечують однакове розуміння змісту правових норм);

2) акти застосування правових норм (забезпечують владну організацію правовідносин між суб'єктами правореалізації).

Стадії процесу правового регулювання перебувають у кореспондуючому зв'язку з наведеними елементами механізму правового регулювання. Серед стадій правового регулювання П. Рабінович виокремлює:

– **обов'язкові:**

1) моделювання (регламентування) суспільних відносин через загальне програмування юридичних прав і обов'язків їх учасників;

2) виникнення суб'єктивних юридичних прав та обов'язків (правовідносин) у суб'єктів права;

3) реалізація суб'єктивних юридичних прав і юридичних обов'язків;

– **факультативні:**

1) офіційне тлумачення правової норми;

2) застосування правової норми.

Стадії правового регулювання у взаємозв'язку з елементами механізму правового регулювання відображено у вигляді схеми № 52.

Таким чином, у змістовому плані розмежовують стадії правової регламентації суспільних відносин і дії права. У функціональному аспекті розрізняють стадію формування нормативної основи правового регулювання, стадію виникнення правових відносин, а також стадії застосування та реалізації правових норм. Розглянемо стадії механізму правового регулювання (далі – МПР) детальніше.

Як правило, правове регулювання починається з формування нормативної основи. Нормативна основа МПР має значення вихідного елемента – так би мовити, генератора МПР – оскільки саме від неї розгортається ланцюг усіх інших юридичних явищ, задіяних у цьому процесі. На даному етапі уповноважені суб'єкти формулюють (санкціонують) і

викладають у різних правових джерелах (нормативно-правових актах, нормативних правових договорах та ін.) юридичні норми – правила поведінки людей загального характеру, в яких визначаються дозволені та необхідні правові форми взаємодії учасників суспільних відносин, а також конкретні обставини (юридичні факти), що обумовлюють зміни в їхньому правовому положенні.

Власне «запуск» МПР пов'язаний із моментом введення в дію правових норм, що були сформульовані на попередньому етапі. Залежно від того, в яких саме правових джерелах дістали закріплення відповідні юридичні приписи, ця процедура може дещо відрізнятись. Зокрема, закони (якщо спеціально не встановлено інший порядок) вступають у дію через десять днів з моменту офіційного оприлюднення, нормативно-правові акти уряду – одразу після оприлюднення тощо.

Слід зазначити, що вже на першій стадії МПР право здатне впливати на характер відносин між соціальними суб'єктами через нормативне визначення їхнього правового статусу. Так, для переважної більшості осіб самої лише заборони в законі певної поведінки (у прямій або ж в опосередкованій формі – через встановлення покарання за її суспільно шкідливі прояви) достатньо, щоб утримуватися від неї. І тільки в разі порушення заборони правове регулювання продовжується з використанням інших юридичних засобів.

На цій же стадії МПР на доповнення до правових норм інколи підключаються і такі юридичні засоби, як акти тлумачення правових норм (інтерпретаційні акти), необхідність у яких обумовлюється, з одного боку, загальним характером правових приписів, що інколи ускладнює їх однакове розуміння, а з іншого – недоліками, яких припускалися на етапі юридичної регламентації суспільних відносин. До найпоширеніших в Україні офіційних інтерпретаційних актів, що роз'яснюють окремі положення чинних нормативно-правових документів, належать рішення Конституційного Суду, прийняті у зв'язку з тлумаченням відповідних статей Конституції України та інших законів, постанови Пленумів Верховного Суду України та колишнього СРСР (у тій їх частині, що не суперечать законодавству України), роз'яснення та інформаційні листи Вищого Господарського Суду України з питань вирішення судами деяких категорій юридичних справ.

Перехід до наступної стадії МПР пов'язаний із виникненням між суб'єктами права за наявності передбачених правовими нормами юридичних фактів індивідуалізованих правових зв'язків, правовідносин, сторони яких наділяються суб'єктивними юридичними правами і обов'язками. На даному етапі дії МПР забезпечується деталізація, уточнення

на рівні конкретних осіб загальних моделей їхніх стосунків, зафіксованих у юридичних нормах. Встановлення правових відносин дозволяє їх учасникам розпочати безпосереднє здійснення програм поведінки, що становлять зміст реалізації правових норм.

Ще однією стадією МПР є застосування норм права. Правозастосування може як передувати стадії виникнення правовідносин, так і відбуватися після неї. У першому випадку застосування правових норм має оперативно-виконавчий характер, тобто правозастосовні акти, що при цьому приймаються, відіграють роль юридичних фактів, яких бракує для встановлення правових відносин. Наприклад, акт державної реєстрації факту народження громадянина в органах реєстрації актів цивільного стану є однією з необхідних умов виникнення як конституційно-правових відносин громадянства, так і сімейних правовідносин. У другому випадку правозастосовна діяльність слугує додатковим забезпечувальним фактором реалізації сторонами правовідносин належних їм юридичних прав та обов'язків (зокрема, в разі спору між їх учасниками або ж відмови особи – носія юридичного обов'язку від його добровільного виконання).

Зауважимо, що остання з розглянутих стадій МПР (застосування правових норм) не є обов'язковою, адже необхідність у правозастосовній діяльності державних та інших уповноважених державою органів існує не завжди, а лише тоді, коли внаслідок складної структури правових відносин, неможливості їх функціонування без втручання правозастосовних органів або ж виняткової важливості деяких соціальних зв'язків для суспільства є доцільним встановлення безпосереднього контролю над ними.

Завершальною стадією МПР є реалізація норм права. На даному етапі суб'єкти правового спілкування здійснюють свої юридичні права і виконують покладені на них юридичні обов'язки. Якщо при цьому характер поведінки вказаних осіб узгоджується з вимогами юридичних приписів, то мету правового регулювання досягнуто, а отже МПР спрацював.

Особливу роль у правовому регулюванні суспільних відносин відіграє правосвідомість, яка опосередковує всі стадії МПР, так чи інакше пов'язані з свідомо-вольовою поведінкою соціальних суб'єктів. До інших факторів, які суттєво впливають на функціонування МПР, відносять правову культуру населення та законність. Ці правові явища створюють своєрідне тло для правового регулювання і таким чином, залежно від їхнього стану, підсилюють або ж, навпаки, знижують його позитивний ефект.

Рівень досконалості механізму правового регулювання, його відповідність завданням і цілям правового регулювання, природі і стану соці-

альних зв'язків, що піддаються юридичному впорядкуванню, знаходять своє відображення в ефективності правового регулювання.

Ефективність механізму правового регулювання включає в себе в синтезованому вигляді такі показники, як: результативність; співвідношення соціальної та інших цінностей мети; економічність дії, що розуміється як досягнення мети з мінімальними витратами; співвідношення інтересів різних соціальних груп і держави; соціальні цінності мети та результату; стабільність результату; мобільність дії; адекватність дії середовищі та інші.

Є необхідність у розмежуванні понять «ефективність» і «доцільність». Термін «доцільний» зазвичай розуміється як відповідний наміченій меті, практично корисний або трактується як відповідність явища чи процесу певному стану, матеріальна або ідеальна модель якого виступає метою, тобто як форма прояву причинно-наслідкових відносин. Відсутність явних протиріч в осмисленні доцільності як явища викликано не стільки аналізом усталеної практики вживання в мові даного поняття, але й також виявленням причинно-наслідкових зв'язків доцільності як явища, морфологією самого слова «доцільність». Так, термін «доцільність» складається з двох грецьких слів: *teleos*, що означає «досяг мети», і *logos* – «поняття, вчення». Отже, загальнонаукова дефініція «доцільність» має перебувати в тісному зв'язку з такими категоріями, як «мета» і «розумність».

Під **ефективністю правового регулювання** розуміють *співвідношення між очікуваними наслідками дії права на суспільні відносини та її фактичними результатами*.

Ефективність правового регулювання залежить від багатьох факторів, які можуть бути розподілені на кілька груп.

До першої з них належать ті чинники, що стосуються досконалості нормативної основи правового регулювання, а саме: відповідність юридичних норм загальносоціальним закономірностям і особливостям предмета правового регулювання, наявність відпрацьованих процедурних механізмів реалізації норм матеріального права (передусім через синхронний розвиток, поряд з матеріально-правовими, процесуально-правових галузей та інститутів), оптимальність побудови системи законодавства (що полегшує орієнтацію суб'єктів правозастосування та населення в масиві нормативно-правового матеріалу) і його своєчасне оновлення, дотримання при підготовці нормативно-правових актів правил юридичної (законодавчої) техніки, що забезпечує прийняття логічних за побудовою і доступних за змістом нормативних правових документів.

Друга група таких факторів пов'язана зі станом юридичної практики на рівні правозастосування. Зокрема, йдеться про «якість» підготовки і наявність стимулів для продуктивної праці фахівців, які здійс-

нують правозастосовну діяльність (державних органів, їхніх службових і посадових осіб), узгодженість дій різних юридичних установ, їх матеріальну оснащеність і авторитет серед населення.

Третя група чинників, що впливають на ефективність правового регулювання, охоплює соціально-правові передумови правового регулювання, і насамперед ступінь збігання інтересів і потреб учасників суспільних відносин, що піддаються правовій регламентації, з цілями останньої, стан правової поінформованості цих осіб, узгодженість між собою систем правової і моральної регуляції соціальної поведінки, сталість у суспільстві традицій шанобливого ставлення до права і т. ін.

§ 4. Техніка правового регулювання (юридична техніка)

Системність законодавчої бази, націлена на регулювання суспільних відносин визначає необхідність аналізу тих правил, засобів, способів та прийомів юридичної техніки, що зумовлюють і забезпечують її якісне формування та подальший вплив на розвиток суспільства. Саме юридична техніка надає змогу забезпечити системність, структурну та змістовну грамотність і єдність як актів правотворчості та тлумачення норм права, так і актів правозастосування, націлених на індивідуалізацію регулюючого впливу правових норм щодо конкретної життєвої ситуації та конкретних суб'єктів. На нашу думку, юридична техніка, її наукова розробка та впровадження в практику забезпечують одноманітність, якість та взаємодію юридичних документів, які в сукупності і складають систему законодавства, систему актів правозастосування, систему актів тлумачення норм права.

Слід зазначити, що інститут юридичної техніки в наукових джерелах, як правило, розглядається в контексті правотворчості як один із її елементів або засобів, що використовуються відповідними суб'єктами. Вона являє собою систему правил, способів, засобів і прийомів підготовки найбільш досконалих за формою та структурою проектів нормативно-правових актів, які забезпечують максимально повну і точну відповідність форми нормативних приписів їх змісту, а також доступність і простоту нормативного матеріалу. До них належать вимоги щодо форми акта, зміни або відміни прийнятого акта, оформлення нової редакції документа, а також формальних реквізитів, специфіки мови викладення правових приписів, визначення термінів та спеціальних засобів забезпечення норм.

Створення логічної і стабільної системи правових актів, яка б відповідала за своїм змістом тенденціям суспільного розвитку, є однією з

найважливіших юридичних передумов втілення державної політики у суспільне і державне життя.

Питання юридико-технічного оформлення правових актів, у тому числі й актів правозастосування, на нашу думку, виникають з моменту появи самих актів, що потребує їх адекватного документального оформлення з метою досягнення максимального соціального ефекту, який визначався автором самого документа.

Вказане підтверджується тим, що результативність правового впливу на життєдіяльність суспільства залежить не лише від змістової грамотності норми, але й від «якості» її оформлення у вигляді правового акта. На проблемі значення юридико-технічного оформлення правових документів акцентували ще античні мислителі, котрі у своїх роботах наголошували на тому, що одним із завдань закону є недопущення колізій між положеннями законодавчих актів (В. Лазарев, С. Липень), а сам закон має бути змістовно досконалим з метою уникнення в подальшому постійних змін, що вносяться до чинних нормативно-правових документів.

За часів епохи просвітництва зароджуються уявлення про те, що вироблення законів повинно підпорядковуватись певній системі правил, яких слід неухильно дотримуватись, особливо тих, котрі стосуються лаконічного викладення положень закону, простоти побудови речень, однозначності розуміння термінів тощо.

Відомий французький філософ Ш-Л. Монтеск'є один із перших у своїх роботах звернув увагу на ті негативні наслідки, що можуть виникати в результаті порушення юридико-технічних правил побудови правових актів, а саме: поява недіючих законів, колізійних та незрозумілих положень. У свою чергу, іншими філософами було охарактеризовано ряд правил техніки створення законодавчих актів щодо змістового і структурного оформлення документа та обґрунтовано прямопропорційну залежність між юридико-технічною «якістю» законодавчих актів та їх впливом на регулювання суспільних відносин.

Питання сутності і змісту юридичної техніки як загального інституту, що визначає порядок створення правових актів в цілому, знайшли своє висвітлення і в роботах науковців ХІХ-ХХ ст., де інститут юридичної техніки визначався як:

- певне мистецтво застосування права (Ф. Тарановський);
- формальний аналіз права (І. Перетерський);
- інститут, що характеризує техніку відповідного галузевого закону (конституційного, кримінального, цивільного тощо) (М. Шаргородський).

У сучасних літературних джерелах аналізуються погляди вказаних

учених на проблему юридичної (законодавчої техніки) та звертається увага на те, що вказані погляди:

1) ототожнюють поняття юридичної, правотворчої та законодавчої техніки та мають інструментальне розуміння її сутності (Ж. Дзейко);

2) мають загально-прикладний характер та надають окремі рекомендації нормопроектувальникам, правотворцям та суб'єктам правової експертизи щодо визначення відповідності вимогам юридичної техніки як проектів нормативно-правових актів, так і чинних юридичних документів, що входять до складу законодавчої бази держави. Однак ці роботи стали основою для подальшого розвитку наукових досліджень проблематики юридичної техніки як цілісного інституту, що націлений на вдосконалення нормопроекування, а також «якості» змісту і структури проектів документів (Т. Дідич);

3) переважно обґрунтовують «звужене» розуміння поняття «юридична техніка», коли остання зводиться до **законодавчої техніки**, під якою розуміють *сукупність прийомів, правил, методів підготовки нормативних актів* (В. Риндюк);

4) мають обмежене поширення, що визначається лише «присутністю юридичної техніки виключно в законодавчій сфері права» (Г. Муромцев).

Аналіз навчальної літератури з тематики юридичної техніки дає підстави стверджувати, що зазначена загальнотеоретична категорія вживається у вузькому та широкому розумінні.

У вузькому розумінні юридична техніка зводиться до сукупності правил, прийомів, специфічних засобів підготовки, оформлення, опублікування і систематизації нормативно-правових актів та інших юридичних документів (Л. Морозова).

Аналіз визначення цього поняття дає підстави для висновку, що юридична техніка має на меті створення юридичних актів, досконалих як за змістом, так і за формою.

Гранично широкий підхід до розуміння юридичної техніки знаходимо у П. Рабіновича, котрий зазначене поняття інтерпретує як сукупність способів і прийомів, умінь і навичок формування всіх елементів механізму правового регулювання та ефективного оперування ними у праворегулятивній практиці.

Як правило, юридичну техніку поділяють на законодавчу (нормотворчу) та правозастосовну. Однак такий підхід не дає повного уявлення про всі способи, прийоми, уміння і навички формування всіх елементів механізму правового регулювання.

Тому вважаємо більш прийнятним поділ юридичної техніки *відпо-*

відно до основних стадій правового регулювання та видів юридичної діяльності на правотворчу, правотлумачну, правозастосовну та правореалізаційну. До кожного з цих видів юридичної техніки входять як загальні, так і особливі, специфічні способи, прийоми, вміння праворегулятивної діяльності.

Усі вони, вважає П. Рабінович, мають бути диференційовані на:

1) *соціологічно-дослідні* (використовуються, наприклад, при з'ясуванні волі населення, різних соціальних груп, яка має бути втілена у закони та інші нормативно-правові акти, або ж при визначенні доцільності, своєчасності, ефективності правового регулювання);

2) *мовні* (використовуються щодо юридичної термінології, стилю викладу змісту правових актів);

3) *логічні* (використовуються, зокрема, при побудові юридичних моделей, «конструкцій», тлумаченні правових норм, систематизації законодавства);

4) *психологічні* (використовуються, наприклад, у правозастосовній діяльності, зокрема при притягненні правопорушників до юридичної відповідальності);

5) *педагогічні* (використовуються, наприклад, з метою впливу на правосвідомість суб'єктів при застосуванні і реалізації юридичних норм);

6) *організаційні* (зокрема, щодо забезпечення процедурного аспекту праворегулятивної діяльності);

7) *економічні* (наприклад, при визначенні «собівартості» витрат на певні праворегулятивні акції, дії);

8) *технічні* (використання сучасних технічних засобів, електронно-обчислювальної техніки в юридичній діяльності).

Розглянемо деякі з них більш детально. Так, важливою складовою правотворчої техніки є *законодавча техніка*, що охоплює собою:

1) правила побудови нормативно-правових актів. Вони передбачають логічну послідовність викладення нормативного матеріалу, зокрема виокремлення загальних приписів (Загальна частина) та конкретних установлень (Особлива частина). Важливою є також структуризація нормативного матеріалу за відповідними розділами, главами, статтями, параграфами, пунктами, частинами. При цьому неприпустимими є протиріччя між змістом різних частин і розділів акта. Значні за обсягом нормативного матеріалу акти повинні мати вступну (передмовну) частину (преамбулу). Вона необхідна, зокрема, при кардинальній зміні правового регулювання суспільних відносин;

2) правила оформлення актів. Кожний акт повинен мати назву, вказівку на орган, який його видав, дату і місце прийняття, підпис уповно-

важеної посадової особи, реєстраційний номер, печатку;

3) прийоми і засоби формулювання норм права та інших нормативних приписів. До них відносять термінологічну суворість, єдність і стабільність термінів, які використовуються, адекватне вираження в термінах волі законодавця, загально визнаність термінів і юридичних понять.

Терміни – це словесні позначення понять, які використовуються при викладі змісту нормативно-правового акта чи іншого письмового джерела об'єктивного права. Розрізняють такі види термінів:

а) *загальноживані* (слова і словосполучення літературної мови, без яких не може існувати юридична наука і законодавство: житлове приміщення, сім'я, дія тощо);

б) *спеціально-технічні* (терміни неюридичного вжитку, що належать до інших наук і сфер людської діяльності та використовуються в юриспруденції і законодавстві: депозит, підприємство, рентген тощо. Для з'ясування їх змісту необхідно звернутися до тих галузей наукових знань, яким вони належать);

в) *спеціально-юридичні* (терміни, що використовуються для словесного позначення юридичних понять і категорій: закон, указ, вирок, обвинувачений, цивільний позивач тощо). Значна частина юридичних термінів запозичена з інших національних правових систем, що обумовлено історичними особливостями їх становлення, розвитку та взаємодії.

Засобами формулювання юридичних норм є юридичні конструкції. Під **юридичною конструкцією** в загальнотеоретичній юридичній науці розуміють *своєрідну модельну побудову прав, обов'язків, відповідальності, їхні типові схеми, в які втілюється «нормативний матеріал»*. Типовою юридичною конструкцією є юридичний склад правопорушення.

До категорії засобів формулювання норм права відносять правові дефініції, класифікації, примітки, відсилки, обмовки, а також правові символи, які розраховані на емоційне сприйняття певних матеріальних предметів, що мають юридичне значення, наприклад герб, прапор, гімн держави, мантия судді та ін. З погляду юридичної техніки правова норма повинна містити всі її структурні елементи – гіпотезу, диспозицію та санкцію. Це робить норму права визначеною і, беззаперечно, спрощує її застосування;

4) мова і стиль нормативно-правового акта, що значною мірою визначають ефективність правового регулювання. *Найважливіші вимоги до мови і стилю нормативно-правових актів* полягають у такому:

а) стислість, концентрованість, однозначність і доступність для розуміння юридичної мови;

б) необхідність уникати метафор, алегорій, архаїзмів, жаргонних слів та, по можливості, запозичень іноземних слів. Допускається вико-

ристання лише повністю опанованих іноземних слів, наприклад референдум, кредит, конвенція;

в) формулювання норм у формі зобов'язуючо-приписуючого та констатуючо-приписуючого способів, оскільки нормативно-правовим актам притаманні директивність і офіційність стилю. При цьому чим чіткіше співвідносяться словами з предметами, явищами, подіями соціального життя, тим більш зрозумілим є їх смисл і правильне сприйняття юридичних понять;

5) правила опублікування нормативно-правових актів. До них належать джерела опублікування, строки, переклад з однієї мови на іншу. Останнє особливо важливо для міжнародних договорів та інших угод, оскільки вони не завжди мають український автентичний текст. Між тим міжнародні договори відіграють ключову роль у захисті прав і свобод людини. Ці правила передбачають також порядок набрання нормативно-правовими актами юридичної сили, зворотної сили закону, дії акта в часі, просторі, на коло осіб та інші важливі моменти;

б) прийоми, способи систематизації нормативно-правових актів – їх облік, інкорпорація, консолідація та кодифікація.

Правоінтерпретаційна техніка охоплює собою:

а) способи тлумачення норм права, що були розглянуті нами раніше в межах теми № 17 «Тлумачення норм права»;

б) правила структуризації тексту інтерпретаційно-правового акта.

Структура (від лат. *structura* – побудова, розташування, порядок) інтерпретаційно-правового акта – це його внутрішня будова, тобто розташування основних елементів і зв'язків, які забезпечують збереження його (акта) необхідних властивостей і функцій під час впливу на нього різноманітних внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних факторів реальної дійсності (А. Шаронов).

Акт тлумачення, як певний письмовий документ (зовнішня, текстуальна форма впорядкування змісту), повинен мати не лише логічну, але й мовну, граматичну, графічну та інші основи його організації. Тому правильніше (або навіть коректніше) говорити про логіко-лінгвістичну (синтаксичну, граматичну, графічну) структуру інтерпретаційно-правового акта.

Логіко-лінгвістична структура акта тлумачення норм права буде розглянута нами на прикладі рішень Конституційного Суду України, що мають найвищий ступінь техніко-юридичної досконалості. Аналіз інтерпретаційно-правових актів єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні, що мають юридичну форму рішення, підготовлених на підставі ст. 65 Закону України «Про Конституційний Суд України» від

16.10.1996 р. дозволяє виокремити наступні структурні елементи цього письмового юридичного документу:

1) Вступну частину, що повинна містити: а) найменування рішення, місце та дату прийняття, його номер і номер справи, що стала предметом розгляду; б) персональний склад Конституційного Суду України, який брав участь у розгляді справи та прийняв це рішення; в) перелік учасників судового засідання та відомості про них; г) вказівку на розгляд у пленарному засіданні справи із зазначенням її назви і положень Конституції України та законів України, що вимагають офіційного тлумачення; д) привід і підставу для розгляду справи; е) вказівку на факти заслуховування Конституційним Судом України судді-доповідача у справі, дачі пояснень учасників судового засідання та дослідження матеріалів справи;

2) Описову (мотивувальну) частину, що включає в себе: а) прохання суб'єкта права на конституційне подання чи суб'єкта права на конституційне звернення щодо необхідності тлумачення норм Конституції України та законів України; б) обґрунтовану позицію вказаних суб'єктів права з цього приводу; в) правову позицію Конституційного Суду України, що містить аргументацію підсумкового рішення цього органу державної влади у справі; г) статті Конституції України та Закону України «Про Конституційний Суд України», якими керувався єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, приймаючи відповідне рішення;

3) Резолютивну частину, що містить: а) сформульований Конституційним Судом України остаточний висновок (підсумкове рішення) у справі; б) вказівку про час набуття прийнятого судовим органом рішення; в) припис про порядок його виконання; в) зазначення того, що прийнятий інтерпретаційно-правовий акт є обов'язковим до виконання на всій території держави, остаточним та таким, що не підлягає оскарженню; г) вказівку про те, що рішення Конституційного Суду України підлягають опублікуванню у «Віснику Конституційного Суду України» та в інших офіційних виданнях України.

Правозастосовна техніка охоплює собою:

а) правила оформлення і побудови правозастосовних актів – протоколів, постанов, вироків, ухвал тощо. Кожний правозастосовний акт повинен містити такі атрибути, як назву, місце, час його прийняття, державний орган, що ухвалив цей юридичний документ, суб'єктів, на яких поширюється його дія, а також містити відповідний юридичний зміст. За загальним правилом мова і стиль правозастосовного акта не повинні відрізнятися від мови і стилю нормативно-правового акта. Нерідко використовуються уніфіковані форми правозастосовних актів у вигляді затверджених відповід-

ними державними органами бланків або типових зразків (договорів, довіреностей, протоколів та ін.);

б) способи легалізації документів, тобто надання їм юридичної сили. Серед цих способів найбільшого розповсюдження отримали нотаріальне засвідчення і державна реєстрація. Наприклад, угоди з нерухомістю потребують не лише нотаріального засвідчення, але й реєстрації в державних органах. Надати легального характеру деяким документам можуть також органи реєстрації актів цивільного стану, архіви, органи юстиції. Підприємства, установи, організації зобов'язані засвідчувати копії документів, які надають громадяни цим організаціям, якщо не передбачений нотаріальний порядок їх засвідчення (копії дипломів, атестатів та ін.);

в) способи усунення колізій та подолання прогалин у праві;

г) способи процедурно-процесуального оформлення юридичної практики, в тому числі слідчої, оперативно-розшукової, судової, наглядової.

Розглядаючи це питання, не можна не торкнутися і таких техніко-юридичних категорій, як правова аксіома, правова презумпція, правова преюдиція та юридична фікція.

Правова аксіома – це положення, що приймається юридичною наукою та практикою без доказів, в силу його очевидності, переконливості та істинності. Наприклад, «закон зворотної сили не має», «суб'єктивному праву в правовідносинах завжди відповідає юридичний обов'язок», «ніхто не може бути суддею у власній справі», «з двох актів, які стосуються одного питання, діє прийнятий пізніше і вищим за ієрархією державним органом».

Зміст категорій «правова презумпція», «правова преюдиція» та «юридична фікція» був розкритий нами в межах теми 14 «Юридичні факти».

Контрольні запитання

1. Співвідношення понять «правове регулювання» і «правовий вплив».
2. Критерії, за якими здійснюється класифікація правового регулювання.
3. Способи правового регулювання.
4. Методи правового регулювання.
5. Зміст поняття «правовий режим».
6. Елементи механізму правового регулювання, які використовуються на основних стадіях правового регулювання.
7. Зміст поняття «юридична техніка».
8. Правила, прийоми та засоби правотворчої техніки.

Розділ 23. ПРАВОВІ СИСТЕМИ СВІТУ

- § 1. Правова система: поняття та структура.
- § 2. Види правових систем.
- § 3. Романо-германська правова сім'я та її особливості.
- § 4. Англосаксонська правова сім'я та її особливості.
- § 5. Релігійно-традиційний тип (сім'я) правової системи.

§ 1. Правова система: поняття та структура

Поняття «правова система» охоплює сукупність усіх державно-правових явищ і процесів, насамперед правових звичаїв, традицій, юрисдикційних органів, сформованих особливостей правового менталітету і правової культури. Правова система є надзвичайно складним і багатогранним явищем, а її генеза, розвиток та функціонування обумовлені історичними, географічними, економічними та релігійними факторами.

Поняття «правова система» формується одночасно із запровадженням у юридичну науку системного аналізу. Таким чином, категорія правової системи є відносно новою, почавши активно використовуватися в науковій літературі з початку ХХ століття.

Грунтовною працею, присвяченою сучасним правовим системам, є робота відомого французького юриста, фахівця із порівняльного правознавства Рене Давіда «Основні правові системи сучасності. Порівняльне право» (*Les grands systemes de droit contemporains*, 1964).

Зазначимо, що правова система не є аналогом права у широкому розумінні. Ці категорії, незважаючи на тісний зв'язок, повинні залишатися самостійними, не підміняти, а доповнювати одна одну. На думку відомого вченого радянської доби Л. Явіча, правова система суспільства не охоплюється і не може охоплюватися поняттям права, подібно до того, як політична система не може охоплюватися поняттям держави.

Як вважає М. Матузов, поняття «правова система» є значно ширшим, ніж просто явище, що формально підпадає під ознаки будь-якої системи. На його думку, не просто механічна сума складових компонентів, а нова соціально-політична, ідеологічна, юридична «якість», не властива окремим її частинам, і є правовою системою.

Таким чином, під **правовою системою** пропонується розуміти *єд-*

ність відповідних її складових частин (компонентів), об'єднаних між собою змістовно та формально, що залежно від їх природи і характеру взаємозв'язку становлять відносно стабільну організацію (Н. Онищенко).

При дослідженні правової системи виникає потреба визначити три великі блоки зв'язків:

1) зовнішній блок зв'язків з усіма іншими елементами соціальної системи, що тією чи іншою мірою формують правову систему, зумовлюють місце особи в суспільстві й державі;

2) внутрішній блок зв'язків, що відповідає за взаємозалежність усередині самої правової системи (зв'язки, що характеризують організацію правової системи, її основні компоненти: взаємозв'язок правової діяльності та правових відносин, правосвідомості, системи права тощо);

3) блок зв'язків, що розкривають організаційні та регулятивні можливості правової системи, її роль у розвитку правового прогресу, досягнення оптимальної єдності, стабільності та динамізму в суспільному житті.

В. Погоріло та А. Малишко вважають, що до елементів правової системи слід включати:

- систему права;
- правову політику;
- правову ідеологію;
- юридичну практику (правотворчу, правозастосовчу, правоохоронну);
- норми і принципи міжнародного права;
- соціальні норми, санкціоновані державою.

Крім того, у теорії права виокремлюють такі *блоки правової системи*:

- *нормативний*;
- *правоутворюючий*;
- *доктринальний (науковий)*;
- *статичний*;
- *динамічний, блок прав і обов'язків*.

Між ними існують горизонтальні й вертикальні зв'язки та відносини. Все це свідчить про складний правовий устрій сучасного цивілізованого суспільства.

Особливості, що існують у визначенні елементного складу правової системи та її співвідношення з поняттям права, залежать від домінуючої концепції праворозуміння та належності до тієї чи іншої правової сім'ї.

Так, представники англо-американської правової сім'ї хоча й по-

різному визначають елементний склад правової системи, але розуміють його дещо звужено, фактично не виходячи за межі системи права.

Так, Британська енциклопедія включає до правової системи США такі елементи: загальне право, законодавство, конституцію і федеральну систему, Верховний суд, адміністративне право, спадкове право, оподаткування, кримінальне право, громадянські права і свободи, правовий статус жінок, банківське право, юридичну освіту, юридичні професії, юридичну допомогу.

На відміну від правознавців країн загального права, представники держав, що належать до романо-германської правової сім'ї, дещо ширше розглядають елементний склад правової системи. Так, Ж. Карбон'є вважає, що **правова система** – це комплекс елементів, які поєднані між собою не випадково, а необхідними зв'язками та відносинами.

Юридична соціологія використовує поняття «правова система» для того, щоб охопити весь комплекс юридичних явищ, що нею вивчаються. Всі юридичні феномени даного суспільства, що існують одночасно в одному просторі, взаємозв'язані відносинами спільності, які об'єднують їх в систему.

Суттєво відрізняються у визначенні елементного складу правової системи (порівняно з європейськими і американськими ученими) погляди правознавців у мусульманських країнах. Незважаючи на інтенсивний розвиток капіталістичних виробничих відносин і деяке зростання загальноосвітнього рівня, в багатьох країнах мусульманського світу основою права залишається релігія і, насамперед, чотири основні джерела: Коран, сунна, іджма, кійяс. В теорії права цих країн поняття «**правова система**» фактично відсутнє, воно ототожнюється з правом, яке розвивається у визначених релігією рамках.

Можна погодитись із думкою російських науковців М. Матузова та О. Малька, які вважають, що вичерпного переліку елементів правової системи бути не може.

При вивченні правової системи використання системного підходу дає змогу розрізнити п'ять її рівнів:

1) *суб'єктний рівень* містить суб'єкти права як системоутворюючі матеріальні фактори правової системи. Саме людина (громадянин, особа без громадянства, іноземець) та різні об'єднання (громадські організації та рухи, акціонерні товариства, інші комерційні та некомерційні організації, держава в цілому) мають права і відповідні юридичні обов'язки, виступають реальними елементами правової системи;

2) *інтелектуально-психологічний рівень* складається із праворозуміння конкретної людини і правосвідомості. Це сукупність таких явищ,

як знання, емоції, почуття, ідеологічні і релігійні погляди і догми, моральні постулати, що дають можливість людині сприймати, оцінювати правову реальність, виробляти ставлення до неї і мотиви правової поведінки;

3) *нормативно-регулятивний рівень* правової системи охоплює норми права, оскільки вони об'єднують уявлення людей про справедливість і несправедливість, про важливість стимулювання розвитку тих чи інших суспільних відносин;

4) *організаційний рівень* охоплює всі юридично оформлені зв'язки і відносини, форми реалізації права, різні види правової поведінки людей, правотворчу і правозастосовчу діяльність держави і суспільства;

5) *соціальний рівень* правової системи характеризує права і свободи, можливості й вимоги, ті якості правової системи, що мають велике значення для формування та функціонування політичної системи і громадянського суспільства.

Виникнення ідеї правової системи об'єктивно є своєрідним компромісом між прихильниками вузького і широкого розуміння права, оскільки ті науковці, хто обстоює широке розуміння права і намагається охопити цим поняттям, крім норм, ряд інших елементів, врешті приходять до обґрунтування відповідної категорії. У сучасній юридичній літературі пропонується широкий діапазон вживання категорії «правова система». Про це свідчить підхід до визначення правової системи, її елементного складу, питання про співвідношення правової системи і права, правових відносин і діяльності тощо. В *широкому розумінні* правова система є правовою організацією суспільства, у *вузькому* – зводиться до об'єктивного права.

Правова система – це складне правове явище, що містить основні та похідні елементи, за допомогою яких досягається кінцева мета правового регулювання. Тому найбільш прийнятним слід вважати такий підхід, який дає змогу найбільш повно відобразити всю правову організацію суспільства в єдності та взаємодії всіх її складових.

Однак широке розуміння правової системи не означає, що до неї треба включати ті елементи, які не є суто правовими (державні, політичні, соціальні органи, структури, інститути).

Отже, **правову систему** можна визначити як *об'єктивно обумовлене, історично сформоване правове явище, що поєднує в собі взаємозв'язані, взаємозумовлені та взаємодіючі компоненти: право і законодавство, що його втілює, юридичні установи та юридичну практику, правовідносини, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, правову ідеологію і правову культуру*. За допомогою правової системи держава справляє

необхідний нормативний вплив на суспільні відносини (закріплення, регулювання, охорону, захист).

Структуру правової системи складають **такі елементи**:

- 1) *суб'єкти права* – фізичні та юридичні особи, соціальні спільноти;
- 2) *правові норми та принципи*;
- 3) *правові відносини, правова поведінка, юридична практика, режим функціонування правової системи*;
- 4) *правосвідомість та правова культура*;
- 5) *законність та правопорядок як результат взаємодії зазначених елементів*.

Поняття та внутрішню структуру правової системи відображено у схемі № 53.

Якщо правова система виражає реально існуючий комплекс взаємопов'язаних юридичних засобів та явищ, то термін «правовий тип» (сім'я) – це загальна теоретична модель правового змісту, що має штучний характер. Вона є результатом наукової класифікації і відображає загальні та особливі риси конкретних національних правових систем.

Тому **тип (сім'я) правової системи** – це сукупність національних правових систем держав, які мають загальні риси, що виявляються у єдності закономірностей та тенденцій розвитку, домінуючих форм (джерел) і принципів права, систем права і законодавства, організації правових установ, насамперед судової системи, схожості правових категорій та понять.

§ 2. Види правових систем

Для кожної держави сучасного світу характерним є той чи інший тип права. Його сутність, зміст мають вирішальне значення для характеристики правової системи цієї держави. Аналіз як чинних правових систем, так і тих, що діяли раніше, здійснюється за допомогою порівняльного правознавства. Порівняльне правознавство дає можливість для вдосконалення правового регулювання, зближення та уніфікації інститутів різних правових систем тощо.

Порівняльне правознавство – метод порівняльного дослідження в юридичних науках, об'єктом вивчення яких є держава і право. Полягає в зіставленні різних правових систем, їхніх структурних елементів з метою виявлення подібності чи відмінності в юридичних формах, державних механізмах, у суспільних відносинах та ефективності регулюючої дії права, що в цілому розкриває спосіб розв'язання схожих правових

проблем. Можливості порівняльного правознавства при вивченні права дають змогу розглядати його і як окрему наукову та навчальну дисципліну.

Одним з основних завдань науки порівняльного правознавства є створення наукової класифікації правових систем світу, об'єднання правових систем кожної країни в один тип (сім'ю). **Правова сім'я** – це сукупність національних правових систем, виокремлених на основі загальносистемних джерел, структури права, а також історичних економічних, релігійних, географічних факторів розвитку.

Особлива увага в теорії порівняльного правознавства приділяється визначенню критеріїв для виокремлення кожної правової сім'ї і для групування за цими сім'ями національних правових систем.

Як правило, класифікація правових систем світу здійснюється за такими критеріями:

- спільність історичних коренів виникнення та подальшого розвитку;
- пануюча доктрина юридичної думки та її специфіка;
- спільність основного джерела (форми) об'єктивного права та способів тлумачення норм права;
- єдність у структурі системи права та норми права;
- спільність принципів регулювання суспільних відносин;
- специфічні правові інститути;
- єдність юридичної техніки, в тому числі термінології, юридичних категорій, конструкцій;
- ідеологічні фактори.

Залежно від обраних критеріїв науковці пропонують різні підходи до диференціації правових сімей. На нашу думку, більш зручним та органічним є такий варіант їх поділу:

1) *романо-германський* тип (сім'я) – у правовому житті суспільства основою є національне законодавство, основну частину якого складають законодавчі акти (держави континентальної Європи – Італія, Франція, Німеччина та ін.). У структурі цієї правової сім'ї виокремлюють дві групи:

- *романську* (Франція, Люксембург, Голландія, Португалія, Італія, Іспанія та ін.);
- *германську* (ФРН, Австрія, Швейцарія);

2) *англосаксонський* тип (сім'я) – у правовому житті суспільства основне значення має юридична практика, що слугує джерелом створення адміністративних та судових прецедентів (Англія, Північна Ірландія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, колишні колонії Британської імперії та ін.). У ньому виокремлюють дві групи:

– англійське загальне право (Великобританія, Ірландія, Нова Зеландія, Австралійський Союз, Канада);

– американське право (США);

3) *релігійно-традиційний* тип (сім'я) – у правовому житті суспільства домінуючою є правова ідеологія, а в мусульманських державах – релігійна ідеологія. У ньому виокремлюють три групи:

– релігійно-общинну (мусульманську, індуську, християнську групи);

– далекосхідну традиційну (японську, корейську групи);

– звичаєву общинну (африканську групу);

4) «*гібридні*» правові системи, що їх важко приєднати до будь-якої правової сім'ї, слід вивчати з погляду виявлення в них елементів, що наближають їх до певного стилю. Це передусім стосується правових систем скандинавських і латиноамериканських держав, національні правові системи яких інколи відносять до власних правових сімей, а також таких держав як, наприклад, Греція, Філіппіни, Ватикан;

5) *соціалістичний тип* (правові системи держав, які продовжують шлях розбудови соціалістичного суспільства (КНР, Куба, В'єтнам, КНДР).

Правова система сучасної України формується як така, що звільнена від колишньої соціалістичної сутності, та перебуває у стадії перехідного періоду, деякою мірою зберігаючи певні риси минулої системи, з якої вона виокремилася. Водночас за період незалежності Україною закладений правовий фундамент, що дає змогу деяким ученим стверджувати, що вона належить до романо-германського типу правової системи на правах особливого європейського різновиду.

§ 3. Романо-германська правова сім'я та її особливості

Романо-германська правова сім'я (сім'я континентального права) являє собою сукупність національних правових систем, які мають загальні риси, що виявляються в єдності закономірностей і тенденцій на основі норми, сформульованої уповноваженими суб'єктами правотворчості в нормативно-правовому акті, що є основним джерелом (формою) об'єктивного права, в його поділі на публічне і приватне, в превалюванні норм матеріального права над нормами процесуального права.

До неї компаративісти відносять правові системи, що з'явилися в континентальній Європі на основі римських, канонічних та місцевих

правових традицій. На думку Р. Давіда, вона є першою сім'єю, з якою ми зустрічаємося в сучасному світі.

Правові системи цієї сім'ї поділяються на дві групи: романську і германську. До першої групи належать правові системи Франції, Італії, Іспанії, Бельгії, Люксембургу та Голландії. До другої групи відносять правові системи ФРН, Австрії, Швейцарії та ряду інших держав.

Бурхливий розвиток романо-германської правової сім'ї, загальнови-значним центром розвитку якої є континентальна Європа, за останнє століття спостерігався і в інших регіонах. З урахуванням цього романо-германську правову сім'ю іноді поділяють також на латиноамериканську, скандинавську, латинську та інші правові підгрупи.

Дослідники цієї правової сім'ї виокремлюють три основні періоди її еволюції.

Першим періодом становлення і розвитку романо-германської правової сім'ї хронологічно вважається період, що передував її еволюції до XIII ст. У цей період елементи, з яких складалася романо-германська правова система, мали характер звичаєвого права. Широко використовувалися кодекси, дігести та інституції Юстиніана. Система правосуддя була розрізною. В судових засіданнях панувало «звернення до надприродного». Виконання судових рішень ніяк не забезпечувалося. Суперечки між приватними особами і соціальними групами вирішувалися «за законом сильного».

Другий період розвитку романо-германської правової сім'ї хронологічно визначається з XIII по XVIII ст. Він безпосередньо асоціюється з Ренесансом, що був започаткований в Італії, а далі розширився на всю Західну Європу. Ідея звернення до культурної спадщини, в тому числі й юридичної, до правової системи Стародавнього Риму поширилася практично на всю Європу.

За характеристикою Р. Давіда, нове суспільство знову почало розуміти необхідність звернення до права, оскільки тільки право може забезпечити порядок і безпеку. Передові верстви суспільства вимагали від панівних класів, щоб усі суспільні відносини ґрунтувалися лише на праві, щоб був усунений режим анархії і сваволі. В цей час зароджується ідея рецепції римського права.

З розвитком європейського суспільства змінюється не тільки відношення до права, а й уявлення про нього. В університетських програмах та курсах пріоритетне ставлення до Римського права поступово трансформується в намір формулювати такі принципи права, які були вираженням не тільки академічних, а й раціоналістичних начал. Ця нова течія, напрям, школа (теорія, доктрина) природного права остаточно затверджується в

університетах Європи в XVII- XVIII ст. Тут розроблялися й реалізувалися нові ідеї, постулати, теоретичні положення, що формували «краще право», «нове право», «справедливе право», виявлялися зв'язки права з філософією, релігією, мораллю.

Третій період, що триває й нині, в розвитку системи романо-германського права, який значною мірою був підготовлений школою природного права, асоціюється з посиленням розвитку законодавства в європейських державах і кодифікацією. Закон стає основним джерелом романо-германського права. Р. Давид констатує, що саме в цей період уперше виникає інтерес до позитивного права. Вперше суверен може створювати право і переглядати його в цілому. Причини, що обумовили підвищення ролі позитивного права, закону і законодавства, визначили також необхідність систематизації нормативного матеріалу і кодифікації. Вона виступала як остаточне завершення процесу формування системи романо-германського права як цілісного явища. Багато з європейських країн приймають кодекси. Так, у Франції (1804), Німеччині (1896), Швейцарії (1881-1907) та в інших країнах в першу чергу приймалися цивільні кодекси. В наступний період – кримінальні, кримінально-процесуальні та інші аналогічні їм нормативно-правові акти.

У наш час кодекси, поряд з іншими правовими актами й, у першу чергу, зі звичайними діючими законами, регулюють практично всі важливі сфери суспільного життя. В романо-германській правовій сім'ї вони є основними джерелами права. На вершині піраміди нормативно-правових актів у системі романо-германського права знаходяться конституції та конституційні закони, вища юридична сила яких та вплив на зміст і процес розвитку системи романо-германського права є беззаперечними.

Серед інших джерел права важливе місце належить підзаконним актам, звичаєвому праву, а також судовій практиці.

Особливості цієї правової сім'ї полягають у такому:

- 1) основним джерелом права є нормативно-правовий акт (закон);
- 2) існує єдина ієрархічна система джерел права;
- 3) система визнає поділ на публічне і приватне право, а також на галузі права;
- 4) законодавство носить кодифікований характер;
- 5) існує загальний понятійний апарат, тобто схожість основних понять і категорій;
- 6) відносно єдина система правових принципів;
- 7) у законодавстві провідна роль належить конституції, що має вищу юридичну силу в системі джерел права;

8) правовий прецедент не є характерним для цієї правової сім'ї, а судова практика скоріше слугує допоміжним джерелом права, а не основним;

9) правова доктрина відіграє важливу роль у процесі правотворчості. У процесі правозастосування вона використовується при тлумаченні норм права, але судді не можуть посилатися на позиції відомих учених-юристів для обґрунтування рішень, які ними приймаються;

10) серйозне значення приділяється міжнародному праву, нерідко проголошується його примат стосовно внутрішньодержавного права (ФРН, Російська Федерація);

11) правовий звичай, як правило, має обмежену дію. Його застосування допускається в сфері приватного права і нерідко не лише як доповнення до закону, але й крім закону, якщо закон не регулює ту чи іншу ситуацію.

§ 4. Англосаксонська правова сім'я та її особливості

Ця система, як **система загального права (common law)**, являє собою сукупність національних правових систем, які мають загальні риси, що проявляються в єдності закономірностей і тенденцій на основі норми, сформульованої суддями в судовому прецеденті, який є основним джерелом (формою) права, в поділі права на загальне право і право справедливості, в превалюванні процесуального права над матеріальним.

Ця сім'я, що сформувалася багато віків тому в Англії, є найбільш поширеною в світі. Вчені-компаративісти, досліджуючи сім'ю загального права, надають великого значення англійському праву як ідеологічній базі всієї правової сім'ї, об'єктивно оцінюють високу питому вагу американського права і ступінь впливу на нього, а також інші національні концепції загального права.

В історії розвитку цієї правової сім'ї дослідники, як правило, розрізняють чотири періоди.

Перший період, який називають англосаксонським, розпочинається з нормандського завоювання Англії в 1066 році. Йому притаманна наявність численних законів і звичаїв варварських племен германського походження (саксів, англів тощо), які мешкали в цей період в Англії. В країні не було загального права, діяли не пов'язані між собою в єдину систему локальні звичаї.

Другий період у розвитку англійського права визначають часом з

1066 по 1485 роки, до встановлення династії Тюдорів. У цей час поступово долається домінуюча роль місцевих звичаїв і відбувається становлення загального права. Він справив великий вплив на всі подальші періоди розвитку правової системи Англії.

Третій період розвитку тривав з 1485 по 1832 роки і вважається періодом розквіту загального права в Англії. Його особливістю слід вважати те, що в силу багатьох причин система загального права в Англії співіснувала з правом справедливості.

Четвертий період починається з 1832 р. і до цього часу. Поступово здійснюється трансформація як державного механізму, так і правової системи Англії. Значних змін зазнала судова система, яка зрівняла всі англійські суди у правах. Вони одержали можливість застосовувати як норми загального права, так і норми справедливості. Проте, як вважають правознавці, реформи не позбавили англійське право його традиційних рис.

У наш час найважливішими джерелами англійського права залишаються судові прецеденти. Водночас з кінця XIX ст. все більшого значення набувають парламентські статuti – законодавчі акти, що приймаються британським парламентом.

Упродовж XX ст. серед джерел права зростає роль делегованого законодавства, особливо в сфері освіти, музичного обслуговування, соціального страхування тощо.

Англосаксонську правову сім'ю характеризують такі особливості:

1) основним джерелом права є правовий прецедент, а головними творцями права – судді;

2) позауніверситетський характер освіти. В Англії право до XX ст. вивчалось не в університетах, а в адвокатських конторах і судах;

3) своєрідне розуміння норм права – вони не відокремлені від судового рішення, а тому носять казуїстичний характер;

4) несприйняття рецепції римського права;

5) специфіка структури права: їй невідомий поділ на приватне і публічне, а галузі права не мають чіткого вираження. В структурі англійського права виокремлюють: а) прецедентне право, що складається з рішень судових органів; б) право справедливості, сформоване з рішень лорда-канцлера, який діяв від імені короля при розгляді скарг на рішення королівських судів; в) статутне право, що має парламентське походження;

б) надання важливого значення формам судочинства, процесуальним нормам, джерелам доказів;

7) пріоритет процесуального права над матеріальним;

8) великий ступінь автономії судової влади щодо інших гілок дер-

жавної влади. Це виражається не лише в правотворчих повноваженнях судової влади, але й у відсутності прокуратури та адміністративної юстиції;

9) некодифікований характер законодавства. Хоча в останні десятиріччя парламентом були прийняті акти, консолідуючі правові норми в інститути та галузі (перш за все, цивільне право), разом із тим англійське право продовжує залишатися прецедентним за своїм характером;

10) серед джерел права важлива роль відводиться правовим звичаям;

11) правова доктрина також є джерелом права, адже судді при вирішенні конкретних юридичних справ можуть послатися на правові позиції, сформульовані у працях відомих учених-юристів.

Певною своєрідністю характеризується правова система США, що знаходить свій вияв у таких її особливостях:

1) на відміну від Великобританії в США існує федеральна Конституція;

2) дуалізм правової системи, оскільки поряд із прецедентним правом діє система законодавства. Але законодавчі норми стають складовою правової системи США лише після їхнього неодноразового тлумачення і застосування судами, причому посилення робляться на судові рішення;

3) у федеральній системі США штати мають істотну самостійність, і суди одного штату не обов'язково повинні посилатися на судові рішення іншого штату, а можуть приймати інші рішення;

4) значна маневреність, гнучкість, здатність пристосовуватися до умов, що змінюються, оскільки вищі судові інстанції не зв'язані власними прецедентами;

5) кодифікований характер законодавства багатьох штатів, наприклад, кримінальні кодекси діють у всіх штатах;

6) наявність судового контролю за законністю федеральних законів і законів, які приймаються на рівні окремих штатів. Особливу роль тут відіграє Верховний Суд США, який має право тлумачити Основний Закон держави, а вищі судові інстанції штатів – конституції своїх штатів.

§ 5. Релігійно-традиційний тип (сім'я) правової системи

Релігійно-традиційний тип правової системи – це сукупність національних правових систем держав, що мають спільні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі релігійної норми, норми-звичаю і норми-традиції як основних джерел пра-

ва, що являють собою тісне переплетення юридичних, моральних, міфічних розпоряджень, які склалися природним шляхом і визнані державою.

Серед типів правової системи цей тип є найрізноманітнішим і складається з двох великих груп правових систем, поєднаних внутрішньою схожістю:

1) **релігійно-общинної** – поєднує групи систем мусульманського, індуського, іудейського і канонічного права; характеризується фундаментальним значенням релігійних вчень у поєднанні з тривалим збереженням общинного устрою;

2) **далекосхідної (традиційної)** – містить групи систем китайського і японського права та характеризується провідною роллю релігійно-моральних доктрин у соціальному житті народу.

Своєрідність зазначених груп правових систем характеризується такими ознаками:

1) кожна із зазначених груп правових систем ґрунтується на власних релігійно-філософських системах – іслам, індуїзм, конфуціанство, християнство;

2) юридичні джерела права співвідносяться з релігійними як форма та зміст;

3) релігійно-моральна норма має пріоритет над правовою нормою;

4) правові системи релігійно-традиційного типу не є «нерухомими», не застигли у своєму первинному вигляді, а при збереженні спадкоємності з минулою правовою культурою та під впливом романо-германських і континентальних правових систем внесли чимало змін у національне право, його структуру.

Мусульманське право є складовою частиною ісламу та сприймається і як система норм, і як досконала політико-правова доктрина. Мусульманське право можна розглядати як специфічну правову систему, що існує в рамках ісламської релігії, має державний характер і більш, ніж усі інші світові релігії, пов'язана з правом.

Мусульманське право – *правила поведінки послідовників ісламу, основний зміст яких становлять зобов'язання щодо Аллаха та інших мусульман, а також санкції за їх порушення*. Географія поширення мусульманського права велика. Традиційно воно присутнє у державах Арабського Сходу (Іран, Ірак, Йорданія, Туреччина, Кувейт і т. ін.). Не менш традиційним воно є для мусульманських общин Африки (Сомалі, Танзанія, Кенія та ін.), Малайзії, Індонезії та деяких інших країн.

Джерелами мусульманського права є:

1) *Коран* (араб. – «читання») – священна книга мусульман і перше

за значенням джерело мусульманського права, як й усієї мусульманської цивілізації. Його не можна вважати систематизованим юридичним документом. Лише незначна частина Корану стосується питань правових взаємовідносин мусульман, а також інших віруючих. Більшість положень присвячено питанням релігії та ісламської моральності. Серед норм, що регулюють взаємовідносини людей, Коран містить загальні положення, які мають форму абстрагованих релігійно-моральних орієнтирів, що надають простору для тлумачення. Невелика кількість конкретних правил поведінки виникла здебільшого при розв'язанні пророком конкретних конфліктів, оцінці ним конкретних фактів або при відповіді на поставлені йому запитання;

2) *суна* – свого роду тлумачення Корану. Суна укладалася протягом кількох століть (із VII по IX) і мала на меті викласти приклади з життя Магомета для керування віруючими своїми діями. Як і Коран, суна містить мало норм юридичного характеру, в ній домінують морально-релігійні положення. Так само, як і Коран, переважна частина нормативних розпоряджень суни не містить широких принципів-узагальнень, а складається із конкретних казусів-випадків із життя Магомета;

3) *іджма* – третє джерело мусульманського права, за допомогою якого шукаються відповіді на питання, не вирішені Кораном і суною. Іджма являє собою узгоджений висновок стародавніх правників (муджтахідів) як знавців ісламу про обов'язки правовірного, наданий на підставі тлумачення Корану та суни. Лише будучи записаними в іджму, норми права, незалежно від їх походження, підлягали застосуванню. Для сучасного мусульманського права іджма виступає єдиною догматичною основою. Сучасний суддя шукає мотиви для рішення не в Корані, а в книгах, де викладені рішення, освячені іджмою;

4) *кійяс* – рішення за аналогією. Правила застосування до нових схожих випадків розпоряджень, установлених Кораном, суною або іджмою, причому іджма має більше значення, ніж інші джерела. Судження за аналогією – це засіб тлумачення випадків із життя пророка, його висловлень або мовчання, які можна застосувати до вирішення нових конкретних ситуацій. За допомогою судження за аналогією, виходячи із нормативних розпоряджень Корану і суни, пропонувалося рішення для даного конкретного випадку, тобто тлумачення і застосування права.

Невід'ємною частиною ісламу є **шаріат** («шлях праведного життя»), тобто *сукупність норм, релігійних та обрядових настанов і правил, що покликані регламентувати не тільки поведінку мусульманина в усіх сферах життя, а його думки і почуття*. При цьому практично всі нормативні приписи виходять з ідеї обов'язків людини перед Аллахом

(єдиного Бога), а не з ідеї прав, свобод і гідності людини. Норми фікху – теоретичне осмислення і обґрунтування шаріату правознавцями, тобто фікх виступає теорією мусульманського права, що розробляє принципи використання Корана та суні. Коран і сунна виступають джерелом встановлення норм шаріату і фікху. Мусульманське право історично виявилось залученим до сфери шаріату (релігії) у результаті ісламізації фактично діючих правових норм і відносин. У подальшому мусульманське право було пов'язано із шаріатом унаслідок діяльності мусульманських юристів, які розробляли теоретичні питання права з урахуванням релігійно-моральних орієнтирів ісламу. З позицій ісламу право не повинно бути відображенням дійсності. Воно, як світло, веде віруючих до релігійного ідеалу – саме тому в мусульманському праві мало узагальнень і визначень.

Система мусульманського права відрізняється від інших правових систем світу як за джерелами (формами) права, юридичною термінологією і конструкціями, так і за структурою, яку складають специфічні галузі, що сформувалися за різних часів, інститути і норми права. Доктринальна розробка мусульманського права ускладнювала його систематизацію, хоча і надавала йому гнучкості і можливості розвитку. Мусульманське право не поділяється на загальне і приватне або на загальне право і право справедливості. Тут існують інші підходи до структурного об'єднання норм. Система мусульманського права формувалася представниками основних мусульманських толків (ритів) через правові комплекси норм і принципів відповідно до основної тематики: релігія, сім'я, община та ін.

Галузевий принцип поділу норм у мусульманському праві не є адекватним структурі континентального права (галузь, підгалузь, інститут, норма), хоча за формою багато в чому збігається з ним. Мусульманські юридичні норми спираються на релігійні норми і спрямовані на захист основ віри. У системі мусульманського права є галузь «право особистого статусу», відсутня у континентальному і загальному праві. Вона регулює сімейні, спадкові та деякі інші відносини, її провідними інститутами є шлюб, розлучення, спорідненість, матеріальне забезпечення сім'ї, обов'язки у справі виховання дітей, заповіт, спадкування за законом, піклування, обмеження правоздатності та ін.

Індуське право – це сукупність релігійних, моральних і правових норм, яка склалася на основі релігії індуїзму і підтримана державою. На відміну від ісламу та інших релігій індуїзм не є чітко сформульованою теологічною доктриною і не вимагає від своїх прихильників вірності одному віровченню.

Індуське право має ряд особливостей:

- персоніфікований характер правової системи;
- нормативні положення поширюються лише на означені категорії відносин;
- наявність жорстких правил станово-кастової організації (людині з моменту її народження наперед визначено належність до конкретної касты, якій притаманні певні права, обов'язки, мораль, правосвідомість, які і регламентують життя її членів);
- тісний зв'язок з індуїзмом;
- здатність до адаптацій в умовах постійних соціально-політичних та економічних змін;
- різноманітність джерел права – правила поведінки людей викладаються у збірниках – шастрах. У них класифікувалися норми відповідно до трьох принципів (чеснота, інтерес, задоволення): дарма – містить норми-правила поведінки, які угодні Богові; артха – містить правила поведінки, які дозволяють розбагатіти і опанувати мистецтвом керівництва; кама – містить правила поведінки, які на меті мають отримання задоволення.

За часів колоніального панування Англії багато норм та інститутів індуського права були замінені або змінені, але не витиснуті цілком. На сучасному етапі у національній правовій системі Індії рамки використання традиційного індуського права обмежені і не мають такого впливу, як мусульманське право в сучасних мусульманських країнах. Тобто сферами впливу індуського права залишились спадкування, шлюб, касты та релігійні інститути.

Іудейське право – це сукупність релігійних, моральних і правових норм, принципів та правил, що склалася всередині єврейської общини на основі релігії іудаїзму і підтримана державою.

Основним джерелом іудейського права є Тора, що й дотепер є релігійною конституцією єврейського народу. Іудейське право в сучасному Ізраїлі регулює цивільні, сімейні, трудові та кримінальні відносини. Головна відмінність іудейського права від інших релігійних правових систем – це його релігійно-національний характер. Сучасна судова система держави Ізраїль не пов'язана зобов'язаннями дотримуватись принципів іудейського права, але фактично законодавство, особливо у приватному праві, абсорбує багато положень із старовинних джерел.

Звичаєво-общинна група правових систем. Пізнання особливостей звичаєвого права допомагає з'ясувати закономірності та тенденції розвитку систем національного права країн Африканського континенту, які і сьогодні стоять перед проблемою вибору шляху розвитку свого

права. Соціальні, економічні, політичні, культурні та етнічні параметри цих країн занадто різноманітні, а розрив у рівні розвитку цих країн досить значний.

Звичаєво-общинна група (підтип) правових систем – це сукупність правових систем, які сформувалися на основі норм-звичаїв, що склалися природним шляхом, а також правових норм, запозичених від колоніальних держав. Цю групу складають правові системи країн, що розвиваються, Африки і Мадагаскару.

Своєрідність звичаєво-общинної групи правових систем Африканського континенту полягає у тому, що звичаєве право характеризується:

- 1) неписаною формою: правила поведінки звичаєвого права існують у свідомості людей, передаються в усних переказах, легендах;
- 2) тісною єдністю правових та моральних норм, при цьому в більшості випадків первинними виступають норми моралі;
- 3) тим, що воно не виступає єдиним для всіх. Численність норм-звичаїв обумовлюється численністю етнічних спільнот навіть у межах однієї країни;
- 4) сукупністю елементів звичаїв і релігійних норм та інших соціальних норм, що регулювали відносини між людьми у додержавному суспільстві;
- 5) тим, що воно є правом спільнот, а не індивідів;
- 6) наявністю відповідальності всієї спільноти чи певної групи людей за порушення, своєї їхніми членами;
- 7) для звичаєвого права не існує поняття суб'єктивного права індивіда;
- 8) розмежуванням сфери застосування офіційного та звичаєвого права.

До колонізації країн Африки звичаї зазнали впливу християнства, мусульманства, але він не був всепоглинаючим, тому що ані християни, ані мусульмани не укріпили панування своєї релігії, норми-звичаї продовжували діяти, навіть незважаючи на те, що вони суперечили новій вірі. Водночас вплив християнства та ісламу зберігся й дотепер і позначається на характері формування правових систем.

Іноземне право (колоніальне право) вплинуло на регулювання адміністративно-правових, торгових, кримінально-правових відносин. У сфері дії звичаєвого права залишалися землеволодіння, сімейні і спадкові відносини (прижиттєвий поділ власності, деякі цивільні зобов'язання).

Джерела сучасного права країн Африки і Мадагаскару характери-

зуються правовою «багатошаровістю», що включає:

- 1) традиційно-звичаєві норми;
- 2) норми і принципи, привнесені за часів колоніального панування законами (спеціальними декретами) та іншими актами європейських держав;
- 3) норми загальнотериторіального права, створювані в результаті проведення кодифікації з урахуванням норм звичаєвого права, а також закріплених нормативних актів європейських держав з пріоритетним за-
позиченням норм англійського права;
- 4) норми африканських міждержавних об'єднань;
- 5) норми міжнародного права.

Незважаючи на формування загальнотериторіального права, супроводжуване витисненням або обмеженням звичаєвого права, правова свідомість більшості сільського населення принципово не змінилася. Сільські жителі продовжують орієнтуватися на норми звичаєвого права.

Контрольні запитання:

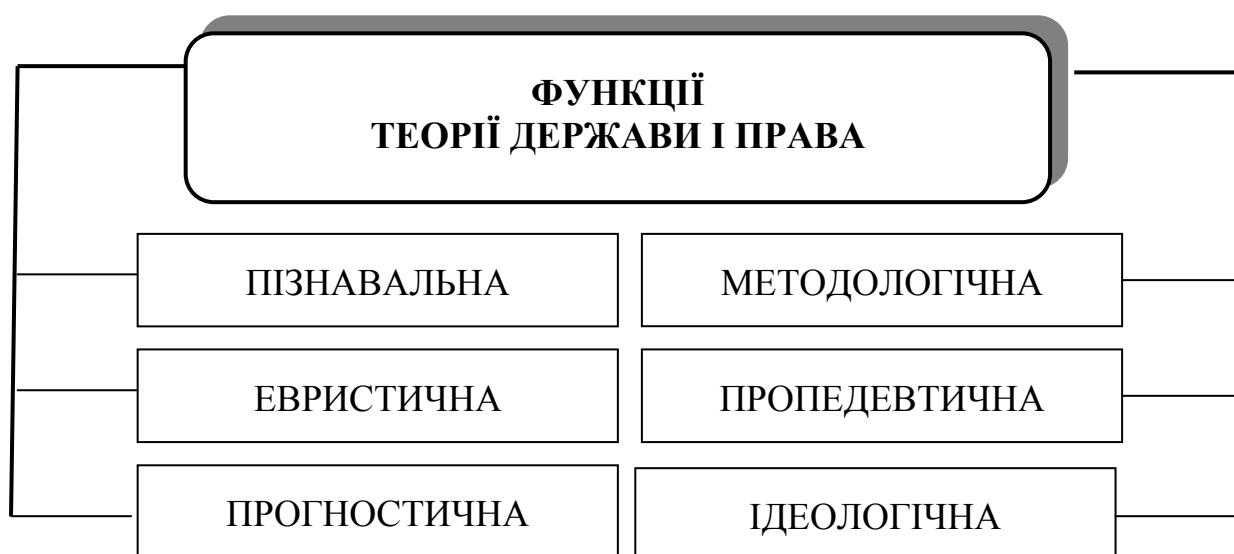
1. Зміст поняття «правова система».
2. Структурні елементи правової системи.
3. Співвідношення понять «правова система» і «правова сім'я».
4. Критерії, за якими здійснюється класифікація правових сімей.
5. Характерні риси романо-германського типу правової системи.
6. Етапи становлення сім'ї загального права.
7. Характеристика основних джерел сім'ї мусульманського права.
8. Ознаки, притаманні звичаєвому праву.

СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНІ СХЕМИ

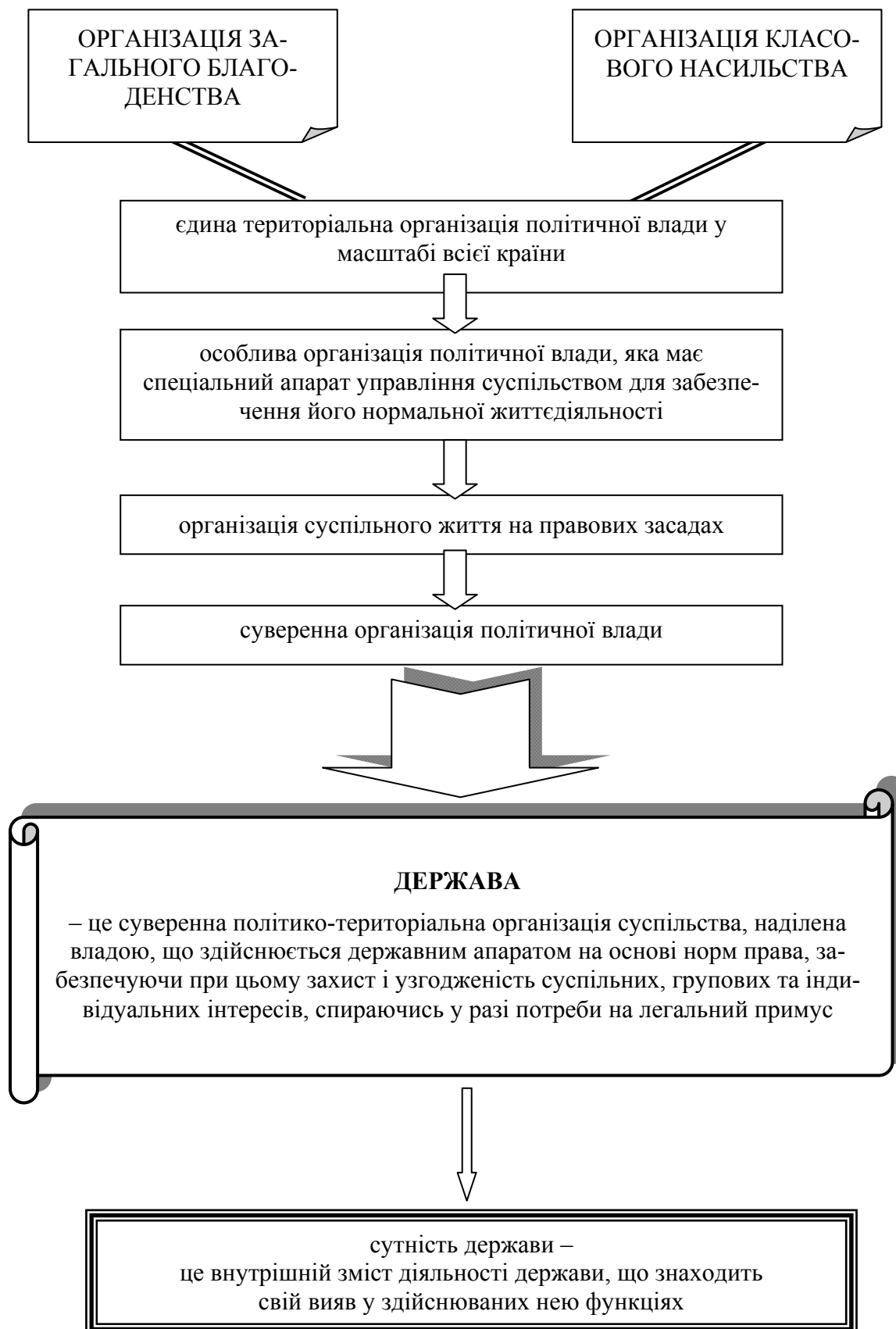
Схема № 1

Схема № 2

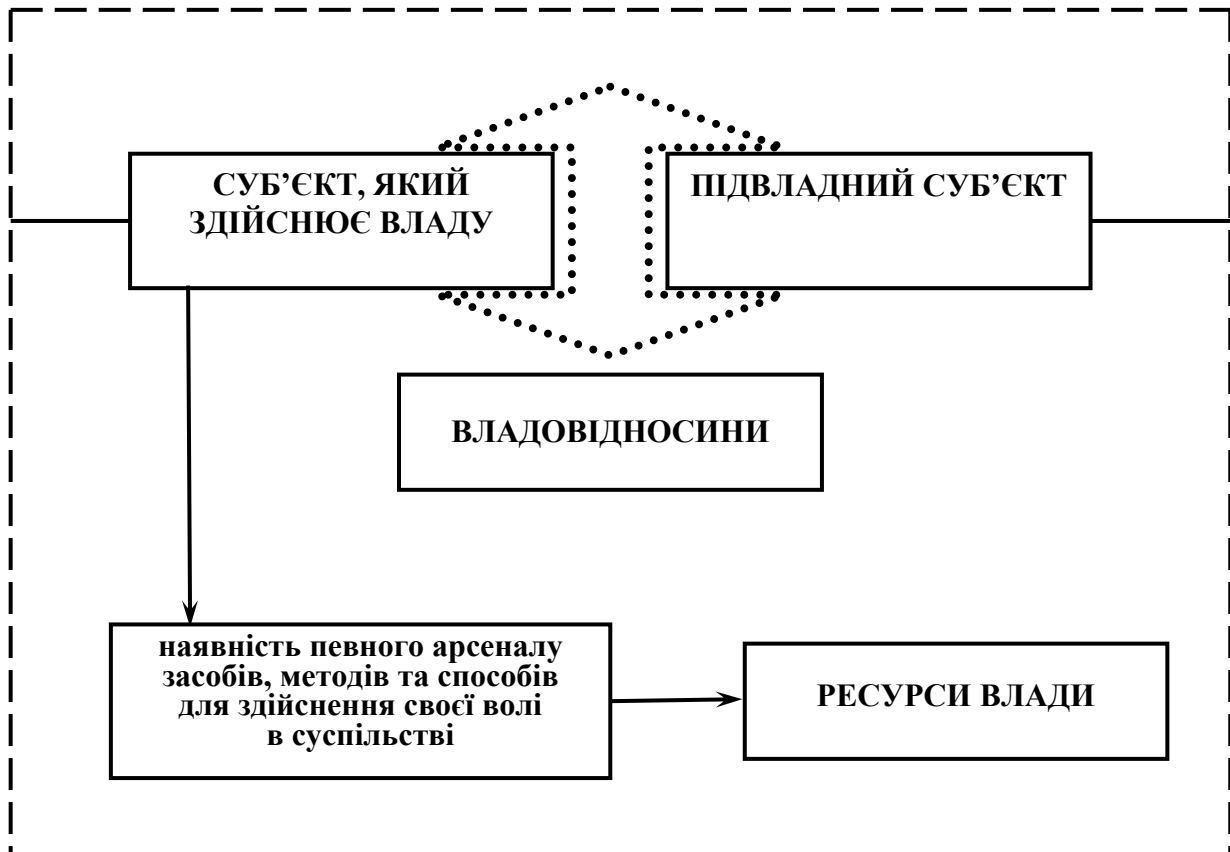
ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

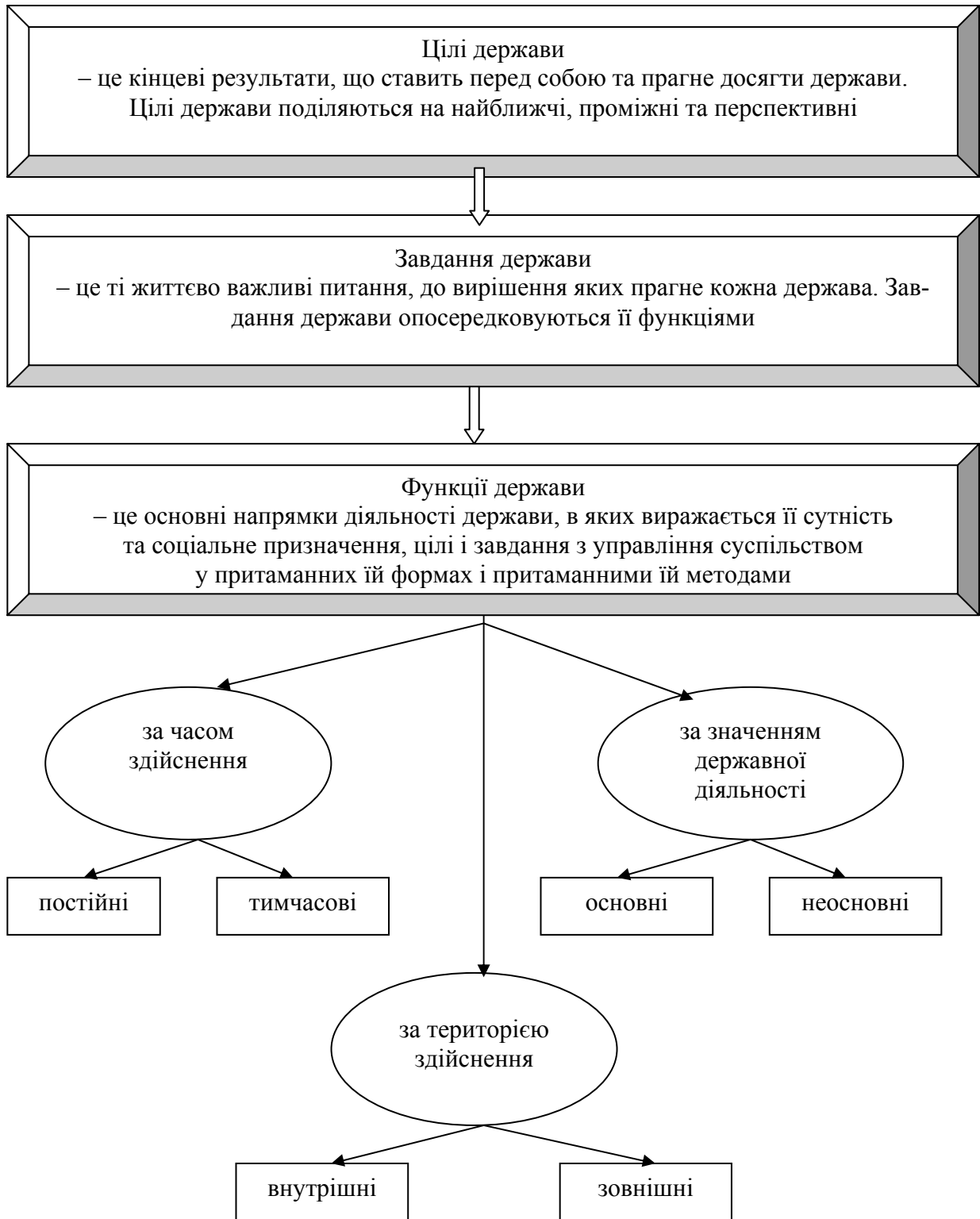
ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

ДЕРЖАВНА ВЛАДА

– це здатність одного суб'єкта нав'язати свою волю іншим суб'єктам у сфері управління справами держави і суспільства через використання можливостей державного апарату

ЦІЛІ, ЗАВДАННЯ ТА ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

МІСЦЕ ДЕРЖАВИ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

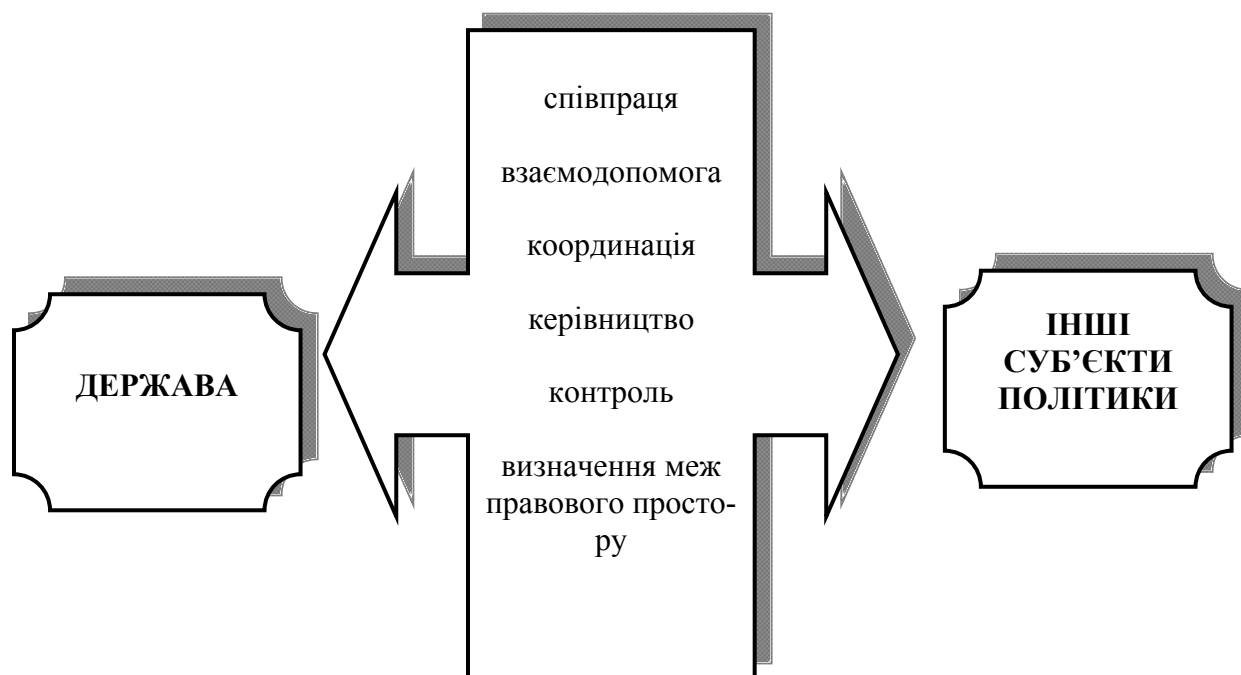
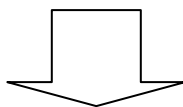

Схема № 8

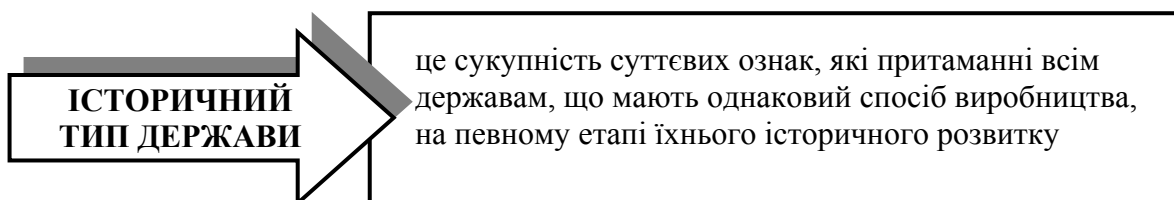
СПІВВІДНОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ З ПОЛІТИЧНОЮ ВЛАДОЮ

Політична влада і влада державна – поняття не тотожні

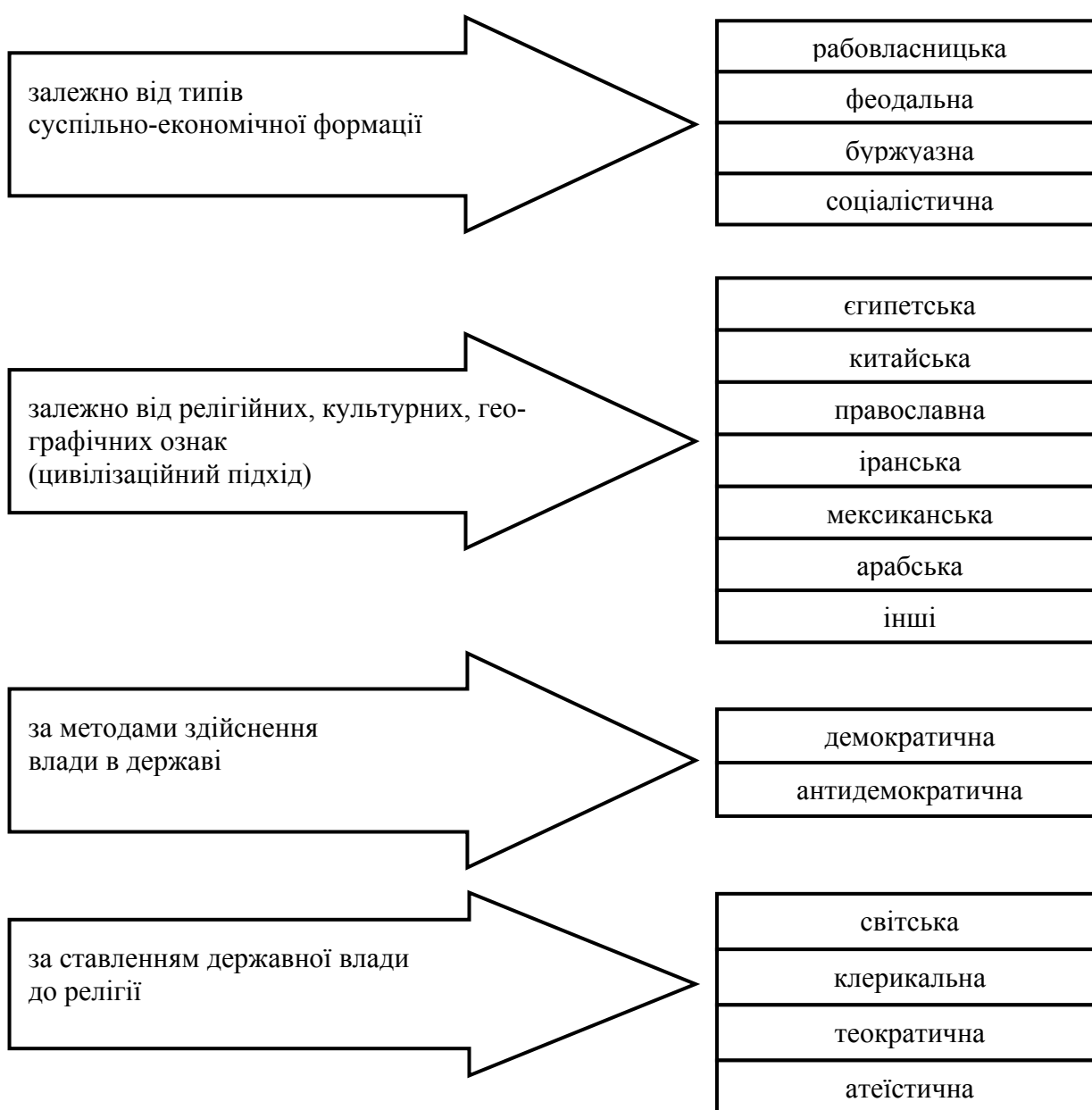

- політична влада здійснюється більш широким колом суб'єктів політичної системи суспільства;
- кожна державна влада є політичною, однак не кожна політична влада є державною;
- політична і державна влада мають різні механізми свого здійснення;
- атрибутом державної влади є її територіальна організація, а політична влада, влада якоїсь партійно-політичної ідеології може виходити за межі однієї держави

ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ: ПІДСТАВИ ТА РІЗНІ ПІДХОДИ

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ТИПОЛОГІЇ ДЕРЖАВИ

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ФОРМИ ДЕРЖАВИ

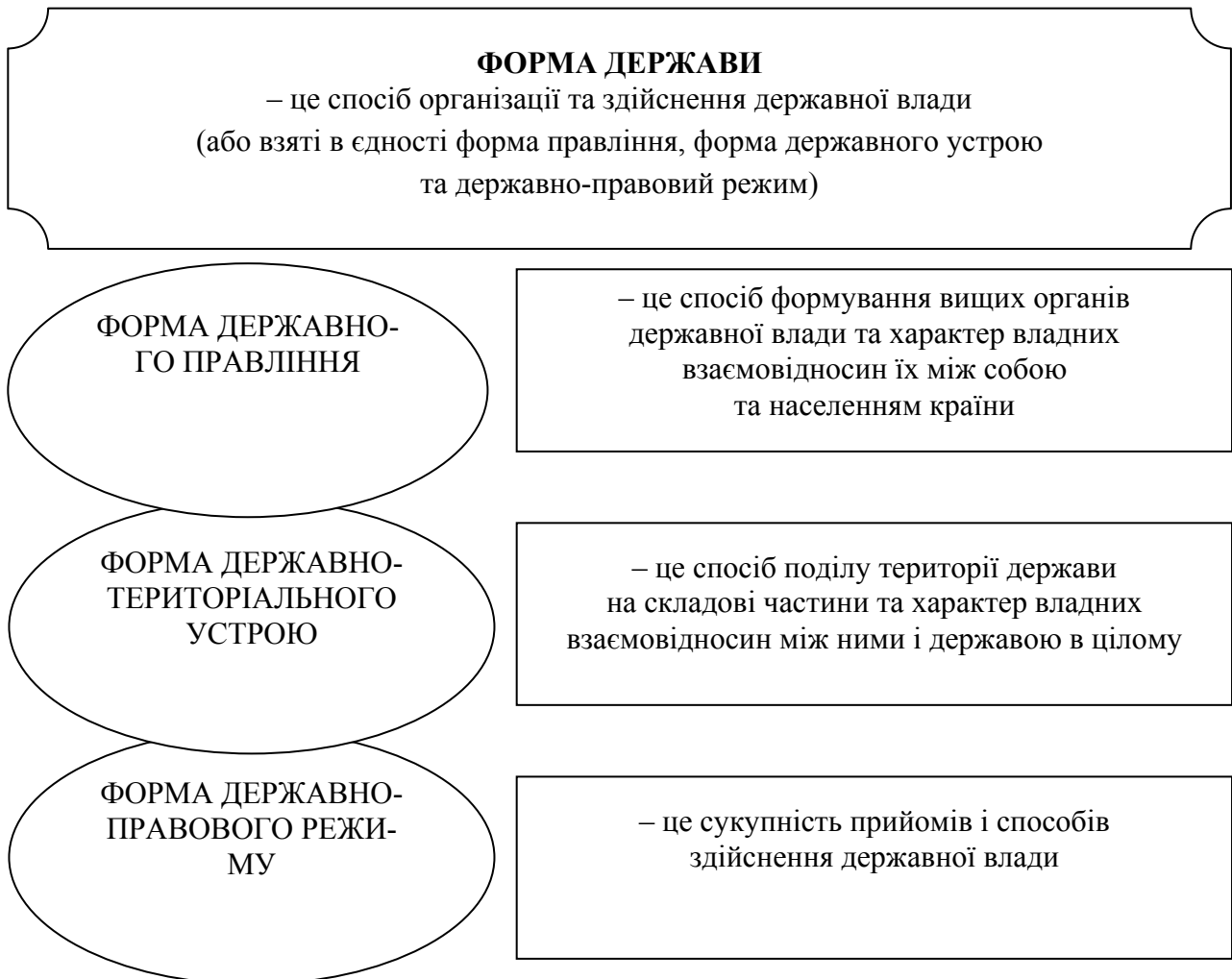

Схема № 11

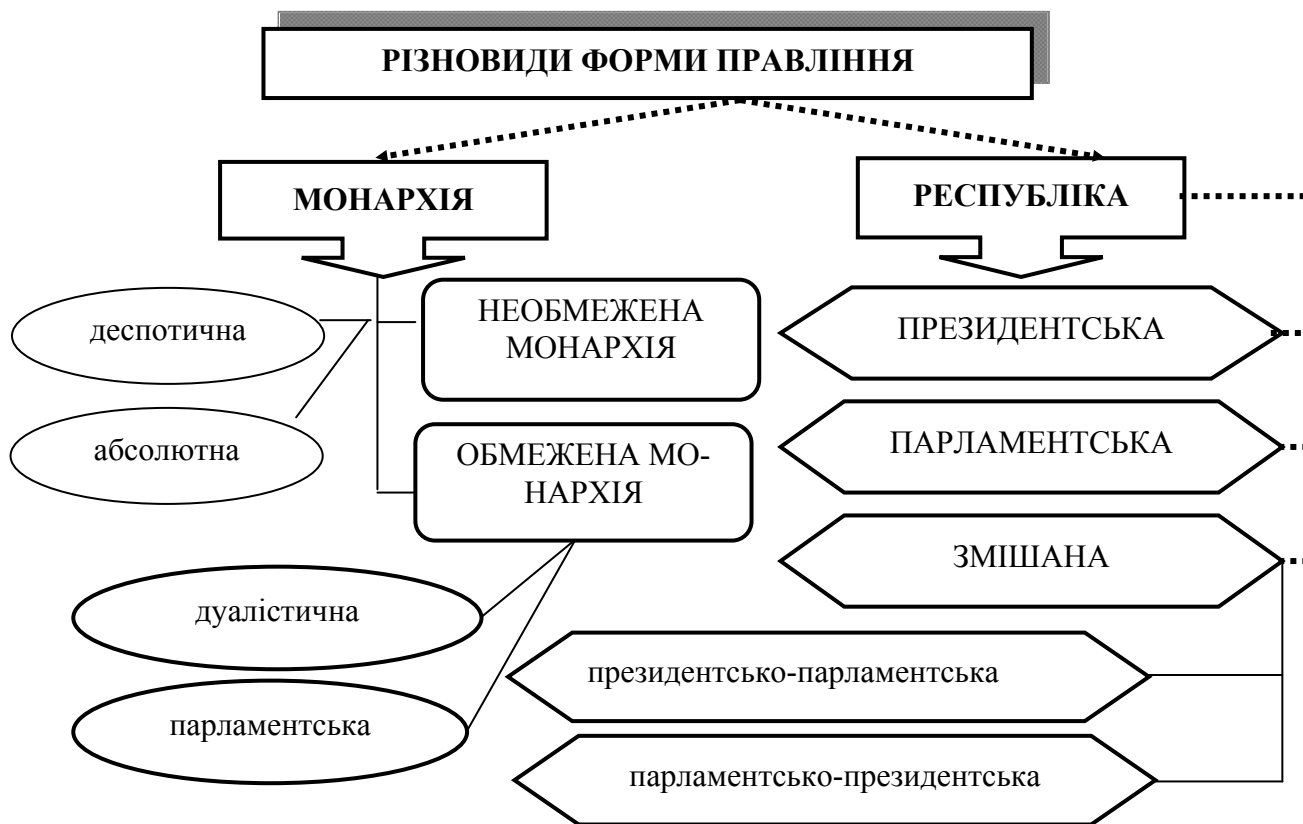
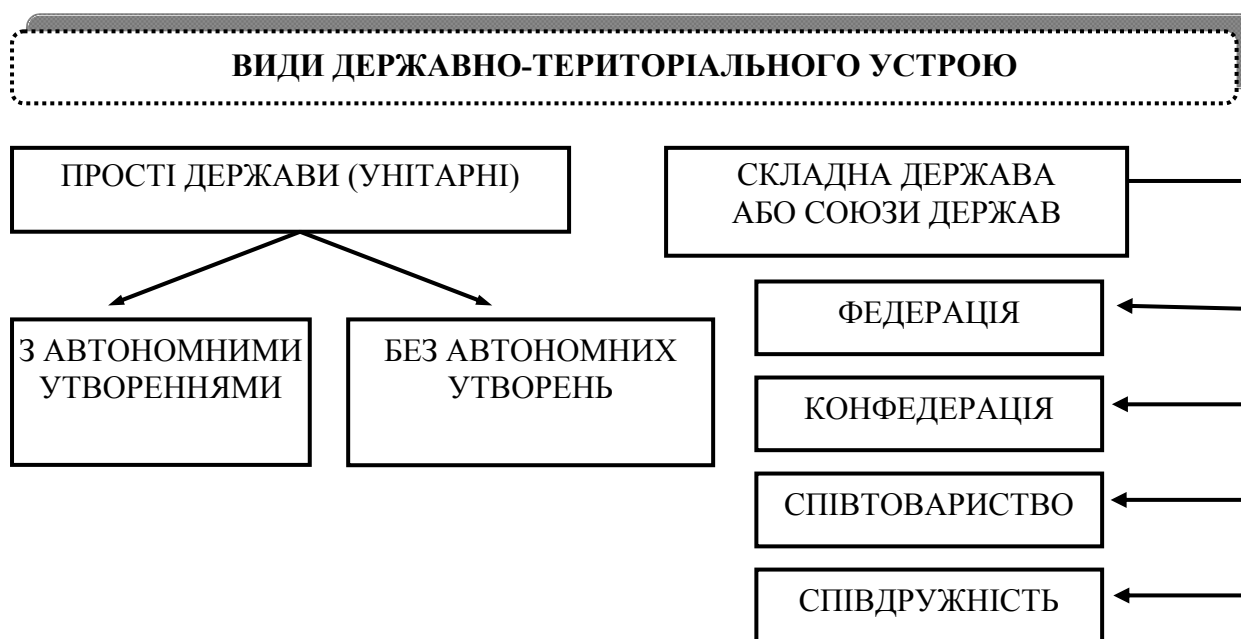
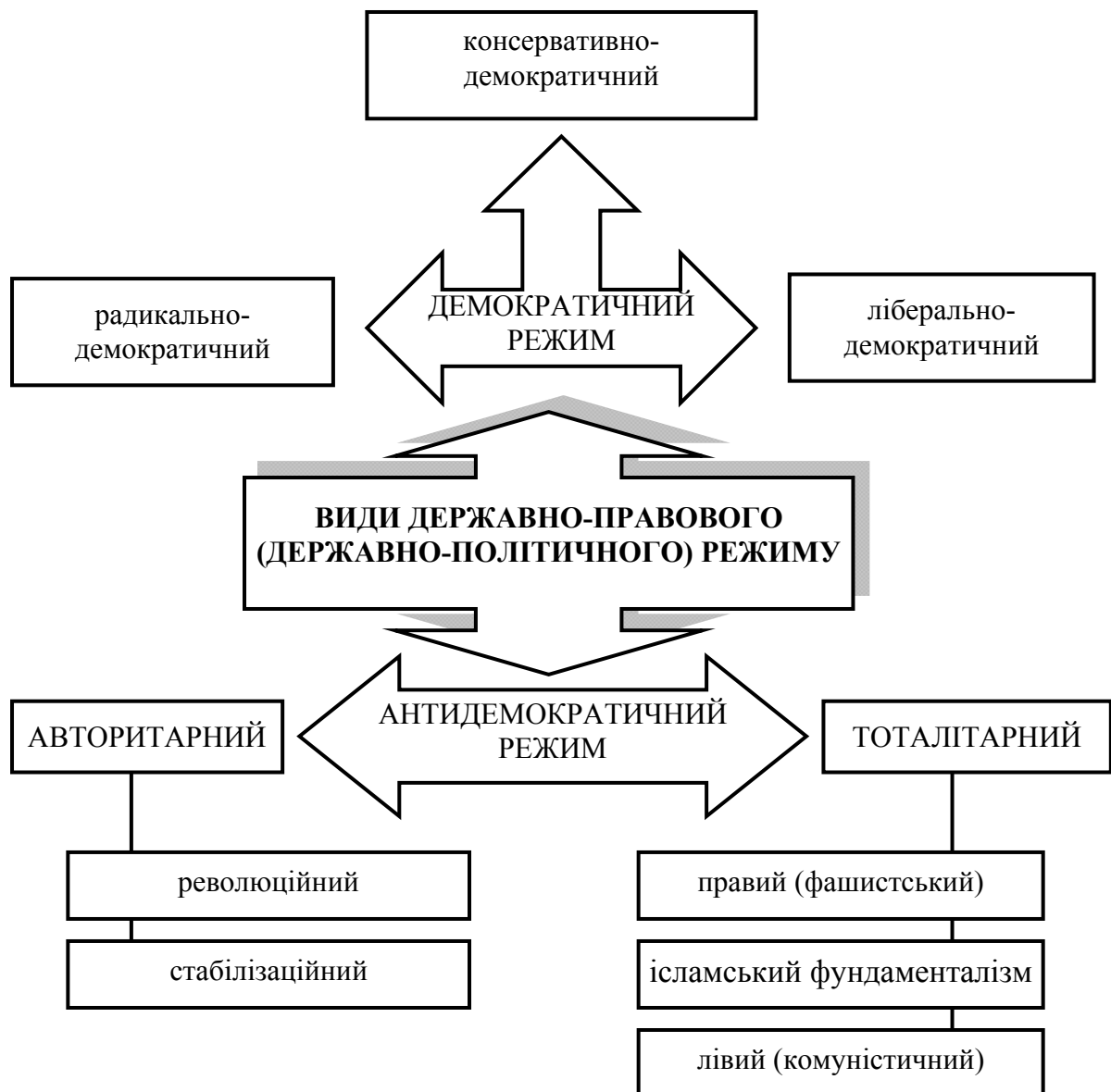

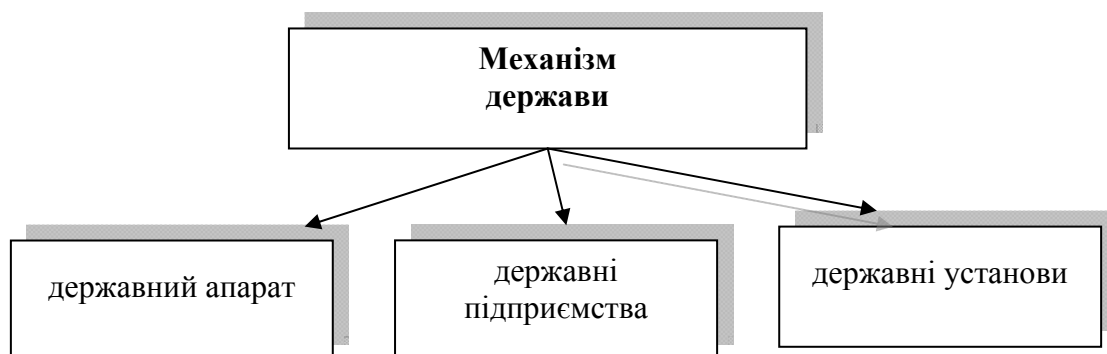
Схема № 12

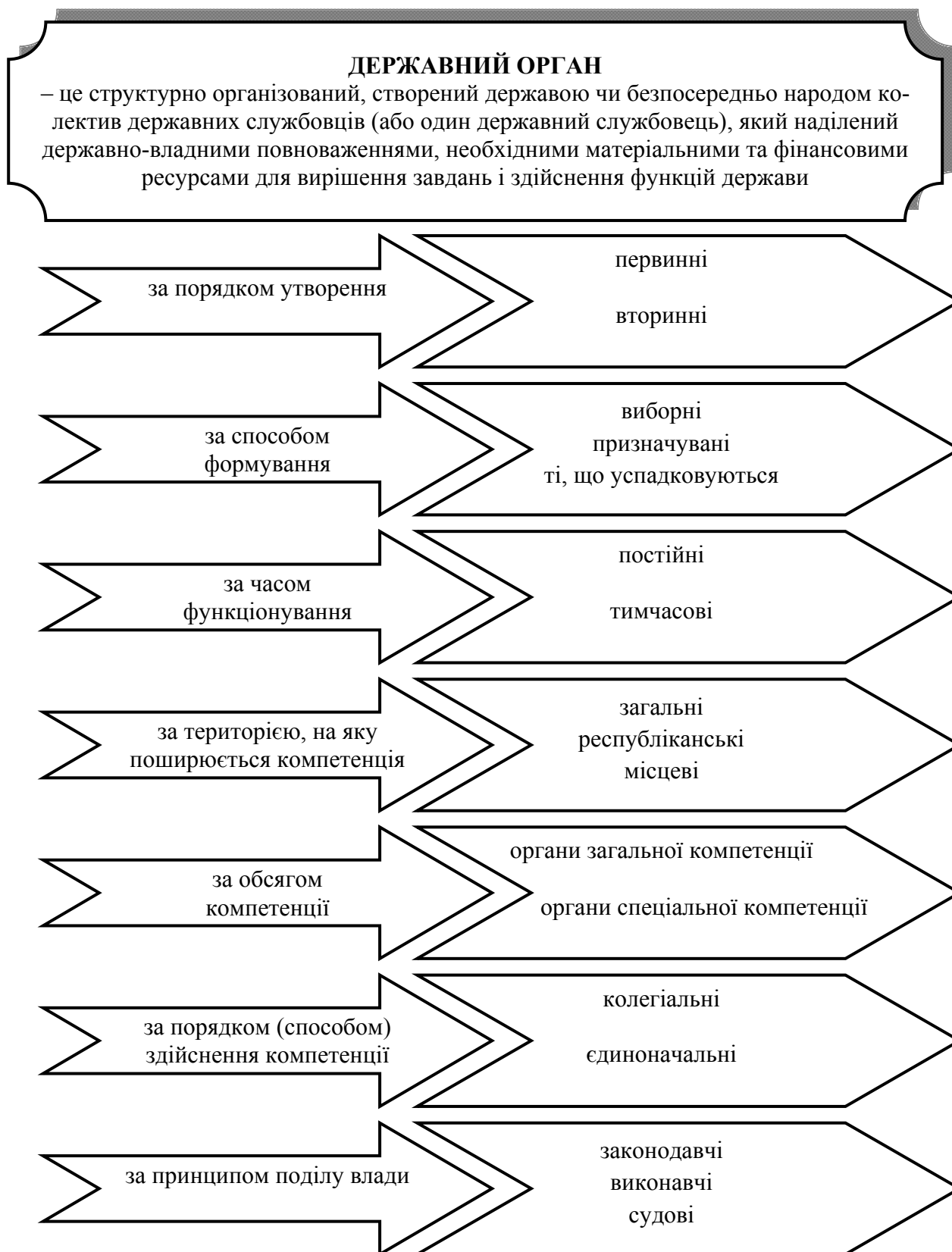
**РІЗНОВИДИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО
(ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОГО) РЕЖИМУ**

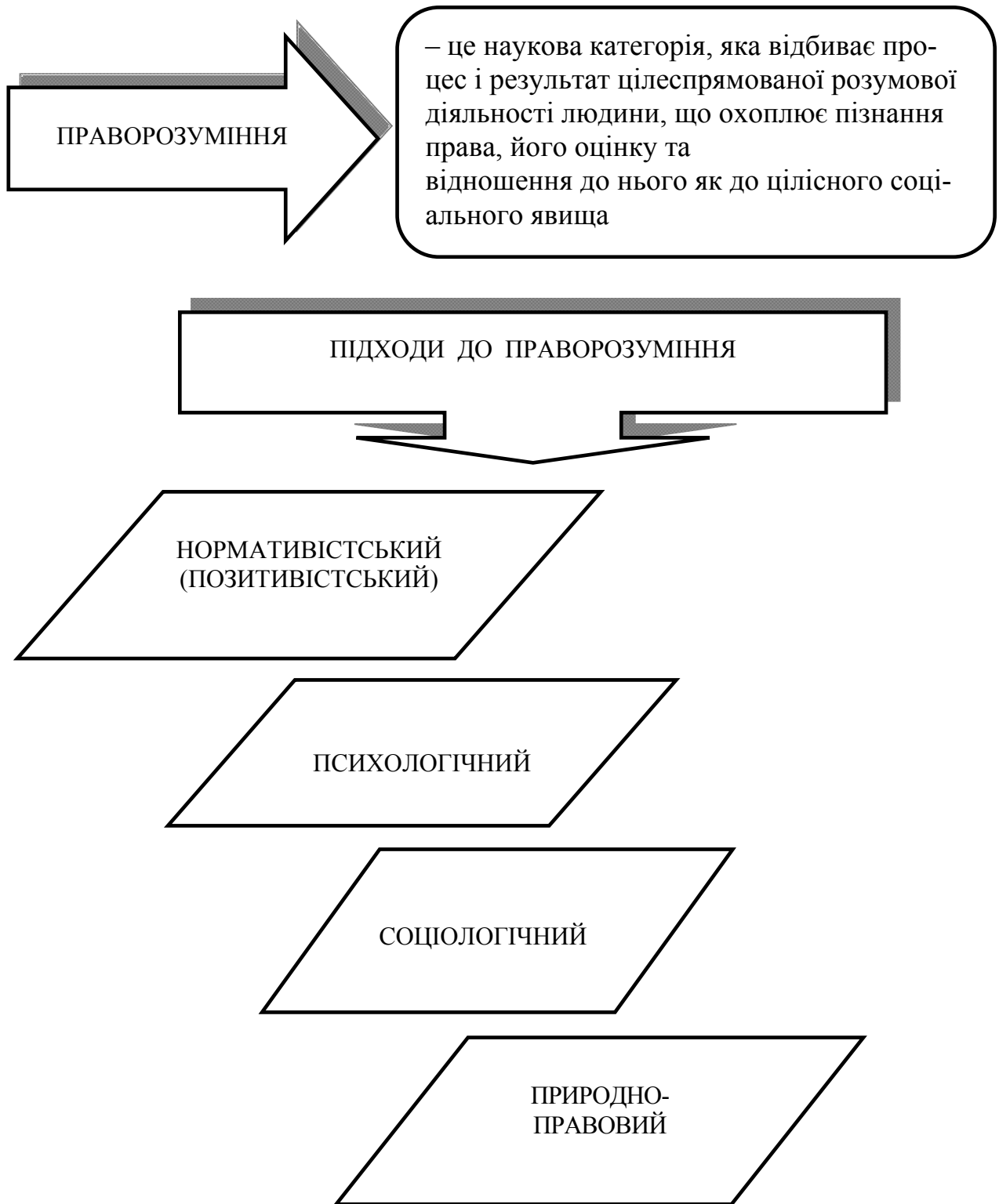
СТРУКТУРА МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ

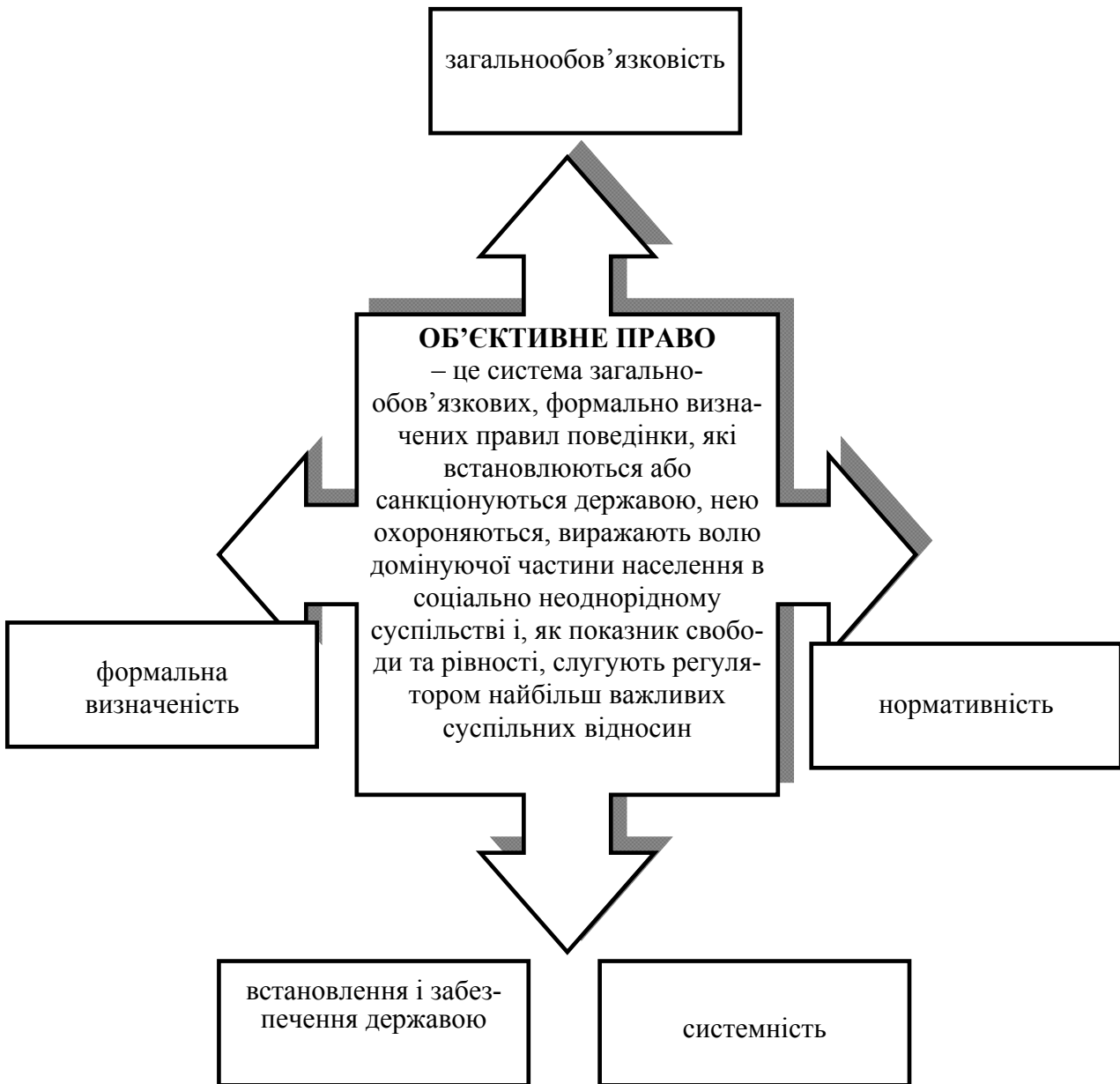
ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ

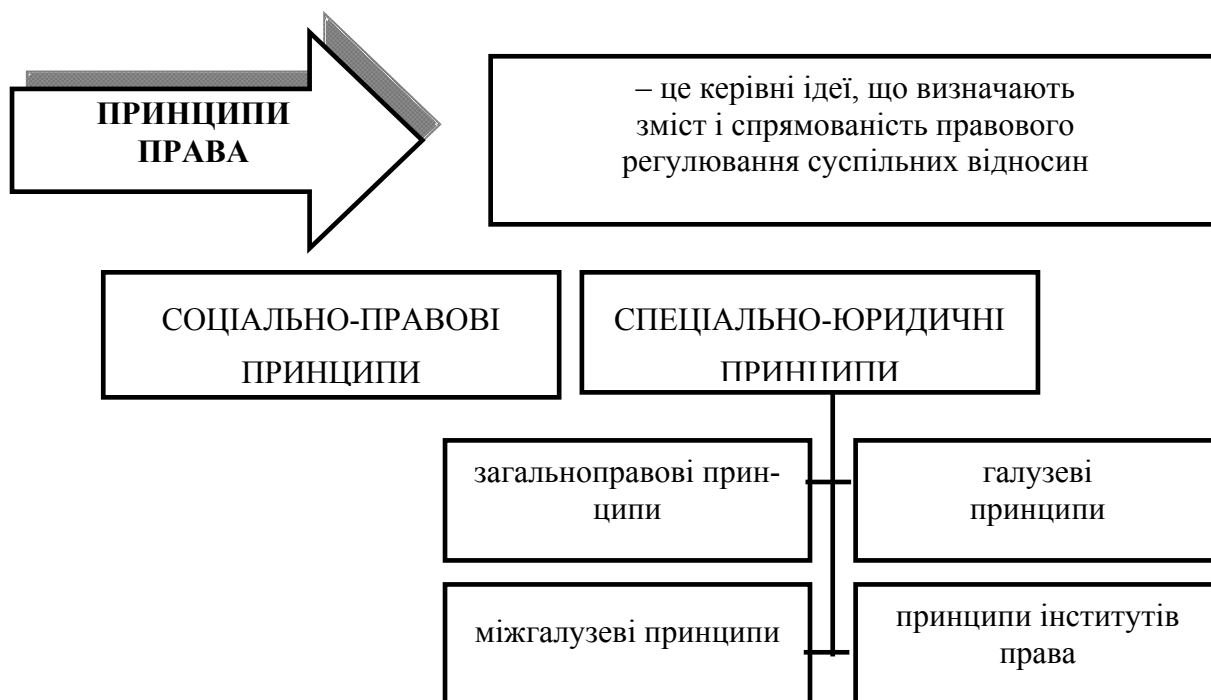
ПЛЮРАЛІЗМ ПІДХОДІВ ДО ПРАВОРОЗУМІННЯ

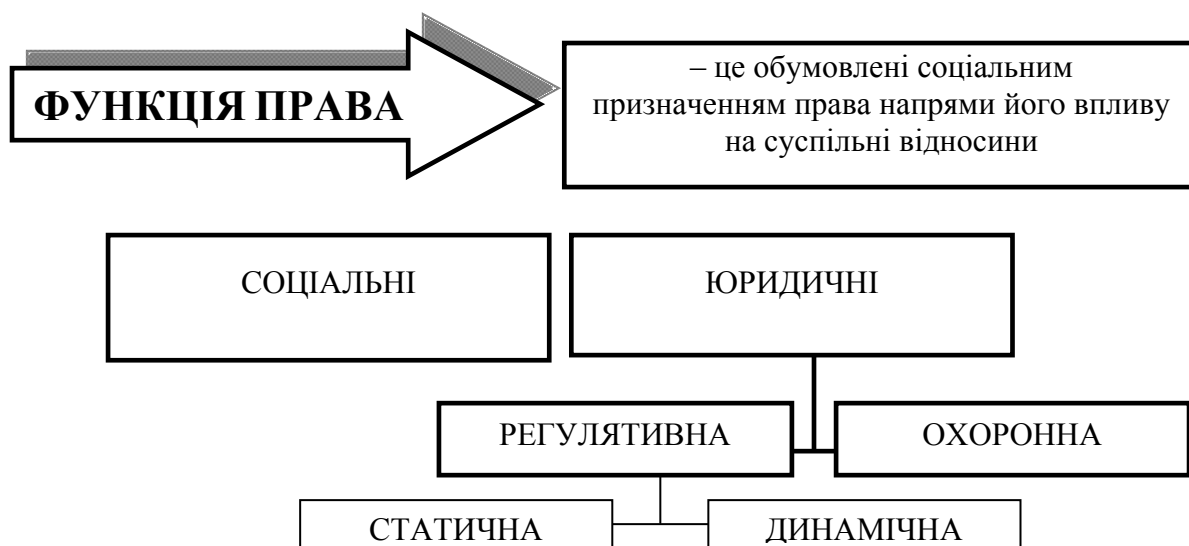
ПОНЯТТЯ ОБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА

ПРИНЦИПИ ПРАВА: ПОНЯТТЯ ТА ЇХ РІЗНОВИДИ

ФУНКЦІЇ ПРАВА

ПОНЯТТЯ НОРМИ ПРАВА

ВИДИ КЛАСИЧНИХ НОРМ ПРАВА

**КЛАСИФІКАЦІЯ
НОРМ ПРАВА**

**ЗА ПРЕДМЕТОМ ПРАВОВОГО РЕГУ-
ЛЮВАННЯ**

- норми конституційного права
- норми цивільного права
- норми кримінального права та ін.

**ЗА МЕТОДОМ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

- імперативні • диспозитивні
- рекомендаційні • заохочувальні

**ЗА ХАРАКТЕРОМ
ПРАВОВИХ ПРИПИСІВ**

- уповноважуючі
- зобов'язуючі
- забороняючі

**ЗА СУБОРДИНАЦІЮ
У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ**

- матеріальні
- процесуальні

**ЗА ЮРИДИЧНОЮ ФОРМОЮ
ЗАКРІПЛЕННЯ**

- норми, закріплені в актах парламенту
- норми, закріплені в актах глави держави
- норми, закріплені в актах уряду та ін.

ЗА ТЕРИТОРІЄЮ ЇХНЬОЇ ДІЇ

- загальні (загальнодержавні)
- республіканські
- місцеві (локальні)

ЗА ЧАСОМ ДІЇ

- постійні
- тимчасові

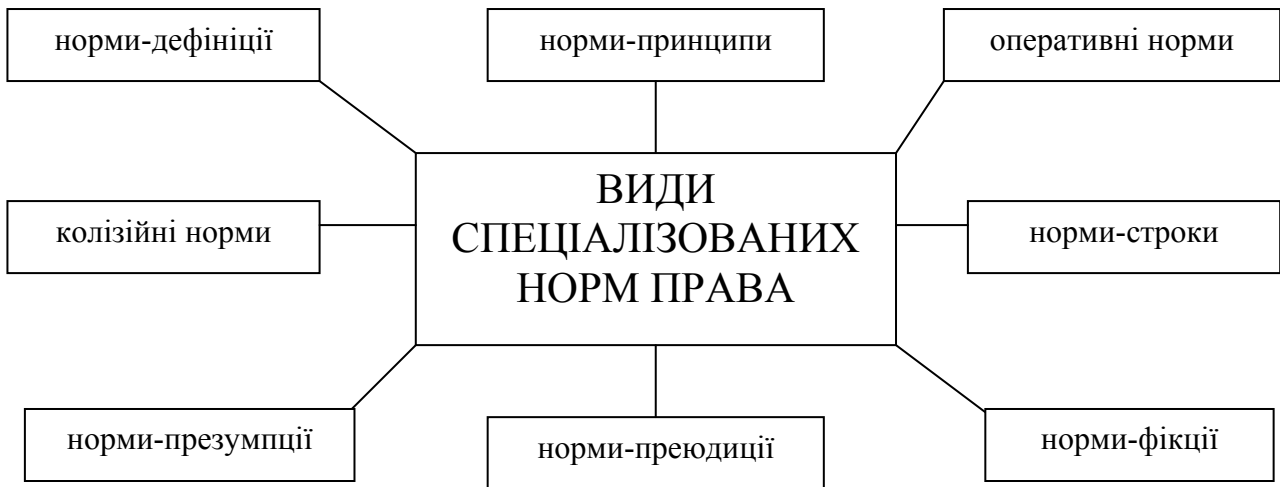
**ЗА ДІЄЮ
НА КОЛО СУБ'ЄКТІВ**

- загальні
- спеціальні
- виняткові

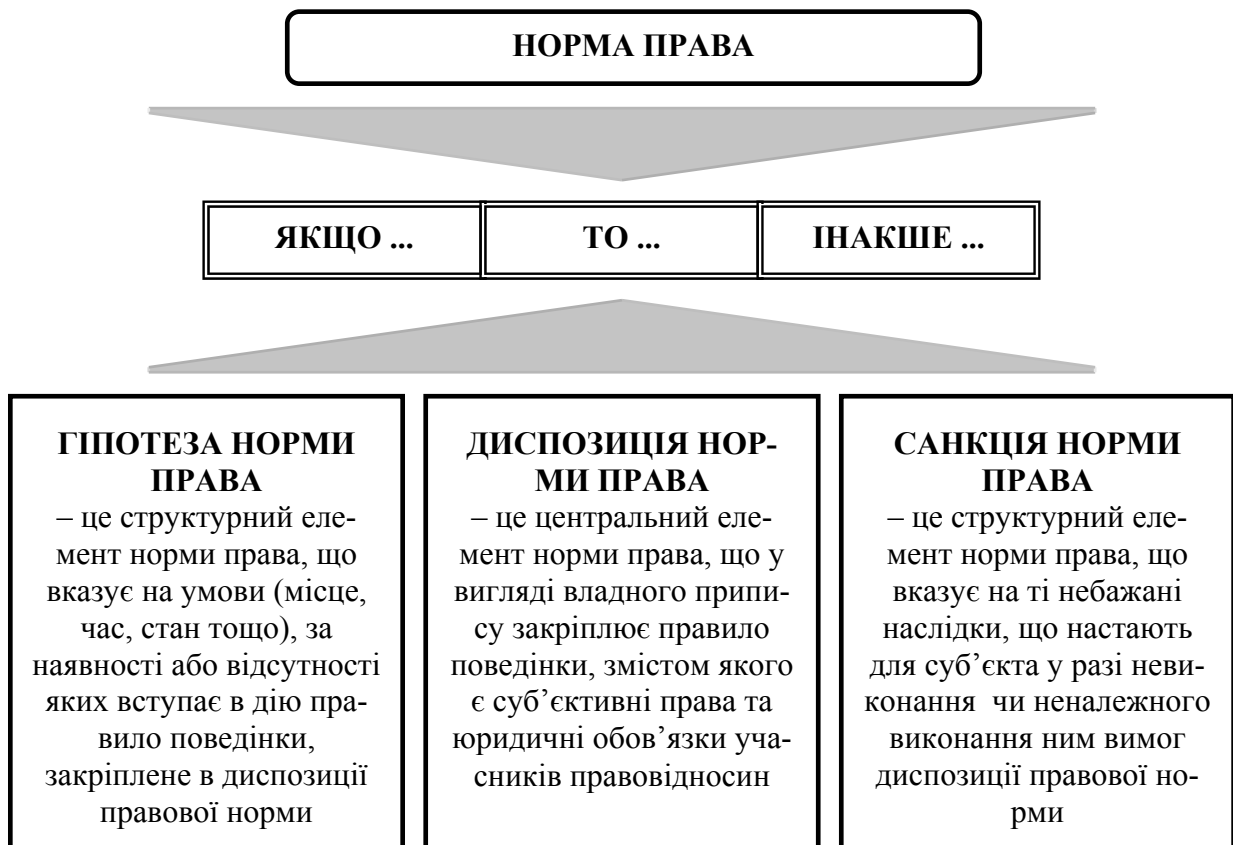
**ЗА ФУНКЦІОНАЛЬНОЮ
СПРЯМОВАНІСТЮ**

- регулятивні
- охоронні

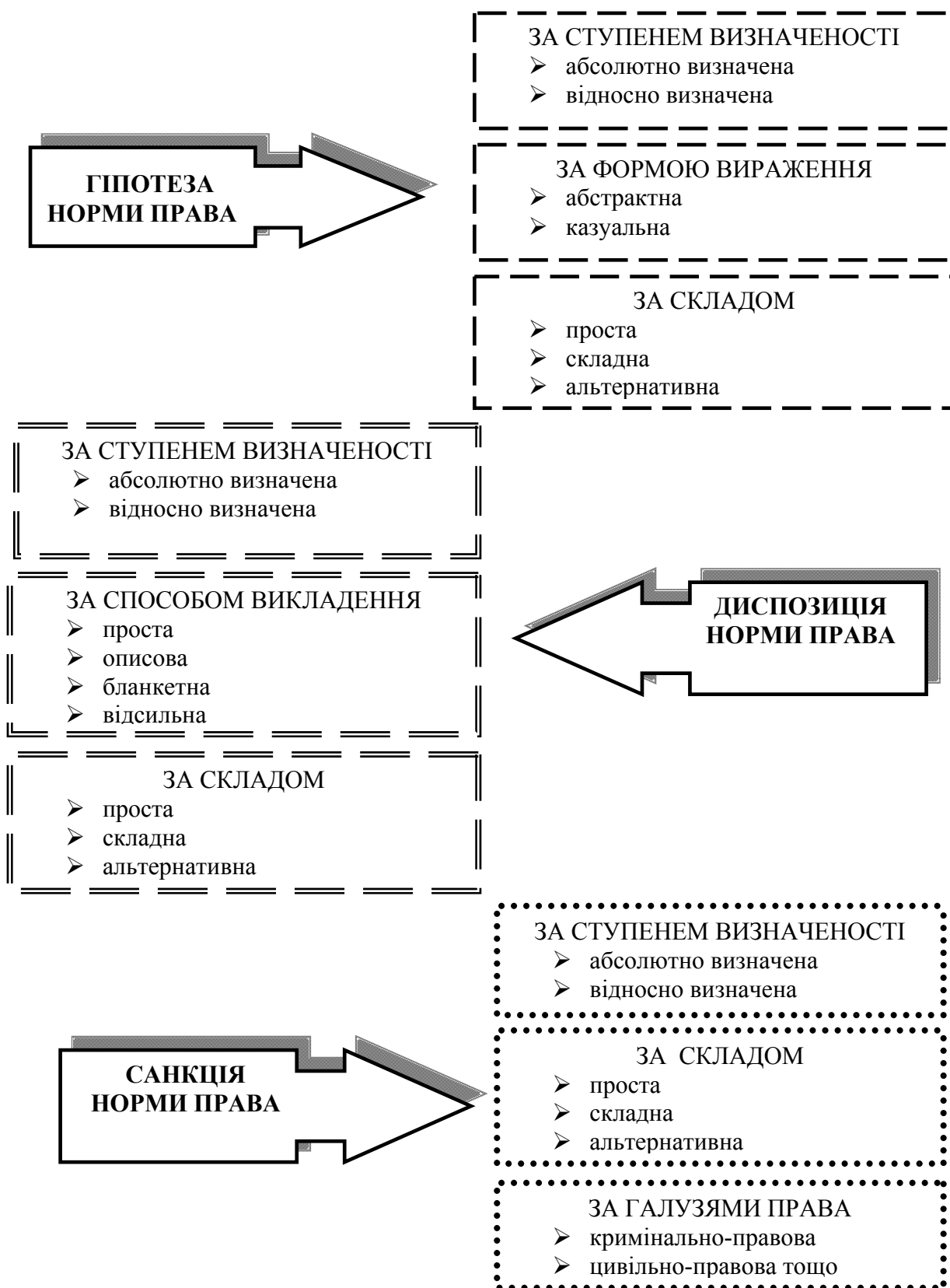
ВИДИ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ НОРМ ПРАВА

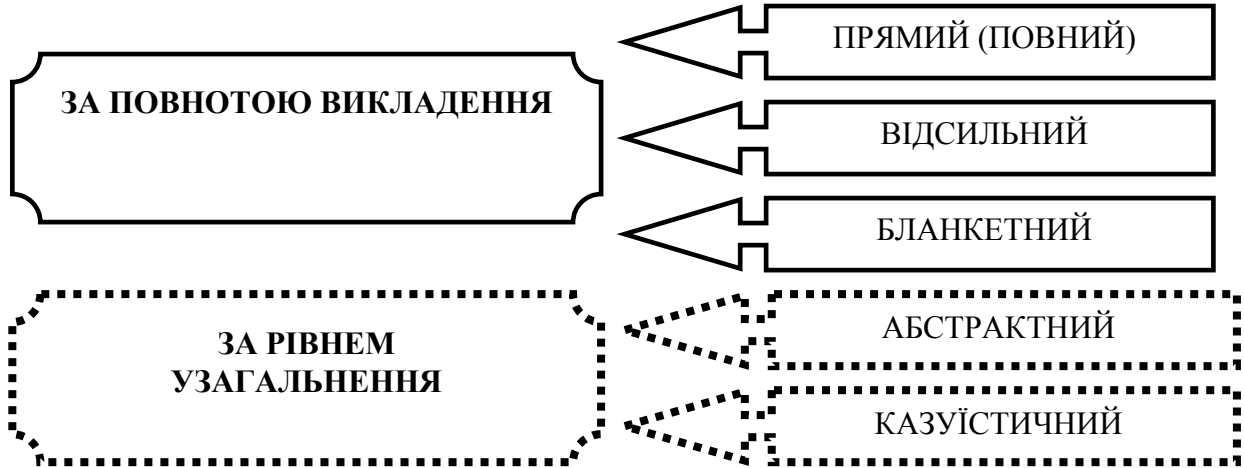
СТРУКТУРА КЛАСИЧНОЇ НОРМИ ПРАВА ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ЇЇ СКЛАДОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ

КЛАСИФІКАЦІЯ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ НОРМИ ПРАВА

СПІВВІДНОШЕННЯ НОРМИ ПРАВА ТА СТАТТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА

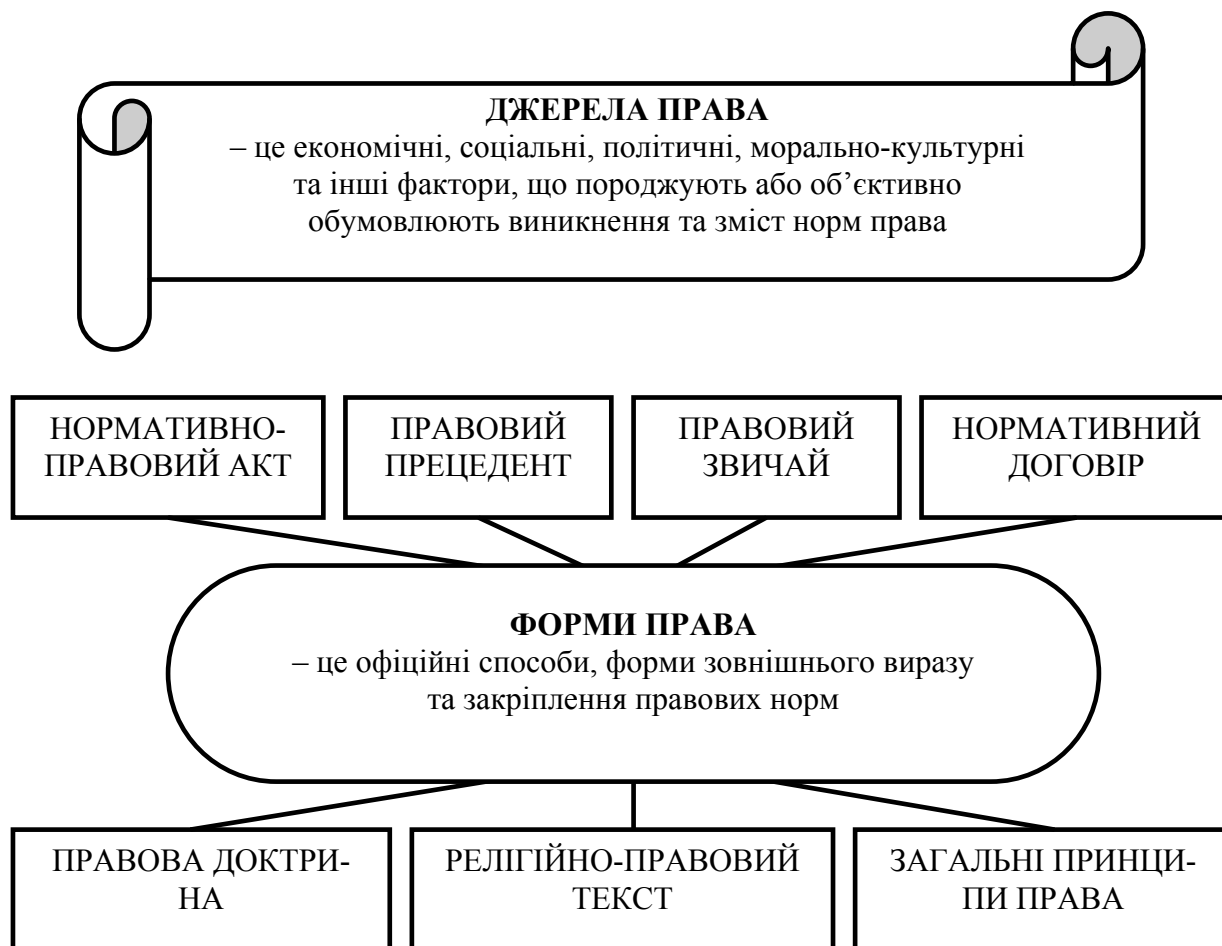
ПОНЯТТЯ ТА ЕТАПИ ПРОЦЕСУ ПРАВОУТВОРЕННЯ

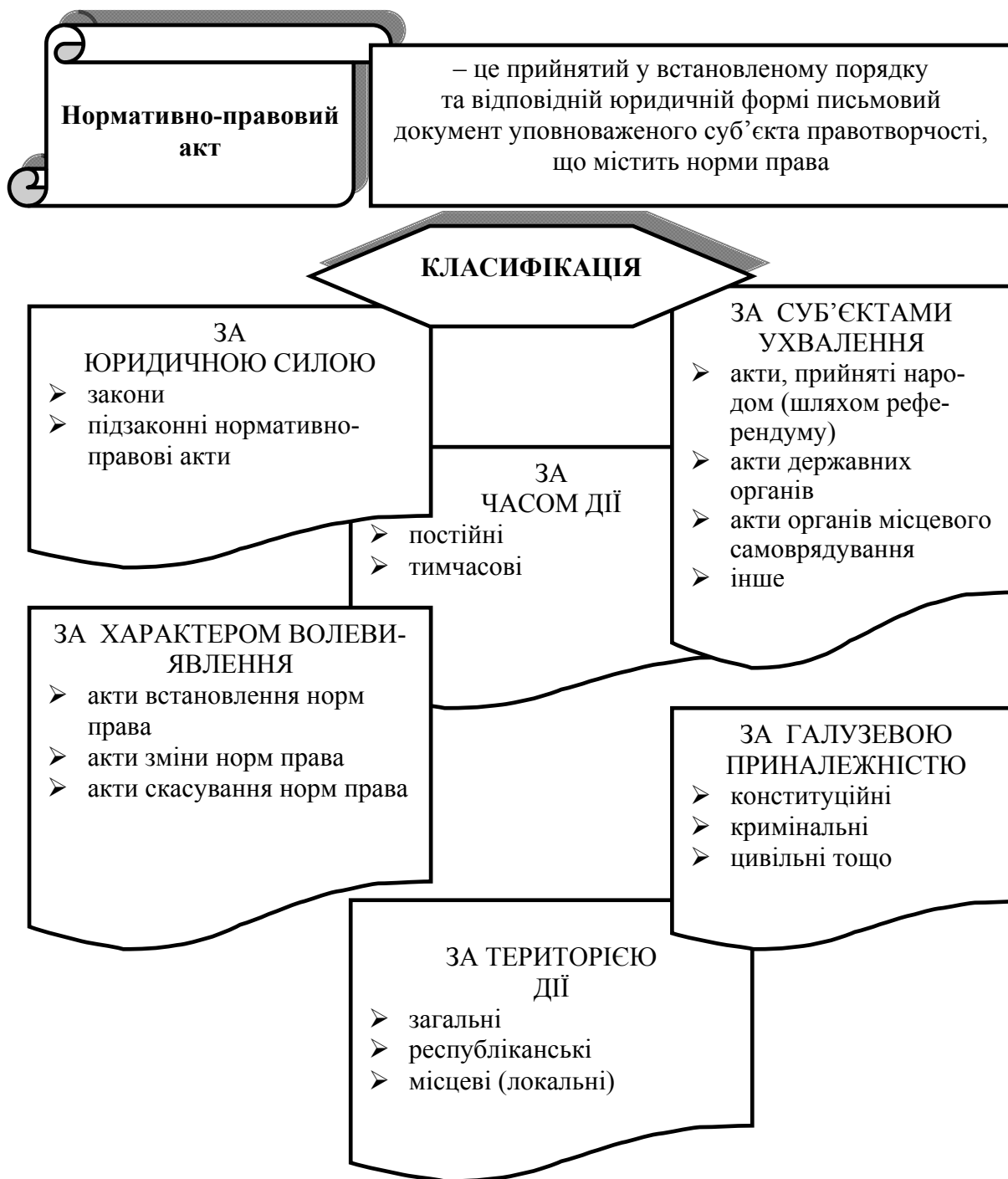
ОСНОВНІ СТАДІЇ ПРАВОТВОРЧОГО (ЗАКОНОТВОРЧОГО) ПРОЦЕСУ

ПОНЯТТЯ ТА РІЗНОВИДИ ФОРМ (ДЖЕРЕЛ) ПРАВА

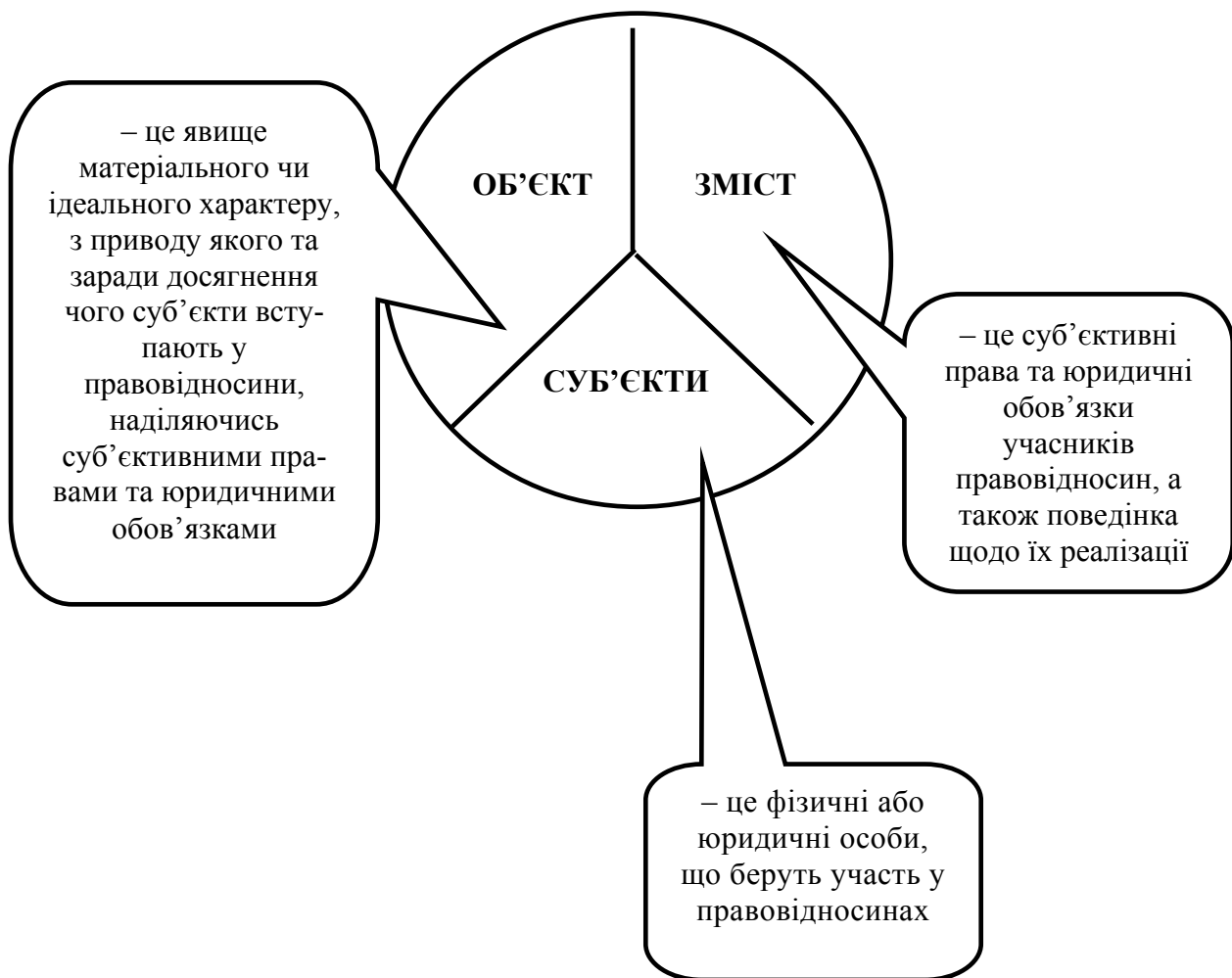
ПОНЯТТЯ ТА РІЗНОВИДИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

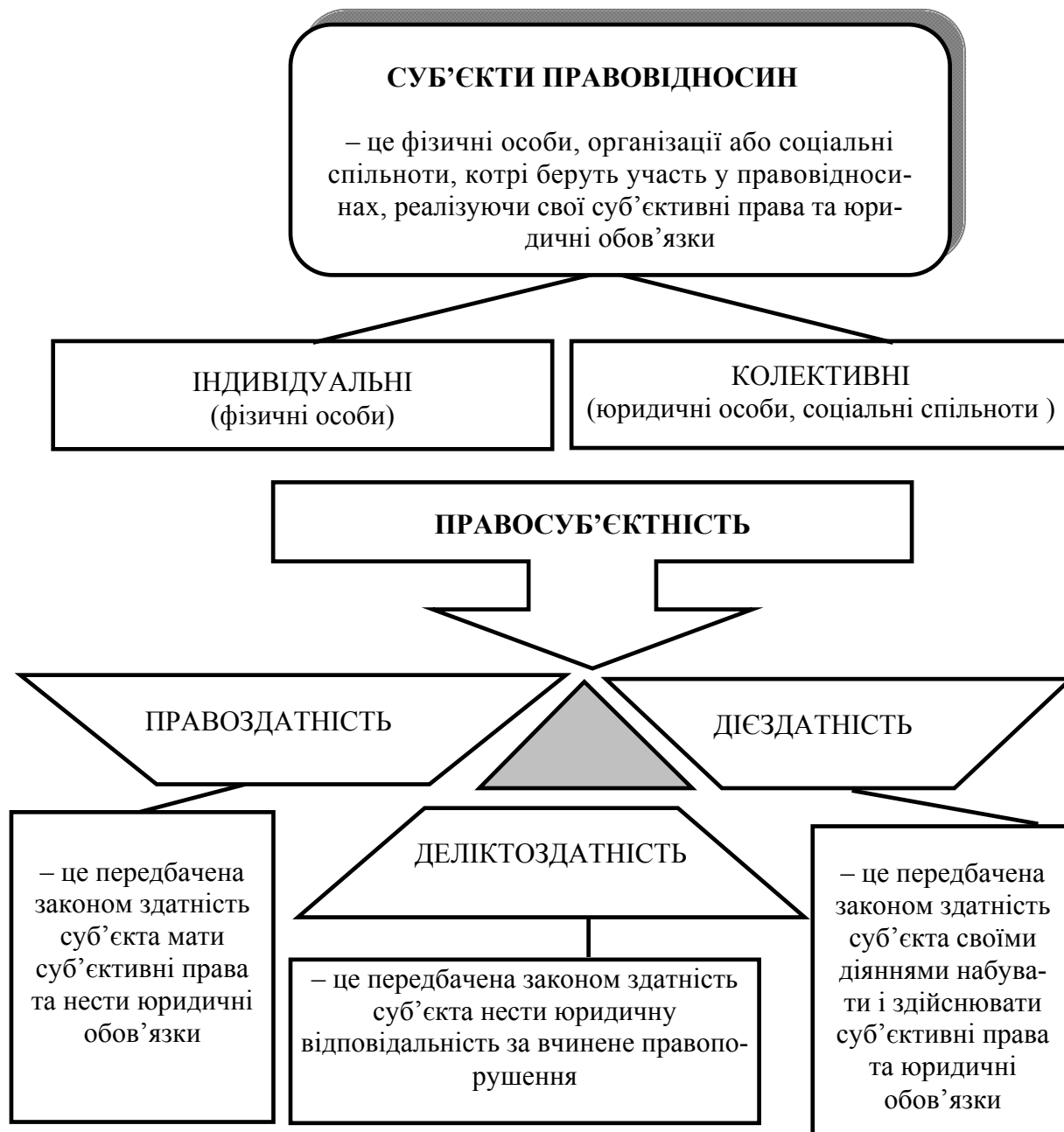
ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

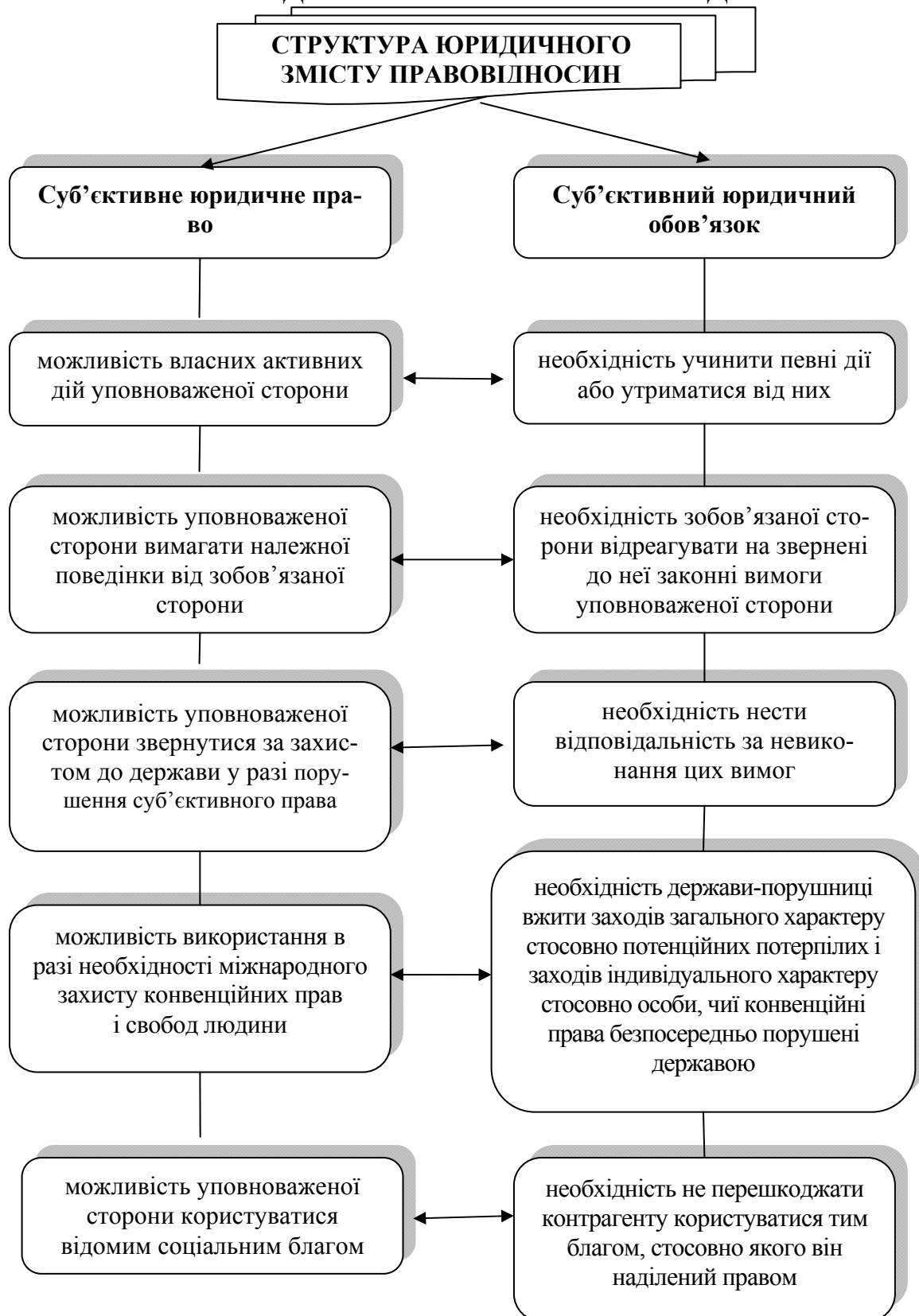
СТРУКТУРА ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

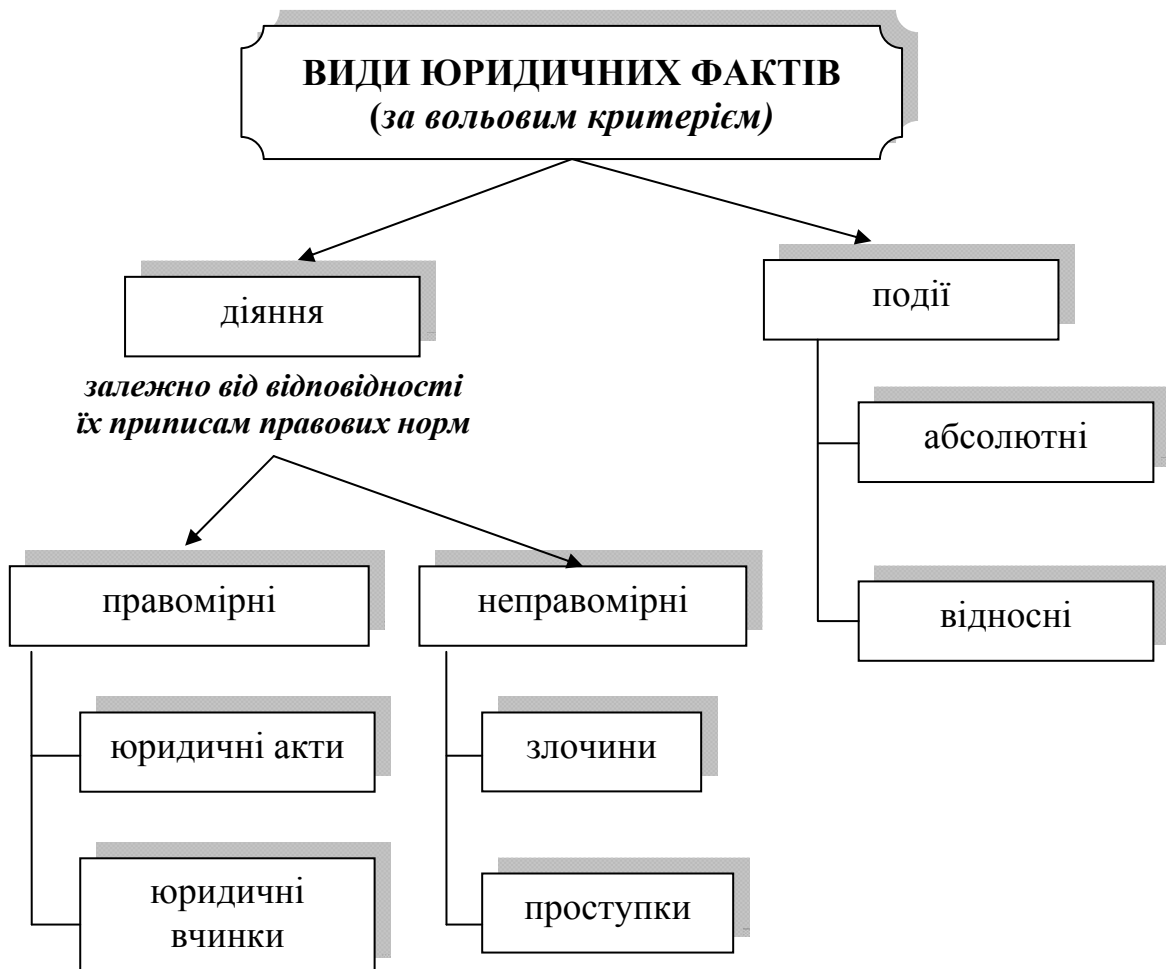
СУБ'ЄКТИ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН. ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

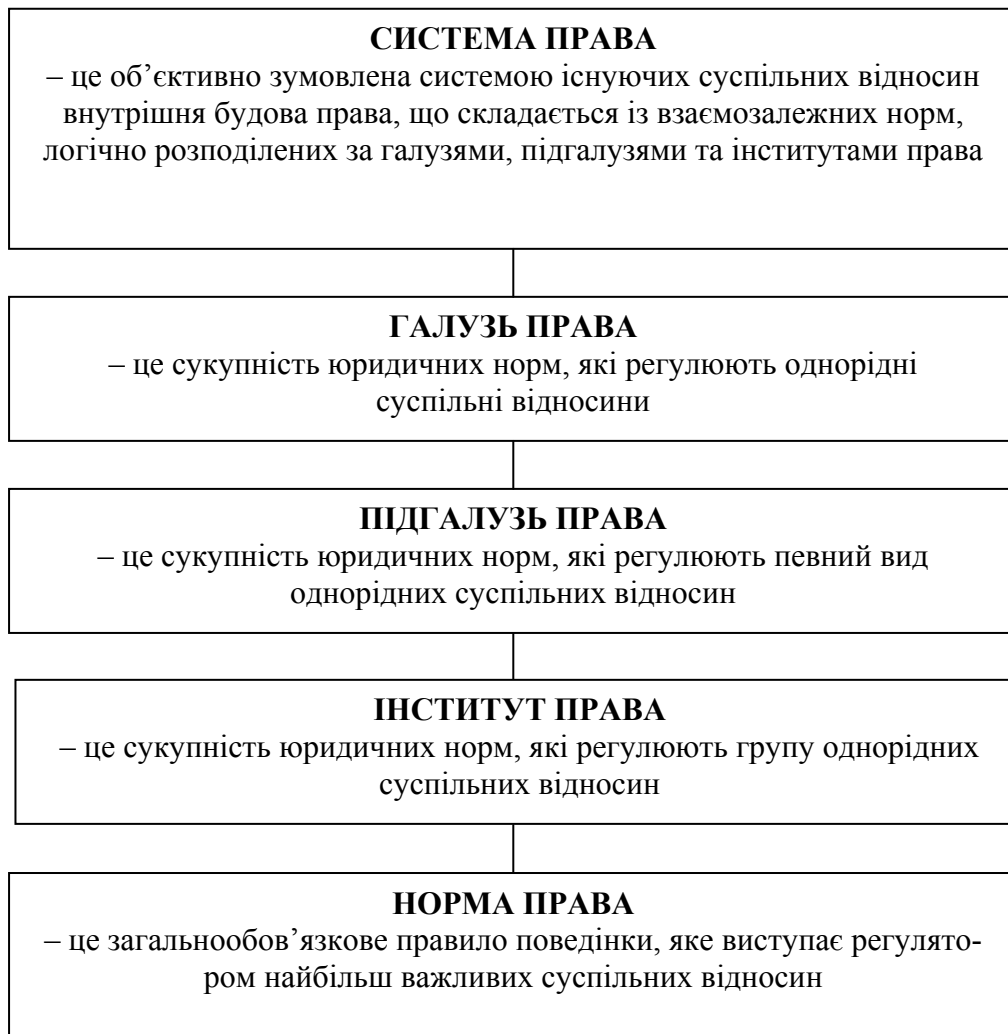
СТРУКТУРА ЮРИДИЧНОГО ЗМІСТУ ПРАВОВІДНОСИН

КЛАСИФІКАЦІЯ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ ЗА ВОЛЬОВИМ КРИТЕРІЄМ

**СИСТЕМА ПРАВА: ПОНЯТТЯ
ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ЇЇ ЕЛЕМЕНТІВ**

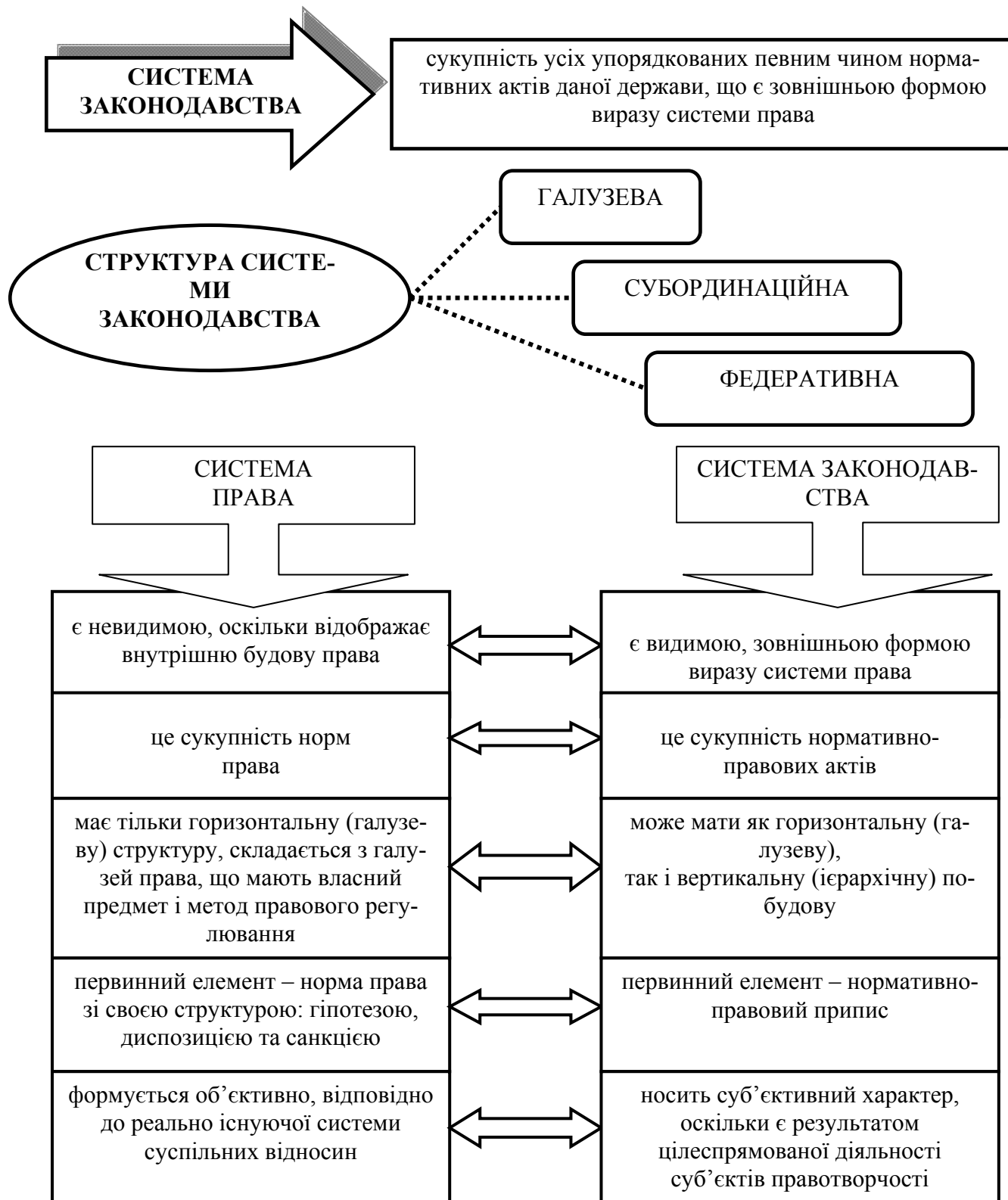
**ПРЕДМЕТ І МЕТОД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЯК КРИТЕРІЇ ПОБУДОВИ СИСТЕМИ ПРАВА**

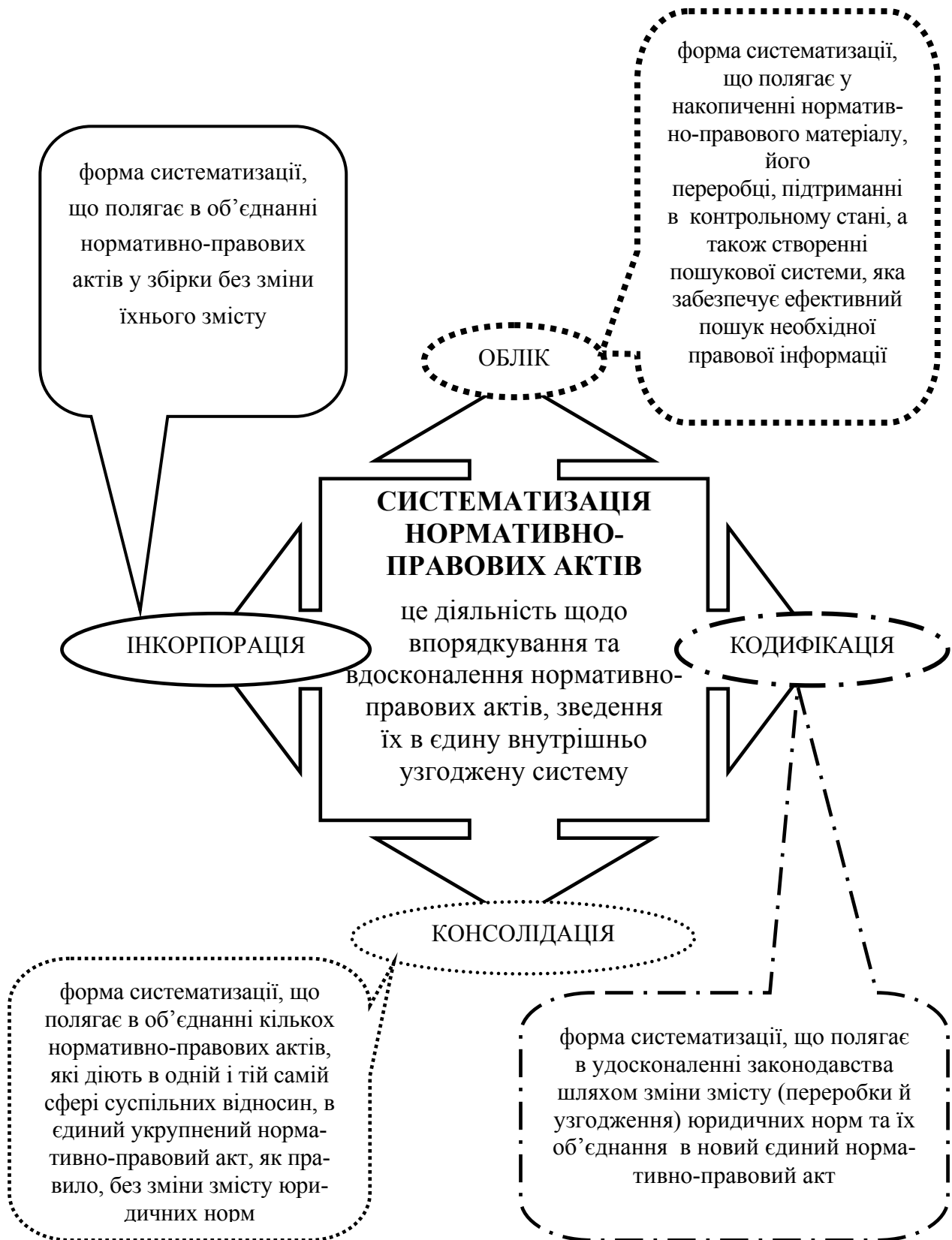
СТРУКТУРА СИСТЕМИ ПРАВА

**СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА: ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА.
СПІВВІДНОШЕННЯ СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА
З СИСТЕМОЮ ПРАВА**

ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА

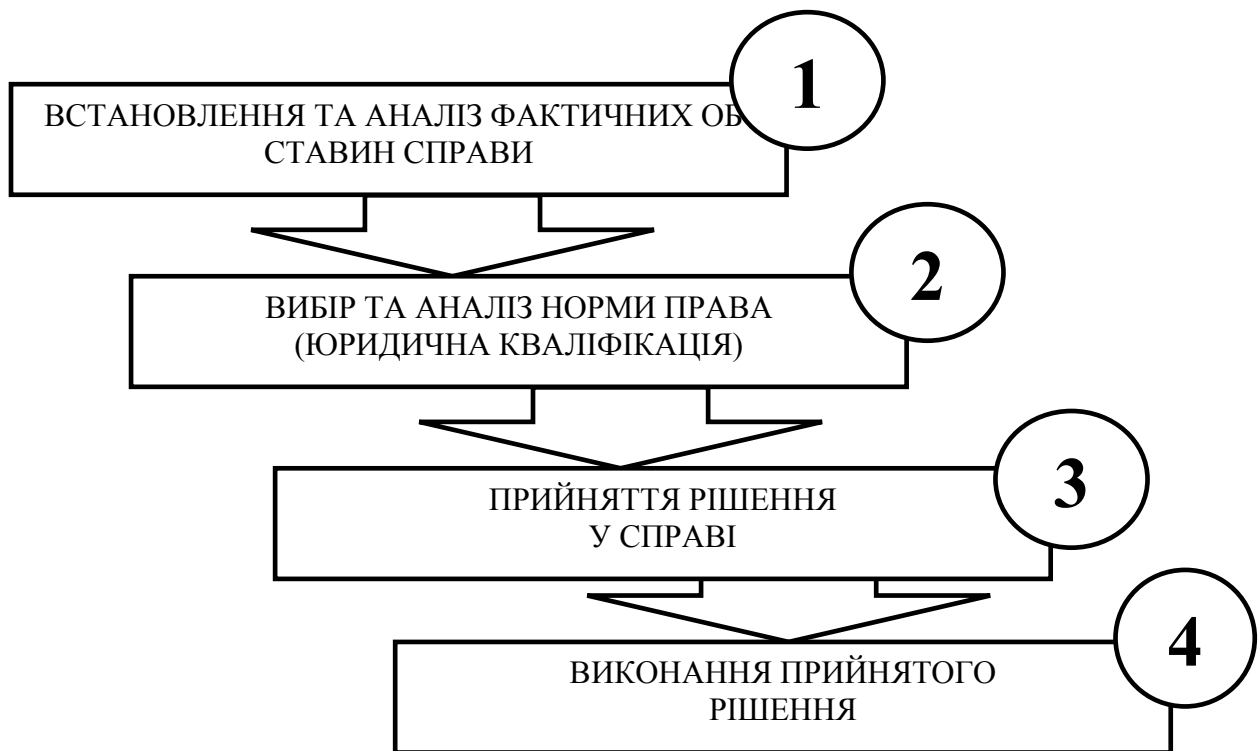

ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА

Схема № 41

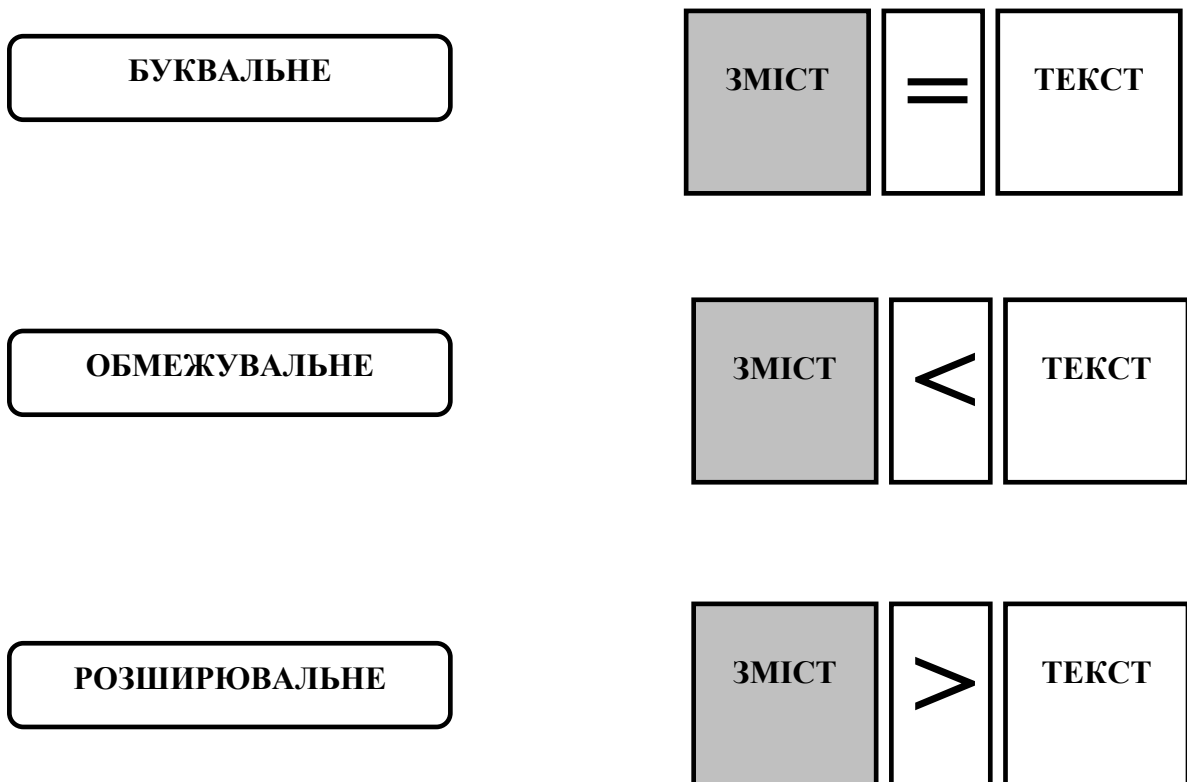
СТАДІЇ ПРОЦЕСУ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА

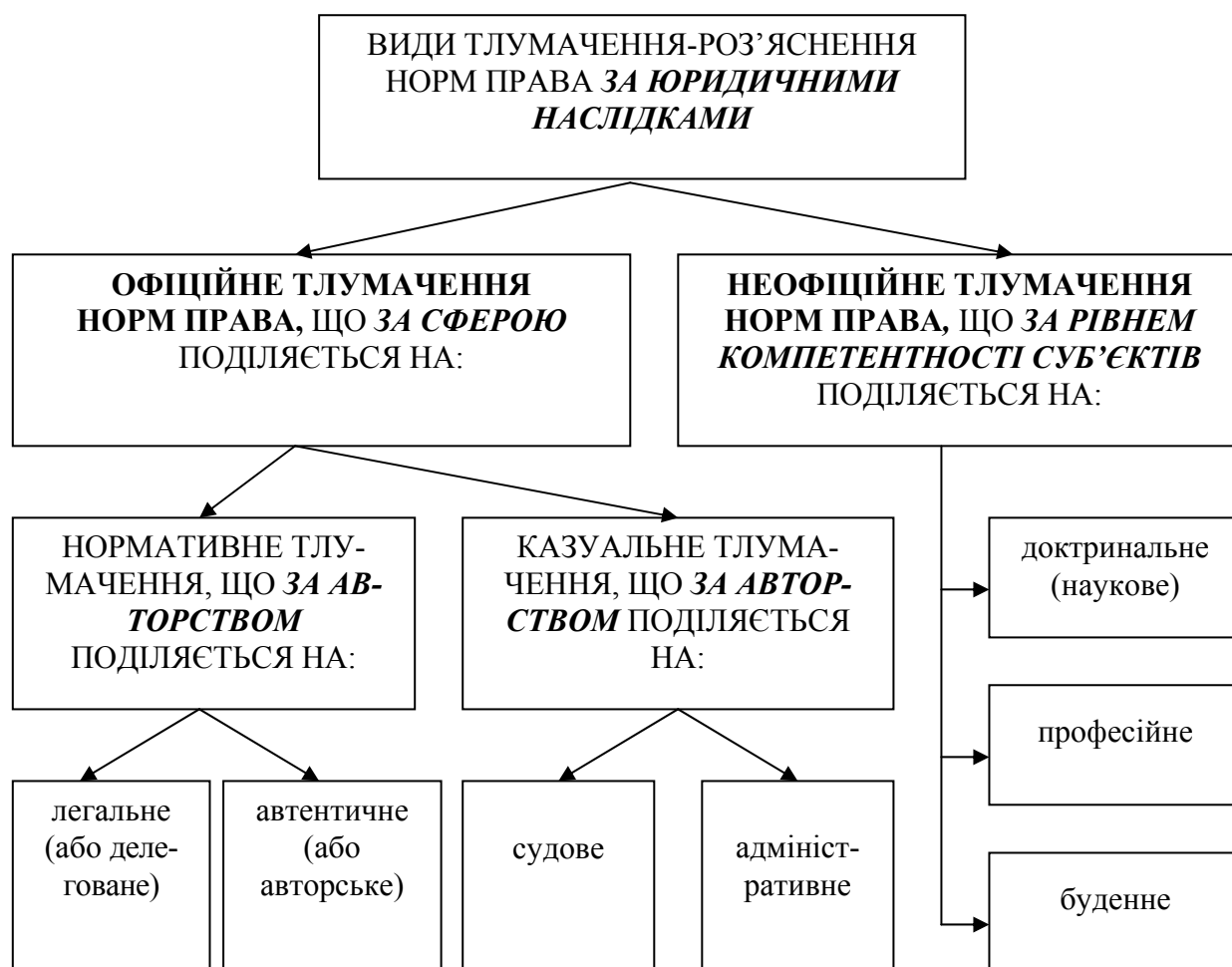
ВИДИ ТЛУМАЧЕННЯ-З'ЯСУВАННЯ НОРМ ПРАВА ЗА СПОСОБАМИ (СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА)

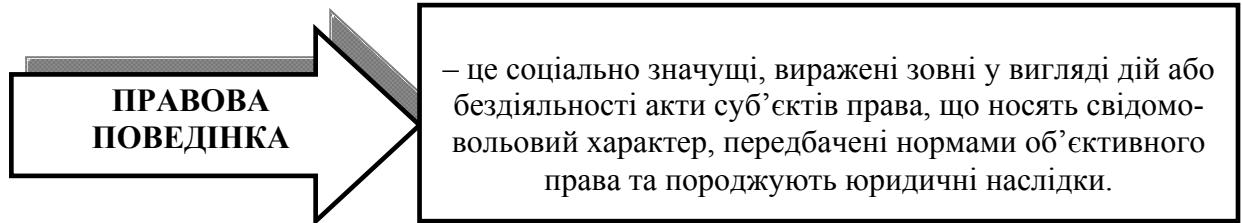
ВИДИ ТЛУМАЧЕННЯ-З'ЯСУВАННЯ НОРМ ПРАВА ЗА ОБСЯГОМ

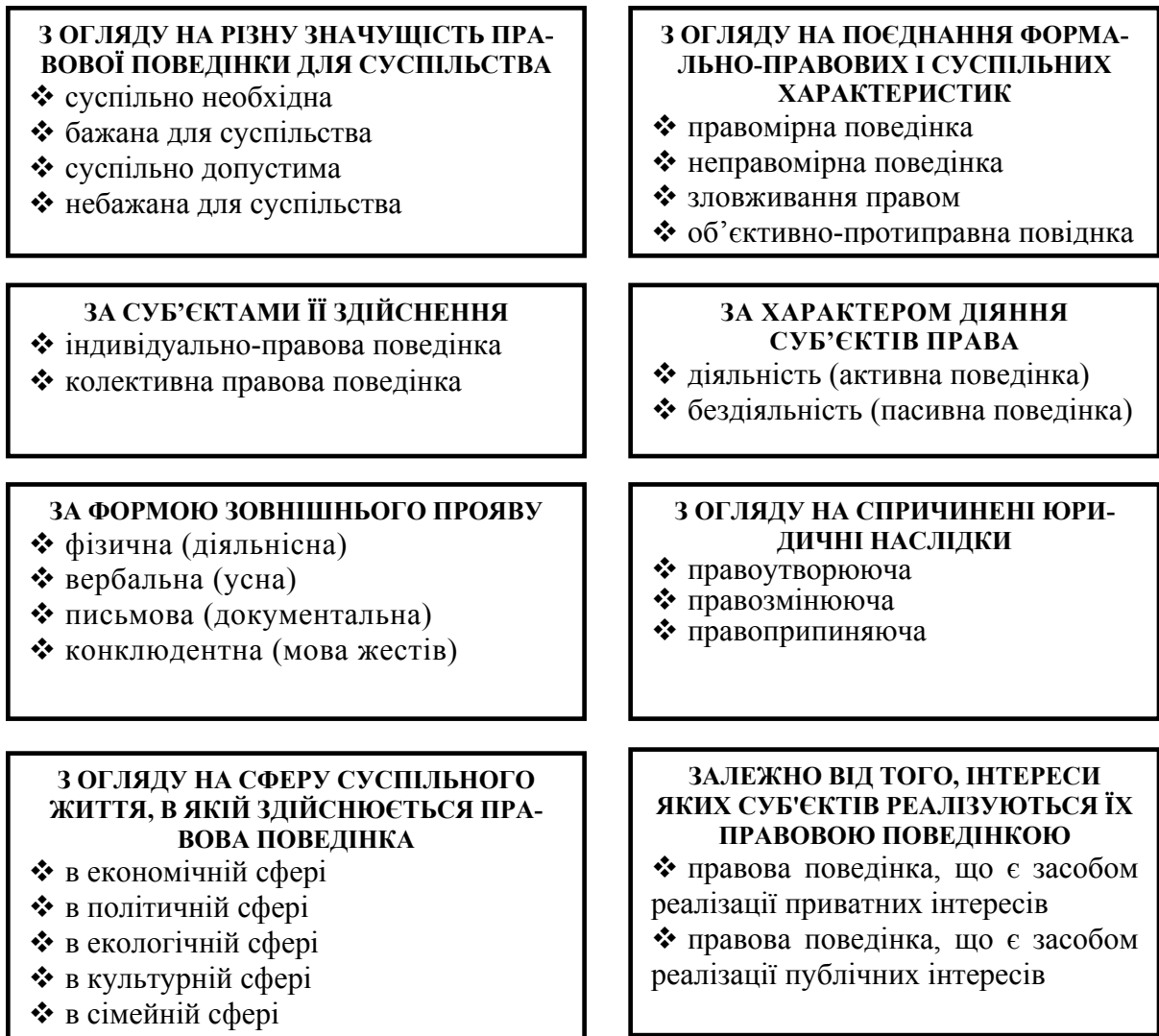
ВИДИ ТЛУМАЧЕННЯ-РОЗ'ЯСНЕННЯ НОРМ ПРАВА

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ

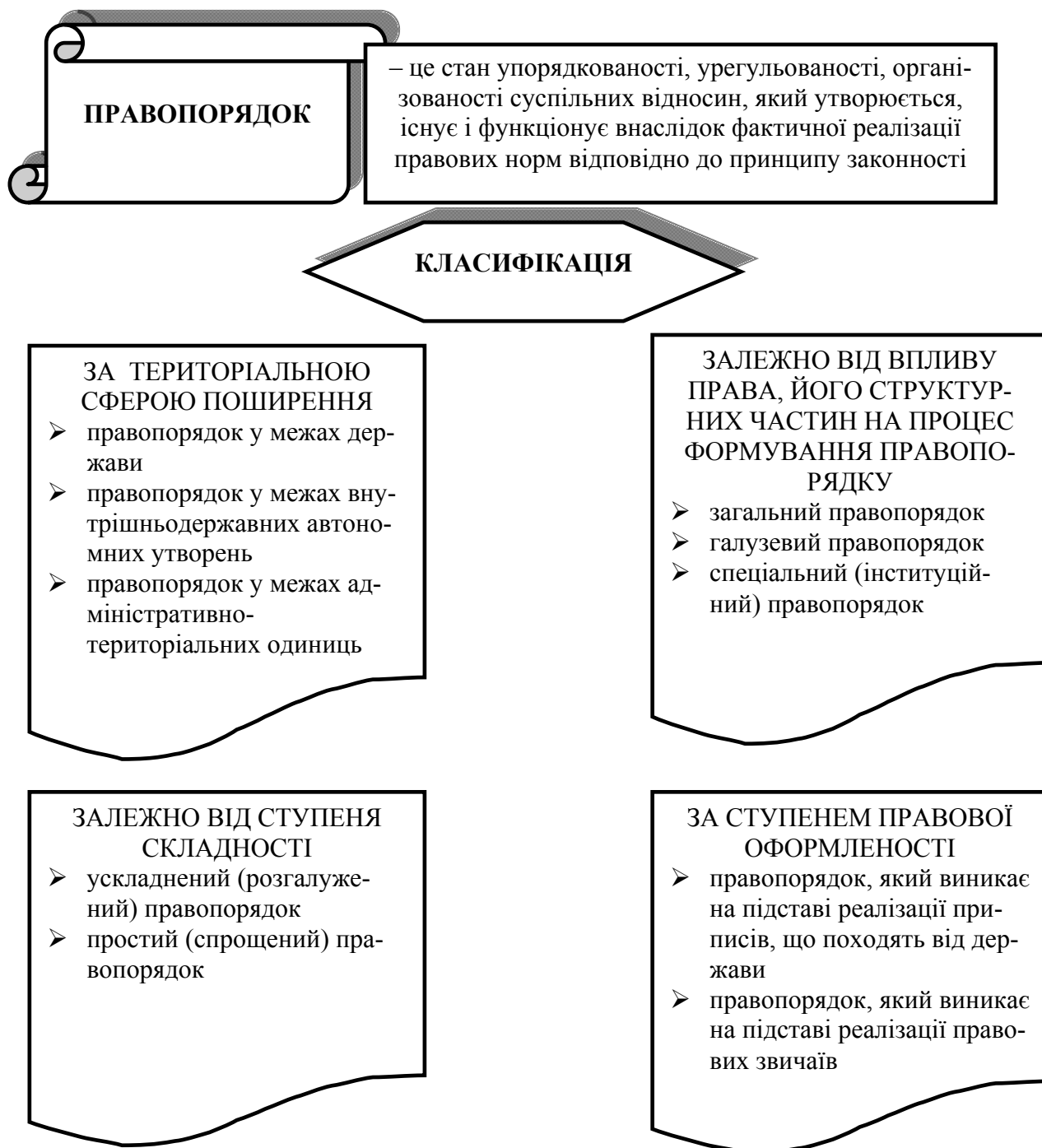
КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ

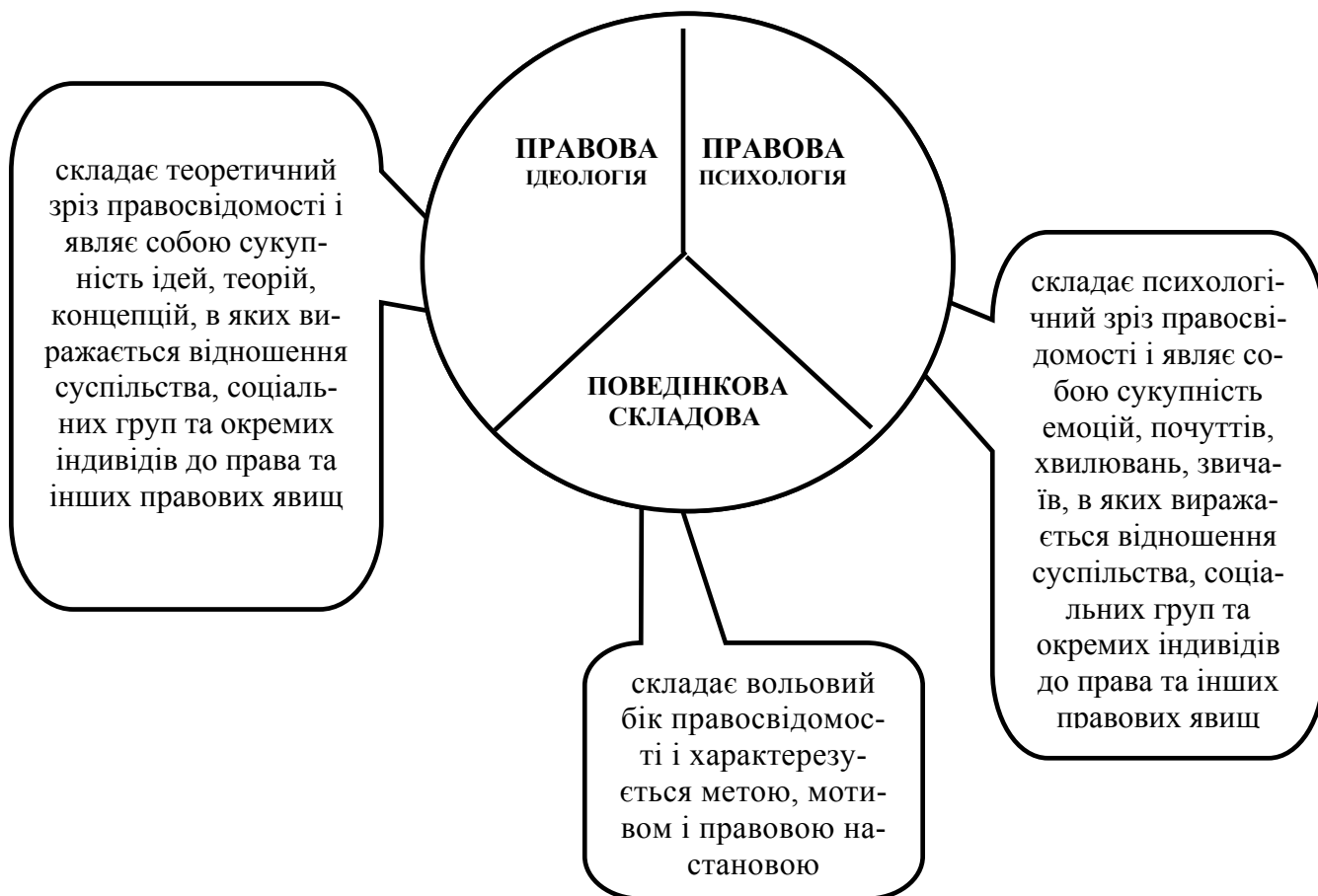
**СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ
СКЛАДУ ПРАВОПОРУШЕННЯ**

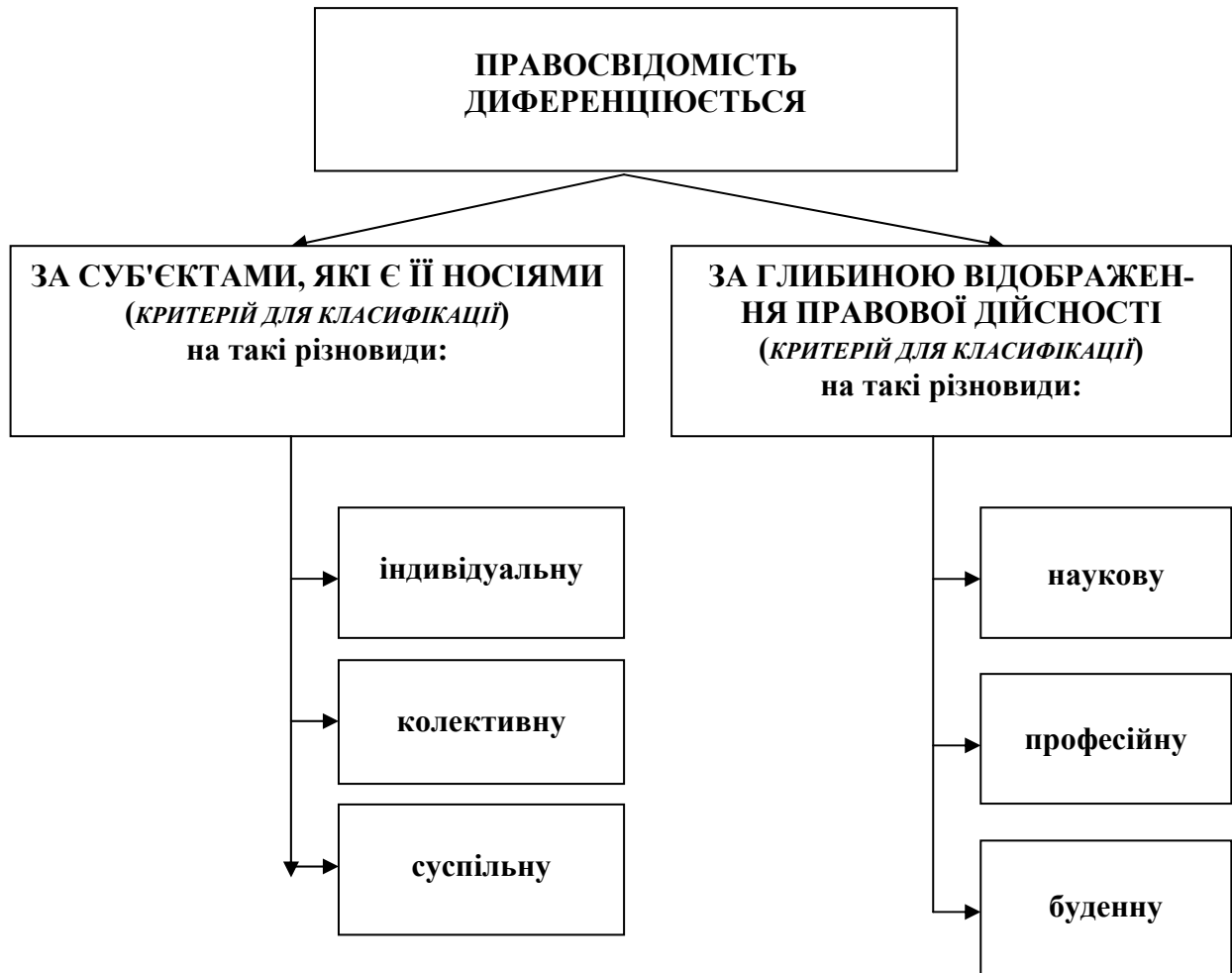
ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРАВОПОРЯДКУ

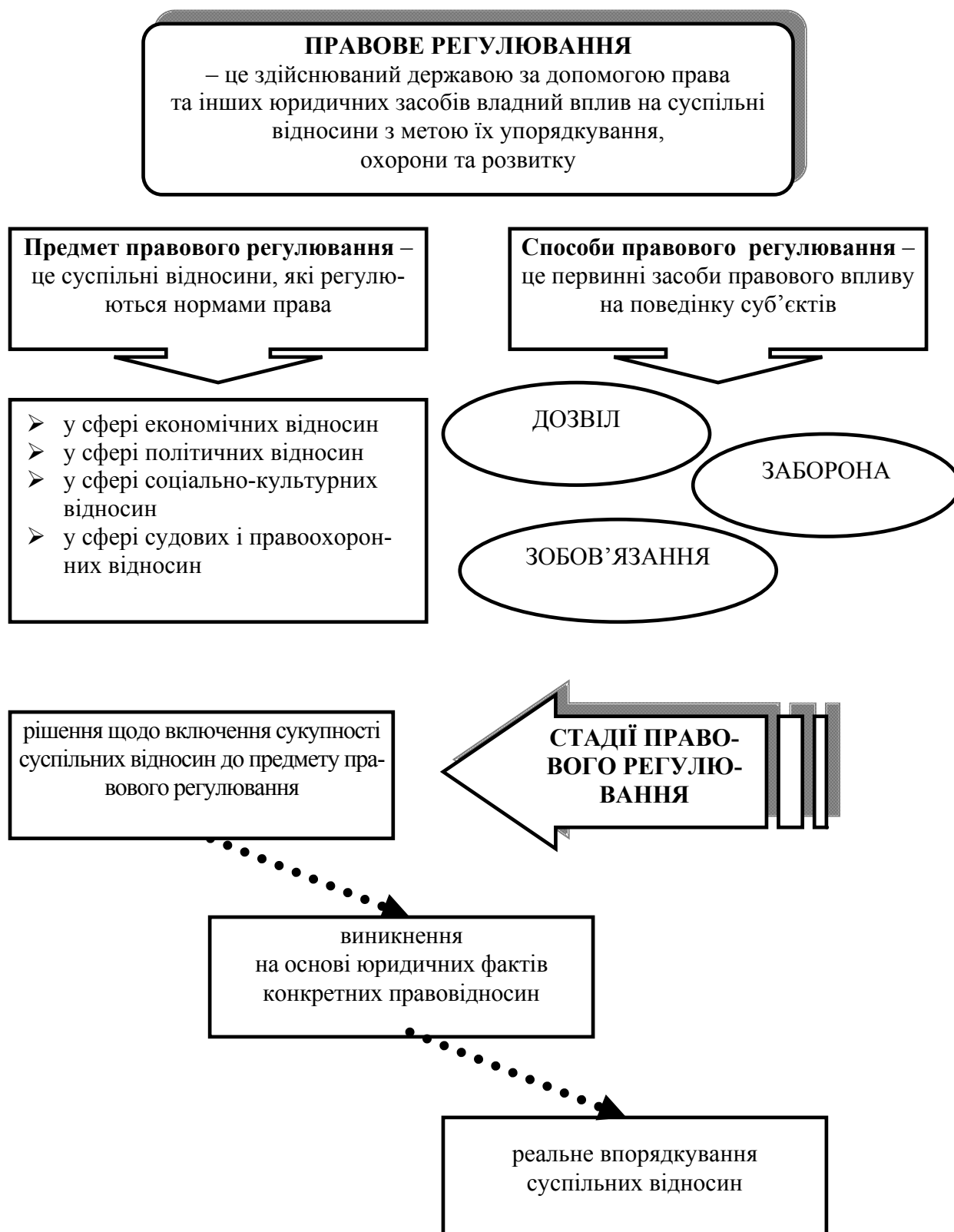
СТРУКТУРА ПРАВОСВІДОМОСТІ

ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

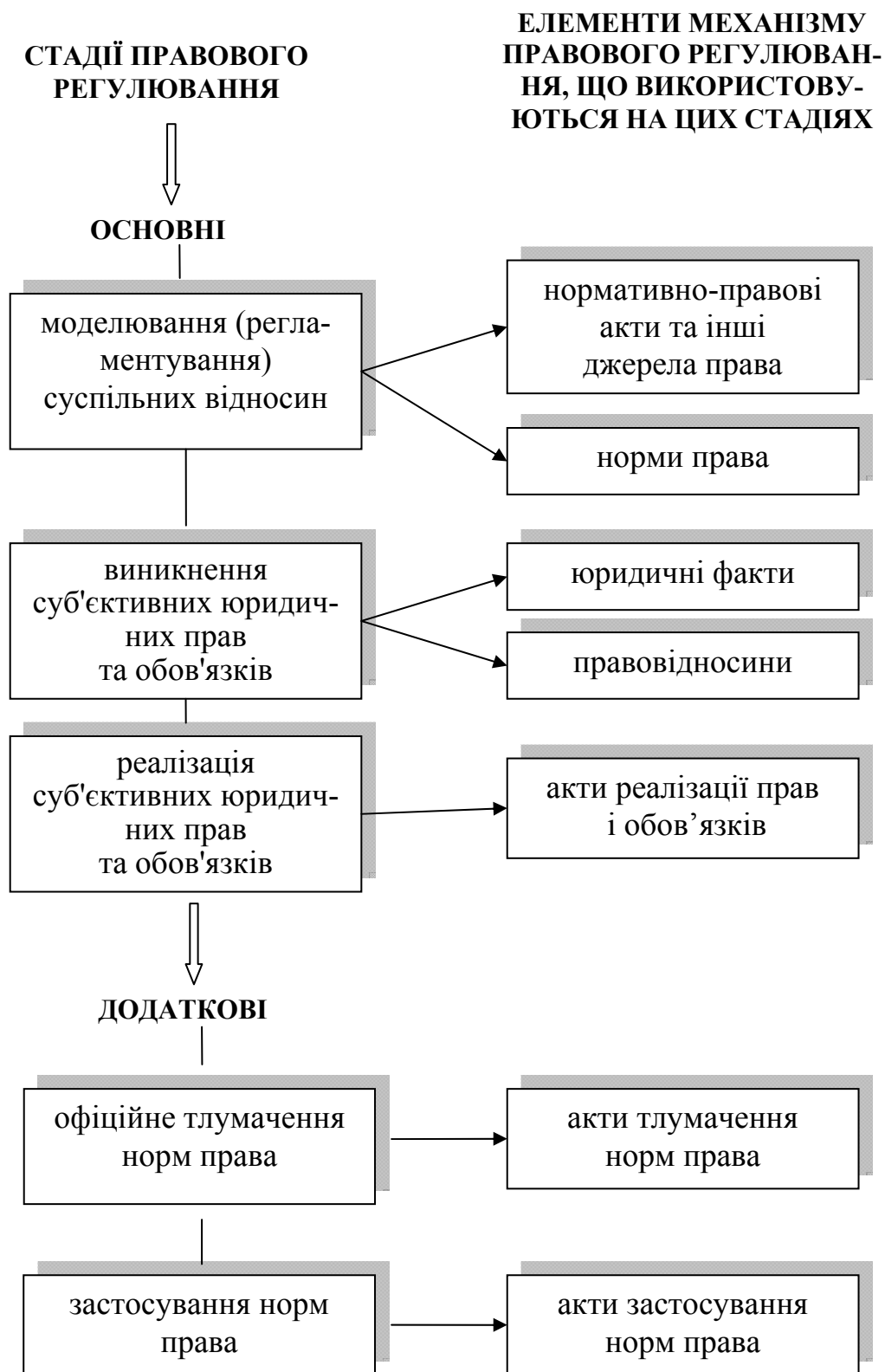
**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ:
ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ, СПОСОБИ ТА ОСНОВНІ СТАДІЇ**

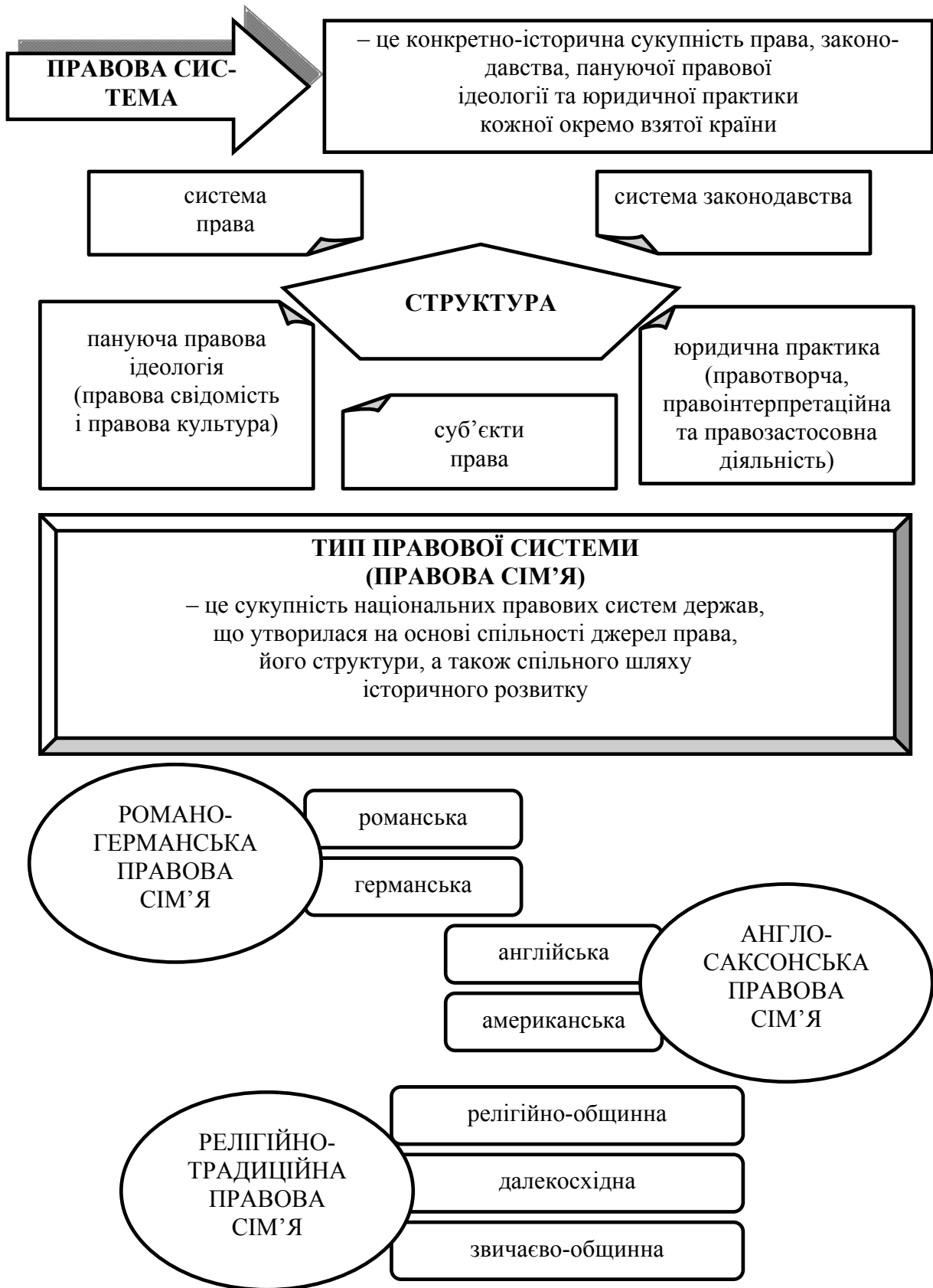
ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ (МПР)

СТАДІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ З ЕЛЕМЕНТАМИ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

ПРАВОВА СИСТЕМА: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, ТИПИ

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

Алексеев С. С. Общая теория права. В двух томах. Т. II / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – 360 с.

Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.

Абдулаев М. И., Комаров С. А. Проблемы теории государства и права : учебник / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – СПб. : Питер, 2003. – 576 с.

Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Бержель Ж. Л. – М., 2000. – 576 с.

Загальна теорія держави і права : підручник для студентів вищих навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.

Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2016. – 392 с.

Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія права (зі схемами, кросвордами, тестами) : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2002. – 353 с.

Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / 2-е изд. / Д. А. Керимов. – М. : Аванта +, 2001. – 560 с.

Конституція України : науково-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.

Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах : учебно-методич. пособие. – 4-е изд., перераб. и доп. / А. В. Малько. – М. : Юристь, 2003. – 300 с.

Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учебник / М. Н. Марченко. – М. : ТК Велби, изд-во Проспект, 2006. – 768 с.

Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юристь, 2002. – 512 с.

Морозова Л. А. Теория государства и права : учебник / Л. А. Морозова. – М. : Юристь, 2002. – 414 с.

Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учебник для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2004. – 552 с.

Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах /

под ред. проф. М. Н. Марченко. – Том 2. Теория права. – М. : Зерцало, 1998. – 656 с.

Популярный юридический энциклопедический словарь / редкол. : О. Е. Кутафин, В. А. Туманов, И. В. Шмаров и др. – М. : Большая российская энциклопедия, 2001. – 800 с.

Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник, вид. 5-е, зі змінами / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

Романов А. К. Правовая система Англии : учебное пособие. – 2-е изд., испр. / А. К. Романов. – М. : Дело, 2002. – 344 с.

Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. – Харьков : Эспада, 2005. – 840 с.

Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 2002. – 776 с.

Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов и факультетов / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – М., 1997. – 570 с.

Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристь, 2002. – 592 с.

Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

Теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.

Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. ; Право, 2015. – 368 с.

Теорія держави і права : навч. посіб. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, доц. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2013. – 384 с.

Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / авт.-упоряд. Кравчук М. В. – К. : Атіка, 2003. – 288 с.

Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. – 4-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2007. – 608 с.

Теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Новый Юристь, 1997. – 421 с.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Автентичне тлумачення 307
Авторитарний режим 89
Адміністративна відповідальність 338
Адміністративне правопорушення 324
Акт застосування норм права 286
Акт тлумачення норм права 311
Аналогія закону 292
Аналогія права 292
Англосаксонська правова сім'я 419
Антидемократичний режим 81, 89

Б

Буденна правосвідомість 369
Буквальне тлумачення норм права 305

В

Верховенство влади 47
Верховенство закону 351
Верховенство права 134
Виконання норм права 280
Використання норм права 280
Військова демократія 37
Вождівство 37

Г

Галузь права 263
Гарантії законності і правопорядку 360
Галузь законодавства 292
Гіпотеза норми права 182
Громадський рух 70
Громадянське суспільство 136

Д

Делегована правотворчість 195
Деліктоздатність 228
Держава 45, 48
Державна влада 49, 50
Державна установа 111
Державне підприємство 111
Державний апарат 112, 113
Державний орган 118
Державний примус 65
Державно-правова закономірність 16
Дефінітивні норма 180
Деформація правосвідомості 370
Джерело права 200

Диспозиція норми права 182
Дисципліна 362
Дисциплінарна відповідальність 340
Дисциплінарне правопорушення 324
Дієздатність 228
Дотримання (додержання) норм права 280

Е

Елітарна концепція держави 127
Естатична концепція держави 128

З

Завдання держави 57,59
Загальні принципи права 203
Закон 205
Законність 115, 294, 349
Законодавчий акт 206
Законотворчість 195
Заохочення 65
Застосування норм права 282
Звичай 201
Злочин 323
Зміст правовідносин 237
З'ясування норм права 297

І

Імперія 85
Індуське право 424
Інкорпорація 273
Інститут права 262
Інтерпретація норм права 298
Історична школа права 35
Історичний тип держави 77

К

Казуальне тлумачення норм права 308
Класична норма права 175
Клерикальна держава 78
Кодифікація 274
Колізійна норма 180
Консолідація 275
Конфедерація 87
Концепція квазі-контракту 131
Концепція національної держави 129
Корпоративна норма 168
Кримінальна відповідальність 337

М

Матеріальна відповідальність 342
Матеріальна норма 178

Матеріальний проступок 324
Метод правового регулювання 391
Методи дослідження державно-правових явищ 23
Методи здійснення функцій держави 65
Методологія теорії держави та права 21
Механізм держави 108, 109
Механізм захисту прав людини 103
Механізм охорони прав людини 103
Механізм політичного опору 71
Механізм політичної влади 71
Механізм правового регулювання 393, 394
Механізм правоохоронної діяльності 104
Механізм реалізації прав людини 103
Монархія 82
Мусульманське право 422

Н

Народ 46
Наука 13
Неофіційне тлумачення норм права 308
Номова держава 85
Норма моралі 165
Норма права 175
Норма-презумпція 181
Норма-преюдиція 181
Норма-принцип 180
Норма-строк 180
Нормативістська теорія 35
Нормативне тлумачення норм права 307
Нормативний договір 203
Нормативність 146, 176
Нормативно-правовий акт 204
Норма-фікція 181
Норми-ритуали 166

О

Об'єкт правовідносин 233
Об'єкт правопорушення 325
Об'єктивна сторона правопорушення 325
Об'єктивне право 140
Обмежувальне тлумачення 305
Оперативна норма 180
Офіційне тлумачення 307
Охоронна функція права 155

П

Патримоніальна теорія 30
Патріархальна теорія 30
Переконання 65

Підгалузь права 263
Підзаконний нормативно-правовий акт 209
Підстави юридичної відповідальності 343
Політична система суспільства 66
Порівняльне правознавство 414
Права людини 92
Правова аксіома 409
Правова демагогія 370
Правова держава 135
Правова доктрина 203
Правова ідеологія 369
Правова культура 375
Правова поведінка 316
Правова система 413
Правове виховання 377, 378
Правове регулювання 384
Правовий акт 289
Правовий дилетантизм 370
Правовий догматизм 370
Правовий звичай 201
Правовий ідеалізм (романтизм) 370
Правовий інфантилізм 370
Правовий нігілізм 370
Правовий прецедент 202
Правові відносини 219
Правозастосовна діяльність 114
Правоздатність 227
Правомірна поведінка 318
Правоохоронна діяльність 114
Правоохоронний орган 122
Правоохоронні відносини 222
Правопорушення 320
Правопорядок 354
Праворозуміння 141
Правосвідомість 367, 368
Правосуб'єктність 227
Правотворча діяльність 114
Правотворча ініціатива 198
Правотворчий процес 197
Правотворчість 195
Правоутворення 192
Предмет правового регулювання 264, 385
Предмет теорії держави і права 18
Презумпції в праві 252
Преюдиціальність 254
Приватне право 266
Принципи права 148
Принципи юридичної відповідальності 343
Проступок 323

Протиправна самовпевненість 327
Процесуальна норма 178
Прямий умисел 327
Публічне право 266

Р

Расова теорія 34
Реалізація норм права 278
Реалістична школа 36
Рекомендації 65
Релігійно-правовий текст 203
Релігійно-традиційний тип правової системи 421
Республіка 83
Розширювальне тлумачення 306
Роз'яснення норм права 298
Романо-германська правова сім'я 415

С

Санкція норми права 182
Світська держава 79
Система законодавства 266
Система права 261
Систематизація законодавства 270
Системність права 260
Склад правопорушення 324
Службова дисципліна 365
Соціальні норми 163
Соціологічна теорія права 35
Спеціалізована норма права 179
Створення зводу законів 276
Структура форми держави 80
Суб'єкт правовідносин 227
Суб'єкт правопорушення 326
Суб'єктивна сторона правопорушення 326
Суб'єктивне юридичне право 238
Суб'єктивний юридичний обов'язок 238
Субсидіарне застосування права 292
Суверенітет 46
Суспільно-економічна формація 77
Сутність держави 55

Т

Табу 38
Теократична держава 79
Теорія держави та права 27
Теорія дифузії 34
Теорія зовнішнього конфлікту 34
Теорія нетократії 128
Теорія поліцейської держави 124

Теорія примирення 35
Теорія природного права 145
Теорія солідаризму 35
Теорія соціальної держави 127
Теорія трьох поколінь прав людини 101
Технічні норми 170
Тип правового регулювання 392
Типологія праворозуміння 142
Тлумачення норм права 297
Тоталітарний режим 90
Трансдієздатність 228

У

Унітарна держава 86

Ф

Федерація 86
Форма вини 327
Форма держави 81
Форма державного правління 81
Форма державно-правового режиму 81
Форма державно-територіального устрою 81
Формальна визначеність права 146
Форми здійснення функцій держави 63
Функції держави 60
Функції законності 352
Функції права 153
Функції правосвідомості 369
Функції теорії держави та права 18
Функції юридичної відповідальності 347

Ц

Цивілізація 78
Цивільне правопорушення 324
Цивільно-правова відповідальність 339
Цілі держави 58
Цілі юридичної відповідальності 347

Ш

Шаріат 423

Ю

Юридична відповідальність 331, 335
Юридична клініка 381
Юридична наука 15, 25
Юридична норма 174
Юридична освіта 380
Юридична особа 230
Юридична практика 381
Юридична техніка 404
Юридичний процес 197
Юридичний факт 244

Навчальне видання

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Підручник

Колектив авторів

Керівник авторського колективу –
кандидат юридичних наук, професор
Ю.А. Ведерніков

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*
Редактори: *Н.Ю. Веріго, К.А. Ларіонова, Л.В. Омельченко*
Дизайн – *В.А. Ситник*

Підп. до друку 20.06.2016 р. Формат 60x84/16. Друк трафаретний. Папір офісний.
Гарнітура Times. Ум.-друк. арк. 28,75. Обл.-вид. арк. 29,25. Тираж 500 прим.

Редакційно-видавниче відділення відділу організації наукової роботи ДДУВС
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, тел. (056) 370-96-59
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДП № 164-р від 07.08.2013 р.

ПП «Ліра ЛТД»
49038, м. Дніпро, вул. Наукова, 5, тел. (056) 731-96-57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 188 від 19.09.2000 р.